

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
SHAHNISABZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

PEDAGOGIKA FAKULTETI
“MAKTABGACHA TA'LIM” KAFEDRASI

“TABIAT BILAN TANISHTIRISH METODIKASI”

fanidan

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

(3-kurs talabalari uchun)

Bilim sohasi: 100000 – Ta'lim

Ta'lim sohasi: 110000 – Ta'lim

Ta'lim yo'nalishi: 60110200 – Maktabgacha ta'lim

Shahrisabz-2025

Ushbu O'quv uslubiy majmua Shahrisabz davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Kengashining 29.08.2025 yildagi 1 -sonli qarori bilan tasdiqlangan fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

O'quv-uslubiy majmua "**Tabiat bilan tanishtirish metodikasi**" fani bo'yicha yaratilgan bo'lib, unda mazkur fanning o'quv dasturi, ishchi dasturi, ma'ruza, amaliy mashg'ulotlarining ta'lim metodikalari jamlangan.

Mazkur o'quv-uslubiy majmua oliy o'quv yurtlarining bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

Tuzuvchi:

S.Arzikulova- "Maktabgacha ta'lim" kafedrası katta o'qituvchisi

A.Kobilova - "Maktabgacha ta'lim" kafedrası katta o'qituvchisi

Taqrizchilar:

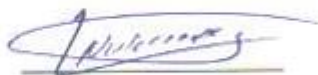
Sh.Hamroyev -- Shahrisabz davlat Pedagogika instituti "Boshlang'ich ta'lim" kafedrası mudiri, p.f.n.

M.Alikulova – Shahrisabz davlat Pedagogika instituti "Maktabgacha ta'lim" kafedrası katta o'qituvchisi

Kafedra yig'lish qarori №__

28 08 2025 yil

Kafedra mudiri:

Z.Sh.Nurmamatov

Fakultet kengash qarori №

29 08 2025 yil

Kengash raisi:

M.P.Imomov

MUNDARIJA

O‘quv materiallari:

Fanni o‘qitishda foydalaniladigan interfaol ta’lim metodlari 4-bet

a) Ma’ruza matnlari 14-210 bet

b) Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari 210-

2. Mustaqil ta’lim mashg‘ulotlari

3. Glossariy

4. Ilovalar:

a) Fan dasturi

b) Ishchi fan dasturi

v) Tarqatma materiallar

d) Testlar

g) Baholash mezonlari

e) O‘UMning elektron varianti

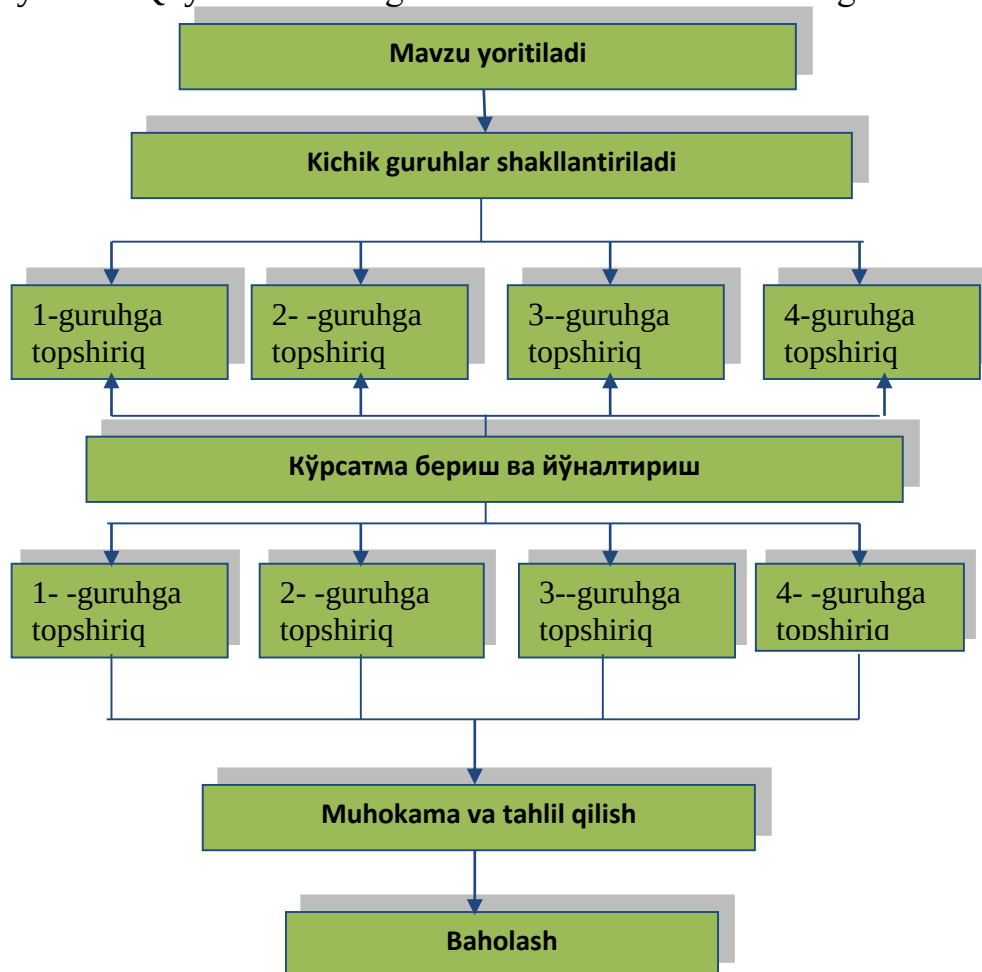
FANNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA'LIM METODLARI

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi

Ta’lim oluvchilarni faollashtirish maqsadida ularni kichik guruhlarga ajratgan holda o’quv materialini o’rganish yoki berilgan topshiriqni bajarishga qaratilgan darsdagi ijodiy ish.

Ushbu metod qo’llanilganda ta’lim oluvchi kichik guruhlarda ishlab, darsda faol ishtirok etish huquqiga, boshlovchi rolida bo’lishga, bir-biridan o’rganishga va turli nuqtai-nazarlarni qadrlash imkoniga ega bo’ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi qo’llanilganda ta’lim beruvchi boshqa interfaol metodlarga qaraganda vaqtning tejash imkoniyatiga ega bo’ladi. Chunki ta’lim beruvchi bir vaqtning o’zida barcha ta’lim oluvchilarni mavzuga jalb eta oladi va baholay oladi. Quyida “Kichik guruhlarda ishlash” metodining tuzilmasi keltirilgan.

Kichik guruhlarda ishlash metodining tuzilmasi

Kichik guruhlarda ishlash metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Faoliyat yo’nalishi aniqlanadi. Mavzu bo’yicha bir-biriga bog’liq bo’lgan masalalar belgilanadi.
2. Kichik guruhlar belgilanadi. Ta’lim oluvchilar guruhlarga 3-6 kishidan bo’linishlari mumkin.
3. Kichik guruhlar topshiriqni bajarishga kirishadilar.
4. Ta’lim beruvchi tomonidan aniq ko’rsatmalar beriladi va yo’naltirib turiladi.

5. Kichik guruhlar taqdimot qiladilar.
6. Bajarilgan topshiriqlar muhokama va tahlil qilinadi.
7. Kichik guruhlar baholanadi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining afzalligi:

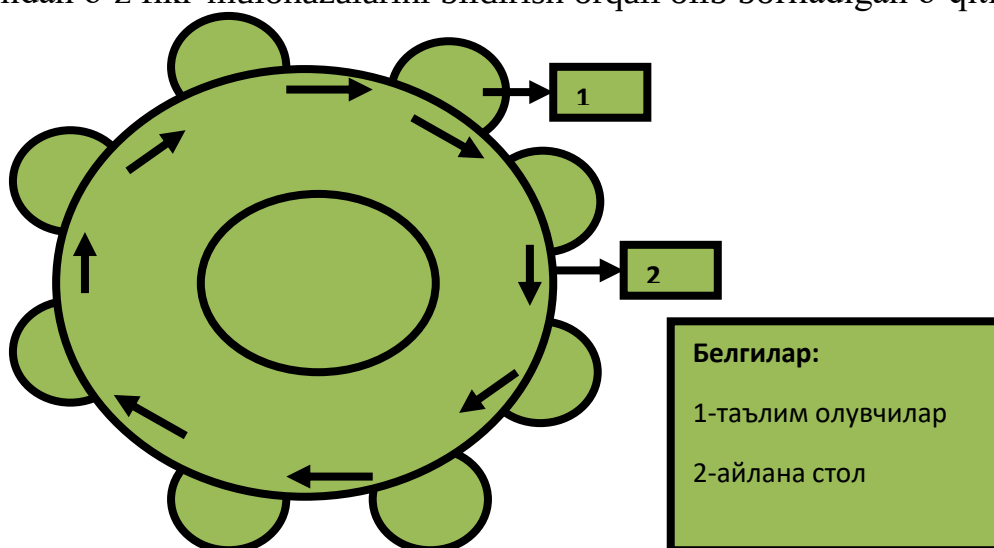
- o‘qitish mazmunining yaxshi o‘zlashtirishga olib keladi;
- muloqotga kirishish ko‘nikmasining takomillashishiga olib keladi;
- vaqtni tejash imkoniyati mavjud;
- barcha ta’lim oluvchilar jalb etiladi;
- o‘z-o‘zini va guruhlararo baholash imkoniyati mavjud bo‘ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining kamchiliklari:

- ba’zi kichik guruhlarda kuchsiz ta’lim oluvchilar bo‘lganligi sababli kuchli ta’lim oluvchilarning ham past baho olish ehtimoli bor;
- barcha ta’lim oluvchilarni nazorat qilish imkoniyati past bo‘ladi;
- guruhlararo o‘zaro salbiy raqobatlar paydo bo‘lib qolishi mumkin;
- guruh ichida o‘zaro nizo paydo bo‘lishi mumkin.

“Davra suhbat” metodi

Aylana stol atrofida berilgan muammo yoki savollar yuzasidan ta’lim oluvchilar tomonidan o‘z fikr-mulohazalarini bildirish orqali olib boriladigan o‘qitish metodidir.

“Davra suhbat” metodi qo‘llanilganda stol-stullarni doira shaklida joylashtirish kerak. Bu har bir ta’lim oluvchining bir-biri bilan “ko‘z aloqasi”ni o‘rnatib turishiga yordam beradi. Davra suhbatining og‘zaki va yozma shakllari mavjuddir. Og‘zaki davra suhbatida ta’lim beruvchi mavzuni boshlab beradi va ta’lim oluvchilardan ushbu savol bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini bildirishlarini so‘raydi va aylana bo‘ylab har bir ta’lim oluvchi o‘z fikr-mulohazalarini og‘zaki bayon etadilar. So‘zlayotgan ta’lim oluvchini barcha diqqat bilan tinglaydi, agar muhokama qilish lozim bo‘lsa, barcha

fikr-mulohazalar tinglanib bo‘lingandan so‘ng muhokama qilinadi. Bu esa ta‘lim oluvchilarning mustaqil fikrlashiga va nutq madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi. Quyida “Davra suhbat” metodining tuzilmasi keltirilgan

Davra stolining tuzilmasi

Yozma davra suhbatida ham stol-stullar aylana shaklida joylashtirilib, har bir ta‘lim oluvchiga konvert qog‘ozi beriladi. Har bir ta‘lim oluvchi konvert ustiga ma‘lum bir mavzu bo‘yicha o‘z savolini beradi va “Javob varaqasi”ning biriga o‘z javobini yozib, konvert ichiga solib qo‘yadi. Shundan so‘ng konvertni soat yo‘nalishi bo‘yicha yonidagi ta‘lim oluvchiga uzatadi. Konvertni olgan ta‘lim oluvchi o‘z javobini “Javoblar varaqasi”ning biriga yozib, konvert ichiga solib qo‘yadi va yonidagi ta‘lim oluvchiga uzatadi. Barcha konvertlar aylana bo‘ylab harakatlanadi. Yakuniy qismda barcha konvertlar yig‘ib olinib, tahlil qilinadi.

“Davra suhbat” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Mashg‘ulot mavzusi e‘lon qilinadi.
2. Ta‘lim beruvchi ta‘lim oluvchilarni mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi bilan tanishtiradi.
3. Har bir ta‘lim oluvchiga bittadan konvert va javoblar yozish uchun guruhda necha ta‘lim oluvchi bo‘lsa, shunchadan “Javoblar varaqalari”ni tarqatilib, har bir javobni yozish uchun ajratilgan vaqt belgilab qo‘yiladi. Ta‘lim oluvchi konvertga va “Javoblar varaqalari”ga o‘z ismi-sharifini yozadi.
4. Ta‘lim oluvchi konvert ustiga mavzu bo‘yicha o‘z savolini yozadi va “Javoblar varaqasi”ga o‘z javobini yozib, konvert ichiga solib qo‘yadi.
5. Konvertga savol yozgan ta‘lim oluvchi konvertni soat yo‘nalishi bo‘yicha yonidagi ta‘lim oluvchiga uzatadi.
6. Konvertni olgan ta‘lim oluvchi konvert ustidagi savolga “Javoblar varaqalari”dan biriga javob yozadi va konvert ichiga solib qo‘yadi hamda yonidagi ta‘lim oluvchiga uzatadi.
7. Konvert davra stoli bo‘ylab aylanib, yana savol yozgan ta‘lim oluvchining o‘ziga qaytib keladi. Savol yozgan ta‘lim oluvchi konvertdagi “Javoblar varaqalari”ni baholaydi.
8. Barcha konvertlar yig‘ib olinadi va tahlil qilinadi.

Ushbu metod orqali ta‘lim oluvchilar berilgan mavzu bo‘yicha o‘zlarining bilimlarini qisqa va aniq ifoda eta oladilar. Bundan tashqari ushbu metod orqali ta‘lim oluvchilarni muayyan mavzu bo‘yicha baholash imkoniyati yaratiladi. Bunda ta‘lim oluvchilar o‘zlari bergan savollariga guruhdagi boshqa ta‘lim oluvchilar bergan javoblarini baholashlari va ta‘lim beruvchi ham ta‘lim oluvchilarni ob‘ektiv baholashi mumkin.

“Bahs-munozara” metodi.

Biror mavzu bo‘yicha ta‘lim oluvchilar bilan o‘zaro bahs, fikr almashinuv tarzida o‘tkaziladigan o‘qitish metodidir.

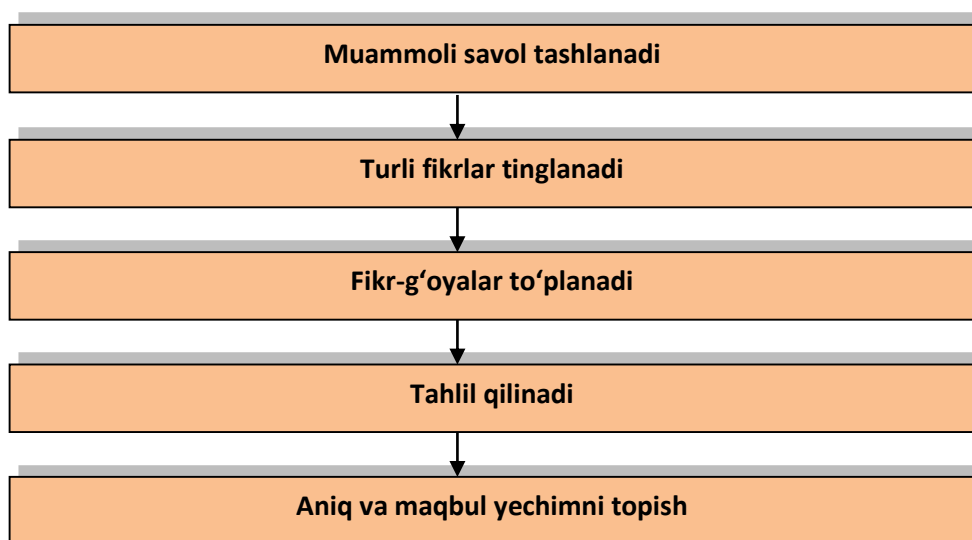
Har qanday mavzu va muammolar mavjud bilimlar va tajribalar asosida muhokama qilinishi nazarda tutilgan holda ushbu metod qo‘llaniladi. Bahs-munozarani

boshqarib borish vazifasini ta'lim oluvchilarning biriga topshirishi yoki ta'lim beruvchining o'zi olib borishi mumkin. Bahs-munozarani erkin holatda olib borish va har bir ta'lim oluvchini munozaraga jalb etishga harakat qilish lozim. Ushbu metod olib borilayotganda ta'lim oluvchilar orasida paydo bo'ladigan nizolarni darhol bartaraf etishga harakat qilish kerak.

“Bahs-munozara” metodini o'tkazishda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

- ✓ barcha ta'lim oluvchilar ishtirok etishi uchun imkoniyat yaratish;
- ✓ “o'ng qo'l” qoidasi (qo'lini ko'tarib, ruxsat olgandan so'ng so'zlash)ga rioya qilish;
- ✓ fikr-g'oyalarni tinglash madaniyati;
- ✓ bildirilgan fikr-g'oyalarning takrorlanmasligi;
- ✓ bir-birlariga o'zaro hurmat.

Quyida “Bahs-munozara” metodini o'tkazish tuzilmasi berilgan.

“Bahs-munozara” metodining tuzilmasi

“Bahs-munozara” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ta'lim beruvchi munozara mavzusini tanlaydi va shunga doir savollar ishlab chiqadi.
2. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarga muammo bo'yicha savol beradi va ularni munozaraga taklif etadi.
3. Ta'lim beruvchi berilgan savolga bildirilgan javoblarni, ya'ni turli g'oya va fikrlarni yozib boradi yoki bu vazifani bajarish uchun ta'lim oluvchilardan birini kotib etib tayinlaydi. Bu bosqichda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarga o'z fikrlarini erkin bildirishlariga sharoit yaratib beradi.
4. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilar bilan birgalikda bildirilgan fikr va g'oyalarni guruhlariga ajratadi, umumlashtiradi va tahlil qiladi.
5. Tahlil natijasida qo'yilgan muammoning eng maqbul echimi tanlanadi.

“Muammoli vaziyat” metodi.

Ta’lim oluvchilarda muammoli vaziyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning echimini topish bo’yicha ko’nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metoddir.

“Muammoli vaziyat” metodi uchun tanlangan muammoning murakkabligi ta’lim oluvchilarning bilim darajalariga mos kelishi kerak. Ular qo’yilgan muammoning echimini topishga qodir bo’lishlari kerak, aks holda echimni topa olmagach, ta’lim oluvchilarning qiziqishlari so’nishiga, o’zlariga bo’lgan ishonchlarining yo’qolishiga olib keladi. «Muammoli vaziyat» metodi qo’llanilganda ta’lim oluvchilar mustaqil fikr yuritishni, muammoning sabab va oqibatlarini tahlil qilishni, uning echimini topishni o’rganadilar. Quyida “Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi keltirilgan.

“Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi

“Muammoli vaziyat” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ta’lim beruvchi mavzu bo’yicha muammoli vaziyatni tanlaydi, maqsad va vazifalarni aniqlaydi. Ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilarga muammoni bayon qiladi.
2. Ta’lim beruvchi ta’lim oluvchilarni topshiriqning maqsad, vazifalari va shartlari bilan tanishtiradi.

3. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarni kichik guruhlarga ajratadi.

4. Kichik guruhlar berilgan muammoli vaziyatni o'rganadilar. Muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlaydilar va har bir guruh taqdimot qiladi. Barcha taqdimotdan so'ng bir xil fikrlar jamlanadi.

5. Bu bosqichda berilgan vaqt mobaynida muammoning oqibatlari to'g'risida fikr-mulohazalarini taqdimot qiladilar. Taqdimotdan so'ng bir xil fikrlar jamlanadi.

6. Muammoni echishning turli imkoniyatlarini muhokama qiladilar, ularni tahlil qiladilar. Muammoli vaziyatni echish yo'llarini ishlab chiqadilar.

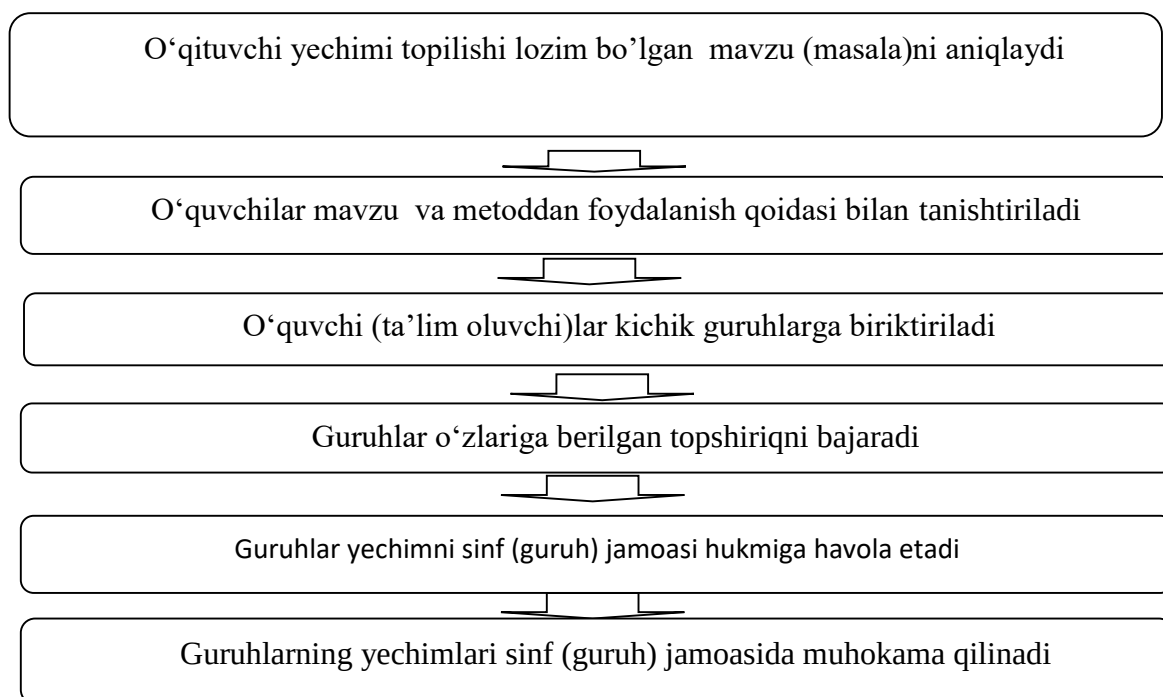
7. Kichik guruhlar muammoli vaziyatning echimi bo'yicha taqdimot qiladilar va o'z variantlarini taklif etadilar.

8. Barcha taqdimotdan so'ng bir xil echimlar jamlanadi. Guruh ta'lim beruvchi bilan birgalikda muammoli vaziyatni echish yo'llarining eng maqbul variantlarini tanlab oladi.

“Konseptual jadval” metodi

Konseptual jadval metodi - turli g'oyalarni, qarashlarni o'zaro taqqoslash va ularni turli toifalar bo'yicha taqqoslagan holda baho berishga qaratilgan organayzer hisoblanadi. Metod o'quvchilarni o'rganilayotgan mavzu (masala yoki muammo)ni ikki yoki undan ortiq jihatlar bo'yicha taqqoslashga o'rgatadi. Undan foydalanishda o'quvchilarning mavzu yuzasidan mantiqiy fikrlash, ma'lumotlarni tizimli bayon qilish qobiliyatlari rivojlantiriladi.

Mashg'ulotlar chog'ida metoddan foydalanish quyidagi tartibda kechadi:

Tinglovchilar e'tiboriga quyidagi namunani tavsiya etish mumkin:

O'rganilayotgan mavzu mohiyatini yorituvchi jihatlar	Muhim belgilar, tavsiflar		
	1-belgi (tavsif)	2-belgi (tavsif)	3-belgi (tavsif)
1-jihat			
2-jihat			
...			

“T – sxema” metodi

Pedagog:

- yangi mavzuni bayon qiladi va o'quvchilarga ikki qarama-qarshi jihat haqida boshlang'ich ma'lumotlarni beradi;
- topshiriqni yakka tartibda bajarishlarini so'raydi va 10 daqiqa vaqt ajratadi;
- vaqt tugagach o'quvchilardan izohlarsiz o'z fikr – mulohazalarini o'qib eshittirishlarini aytadi;
- barcha xulosalar tinglangach, umumlashtiriladi va yakuniy xulosa shakllantiriladi.

Tinglovchi:

- mavzuni diqqat bilan tinglaydi;
- o'zi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni daftariga qayd qilib boradi;
- berilgan sxema asosida tuchunchaga nisbatan o'zining mustaqil fikrini bildiradi;
- yakuniy xulosasi bilan o'tirganlarni tanishtiradi;
- reglamentga rioya qiladi.

Kutiladigan natija: o'quvchilar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o'zlashtiradi, kursning mohiyati haqida tasavvurga ega bo'ladi.

“T” sxema asosida mustaqil faoliyatni tashkil etish.

+ (ha, ijobiy)	- (yo'q, salbiy)

“Tuchunchalar tahlili” metodi

Metodning mohiyati. Ushbu uslub o'quv predmeti mavzularini yodga olish, biron - bir mavzu bo'yicha pedagog, tomonidan berilgan tuchunchalarga mustaqil ravishda o'z izohlarini berish, shu orqali o'z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratishga yo'naltirilgan.

Metodning maqsadi. Mashg'ulotda o'tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo'yicha tayanch tuchunchalarni o'zlashtirib olinganlik darajalarini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o'zlarining bilim darajalarini baholay olish, yakka va guruhlarda ishlay olish, safdoshlarining fikriga hurmat bilan karash, shuningdek o'z bilimlarini bir tizimga keltira olishga o'rgatish.

Metodning qo'llanishi: o'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida (dars boshlanishi yoki dars oxirida, yoki o'quv predmetining biron bir bo'limi tugallanganda) o'tilgan mavzuni o'zlashtirilganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash yoki oraliq va yakuniy nazorat o'tkazish uchun, shuningdek, yangi mavzuni boshlashdan oldin ta'lim oluvchilarning-bilimlarini tekshirib olish uchun mo'ljallangan. Ushbu uslubni mashg'ulot jarayonida yoki mashg'ulotning bir qismida yakka, kichik guruh hamda jamoya shaklida tashkil etish mumkin. Ushbu uslubdan uyga vazifa berishda ham foydalansa bo'ladi.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi:

- tinglovchilarni guruhlariga (sharoitga karab) ajratadi;
- tinglovchilar mashg'ulotni o'tkazishga qo'yilgan talab qoidalar bilan tanishtiriladi;
- tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
- tinglovchilar yakka tartibda o'tilgan mavzu yoki yangi mavzu bo'yicha tarqatma materialda berilgan tuchunchalar bilan tanishadilar;
- tinglovchilar tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan tuchunchalar yoniga egallagan (yoki o'zlarining) bilimlari asosida (berilgan tuchunchalarni qanday tuchungan bo'lsalar shunday) izoh yozadilar (yakka tartibda);
- pedagog tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan tuchunchalarni o'qiydi va jamoa bilan birgalikda har bir tuchunchaga to'g'ri izoxni belgilaydi yoki ekranda har bir tuchunchaning izohi berilgan slayd orqali (imkoni bo'lsa) tanishtiriladi;
- har bir tinglovchi to'g'ri javob bilan belgilangan javoblarning farqlarini aniqlaydilar, kerakli tuchunchaga ega bo'ladilar, o'z-o'zlarini tekshiradilar, baholaydilar, shuningdek bilimlarini yana bir bor mustahkamlaydilar.

“Tuchunchalar tahlili” metodidan bir darsning o'zida dars boshlanishida o'tgan mavzuni takrorlash, mustahkamlash yoki yangi mavzu bo'yicha o'quvchilarning dastlabki bilimlari, qanday tuchunchalarni egallaganliklari va shu darsning oxirida bugungi mavzudan nimalarni bilib olganliklarini aniqlash uchun ham foydalanish mumkin

Tuchunchalar	Mazmuni

“SWOT-tahlil” metodi

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarini topish, bilimlarni

mustahkamlash, takrorlash, baholash, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Bu metod 1963 yilda Garvard universitetining professori Andryus tomonidan biznes siyosati muammolariga bag'ishlangan xalqaro konferensiyada birinchi marta taklif etilgan. Dastlab bu metod mavjud vaziyat haqidagi bilimlarni tizimlashtirish maqsadida qo'llangan. U o'rganilayotgan ob'ekt, vaziyat yoki jarayonning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, ob'ektni o'rab turgan tashqi muhit bilan bog'liq xavf xatarlarni aniqlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Bu metodni ta'lim jarayonida qo'llash o'quvchilarda tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikma va malakalarini shakllantirish va kengaytirishga xizmat qiladi.

Metodni qo'llashga qo'yiladigan talablar - SWOT –universal tahlil metodini umumta'lim maktablarida qo'llash uchun pedagoglar ham, o'quvchilar ham ma'lum bir tayyorgarlikdan o'tgan bo'lishi, ya'ni bu metodning maqsadi, qo'llanilish holatlari haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi lozim. Bunda o'rganilayotgan ob'ekt yoki masalaga taalluqli bo'lgan ichki va tashqi faktorlarni ajratish, ijobiy va salbiy omillarni ajrata olish malakalari shakllangan bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, tahlilini o'tkazish jarayonida ijtimoiy, siyosiy, madaniy muhitdagi o'zgarishlarni hisobga olish talab etiladi.

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko'p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda tinglovchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma'ruza mashg'ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- pedagog ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;
- dars maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo'lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallarni tarqatadi;
- har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo'yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;
- navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. Shundan so'ng, pedagog tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to'ldiriladi va mavzu yakunlanadi.

«FSMU» metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o'zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur metoddan ma'ruza mashg'ulotlarida, mustahkamlashda, o'tilgan mavzuni so'rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg'ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo'lgan yakuniy xulosa yoki g'oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU metodining bosqichlari yozilgan qog'ozlarni tarqatiladi;
- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhviy tartibda taqdimot qilinadi.

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

VENN DIAGRAMMASI

Venn diagrammasi- 2 va 3 jihatlarni hamda umumiy tomonlarini solishtirish yoki taqqoslash yoki qarama-qarshi qo'yish uchun qo'llaniladi.

Tizimli fikrlash, solishtirish, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tinglovchilar:

- 1) kichik guruhlarda Venn diagrammasini tuzadilar va kesishmaydigan joylarida rivojlangan davlatlar ta'lim tizimiga oid fikrlarini oydinlashtirib olib, to'ldiradilar;
- 2) juftliklarga birlashadilar, o'zlarining diagrammalarini taqqoslaydilar va to'ldiradilar;
- 3) doiralarning kesishuvchi joyida ikki doira uchun umumiy bo'lgan fikrlar ro'yxatini tuzadi;
- 4) ish natijalarining taqdimoti.

MASHG'ULOT

1-MAVZU: MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI VA TABIAT HAQIDA TUSHUNCHA

1. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish fanining maqsad va vazifalari
2. Bolalarni tarbiyalashda tabiatning ahamiyati
3. Tabiat, inson va jamiyat haqida tushuncha

Tayanch soʻz va iboralar: tabiat, inson, Ilk qadam, jonsiz va jonli tabiat, jamiyat, aqliy rivojlantirish, axloqiy rivojlantirish, estetik rivojlantirish, jismoniy rivojlantirish, oʻsimliklar dunyosi, hayvonot olami, mikroorganizmlar, atrof-muhit, geografik muhit, texnogen muhit.

1.1.Bolalarni tabiat bilan tanishtirish fanining maqsad va vazifalari.

Fanning asosiy maqsadi bolalarni tabiat bilan tanishtirish orqali jonli va jonsiz obyektlar haqida toʻliq maʼlumot berish, maktabgacha taʼlim tashkilotlarida va oilada bolalarni tabiat bilan tanishtirish maqsadida oʻtkaziladigan metod va shakllarni oʻrganish, "Ilk qadam" davlat oʻquv dasturining tayanch yoʻllarini bilib olishga yordam berish.

Fanning vazifasi - maktabgacha tarbiya yoshida bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida ularga taʼlim-tarbiya berish vazifalarini amalga oshirish, bolalarda tabiat hodisalari, oʻsimlik, hayvon hamda insonga boʻlgan muhabbat haqidagi tushuncha va tasavurlarni kengaytirish, oddiy koʻnikmalarini hosil qilish, soʻz boyligini oshirish va yangi tushunchalarni hosil qilishdan iborat.

Tabiat - bu organik (tirik) va noorganik (notirik) dunyoni oʻzida qamrab olgan bir butun olam, tabiat - gʻoyat xilma-xil shakllari, tarkibiy qismlari bilan insoniyatni qurshab turgan organik va anorganik olamlar, oʻsimlik va hayvonot dunyosi. Insoniyat esa undan paydo boʻlib, ajralib chiqqan mavjudotdir. Shu bois uning bir mohiyati tabiiy (biologik), ikkinchi mohiyati ijtimoiydir. Tabiat tushunchasi koʻproq keng va qisman tor maʼnolarda ishlatiladi. Keng maʼnoda tabiat butun obyektiv borliq, real voqelik, turlituman koʻrinishlardagi olam. Tor maʼnoda tabiat fan, asosan tabiiy fanlar tabiatshunoslik oʻrganadigan obyektidir. Tabiatning adabiyotlarda ikki darajasi ajratib koʻrsatiladi: birlamchi va ikkilamchi. Bularning birinchisi insoniyatdan xoli, mustasno tarzda, sof tabiiy holda mavjud boʻlgan tabiatdir; ikkinchisi insoniyat ishtirokida hosil etilgan tabiiy neʼmatlar - tuproq, suv havzalari va kanallar, daraxtzorlar, ekinzoru mevazorlar, aholi maskanlari - shahar, qishloq va boshqalar. Maʼlumki, tabiat insoniyat uchun bebaho qadriyatdir. Tabiat, tugʻilish, yashash, oʻsish, faoliyat maydoni hisoblanadi. Inson tabiat bilan birga yashaydi, oʻsadi, rivojlanadi. Insoniyat tabiatga taʼsir etibgina qolmasdan, unga bevosita bogʻliq hamdir. Tabiatga bogʻliq omillar texnika, iqtisodiy ekologik munosabatlarni ham belgilaydi.

Ana shu holat kishilarning tabiat, atrof-muhitga botgan munosabatlarni muvofiqlashtirish zarurligini taqozo etadi. Bolalarni ilk yoshidan hayvonot olami bilan tanishtirish orqali ularda mehr uyg‘otish, jonsiz va jonli tabiatni muhofaza qilish ekologik tarbiyaning dastlabki elementlaridan biri sifatida tadqiq etilishi lozim bo‘lgan muammodir. Ayniqsa, bu yo‘nalish maxsus o‘rganilmaganligi, hozirgi kunda esa davlat va jamiyatning barkamol shaxsga bo‘lgan ehtiyojining kuchayganligi dolzarb ekanligidan dalolat beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolarni tabiat bilan tanishtirish orqali estetik, aqliy, axloqiy jihatdan tarbiyalash, jismoniy rivojlantirish barcha zamonlarda ham o‘ta dolzarb muammolardan hisoblangan. Tabiat bilan tanishish insonni ma‘naviy kamolotga yetkazuvchi jarayon bo‘lib, uni barcha salbiy xatolardan saqlaydi. Natijada, uning xulqiy go‘zalligi ortadi. Shu sababdan ham tabiat bilan tanishtirish orqali ta‘lim-tarbiya jarayoni uzoq tarixga ega. Shu nuqtai nazardan O‘rta Osiyo xalqlari tabiatni muhofaza qilish sohasida boy an‘anaga ega.

1.2. Bolalarni tarbiyalashda tabiatning ahamiyati. Bu bolaning o‘zining tug‘ilgan joyi haqidagi boshlang‘ich bilimlarni bilishi, yer haqidagi asosiy bilimlarni kengaytirish va yerga bo‘lgan munosabatning aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy tomondan rivojlantirishdan iborat. Tabiat - bitmas-tuganmas xazinadir. O‘simliklar dunyosi, hayvonot olami yosh qalbnig to‘g‘ri o‘zining shakllanishida, tabiatda bo‘ladigan voqea-hodisalarning sir asrorini o‘rganib voyaga yetishida katta manba bo‘lib xizmat qiladi.

Tabiatdagi narsalar ikki qismdan: **jonsiz va jonli tabiatdan** iboratdir. **Jonsiz** tabiatga yer, quyosh, yulduzlar, suv, havo, toshlar, tuproq, jonli tabiatga esa o‘simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar, insonlar kiradi. Jonsiz tabiat deyilishiga sabab ular oziqlanmaydi, o‘smaydi, ko‘paymaydi, rivojlanmaydi. Masalan, toshni olsak, unga suv ham, havo ham kerak emas.

Jonli tabiatga kiruvchilar esa oziqlanadilar, nafas oladilar, o‘sadilar va ko‘payadilar. Jonli tabiat vakillari o‘simlik, havo, suv, yorug‘lik, issiqlik va ozuqa boimasa yashay olmaydi. Jonli tabiatdagi barcha mavjudotlardan eng qudratlisi insondir. Inson fikrlaydi, mehnat qiladi, turli kashfiyotlar ixtiro qiladi. Tabiat insonni ma‘naviy boyitishning bitmas tuganmas manbaidir. Tabiat bilan inson o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta‘minlashda ekologik ta‘lim-tarbiyaning roli nihoyatda katta. Ta‘lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz ekologik ta‘lim va tarbiya insonning tabiatiga, qolaversa, o‘ziga nisbatan yangi munosabatlarning shakllanishini taqozo etadi. Bu o‘z navbatida barkamol insonning shakllanishida poydevor bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Tabiatga nisbatan muhabbat uyg‘otish ona Vatanga, uning tabiat yodgorliklari, tarixiy obidalari, xalqimizning an‘analariga hurmat ruhida tarbiyalashga, yuksak ma‘naviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi.

Tabiatni asrab avaylash ardoqlash insonning burchi ekanligi haqidagi ta'limotlar Turoni Turkistondan yetishib chiqqan buyuk olimlarning ta'limotlarida o'z ifodasini topgan. Allomalar o'z davrida tabiatdan foydalanish, ular bilan bog'liq bo'lgan voqea, hodisalar haqida boy ma'lumotlarni yozib qoldirganlar. Tabiatga mehr, yuksak axloq-odobini tarbiyalash lozimligini o'z asarida bayon etganlar.

1.3.Tabiat, inson va jamiyat haqida tushuncha. Tabiat - bizni o'rab olgan borliq, olam. Tabiat vaqt va fazoda cheksizdir, to'xtovsiz ravishda harakatda, rivojlanishda va o'zgarishda bo'ladi. Jamiyat ham tabiatning, moddiy olamning o'ziga xos bir bo'lagidir.

Tabiiy muhit - tabiiy jism va moddalarning, nimanidir yoki kimnidir o'rab turuvchi, uning hayotiy faoliyati kechadigan tabiiy sharoitlar mujassamligi. Geografik adabiyotlarda mazkur tushuncha, ko'pincha, geografik qobiqning inson va uning xo'jalik faoliyatini o'rab turgan qismiga nisbatan ishlatiladi.

Geografik muhit - jamiyatni o'rab turgan tabiiy sharoit; ijtimoiy ishlab chiqarishning muayyan tarixiy bosqichida tabiatning jamiyat bilan o'zaro ta'sirda bo'ladigan bir qismi. Geografik muhit jamiyat taraqqiyotining doimiy va zaruriy sharoitlaridan biri, u mehnat taqsimotiga va xo'jalik tarmoqlarining joylashishiga faol ta'sir etadi. O'z navbatida, jamiyat ham geografik muhitga ta'sir ko'rsatadi. Jamiyat rivojlanib borgan sari geografik muhit doirasi o'zgarib, kengayib boradi.

Texnogen muhit - aholini o'rab turgan atrof-muhitning bir qismi bo'lib, inson tomonidan yaratilgan obyektlar, jism va moddalar tushuniladi. Jamiyat rivojlanib borgan sari texnogen muhit takomillashib boradi.

Atrof-muhit — aholini o'rab turgan tabiiy va texnogen muhitni qamrab olgan yashash va mehnat qilish sharoiti. Jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi ta'sir va munosabatlar makon va zamonda o'zgarib, xilma-xillashib boradi. Inson faoliyati maqsadga to'g'ri yo'naltirilgan bo'lsa, tabiatdan oqilona foydalanish shu joy, hudud, o'lkaning yashnashiga olib kelgan. Aks ta'sir esa, noqulay sharoitning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Insoniyat tarixi davomida uning tabiat bilan bo'lgan munosabati doim o'zgarib, murakkablashib borgan. Jamiyatning tabiatga ta'sirining ortib borishi va tabiatga munosabatining o'zgarib borishini besh bosqichga bo'lish mumkin. O'simliklar dunyosi, hayvonot olami yosh qalbning to'g'ri o'sib shakllanishida, tabiatda bo'ladigan voqeahodisalarning sirasrorini o'rganib voyaga yetishida katta manba bo'lib xizmat qiladi. Tabiatdagi narsalar ikki qismdan: jonsiz va jonli tabiatdan iboratdir. Jonsiz tabiatga yer, quyosh, yulduzlar, suv, havo, toshlar, tuproq, jonli tabiatga esa o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar, odamlar kiradi. Jonsiz tabiat daryo bo'ylariga sabab ular oziqlanmaydi, o'smaydi, ko'paymaydi, rivojlanmaydi. Masalan, toshni olsak, unga suv ham, havo ham kerak emas.

Jonli tabiatga kiruvchilar esa oziqlanadilar, nafas oladilar, o'sadilar va ko'payadilar. Jonli tabiat vakillari o'simlik, havo, suv, yorug'lik, issiqlik va ozuqa bo'lmasa yashay olmaydi.

Jonli tabiatdagi barcha mavjudotlardan eng qudratlisi insondir. Inson fikrlaydi, mehnat qiladi, turli kashfiyotlar ixtiro qiladi. Tabiat insonni ma'naviy boyitishning bitmastuganmas manbaidir.

Tabiat bilan inson o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashda ekologik ta'limtarbiyaning roli nihoyatda katta. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz ekologik ta'lim va tarbiya insonning tabiatiga, qolaversa, o'ziga nisbatan yangi munosabatlarning shakllanishini taqozo etadi. Bu o'z navbatida barkamol insonning shakllanishida poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tabiatga nisbatan muhabbat uyg'otish ona Vatanga, uning tabiat yodgorliklari, tarixiy obidolari, xalqimizning an'alariga hurmat ruhida tarbiyalashga, yuksak ma'naviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi.

Biosfera yerda hayot paydo bo'lgandan boshlab, uzoq tarixiy davrlar davomida rivojlanib kelmoqda. Yerning tirik organizmlar va biogen cho'kindi tog' jinslari tarqalgan qismini rus olimi akademik V.I.Vernadskiy *biosfera* (yunoncha — «bios» — hayot, «sfera» — shar) deb nomlagan. Biosfera sayyoramizning «hayot qobig'i» hisoblanib, tirik organizmlarning o'zaro chambarchas aloqa, munosabatlaridan iborat murakkab ekosistemalar majmuini tashkil etadi.

V.I.Vernadskiy tushunchasiga ko'ra hozirgi vaqtda biosferaning tarkibiga faqatgina yerning qobig'ida tarqalgan tirik organizmlar kirib qolmay, balki qadimgi davrlarda organizmlar ishtirokida hosil bo'lgan litosfera qismi ham kiradi. Shuning uchun ham biosfera *neobiosfera* va *polebiosfera* kabi tarkibiy qismlarga ajratiladi.

Biosfera murakkab harakatdagi tizim ekan, unda moddalar almashinuvi natijasida energiya qabul qilinishi, to'planishi va o'tkazilishi kabi jarayonlar boradi. Biosfera funksional nuqtai nazardan bir necha qatlamlardan tashkil topgan.

Biosfera yer sharidagi eng yirik ekotizim bo'lib, u quyi darajalardagi kichik tizimlarga bo'linib ketadi. Bular quruqlik va suv havzalari, okeanlar, metosferaning yuqori qatlami, atmosferaning quyi qatlamlari, bundan tashqari quruqlikda evolyutsion tarixiy tizimlar sifatida biogeografik tabiiy mintaqalar, biomlar, landshaft zonalar, ayrim landshaftlar va hokazolarga ajraladi.

Biosferaga katta doiradagi biotik moddalarning aylanishi xarakterlidir. Biosferaning umumiy vazni $3 \cdot 10^{24}$ bo'lganda, tirik modda $1,8\text{--}2,5 \cdot 10^{18}\text{g}$ (quruq vazni)ga teng bo'ladi.

Biosfera tushunchasi fanga 1875yilda avstraliyalik zoolog E.Zyuss tomonidan kiritilgan. Biosfera haqidagi ta'limot esa akademik V.I.Vernadskiy tomonidan

yaratilgan. Sayyoramizdagi barcha tirik organizmlar yig'indisini V.I.Vernadskiy «tirik modda» deb atadi. «Tirik modda»ning eng muhim xususiyatlari uning umumiy vazni, kimyoviy tarkibi va energiyasi hisoblanadi. Biosferaning ikkinchi tarkibiy qismi «o'lik modda» bo'lib, V.I.Vernadskiyning aytishi bo'yicha tirik organizmlar qatnashadigan biosferadagi moddalar yig'indisidan hosil bo'ladi. Biosferada «oraliq moddalar» ham mavjud bo'lib, ular o'lik va tirik moddalarning birgalikdagi faoliyatidan hosil bo'ladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati. Tabiatga muhabbat - juda keng qamrovli va murakkab his-tuyg'udir. U yuksak ruhiy va aqliy qatlamlarni o'z ichiga oladigan murakkab bir butunlikni tashkil etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda atrofmuhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga doir tadqiqot ishlarini olib borgan M.Umarovning fikricha, bu hissiyotni tarbiyalashni bolalikning erta yoshidan boshlash muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Har bir bolada o'zi yashab turgan mahalliy o'lka va O'zbekiston tabiatiga muhabbat bilan qarash, unga ko'ngil qo'yish ishtiyoqi o'sib boradi. Bolalikda tug'ilgan bu tuyg'um maktab yillarida rivojlanib, boyib boradi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish - bu ularda tabiatga to'g'ri munosabatni tarbiyalash va hissiy tajribaga asoslangan, atrof - muhit haqidagi real bilimlarni anglashning ta'limiy vositasidir.

© Mavzu yuzasidan savollar:

1. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish fanining maqsadini aytib bering.
2. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish fanining vazifasini aytib bering.
3. Bolalarni tarbiyalashda tabiatning ahamiyati qanday.
3. Tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlik haqida aytib bering

2-Mavzu: O'zbekiston Respublikasining qaror va qonunlarida tabiatni muhofaza qilishga doir masalalarni yoritilishi.

Reja:

1. Tabiatni muhofaza qilish.
2. O'zbekiston Respublikasining qaror va qonunlarida tabiatni muhofaza qilish.
3. Atrof-muhitni muhofaza qilish – yangi o'zbekistonning ustuvor yo'nalishidir

Tayanch so'z va iboralar: *O'zbekiston Respublikasi, tabiat, inson, qaror, qonun o'simliklar dunyosi, hayvonot olami, mikroorganizmlar, atrof-muhit, geografik muhit, muhofaza.*

2.1. Tabiatni muhofaza qilish.

Tabiatni muhofaza qilish - tabiat va uning boyliklaridan oqilona foydalanishga, tabiatni inson manfaatlarini ko'zlab ongli ravishda o'zgartirishga, tabiat boyliklari va umuman tabiatni, uning go'zalligi, musaffoligini saqlab qolishga va yanada boyitishga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasi.

Tabiatni muhofaza qilish tadbirlari majmuasiga davlatlar, xalqaro tashkilotlar, jamoat, ilmiy-texnik, ishlab chiqarish, iqtisodiy va ma'muriy tashkilotlar, har bir odam tomonidan amalga oshiriladigan tadbirlar kiradi. Bu bilan bog'liq ishlar hozirgi vaqtda inson yashab, to'xtovsiz munosabatda bo'lib kelayotgan tabiiy muhit uzoq geologik davrlar (4,5–4,7 milliard yil) mobaynida bir qancha omillarning birgalikda ta'sirida, ya'ni Quyosh nuri, Yerning gravitatsiya kuchi, ko'lami, aylanma harakatlari, tektonik harakatlar, havo va suv qobiqlarining vujudga kelishi va o'zgarishi, ekzogen jarayonlar¹ ta'siri, organik dunyoning paydo bo'lishi va taraqqiyoti ta'sirida tarkib topgan. Tabiiy muhitning holati o'zaro ta'sir etib turuvchi ko'p omillarning murakkab majmuida tarkib topgan tabiiy muvozanatga bog'liq. Chunki bir joyning iqlimi Quyosh nurining tushish burchagiga, ya'ni geografik kenglik, yer yuzasining tuzilishi, shamollar, okeanlarning uzoq yoki yaqinligi, oqimlari va boshqalarga; o'simliklar qoplami esa iqlim, yer yuzidagi tog' jinslari, relyef, tuproqlarga bog'liq. Bu tabiiy omillarning birontasida o'zgarish ro'y bersa, tabiiy muvozanat buziladi, bu esa tabiiy muhitda o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Ba'zan, tabiatning biror komponentiga ko'rsatilgan arzimagan ta'sir hech kutilmagan katta o'zgarishlarga, xususan, xavfli o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Har qanday tirik mavjudot o'z atrofini o'rab turgan tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi, undan o'ziga kerakli narsalarni oladi, shu muhitda moslashadi, muhit tarkibiga, undagi modda va energiyaning aylanma harakatiga ma'lum darajada o'zgarish kiritadi. Yerning havo qobig'idagi hozirgi gazlar tarkibi, miqdori, ayrim foydali qazilmalari, masalan, ohaktosh, toshko'mir, qo'ng'ir ko'mirning hosil bo'lishi, tuproq qoplamining tarkib topishi, rivojlanishi organizmlarning hayot faoliyati natijasidir. Organik dunyoning tabiiy muhit bilan o'zaro ta'siri biologik evolyutsiya jarayonida yangi turlarning paydo bo'lishi, raqib turlar sonining ko'payishi yoki kamayishi va atrof muhitning o'zgarishi natijasida o'zgaradi.

Yerda odamning paydo bo'lishi organik dunyo bilan tabiiy muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatni tubdan o'zgartirib yubordi. Inson tabiatga mehnat qurollari vositasida yaylovlardan noto'g'ri foydalanish oqibatida ta'sir ko'rsatadi. U o'zining tabiat bilan bo'lgan o'zaro ta'siri usullarini takomillashtirib boradi. Natijada inson yashay oladigan hudud kengayadi, foydalaniladigan tabiiy elementlar soni va hajmi ortadi, binobarin, insonning tabiatga tazyiqi sifat jihatidan ham, ko'lam jihatidan ham ko'payadi. Inson o'zi yashashi va faoliyat ko'rsatishi uchun tabiiy muhitdan tashqari yana sun'iy muhitni ham bunyod etadi. Masalan, shaharlar, turar joy binolari, bog'lar, suv omborlari, yo'llar va boshqa Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, fan va texnikaning taraqqiy etishi bilan, tabiiy boyliklarning ahamiyati, ulardan foydalaniladigan sohalar, ularni ishlatish shakllari ham o'zgarib boradi. Qadimda bir necha xil kimyoviy elementlardan foydalanilgan bo'lsa, hozirgi vaqtda mavjud barcha elementlardan foydalaniladi. Shu bilan birga ko'pchilik foydali qazilmalar tobora ko'proq qazib chiqarilmoqda. Insonning tabiatga ta'siri kuchayishidan, antropogen landshaftlar ko'paymoqda. Hayvonot va o'simlik olamidan rejasiz foydalanish yoki inson faoliyati bilan bog'liq boshqa sabablar tufayli 16-asrning oxirlaridan 20-asrning 70-yillarigacha umurtqali hayvonlarning 250 turi va kichik turlari butkul yo'qolib ketdi. 80-yillardan boshlab xar yili o'rtacha 1 ta hayvon turi va 50 ga yaqin o'simlik turi yo'qolib bormoqda. Qush va sut emizuvchilarning 1000 dan ortiq turi yo'qolib ketish arafasida turibdi. Yil davomida 1 milliard tonna yoqilg'i yoqiladi, atmosferaga yuzlab million tonna azot oksidi, oltingugurt, uglerod, qurum, chang va boshqalar chiqariladi. Tuproq va suvlar sanoat va maishiy chiqindilar (bir necha milliard tonna), neft mahsulotlari (bir necha million tonna), mineral o'g'itlar (yuz million tonnaga yaqin), og'ir metallar, radiaktiv chiqindilar bilan ifloslanadi.

Inson tabiiy sharoit va boyliklardan ko'p maqsadlarda foydalanadi. Bu esa ayni paytda, tabiatni tegishlicha muhofaza qilishni ham taqozo etadi. Bular: xo'jalik, sog'liqni saqlash va gigiyena, nafosat (estetik), turizm, ilmiy hamda tarbiyaviy maqsadga muvofiq foydalanish. Maqsadga muvofiq foydalanish deganda, tabiat boyliklaridan mamlakat yoki butun insoniyat manfaati yo'lida foydalanish tushuniladi. Bunda hozirgi va kelajak avlodning manfaatlarini ko'zlab faoliyat yuritish nazarda tutiladi. O'z taraqqiyotini oldindan uzoq muddatga ilmiy asosda rejalashtira oladigan va tabiiy muvozanatni o'zgartirmasdan foydalana oladigan jamiyatgina taraqqiyotga erishadi.

Tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishdan tabiatda ro'y beradigan jarayonlarning o'zaro bog'likligi va rivojlanishi qonuniyatlari haqidagi bilimlar katta ahamiyatga ega. Busiz tabiiy jarayonlarga baho berish, ularni xisobga olish, tabiatga, tabiat komponentlariga ko'rsatilgan har qanday ta'sirning kelajakda qanday oqibatlarga olib kelishini oldindan bilish mumkin emas. Inson tabiatdan foydalanganda va unga ta'sir ko'rsatayotganda bilishi va faoliyatida amal qilish zarur bo'lgan, asosan, 5 qonuniyat mavjud: 1) tabiatdagi barcha komponent va elementlar o'zaro bir-birlari bilan bog'langan, o'zaro ta'sir etib, muayyan muvozanatda bo'lib, uyg'unlik hosil qilgan. Biron komponent yoki element o'zgarsa, butun tabiiy kompleksda o'zgarish ro'y

beradi; 2) tabiatda to'xtovsiz modda va energiya aylanma harakati ro'y berib turadi. Bu xayot asosi; 3) tabiiy jarayonlarning rivojlanishida muayyan davriyliklar mavjud (sutkalik, yillik, 12 yillik, 33-35 yillik va ko'p yillik); 4) zonallik; 5) regionallik.

Insonning tabiat bilan o'zaro ta'siri jamiyat taraqqiyoti, ishlab chiqarish usullari mukammallasha borgan sari jadallashadi, tabiatdan, uning boyliklarini, qurilish va ishlab chiqarish texnikasi, aloqa vositalari yirik shaharlarni o'zgartirib, yirik vohalar, madaniy landshaftlar yaratishga, hosildor ekin hamda mevalar, mahsuldor chorva mollari yetishtirishga imkon beradi. Lekin ba'zan chuqur o'rganmasdan inson qudratiga ortiqcha baho berib, tabiatga ta'sir ko'rsatish tabiatni foydalanib bo'lmaydigan holatga, uning buzilishi va ifloslanishiga olib kelishi mumkin. Bunday manzara insoniyatning butun tarixi mobaynida kuzatiladi. Pekin 19-asrgacha insonning tabiatdan foydalanish ko'lamini uncha katta bo'lmagani uchun inson faoliyatining tabiatga ta'siri ham kamroq bo'lgan.

20-asrning 2-yarmida sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi, qishloq xo'jaligida turli xil kimyoviy moddalarning ko'p qo'llanishi, katta maydonlarda muttasil bir xil ekinlarning yetishtirilishi, transport vositalarining ortiqcha ko'payib ketishi, shaharlarning yiriklashib ketishi, tabiat muhofazasiga yetarlicha e'tibor berilmaganligi tabiiy muhitning buzilishiga, ayrim joylarning ifloslanib ketishiga sabab bo'ldi. Ayrim konchilik sanoati rayonlarida tabiiy muhit juda buzilib ketgan. Katta maydonlarni kon chiqindi jinslari egallagan, chuqur ochiq karyerlar yer osti suvi sathini pasaytirishi natijasida o'simlik qoplami qurib bormoqda. Rekultivatsiya ishlariga, xususan rivojlanayotgan mamlakatlarda yetarlicha e'tibor berilmaydi. Hozirgi vaqtda Tabiatni muhofaza qilish muayyan o'lka yoki mamlakat doirasidan chiqib, umumjahon muammosiga aylanib bormoqda. Yerning ozon pardasidagi o'zgarishlar, dunyoda haroratning ko'tarilib borayotgani, qutbiy va tog' muzliklarining qisqarib borayotgani ana shunday muammolardan. Ayniqsa, qayta tiklanmaydigan tabiiy boyliklarning kamayib borayotganligi va atrof tabiiy muhitning ifloslanayotgani bir qancha mamlakatlarda, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini ko'rishga majbur etdi. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda o'rmonlarni kesish cheklandi, yerdan kadastr asosida foydalaniladigan bo'ldi, daryo va ko'llar suvlari tozalanib, baliqlarni ko'paytirish boshlandi. Ovchilik tartibga solindi, qo'riqxonalar, muhofaza qilinadigan hududlar ko'paytirildi.

Biroq 20-asrning o'rtalaridan boshlab zararli chiqindili ishlab chiqarish korxonalarining rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirila boshlangani bu mamlakatlarda atrof-muhitning ifloslanishiga sabab bo'lmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli tabiatni muhofaza qilishga yetarli mablag' ajratishga qodir emas. Tabiatni muhofaza qilish sohasida xalqaro qat'iy hamkorlikning yo'qligi ham tabiiy boyliklardan foydalanishda va tabiatni muhofaza qilishda yetarlicha samara bermayapti. Hozirgi vaqtda tabiatni muhofaza qilishni ta'minlash masalalari nazariy jihatdan ishlab chiqilgan. Lekin ularni amalga oshirish juda katta mablag' sarflashni talab qiladi. Buning ustiga qirg'in qurollarini ishlab chiqarish,

ularni saqlash ham tabiiy muhitning ifloslanishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan qirg'in qurollarni ishlashni ta'qiqlash, borlarini yo'qotish ham tabiat muhofazasida katta ahamiyatga ega.

2.2.O'zbekiston Respublikasining qaror va qonunlarida tabiatni muhofaza qilish.

O'zbekistonda 20-asrda, ayniqsa, uning 2-yarmida qishloq xo'jaligida monokultura tizimining qo'llanishi, gerbitsid va pestitsidlarning haddan tashqari ko'p ishlatilishi, mavjud suv zaxiralaridan noto'g'ri foydalanish oqibatida atrofmuhit holatida katta salbiy o'zgarishlar ro'y berdi. Orol dengizi deyarli quridi, uning atrofida cho'llashish kuchayib ketdi, yer osti suvlari sho'rli darajasi oshdi. Inson salomatligi uchun zarur sharoit buzildi, kamqonlik, gepatit, zotiljam kabi kasalliklar ko'paydi. Paxta monokulturasida ta'sirida boshqa hududlarda ham inson hayoti uchun zarur bo'lgan ekologik vaziyat yomonlashdi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, dastlabki kunlardan boshlab, tabiatni muhofaza qilishga, respublika hududini ekologik tanazzuldan muhofaza qilishga kirishdi.

Tabiatni va uning komponentlarini muhofaza qilish to'g'risida bir qancha qonunlar qabul qilindi. Bular „Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida“ (1992-yil 9-dekabr), „Suv va suvdan foydalanish to'g'risida“ (1993-yil 6-may), „Yer osti boyliklari to'g'risida“ (1994-yil 23 sentabr; 2002-yil 12 dekabrda yangi tahrirdagi), „Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida“ (1996-yil 27-dekabr), „O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida“ va „Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida“ (1997-yil 26 dekabr), „Davlat kadastrlari to'g'risida“ (2000-yil 15 dekabr), „O'rmon to'g'risida“ (1999-yil 15-aprel), „Chiqindilar to'g'risida“ (2000-yil 5-aprel)gi qonunlardir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50, 54, 55 va 100-moddalarida tabiatni muhofaza qilishga oid normalar bayon etilgan. Konstitutsiyaning 11-bobining 50-moddasida „Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlar“, deb ko'rsatilgan. 55-moddasida „Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir. Ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir“, deyilgan. Mamlakatimizda „Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi“ tashkil qilingan (1996-yil 26 aprelda Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat ko'rsatadi). Qo'mita quyidagi vazifalarni bajaradi: atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash ustidan nazorat qilish; tabiatni muhofaza qilish faoliyatini tarmoklararo kompleks boshqarish; tabiatni muhofaza qilish hamda resurslarni tejash borasida yagona siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish; atrofmuhitning ekologik holati qulay bo'lishini ta'minlash, ekologik vaziyatni boshqarish.

O'zbekiston tabiatni muhofaza qilish sohasida bir qancha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi va dasturlarda, jumladan, BMTning atrofmuhit bo'yicha dasturi (YUNEP)da ishtirok etadi. YUNEP va ayrim rivojlangan mamlakatlar bilan hamkorlikda Biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va 10 dan ortiq milliy ekologik qonunlar ishlab chiqildi. 1993-yil mart

oyida Qozog‘istonning Qizilo‘rda shahrida O‘rta Osiyodagi 5 davlatning Oliy darajadagi uchrashuvida Orol dengizi muammolari bo‘yicha Davlatlararo kengash va uning ijroiya qo‘mitasi hamda Orolni qutqarish xalqaro fondi tashkil etildi. Uning vazifasi Orol dengizi, uning sog‘lom ekologik sharoitini tiklash, mazkur regionni toza ichimlik suvi bilan ta‘minlash, hudud sanitariyagigiyena muxitini yaxshilashdir.

O‘zbekistonda 10 dan ortiq o‘rmon xo‘jaligi, 9 ta qo‘riqxon, 2 milliy bog‘, bir qancha buyurtma qo‘riqxon mavjud. Ularda tabiat yodgorliklari, kamayib ketgan o‘simlik va hayvonlar qo‘riqlanadi, o‘rganiladi va ko‘paytiriladi. O‘zbekistonda tabiatni muhofaza qilish respublika jamiyati, 12 ta viloyat va Qoraqalpog‘iston jamiyati, O‘zbekiston geografiya jamiyati, EKOSAN, bir qancha ilmiyommabop va ilmiy jurnallar, radio va televideniye vaqtli matbuot Tabiatni muhofaza qilish haqidagi bilimlarni targ‘ib qilmoqda. Aholi o‘rtasida tabiat, undan oqilona foydalanish va muhofaza qilish haqidagi bilimlarni targ‘ib qilish, aholining geografik, ekologik madaniyatini ko‘tarish Tabiatni muhofaza qilishda katta ahamiyatga ega. Tabiatni, uning boyliklarini muhofaza qilish, geografik ekologiya o‘quv kurslari o‘rta maxsus va oliy yurtlarining tabiatshunoslik mutaxassisliklari talabalariga maxsus kurslar sifatida o‘qitilmoqda.

2.3. Atrof-muhitni muhofaza qilish – yangi o‘zbekistonning ustuvor yo‘nalishidir

06 Июнь 2024 да яратилган

O‘zbekiston, boshqa ko‘plab davlatlar singari, inson salomatligi va ekotizimlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi jiddiy ekologik muammolarga duch kelmoqda. Shu bilan birga, resurslar va fuqarolar salomatligini saqlash zaruriyatini hisobga olgan holda, mamlakat hukumati ekologik inqirozlarning oldini olish bo‘yicha chora-tadbirlarni faol ishlab chiqmoqda va atrof-muhit holatini yaxshilash uchun innovatsion yondashuvlarni joriy qilmoqda. Bugun O‘zbekistonda ekologiya sohasi tub o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda, har bir insonning qulay atrof-muhitga bo‘lgan huquqi mamlakatimizning yangi Konstitutsiyasida mustahkamlab qo‘yilgan. Respublikada O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi, ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasida 30 dan ortiq qonun hujjatlari va 200 ga yaqin qonunosti hujjatlari mavjud. O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”, “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”, “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”, “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”, “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”, “O‘rmonlar to‘g‘risida”, “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”, “Yer qa‘ri to‘g‘risida”, “Chiqindilar to‘g‘risida”, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”, “Ekologik nazorat to‘g‘risida”, “Ekologik audit to‘g‘risida”, “Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish to‘g‘risida”, “Aholining sanitariya-epidemiologik osoyishtaligi to‘g‘risida”, O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi va boshqalar shular jumlasidandir.

2021-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan mamlakatimizda 2030-yilgacha har yili 200 million tup daraxt va buta ekish ko‘zda

tutilgan “Yashil Makon” keng ko‘lamli umummilliy dasturiga start berildi. Natijada shaharlardagi yashil maydonlar maydoni hozirgi 8 foizdan 30 foizga, shuningdek, davlat o‘rmon fondi maydoni 7,5 foizdan 15 foizga ko‘payishi kutilmoqda.

O‘tgan davrda “Yashil Makon” milliy loyihasi doirasida qariyb 500,0 gektar bog‘, 935 gektar yashil zona, 6179,2 gektar jamoat parklari, shuningdek, Buxoro, Nukus, Xiva va Urganch shaharlari atrofida umumiy uzunligi 40 km yashil belbog‘lar barpo etildi. “Yashil” hududlarni rivojlantirish ishlarini tizimli tashkil etish doirasida 2023-yilda 219,7 million tup mevali va manzarali daraxt va buta ko‘chatlari ekildi. Atrof-muhitga yuqori ta’sir ko‘rsatadigan 189 ta sanoat korxonasida 2 million 830 ming dona ko‘chat ekildi, 220 ming tup daraxt ko‘chatlari o‘rin olgan “yashil belbog‘lar”, 196 ta chiqindi yig‘ish punktlari tashkil etildi, ular atrofida daraxtzorlar barpo qilindi. Bundan tashqari, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda jahonda muqobil bo‘lmagan innovatsion chora-tadbirlar qatorida Orol dengizining qurigan tubida yaratilgan “yashil qoplamalar” ham bor. Shuni ta’kidlash kerakki, uni qo‘llash doirasi kengayib bormoqda. 2019–2023-yillarda Orol dengizining qurib qolgan hududlarida 1,7 million gektardan ortiq maydonda o‘rmon melioratsiyasi ishlari olib borildi. "Green Cover" kichik samolyotlar va traktorlar yordamida yaratilgan.

Olimlarning fikricha, Orol dengizi qurigan tubining holati noaniq: bundan 5 yil avval qurib qolgan va 50 yil oldingi hudud holatida katta farq bor. Hamma joyda bir turdagi o‘simlik ekish tavsiya etilmaydi. Har bir sayt o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi. Tuproq, qum va sho‘rlanish holatini hisobga olgan holda faqat to‘g‘ri tanlangan ko‘chatlar omon qolishi mumkin. Saksovul urug‘lari, asosan, qumli va gilli tuproqlarga, sho‘rlangan yerlarga esa yulg‘un (tamariks) ko‘chatlari ekilgan. Bu hududda o‘rmon ekish ishlarini jadallashtirish maqsadida cho‘l o‘simliklari ko‘chatlarini ekish bo‘yicha yangi blok tashkil etildi. Uning yordami bilan ekish hosildorligi 1,5 barobar oshdi, soatiga taxminan 4000-4500 ta ko‘chat ekildi.

O‘zbekistonda ham chiqindilarni boshqarish, aholiga ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish, atrof-muhit ifloslanishiga qarshi kurashish borasida izchil va samarali islohotlar amalga oshirilmoqda. Shunday qilib, rejaga ko‘ra, 2024-2028-yillarda investitsiyalarni jalb etish orqali mamlakatimizning har bir hududida chiqindilarni qayta ishlash, muqobil energiya va organik o‘g‘itlar ishlab chiqarish bo‘yicha loyihalar amalga oshiriladi. Shuningdek, 2,8 million tonna chiqindidan yiliga 2000 MVt muqobil energiya ishlab chiqarish, 1,3 million tonna chiqindilardan kompostlash yo‘li bilan 1,1 million tonna organik o‘g‘itlar ishlab chiqarish, 14 ta chiqindilarni qayta ishlash korxonalarini ishga tushirish ko‘rsatkichlari ham belgilab qo‘yiladi.

O‘zbekiston hukumati BMT va uning ixtisoslashgan idoralari, xususan, Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (IUCN), Fauna & Flora (FnF), Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YeXHT), Germaniya xalqaro hamkorlik jamiyati (GIZ), Yevropa Ittifoqi (YeI), Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik markazi (MOMEM), Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armasi (OQXJ), Barqaror rivojlanish bo‘yicha davlatlararo komissiyaning ilmiy axborot markazi (BRDK IAM), Koreya Atrof-muhit sanoati va texnologiyalari instituti (KEITI), Global yashil o‘sinh instituti (GGGI) kabi

xalqaro platformalar bilan ko'p tomonlama hamkorlikni samarali rivojlantirmoqda. Biologik xilma-xillikni saqlash, Orolbo'yida ekotizimlarni tiklash, ozon qatlamini muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi oqibatlarini yumshatish, chiqindilarni boshqarish bo'yicha turli tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, insonlarning sog'lom oziq-ovqat va toza suvdan foydalanishini ta'minlashga qaratilgan siyosat va dasturlar mavjud.

O'zbekiston Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari bilan birgalikda iqlim masalalari bo'yicha kun tartibi bo'yicha yagona mintaqaviy pozitsiyani e'lon qilib, zamonaviy energiyadan foydalanish va joriy etish, resurslarni tejovchi va kam ta'minlangan resurslardan foydalanish, uglerodli issiqxona gazlarini chiqarish texnologiyalari, shuningdek, biologik xilma-xillikni monitoring qilish va saqlash dasturlari, masalan, Markaziy Osiyo mintaqaviy ekologik markazi (MOMEM) va turli platformalar orqali Orol dengizi mintaqasida barqaror rivojlanishni himoya qilish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha o'zaro manfaatli ikki tomonlama va mintaqaviy hamkorlikni kengaytirishga harakat qilayotgani uchun mintaqaviy hamkorlik ham diqqat markazida.

Mamlakat atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi qator xalqaro konvensiyalarga qo'shilgan va ularni ratifikatsiya qilgan. O'zbekiston atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish sohasida 12 ta ekologik konvensiya va ularni ishlab chiqish bo'yicha tegishli protokollarga a'zo. Respublika tabiiy muhit holatini yaxshilash va barqarorlashtirishga qaratilgan milliy va xalqaro loyihalarni amalga oshirish orqali konvensiyalar bo'yicha o'z majburiyatlarini bajaradi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI TABIATNI MUHOFAZA QILISH TO'G'RIDA

Ushbu Qonun tabiiy muhit sharoitlarini saqlashning, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab beradi. Qonunning maqsadi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar uyg'un muvozanatda rivojlanishini, ekologiya tizimlari, tabiat komplekslari va ayrim obyektlar muhofaza qilinishini ta'minlashdan, fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlashdan iboratdir.

I. UMUMIY QOIDALAR

Oldingi tahrirga qarang.

1-modda. O'zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilishga doir qonunchiligi

O'zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi munosabatlar ushbu Qonun bilan, shuningdek O'zbekiston Respublikasining yer, suv, o'rmon, yer osti boyliklari to'g'risidagi, atmosfera havosini, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish hamda ulardan foydalanish to'g'risidagi qonunchiligi bilan, boshqa qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi. **(Majmua oxirida ushbu qonun to'g'risida to'liq ma'lumot berilgan)**

Nazorat uchun savollar:

1. Tabiatni muhofaza qilish deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbekiston Respublikasining qaysi qaror va qonunlarida tabiatni muhofaza qilish haqida fikr yuritilgan?
3. Yangi O'zbekistonning ustuvor yo'nalishi haqida fikringiz.

3-Mavzu: Uzlüksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasi.

Reja:

1. Uzlüksiz ta'lim konsepsiyasi.

2. Uzlüksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasi.

Tayanch iboralar: *Uzlüksiz ta'lim, ekologik talim, xorijiy tajriba, ekologiyalashtirish, atrof-muhit, axborot, tabiat Resurslar, integratsiya, konsepsiya, innovatsiyalar, naturalism, ekotizim.*

3.1 .Uzlüksiz ta'lim konsepsiyasi.

Atrof-muhit ta'limi biz yashayotgan dunyo haqidagi tushunchamiz va unga nisbatan mas'uliyatimizni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Iqlim o'zgarishi, biologik xilmaxillikning yo'qolishi va ifloslanish kabi dolzarb ekologik muammolarga duch kelganimizda, ekologik ta'limga bo'lgan ehtiyoj tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu boisda ekologik ta'limning ahamiyatini tushunib, biz ekologiyamiz uchun barqaror va gullab-yashnayotgan kelajakni yaratishga faol hissa qo'shishimiz mumkin. Ekologik ta'lim qanday qilib mas'uliyatli yerlik bo'lish bo'yicha yakuniy qo'llanmaga o'xshaydi. Hammasi yoshi va kelib chiqishidan qat'i nazar, odamlarga tabiatimizni asrash muhimligini o'rgatishdir. Ekologik ta'lim ekotizimlar va biologik xilma-xillikni tushunishdan barqaror amaliyotlarni o'rganishgacha, bizni atrof-muhit uchun yaxshiroq tanlov qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar bilan qurollantiradi. Bugungi kunda va kelajagimizni shakllantirishda ekologik ta'lim har qachongidan ham muhim rol o'ynaydi. Sayyoramizga tahdid solayotgan iqlim o'zgarishi, yashash muhitini yo'q qilish va ifloslanish kabi dolzarb muammolar bilan biz ushbu muammolarni hal qilish uchun yaxshi ma'lumotga ega bo'lishimiz va jihozlanishimiz juda muhimdir. Ekologik ta'lim odamlarga harakat qilish, barqaror tanlov qilish va atrof-muhitni muhofaza qilish siyosatini himoya qilish imkoniyatini beradi. Bu shuningdek, mas'uliyat va boshqaruv tuyg'usini rivojlantiradi, kelajak avlodlar atrof-muhit muammolarini hal qilish uchun tayyor bo'lishini ta'minlaydi[1]. Ekologik ta'lim ko'p asrlarga borib taqaladigan boy tarixga ega. Tabiat bilan uyg'unlikda yashagan qadimiy madaniyatlardan tortib to ma'rifat davrida naturalizmning kuchayishigacha bo'lgan davrda insonlar qadimdan barcha tirik mavjudotlarning o'zaro bog'liqligini, atrof-muhitni tushunish va qadrlash zarurligini anglab yetgan. Vaqt o'tishi bilan ekologik ta'lim sohasi rivojlanib, o'sib bordi. XX asrda 1960-70-yillardagi ekologik harakat ekologik muammolarni jamoatchilik ongining birinchi o'ringa qo'ydi. Bu ekologik ta'limni rivojlantirishga bag'ishlangan

ko'plab tashkilotlar, dasturlar va tashabbuslarni yaratishga olib keldi. Bugungi kunda ekologik ta'lim rasmiy ta'lim tizimlari, jamoat dasturlari va hatto korporativ barqarorlik tashabbuslari bilan birlashtirilib, uning keng e'tirof etilishi va ahamiyatini ta'kidlaydi.

Uzluksiz ta'lim - o'zaro mantiqiy izchillik asosida bog'langan hamda soddadan murakkabga qarab rivojlanib boruvchi va birbirini taqozo etuvchi bosqichlardan iborat yaxlit ta'lim tizimi. O'zbekiston Respublikasida kadrlar tayyorlash tizimining asosi, ta'lim sohasida davlat siyosatining asosiy tamoyillaridan biri. 1997-yil 29 avgustda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida alohida tamoyil sifatida qayd etilgan. Uzluksiz ta'lim milliy modelning asosiy tarkibiy qismlaridan biri (qarang Ta'limning milliy modeli), O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiytexnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadir. Uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun zarur shartsharoitlar yaratadi. Uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat olib borishi davlat ta'lim standartlari asosida, turli darajalardagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasbhunar ta'limi, oliy ta'lim, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'limni o'z ichiga oladi.

Uzluksiz ta'limning faoliyat ko'rsatish tamoyillari kuyidagilardan iborat: ta'limning ustuvorligi — uning rivojlanishining 1darajali ahamiyatga ega ekanligi, bilim, ta'lim va yuksak intellektning nufuzi; ta'limning demokratlashuvi — ta'lim va tarbiya uslublarini tanlashda o'quv yurtlari mustaqilligining kengayishi, ta'limni boshqarishning davlatjamiyat tizimiga o'tilishi; ta'limning insonparvarlashuvi — inson kayfiyatlarining ochilishi va uning ta'limga bo'lgan turli-tuman ehtiyojlarining qondirilishi, milliy va umumbashariy qadriyatlar ustuvorligining ta'minlanishi, inson, jamiyat va atrofmuhit o'zaro munosabatlarining uyg'unlashuvi; ta'limning ijtimoiylashuvi — ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish; ta'limning milliy yo'naltirilganligi — ta'limning milliy tarix, xalq an'analari va urfodatlari bilan uzviy uyg'unligi, O'zbekiston xalklarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotning o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalklarning tarixi va madaniyatini hurmatlash; ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'likligi, bu jarayonning qar tomonlama kamol topgan insonni shakllantirishga yo'naltirilganligi; iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularga ta'limning eng yuqori darajasida, izchil ravishda fundamental va maxsus bilim olishlari uchun shartsharoitlar yaratish.

3.2. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasi.

Uzluksiz ta'lim ta'lim jarayonida samarali natijalarga erishish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ekologiya. Bugungi kunda ekologiya fani tushunchasi har bir kishining ongiga singib bormoqda. Deyarli har kuni gazeta sahifalarida, radio va o'ynaijahon ko'rsatuvlarida hozirgi sharoitdagi ekologik muammolar hamda ularni hal etish borasida olib borilayotgan sa'y-harakatlar haqida ma'lumotlar beriladi. Mamlakatimizning kelajagi bo'lgan yoshlarimiz o'z murabbiylarini nomini zo'r ehtirom, chuqur minnatdorchilik bilan tilga oladilar buning uchun har bir o'qituvchi O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonunida ko'rsatilganidek, yuksak kasbiy tayorgarligi va yuqori ahloqiy fazilat egasi bo'lishlari darkor. Ekologiya tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, «eko» — uy, makon «logos»- “ ta'limot” degan ma'noni bildiradi. Tabiiy uyimizni o'rganish deganda, albatta, undagi barcha tirik organizmlar va jarayonlarni o'rganish, ya'ni ushbu u yoki maskanni hayot uchun yaroqli holda saqlash kabi masalalar tushunilishi kerak. Ekologiya fani ham biologiya, geografiya fanlari singari mustaqil fan hisoblanadi. U tirik organizmlarning yashash sharoiti va ularni o'zi yashab turgan muhit bilan o'zaro murakkab munosabatlari hamda shu asosda vujudga keladigan qonuniyatlarni o'rganadi. Ekologiya tushunchasi fanga birinchi bo'lib 1866- yilda nemis biologi E. Gekkel tomonidan kiritilgan. Populatsiyalar, turlar, biotsenozlar, biogeotsenozlar va biosfera kabi tushunchalar ekologiya fanining manbai hisoblanadi.

Shuning uchun umumiy ekologiya to'rt bo'limga bo'lib o'rganiladi:

- autekologiya
- populatsiyalar ekologiyasi
- sinekologiya
- biosfera

Tirik organizmlarning ma'lum bir muhitda yashash qonuniyatlarini, ya'ni organizmlarning o'zaro va ularni o'rab turgan atrof-muhit bilan bog-liq bo'lgan hayot tarzini o'rganadigan fan ekologiya deb ataladi .

Ekologiya (grekcha "oikos" - yashash, uy, makon, "logos" - ta'limot) - umumiy tarzda u organizmlarning yashash joyi, makoni degan ma'noni

Populyastiyalar, turlar, biostenozlar, biogeostenozlar va biosfera kabi tushunchalar ekologiya fanining manbai hisoblanadi. Shuning uchun umumiy ekologiya to'rt bo'limga bo'lib o'rganiladi: **autekologiya, populyastiyalar ekologiyasi, sinekologiya va biosfera.**

1.Autekologiya(“autos” — yunoncha so'z bo'lib, “o'zi” degan ma'noni bildiradi) ayrim turlarning ular yashab turgan muhit bilan o'zaro munosabatini, ularning qanday muhitga ko'proq va uzviy moslashganligini

2. Populyatsiyalar ekologiyasi (“populyatsion” — fransuzcha soʻz boʻlib, “aholi” degan maʼnoni bildiradi) populyatsiyalar tuzilmasi va dinamikasini, maʼlum sharoitda turli organizmlar sonining oʻzgarish (biomassa dinamikasi) sabablarini tekshiradi.

3.Sinekologiya (“sin”-yunoncha soʻz boʻlib, uning maʼnosi “birlikda” demakdir) biogeotsenozlarning tuzilishi va xossalarini, ayrim oʻsimlik va hayvon turlarini oʻzaro aloqasini hamda ularni tashqi muhit bilan munosabatini oʻrganadi.

4. Ekotizimlarning tadqiq qilishning rivojlanishi biosfera haqidagi taʼlimotni vujudga keltiradi.

B.Ziyomuhamedovning taʼriflashisha, ekologiya terminining mumtoz maʼnosi ayrim hayvonot turlari va ular populyatsiyalarining hamda oʻsimliklar turlarining tashqi atrof-muhit bilan munosabatlari, ularning tadrijiy rivojlanishiga koʻrsatadigan taʼsirini oʻrganadigan ilmiy sohasi demakdir.

Fanga «inson ekologiyasi» degan atama ham kirib keldi. Insonning tashqi muhitga munosabati boshqa tirik organizmlardan tubdan farq qiladi. 1921- yilda amerikalik olimlar Bortes va Park tomonidan «Inson ekologiyasi» degan yangi fan kiritildi. Dastlab, inson ekologiyasiga tabiiy soha boʻlimi sifatida qaralib, keyinchalik uning ijtimoiy, texnik, meʼmoriy-iqtisodiy va huquqiy tomonlari ham oʻrganildi. Inson ekologiyasi insonning atrof-muhitga va aksincha, atrof-muhitning insonga taʼsirini oʻrganadi. Inson ekologiyasini oʻrganish natijasida ijtimoiy ekologiya vujudga keladi. Unga birinchi boʻlib Raderik Mak Kenzil taʼrif bergan. Ijtimoiy ekologiya ijtimoiy fanlardan biri hisoblanib, uning maqsadi inson bilan atrof-muhit oʻrtasidagi xususiy bogʻlanishlarni oʻrganishdan iborat. Shunday qilib, ekologiya bugungi kunda tabiiy va ijtimoiy fanlar jumlasiga kirib, oʻrganilayotgan obyekt yoki tizimning atrof-muhit bilan munosabatini keng miqyosda tadqiq etadi. Biosfera va inson ekologiyasi fanining obyekti boʻlib bir hujayrali sodda tuzilishdagi bakteriyalar, zamburugʻlar, oʻsimlik va hayvonlar hamda ularning jamoalari xizmat qiladi. Ekologiya fani tabiat bilan tirik organizmlarning uzviy bogʻlanishini ifoda etar ekan, u shubhasiz, tabiatni muhofaza qilishning ilmiy asosini tashkil etadi.

Sayyora isib borar ekan, iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish zarurati ham oshib bormoqda. Ekologik ta'lim odamlarga iqlim o'zgarishining sabablari va oqibatlarini tushunishga yordam beradi va ularga uning oqibatlarini yumshatish va moslashish uchun mazmunli choralar ko'rish imkoniyatini beradi. Biologik xilma-xillikning yo'qolishi va yashash joylarining yo'q qilinishi ekotizimlar va tabiat muvozanatiga katta xavf tug'diradi. Ekologik ta'lim biologik xilma-xillikning ahamiyati va yashash joylarini muhofaza qilish va tiklash, son-sanoqsiz turlarning omon qolishini ta'minlash va sayyoramiz salomatligini saqlash zarurligi haqida xabardorlikni oshiradi. Atmosfera va suvning ifloslanishidan tortib, tabiiy resurslarning to'xtovsiz kamayib ketishigacha bo'lgan davrda inson faoliyati atrof-muhitga katta zarar yetkazdi. Ekologik ta'lim odamlarni ifloslanish va resurslarning kamayishi ta'siri haqida o'rgatadi, mas'uliyatli iste'mol va chiqindilarni boshqarish usullarini rag'batlantiradi, bu esa atrof-muhitga zararni minimallashtirishga qaratilgan. Ekologik ta'lim atrof-muhit haqida xabardorlik va bilimlarni oshirish, odamlarni ongli qarorlar qabul qilish va sayyoraga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan harakatlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bilan jihozlashga qaratilgan. Ekologik ta'lim ekologik odob-axloq va qadriyatlar tuyg'usini singdirish orqali insonda tabiatga chuqur hurmat va e'tiborni shakllantirishga undaydi. [2]

Ekologik ta'lim kitob o'rganishdan tashqariga chiqadi; u faol ishtirok etish va amaliy tajribaga urg'u beradi. Jamiyat loyihalari, ochiq havodagi tadbirlar yoki fuqarolarning ilmiy tashabbuslari orqali bu yondashuv odamlarni atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha sa'yharakatlarda faol ishtirok etishga undaydi, bu esa hamma uchun yanada barqaror kelajakka olib keladi. Atrof-muhit ta'limi odamlarga atrof-muhit, jamiyat va iqtisodiyot o'rtasidagi murakkab aloqalarni tushunishga yordam berishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu biz qilayotgan har bir ishimiz tabiiy dunyoga ta'sir qilishini va bizning farovonligimiz sayyoramiz salomatligi bilan o'zaro bog'liqligini tushunishimizga yordam beradi. Ushbu o'zaro bog'liqliklarni tushunib, biz kundalik hayotimizda ko'proq ma'lumotli va barqaror tanlovlar qilishimiz mumkin. Ekologik ta'lim odamlarga barqaror qarorlar qabul qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni beradi. U bizni jihozlaydi tanqidiy fikrlash qobiliyatlari, muammolarni hal qilish qobiliyatlari va tanlovimizning ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini tortish qobiliyati.

Ushbu asboblardan to'plam yordamida biz murakkab ekologik muammolarni hal qilishimiz va yanada barqaror kelajakka hissa qo'shishimiz mumkin. Rasmiy ta'lim tizimlari ekologik ta'limni o'quv dasturlariga kiritishda muhim rol o'ynaydi. Atrof-muhitga oid mavzular va tushunchalarni fan, geografiya va ijtimoiy tadqiqotlar kabi fanlarga kiritish orqali maktablar har bir o'quvchining atrof-muhit masalalari bo'yicha asosli tushunchaga ega bo'lishini ta'minlashi mumkin. Bundan tashqari, amaliy tajribalar, ochiq havoda ta'lim va ekologik loyihalarni o'z ichiga olish rasmiy ekologik ta'lim samaradorligini yanada oshirishi mumkin. Norasmiy ta'lim dasturlari va tashabbuslari an'anaviy sinf sharoitlaridan tashqari ekologik ta'lim uchun qimmatli imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu dasturlarga seminarlar, jamoat tadbirlari, tabiat

lagerlari va atrof-muhitni muhofaza qilish tashkilotlarining tashabbuslari kirishi mumkin. Ular o'rganishga ko'proq tajribali va interaktiv yondashuvni taklif qiladilar, ishtirokchilarni tabiat bilan chuqurroq aloqani kuchaytiradigan va atrof-muhitni muhofaza qilishni rag'batlantiradigan tadbirlarga jalb qiladilar. Jamiyatlarni ekologik ta'limga jalb qilish keng tarqalgan ta'sir va uzoq muddatli barqarorlik uchun juda muhimdir. Mahalliy tashkilotlar, korxonalar va jamoat rahbarlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali ekologik ta'lim dasturlari kengroq auditoriyani qamrab olishi va jamoaviy resurslardan foydalanishi mumkin. Jamiyatning ishtiroki umumiy mas'uliyat tuyg'usini rivojlantiradi va odamlarni atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha sa'y-harakatlarning faol ishtirokchisi bo'lishga undaydi. Ekologik ta'lim odamlarga o'z jamoalarida va undan tashqarida mazmunli harakatlar qilish imkoniyatini beradi. Bu odamlarni kundalik hayotda ekologik ongli tanlovlar qilishga ilhomlantirib, vakolat va mas'uliyat hissini uyg'otadi. Odamlarni himoya qilish, tabiatni muhofaza qilish loyihalari va barqaror tashabbuslarda ishtirok etishga undash orqali ekologik ta'lim yanada barqaror kelajakka jamoaviy ta'sir ko'rsatishga yordam beradi.[3]

Barqarorlik madaniyatini shakllantirishda ekologik ta'lim muhim ahamiyatga ega. Atrof-muhit ongini jamiyat qadriyatlari, e'tiqodlari va xatti-harakatlariga integratsiyalashgan holda, u barqaror amaliyotlarni normallashtiradi va ularni kengroq miqyosda qabul qilishni rag'batlantiradi. Ushbu madaniy siljish ekologik muammolarni hal qilish va odamlar va sayyoramiz farovonligini birinchi o'ringa qo'yadigan jamiyatni yaratish uchun juda muhimdir. Ekologik ta'lim atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha sa'y-harakatlarga bevosita hissa qo'shadi. Biologik xilma-xillik, iqlim o'zgarishi, ifloslanish va boshqa dolzarb ekologik muammolar haqida xabardorlikni oshirish orqali u odamlarni tabiatni muhofaza qilish tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashga safarbar etadi. Atrof-muhit ta'limi ilmiy savodxonlikni shakllantirish va atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha mutaxassislar va mutaxassislarning keyingi avlodini tarbiyalashda ham muhim rol o'ynaydi. Ekologik ta'lim oldida turgan muhim muammolardan biri bu etarli mablag' va resurslarni ta'minlashdir. Uning kelajagini ta'minlash uchun hukumatlar, ta'lim muassasalari va shaxslar ekologik ta'limga sarmoya kiritish muhimligini tan olishlari kerak. Kattaroq moliyaviy yordam keng qamrovli dasturlarni ishlab chiqish, o'qituvchilar uchun trening imkoniyatlari va qiziqarli o'quv materiallarini yaratish imkonini beradi. Ekologik ta'limni ta'limning barcha bosqichlarida o'quv dasturlariga integratsiyalash uning uzoq muddatli ta'siri uchun juda muhimdir. Ta'lim tizimlari har bir o'quvchining atrof-muhit muammolari haqida yaxlit tushunchaga ega bo'lishini ta'minlash uchun turli fanlar bo'yicha atrof-muhit mavzulari va tushunchalarini kiritishga ustuvor ahamiyat berishi kerak. Ekologik ta'limni o'quv dasturlariga organik tarzda kiritish orqali u har bir talabaning ta'lim sayohatining asosiy qismiga aylanadi. Qiyinchiliklarni yengish va ekologik ta'limning kelajagini ta'minlash uchun turli manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlik va aloqa o'rnatish juda muhimdir. Hukumatlar, tashkilotlar, o'qituvchilar va jamoalar resurslar, ilg'or tajribalar va innovatsion yondashuvlarni almashish uchun birgalikda ishlashi kerak. Hamkorlik va tarmoqni mustahkamlash orqali biz ekologik ta'lim sa'y-harakatlarini qo'llab-

quvvatlovchi va kuchaytiradigan qo'llab-quvvatlovchi ekotizimni qurishimiz mumkin. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi har doimgidek bugungi kunda ham muhim bo'lib qolmoqda. Atrof-muhit to'g'risida xabardorlik, bilim va qadriyatlarni rivojlantirish orqali biz odamlarga ongli qarorlar qabul qilish va ekologik barqarorlik yo'lida harakat qilish imkoniyatini berishimiz mumkin. Birgalikda sa'y-harakatlar, samarali amalga oshirish strategiyalari va muammolarni bartaraf etish orqali biz ekologik ta'limning uzluksiz o'sishi va ta'sirini ta'minlay olamiz. Ekologik ta'limning ahamiyatini anglash orqali biz o'zimiz va kelajak avlodlar uchun yanada yorqin va barqaror kelajakka yo'l ochamiz.

Chet mamlakatlarda ta'lim va tarbiyani ekologiyalashtirish O'zbekistonga nisbatan barvaqt boshlangan. Shimoliy Yevropa va Amerika mamlakatlarida atrof-muhitni muhofaza qilish strategiyasidan uning holatini hamma bosqichda nazorat qilishga tomon qaratildi. Mazkur davlatlarning ichki va tashqi siyosatlarining barcha sohalarida atrof-muhit muhofazasi masalalari kiritilganligi nazoratga olinib, insoniyatning atrof-muhitdagi barcha faoliyati barqaror rivojlanish tamoyillarida to'liq mos kelishiga xalqaro hamjamiyat etibori kuchaytirildi. Yangicha yondoshuvning diqqatga sazovor tomonlaridan biri jamoatchilikka turli xil ekologik axborotlarni erkin olish va tarqatishlariga keng huquqlar berilganligidadir.

Xalqaro standartlarga monand ravishda ekologik ta'limda atrof-muhit haqida, atrof-muhit yordamida va atrof-muhit uchun ta'limlari mavjud. Bu uchta komponent ekologik ta'lim va tarbiyaning bo'laklangan masalalarini bir butun yechimini ta'minlaydi.

Masalan, G'arbiy Yevropada bolalar maxsus xo'jaliklarda yovvoyi hamda uy hayvonlari bilan muloqotda bo'lishi, hattoki ularni parvarish qilish orqali ekologik ta'lim va tarbiya uch yoshdan boshlanadi. Avstriyada kasbiy ekologik ta'lim va tarbiyaga zamin tashyorlash maktab dasturlariga kiritilgan. Masalan, maxsus maktab loyihalarini tashkillashtirish ("Maktab bog'i", "Atrof-muhit tarixi", "Maktabda ekologiya", "Ekologik ustaxona", "Tabiat uchun ijodiyot"); tabiatni muhofaza qilish aksiyalarini o'tkazish ("Ozon", "Alp faoliyati"); turli xil didaktik materiallar va maxsus o'quv qo'llanmalarini tayyorlash; pedagog-ekologlar uchun seminarlar hamda bolalarning ekologik ta'limida ishtirok etuvchi barcha mutaxassislarni qayta tayyorlash kurslari; ekologik ta'lim masalalari bo'yicha jurnal va gazetalar nashri; "Atrof-muhit, maktab va jamoat" shu yo'sindagi maxsus ekologik ta'lim dasturlarini tayyorlash; ekologik ta'lim masalalari bo'yicha umumdavlat ma'lumotlar bankini yaratish; koordinatsion funksiyalarni amalga oshirish; bolalarni ekologik ta'limi bilan bog'liq bo'lgan maktab va maktabdan tashqari ekologik ta'lim, turli loyihalar faoliyatida ishtirok etishni hohishini bildirganlarni o'qituvchi va boshqa mutaxassislarga konsultatsiyalar.

Avstriyaning oliy kasbiy ta'lim bosqichida ekologik ta'lim to'g'ridan to'g'ri maxsus va kasbiy fanlarni tanlov asosida o'qitishdan boshlanadi. Umumiy ekologik ta'lim va tarbiya esa umumiy ta'lim tizimiga kiritilgan.

Daniyadagi ekologik ta'lim va tarbiya muammolari barcha pedagogik kasbiy ta'lim tizimiga kiritilgan. Pedagoglarni tayyorlashda majburiy ekologik ta'lim, fanlararo mustaqil ta'lim, tegishli o'quv materiallarning ommabopligida namoyon etgan. Daniya skandinav davlatlari bilan Shimoliy Sipozium o'tkazish va "Skandinaviyada atrof-muhit sohasida ta'lim", "Boltiq dengizi", "Shimoliy dengiz"

xalqaro va "Toza daryolar", "Kislotali yomg'ir", "Yashil bayroq" milliy ta'limloyihalarini amalga oshirish, dengiz sohillarining ekologik holatini kartalashtirish va o'rganish yo'li bilan uzoq muddatli hamkorlik loyihalarning doimiy qatnashchisidir.

Germaniyada ekologik ta'lim yoshlarni atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini o'zgartirishga va bilimlarini rivojlantirishga, ularning tabiatni muhofaza qilishga tayyorligini oshirishga, o'sib kelayotgan avlodda ekologik mas'uliyatli xulqni shakllantirishga yo'naltirilgan. Bunda asosiy urg'u inson, jamiyat va tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlarni ochib berishga qaratiladi. Ekologik ta'lim va tarbiyada inson omili asosiy bo'lib, u ekotizimlarni halokatli ifloslanishiga olib kelmoqda, degan dunyoqarash mavjud.

Irlandiyaning ekologik ta'lim va tarbiya quyidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan: inson va atrof tabiiy muhit o'rtasidagi aloqadorlikning kompleksligini tushuntirishga yordamlashish; shahar va qishloqlarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik munosabatlarga qiziqishlarini rag'batlantirish; har bir tinglovchiga mas'uliyatli ekologik qarorlarni qabul qilish uchun bilim, munosabat, qadriyat va malakani olishi hamda tabiiy muhitni himoya qilish va takomillashtirish uchun zarur amaliy bilim va ko'nikmalarni berish; individual, guruh va jamoa ongida atrof-muhitda faoliyat olib borish va o'zini tutish bo'yicha yangi ekologik modellarni yaratish va uni amalda tatbiq qilish, alohida fuqaro, turli ijtimoiy guruh va jamoalarda tabiatga yangicha munosabatda bo'lishni shakllantirishga yordam berish; aholining keng amaliy ekologik malaka olishlariga yordam berish; ekologik muammolarni aniqlash va tasniflashni shakllantirish, muammoli masala va vaziyatlarni hal etish, ekologik muammolar yechimini qabul qilish jarayonida ishtirok etish, deb qaraladi.

Shvetsiyada ekologik ta'lim va tarbiya 1970 yilda "Yevropada atrof-muhit" yiliga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish arafasida yaratildi hamda atrof-muhit muhofazasi mavzusi yangi to'qqiz yillik majburiy ta'limga kiritildi. Shu bilan birga atrof-muhit masalalari bo'yicha Milliy dastur tayyorlandi va qabul qilindi. Uning talablariga binoan Shvetsiyada pedagog va o'quvchilar uchun yangi o'quv qo'llanmalar va yo'riqnomalar nashr qilindi. Ekologik ta'lim va tarbiya Yevropaning Skandinaviya yarim orolida joylashgan davlatlarning hamkorligidagi birlamchi masalaga aylandi. Shvetsiyaning atrof-muhitni muhofaza qilish jamiyati va ta'lim bo'yicha Milliy agentligi hamkorligida ekologik ta'lim muammolari bo'yicha umumdavlat axborot tizimi yaratildi.

Yaponiyada yuksak ekologik ma'naviyatli shaxsni tayyorlash atrof-muhit sohasidagi ta'lim dasturlari orqali erishilgan bo'lib, u milliy kasbiy tayyorgarlikning barcha bochiqlarini o'zida qamrab olgan. Yaponlar uncha dinga ko'p kirishmaganlar

va shuning uchun ham ularda ikonalar o'rnida go'zallik mehrobi sifatida gulli vaza turadi. Ikebana Yer planetasidagi barcha insonlarga ma'lumdir. Yaponlarning tabiatga munosabati - bu o'zgacha milliy psixologiya bo'lib, uning asosida jamoaviy ong yotadi. Shuning uchun ham ularda ekologik tarbiya qadimiy tarixga egadir.

AQSHning kasbiy ekologik ta'lim va tarbiya turli shakl, yo'nalish va metodologik yondashuv, barcha ta'lim va tarbiya mazmuniga ekologik etikani chuqur kirib borishi, aholining atrof-muhitga ehtiyotkorlik va mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishini shakllantirish jarayonida keng ommani, ayniqsa, nodavlat jamoat tashkilotlarini jalb qilish bilan birga olib boriladi. Rossiya Federatsiyasining ekologiya mutaxassisligi bo'yicha oliy kasbiy ta'limning davlat ta'lim standartlarida ekologlar quyidagi faoliyatni yurgazishi mumkin.

Insonni aqli, bilimi, zakovati, mehnati kabilar sivilizatsiyaga olib keldi. Ularda ma'naviyat, ijtimoiy muhit, ruxiy poklikni keltirib chiqardi. Bugun O'zbekiston davlati oldida tabiiy, ijtimoiy, ruxiy, suv, oziq - ovqat, yashash sharoitini yanada yaxshilash kabi vazifalar turibdi [7, 38-b.]. Odamlar o'zlari yashab turgan hududning ruxiy va ijtimoiy xususiyatlaridan kelib chiqib, ma'naviyatlilik darjasiga ega bo'ladilar. Avvalo, ekologik ma'naviyat, madaniyat, tarbiya, ta'lim kabi tushunchalarni qisqacha ta'rif berib o'tish joizligini aytib o'taylik.

Ma'naviyat tushunchasi - bu kishining egallagan bilimlari, uning hayotida sinovlardan o'tib, ruxiga singib etgan, butun ijtimoiy sifatlardir. Jamiyat a'zolari ma'naviyati darajasi, ruxiy - psixologik holati ta'sir doirasi uning jamiyatda tutgan o'rni, ya'ni mansabi va mavqeyiga qarab belgilanadi. Shuning oqibatida kishilar rahbarga qarab insoniy sifatlaridan ham ruxiy va munosabat darajalaridan ham namuna oladilar [3, 36-b.]. Odamlar ma'naviyatiga yomon ta'sir etadigan ba'zi bir fazilatlar - manmanlik, qo'l uchida salom berish, boshini viqor ila baland tutib yurish, mensimaslik, balandparvozlik bilan buyruq berish kabilar odamlarda rahbarga bo'lgan ishonchni yo'qota boradi. Insondagi yaxshi sifat va fazilatlar asosan oilada va ta'lim tarbiya maskanlarda yaratiladi. Ayniqsa, oliy va o'rta maxsus ta'limda ijtimoiy muhit sog'lom bo'lsa, talabalarning ijtimoiy sifati, tayyorgarlik darajasi va bilimi ham yuqori bo'ladi.

Yosh avlodni jismoniy tarbiyalashda yer maydonchasi, MTM hovlisining mavjudligi m ega. Bola oshiq havoda sayr etar ekan, nafas olish organlarining rivojlanishi bilan birga tanasining boshqa a'zolari mustahkamlanadi, sog'lom o'sishi uchun sharoit yaratiladi. Tabiat vositasida jismoniy tarbiya berishning turlari juda ko'p bo'lib, ulardan oqilona foydilanish kerak.

Ekologik tarbiya. Bolalarning ekologik tarbiyasi-pedagogikaning bolalarni tabiat bilan tanishtirish dasturlarida o'z ifodasini topgan ana'naviy yondoshish, keyingi yillarda yuzaga kelgan yangi bir yo'nalishdir.

Voyaga yetayotgan yosh avlodni ekologik tarbiya muammosi avvalambor hozirgi zamon olimlarining tabiat va jamiyatdagi o'zaro bog'liqliklarini diqqat bilan kuzatishlari natijasida kelib shiqdi. Hozirgi kunda inson va tabiatning o'zaro munosabatlar xarakteri yer sharida hayotni saqlab qolish bilan bog'liqdir. Ushbu muammolarning dolzarbligi, ekologik va biologik qonuniyatlarni hisobga olmagan holda tabiiy resurslardan foydalanish, sanoat ishlab shiqarishning tez sura'tlar bilan o'sib borishi va nihoyat, tabiatda inson faoliyati orqali yuzaga kelgan aniq ekologik xavf vujudga kelganligi bilan asoslanadi. Olimlar tabiat jamiyat bir-biriga ta'sirining o'ziga xosligini tahlil qilish orqali, hozirgi zamon sharoitida tabiat va jamiyatning yangi turiga o'tishni ta'minlash kerak degan xulosaga keldilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni ekologik tarbiyasi muhim ahamiyatga ega, shunki xuddi mana shu yoshda informatsiyalarning 70%ni qabul qiladilar, ma'naviy madaniyatning bir qismi hisoblangan shaxsiy ekologik madaniyatning poydevor asoslari shakllanadi. Bolalarning ekologik tarbiyasi maqsad sari yo'naltirilgan pedagogik jarayon. Shaxsni ekologik tarbiyalash, tabiatni muhofaza qilish munosabatlariga ijobiy yondogshish, tabiat bilan bog'liq bo'lgan faoliyatni amalga oshirishda ekologik muhofaza nuqtai nazaridan yo'naltirilgan intizom, ekologik ongning yuzaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Shaxsning ekologik madaniyati - ekologik tarbiyaning natijasi bo'lib hisoblanadi. Maktabgacha yoshda bolaning shaxsiy ekologik madaniyatining tarkibiy qismi – tabiatni bilish bo'yicha bilim va uning ekologiya nuqtai nazaridan yo'naltirilganligi, kundalik turmush, turli-tuman faoliyatlarda:-(uy sharoiti, mehnat jarayoni va turli xil o'yinlarda) foydalanishni tashkil qiladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalaridagi pedagogik jarayonda bola shaxsni ekologik tarbiyalash quyidagi faoliyat turlarini ochib berish orqali amalga oshirilishi mumkin.

1. Bolalarda ekologik ong elementlarini shakllantirish. Bola ekologik ong elementlarini tuchunish va tasavvur etish, tabiat to'g'risidagi bilimlarning xarakteri va mazmuni bilan aniqlanadi. Ularda, tabiiy hodisalarning o'zaro bog'liqligini namoyon qiluvchi ekologik mazmunga ega bo'lgan bilimlar bo'lishi kerak.

2. Bolalarda tabiat bilan bog'liq bo'lgan turli xil bilim va malakalarni shakllantirish, faoliyat bilan bog'liq bo'lgan harakatlar tabiatni saqlash xarakteriga ega bo'lishi kerak. Tabiat bilan bog'liq holda olib borilayotgan aniq faoliyat davomida (dala hovli va tabiat burchaklarida o'simlik va hayvonlarga qarash, tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq bo'lgan ishlarda faol qatnashish) bolalar tirik organizmlarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda, o'simlik va hayvonlar uchun tabiiy sharoitga yaqin bo'lgan sharoitlarni tashkil qilishni o'zlashtiradilar. Bunda, salbiy ishlarning oqibatlarini oldindan ko'ra-bilish, tabiatda o'zini qanday tutishni bilish, alohida olingan turkumlar va tirik organizmlarning butunligini saqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Kelajak avlodni barkamol kishilar qilib tarbiyalash shu kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu borada bolalarni tabiat bilan tanishtirish muhim rol o'ynaydi. Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim muassasalarida ishlayotgan Tarbiyachilar oldida bolalarda tabiat go'zalliklarini ko'ra bilish, uni sevish, tabiatda yuz berayotgan voqea, hodisalar haqida to'g'ri tushunchalar hosil qilish, ularga ekologik ta'lim-tarbiya berishdek muhim vazifa turadi. Tarbiyachi eng avvalo o'zi tabiatni sevuvshi, jonli va jonsiz tabiat haqida aniq bilimlarga ega bo'lmog'i lozim.

Tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun «Ilk qadam» davlat o'quv dasturida berilgan tabiatga oid bilimlar bilan tanishib shiqqan va har bir yosh guruh uchun berilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi zarur. Tarbiyachi har bir faslda olib boradigan tabiat haqidagi bilimlarini to'g'ri rejalashtirishi, yer maydonchasidagi o'simliklar, tirik burshakdagi xona o'simliklari, akvariumda, terrariumda yashovshilarni parvarish qilish ko'nikmalarini, qafasdagi qushlar va mayda sut emizuvshilar bilan tanishtirishni to'g'ri yo'lga qo'yishi zarur. Tarbiyachi bolalarni yuqoridagilar bilan tanishtirar ekan, ularning dunyoqarashini shakllantirib, jonli va jonsiz tabiatning xususiyatlarini o'rganib, - ular haqida dastlabki tushunchalar beradi. Tabiat vositasida tarbiya berish umumiy tarbiyaning bir qismi bo'lib, u o'z oldiga bolalarning yosh xususiyatlarini, bilish jarayonlari, qobiliyatlarini yaxshi bilgan holda tarbiya berishni vazifa qilib qo'yadi. Maktabgacha tarbiya ishida uning ko'p qirralari borki, bu pedagogika fani qonuniyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadigan juda keng ijtimoiy hodisadir.

Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirar ekanmiz, avvalo, pedagogika fanining asoschilarini aytib o'tgan fikrlariga asoslanamiz. G'arbning ilg'or pedagoglaridan Ya.A.Komenskiy bolalarga beriladigan bilim hayotiylikka va ko'rgazmalilikka asoslanishi kerak, - degan edi. Bolalarga tabiat orqali beriladigan bilimlar turlicha metod va usullar bilan olib boriladi va ekskursiya, sayr, ta'limiy o'yinlar orqali mustahkamlanib shuqurlashtiriladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Uzluksiz ta'lim konsepsiyasi deganda nimani tushundingiz?
2. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasi haqida fikringiz.

4-Mavzu:Qadimgi yozma yodgorliklarida tabiatni avaylab asrashga doir ta'limotlar.

Reja:

1. Qadimgi yozma yodgorliklarida tabiatni avaylab asrashga doir ta'limotlar.
2. «Avesto» O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi noyob qo'lyozmasi.

Tayanch iboralar: *Qadimgi, yozma, yodgorlik, Avesto, O'rta Osiyo*

4.1. Qadimgi yozma yodgorliklarida tabiatni avaylab asrashga doir ta'limotlar

Tabiat – bu insoniyat yashashi uchun buyuk makon, nozu- ne'matlar manbai bo'lib, uni asrash har bir insonning burchi, bu borada xalqimiz o'zining milliy-tarixiy an'alariga ega. Bu an'alar doimo rivojlantirilib, boyitib kelingan. O'tmishdan ma'lumki, tabiat insoniyat uchun bebaho qadriyatdir. Tabiat tug'ilish, yashash, o'sish faoliyati maydonidir. Inson tabiat bilan birga yashaydi, o'sadi, rivojlanadi. Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng tabiatni muhofaza qilishga oid ma'naviy qadriyatlar ham xalq hayotida to'laroq namoyon bo'la boshladi. Mustaqillik tufayli yurtimizda qadim-qadim zamonlarda kechgan davlatchilik taraqqiyoti, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'naviy hayotni atroflicha tahlil va tadbqiq etish imkoniyati vujudga keldi. Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekistonda bu muammoning yechimiga intilish uzoq tarixga ega.

Zero, "Sivilizastiya belgilarini asrab-avaylash qanchalik zarur bo'lsa..., yer va suvni asrab-avaylash ham shunchalik muhimdir. Yer, havo, suv va olov (Quyosh) Markaziy Osiyoda qadimdan e'zozlab kelingan, ajdodlarimizning 10 zardushtiylikdan tortib to islomgacha bo'lgan barcha dinlari tomonidan munosib qadrlab kelingan". Ta'lim-tarbiyaning o'z oldiga qo'ygan maqsadi va vazifalarini yaxshi bilmasdan turib yosh avlodni tabiat bilan tanishtirishda ularni maqsadga muvofiq tarbiyalab bo'lmaydi. Buning uchun xalq manfaatlarini aks ettiruvchi tarbiyaning maqsadlari to'g'risidagi tasavvur qanday vujudga kelgan va bu tasavvurlar keyinchalik qanday rivojlanganligi hamda pedagogik tomondan qanday ta'rif va tavsif berilganini eslash maqsadga muvofiqdir. Shuni aytish kerakki, hayotda har bir fanning yuzaga kelishi hayotiy zarurat natijasidir. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi ham ana shunday hayotiy zaruratning mahsulidir. Bu fan o'z oldiga ana shu tabiat elementlari vositasida yoshlarni tarbiyalashni maqsad qilib qo'yadi. Tarbiya esa pedagogikaning bosh vazifasidir. Tabiat - bitmas-tuganmas xazinadir. O'simliklar dunyosi, hayvonot olami yosh qalbning to'g'ri o'sib shakllanishida, tabiatda bo'ladigan voqeahodisalarning sir-asrorini o'rganib voyaga yetishida katta manba bo'lib xizmat qiladi.Tabiatdagi narsalar ikki qismdan: jonsiz va jonli tabiatdan iboratdir. Jonsiz tabiatga yer, quyosh, yulduzlar, suv, havo, toshlar, tuproq, jonli tabiatga esa o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar, odamlar kiradi. Jonsiz tabiat deyilishiga sabab ular oziqlanmaydi, o'smaydi, ko'paymaydi, rivojlanmaydi. Masalan, toshni olsak, unga suv ham, havo ham kerak

emas. Jonli tabiatga kiruvchilar esa oziqlanadilar, nafas oladilar, o'sadilar va ko'payadilar. Jonli tabiat vakillari o'simlik, havo, suv, yoruhlik, issiqlik va ozuqa bo'lmasa yashay olmaydi. Jonli tabiatdagi barcha mavjudotlardan eng qudratlisi insondir. Inson fikrlaydi, mehnat qiladi, turli kashfiyotlar va ixtiro qiladi. Tabiat insonni ma'naviy boyitishning bitmas-tuganmas manbaidir. Tabiat bilan inson o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashda ekologik ta'limtarbiyaning roli nihoyatda katta. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz ekologik ta'lim va tarbiya insonning tabiatiga, qolaversa, o'ziga nisbatan yangi munosabatlarning shakllanishini taqozo etadi. Bu o'z navbatida barkamol insonning shakllanishida poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tabiatga nisbatan muhabbat uyg'otish ona Vatanga, uning tabiat yodgorliklari, tarixiy obidalari, xalqimizning an'alariga hurmat ruhida tarbiyalashga, yuksak ma'naviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat tushunchasiga ega. Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto» xalqimizning bebaho mulki sanaladi. Bu nodir kitob bundan o'ttiz asr muqaddam shu zaminda yashagan ajdodlarimizning biz avlodarga qoldirgan ma'naviy tarixiy merosidir. «Avesto», ayni zamonda, bu qadim o'lkada buyuk davlat, yuksak ma'naviyat va madaniyat bo'lganligidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdir. «Avesto» tabiat jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlarni ma'naviy, ruhiy va axloqiy mezonlar orqali uyg'unlashtiruvchi, kishini qurshab olgan olamni o'rganishga chorlaguvchi falsafadir. «Avesto»da noyob dorivor giyohlar haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, uy-joy, atrof-muqit, tabiatni muhofaza qilish, uni asrash to'g'risida tavsiyalar berilgan. «Avesto»da yer, suv, xona, inson tana azolari, kiyim-kechaklarni toza tutish haqida yozilgan. Atrof-muhit, ko'chalarni, butazorlaru o'tloqlarni, yerni iflos qilgan kishilar jazolanganlar. Shuningdek, muhit tozaligini saqlash va kasalliklarni oldini olish maqsadida axlatlarni, ifloslangan joylarni tosh, tuproq, qum bilan ko'mib tashlash buyurilgan. Asarda kasallik tarqatuvchi hasharotlarni yo'qotish, shuningdek, uy hayvonlarini to'g'ri parvarish qilish yo'llari ham ko'rsatilgan. "Avesto"da dunyoning yaratilishi, insonning xalq bo'lib kamol topishi, ezgulik uchun yovuz kuchlar bilan kurashi, erkinlik, ijodkorlik va bunyodkorlik yo'lidagi orzulari o'z ifodasini topgan. "Avesto" faqat odamninggina emas, balki bir hovuch tuproq, bir qultum suv, bir nafaslik havoning ham muqaddas ekanligi haqidagi kitob. "Avesto" yerning, daryolaru bog'lar, tog'laru buloqlar, ko'lu sahrolar, otu tuyalar uyuri, molu itlar, o'simligu giyohlarning bunyod etish tarixiga doir asar. Ajdodlarimiz ekologik ta'lim-tarbiya borasida ham boy meros qoldirgan. Bunga "Avesto"da ifodalangan ekologik yo'nalishdagi qarashlar va o'gitlar, zardushtiylik bilan bog'liq an'analar, urf-odatlar, bayramlar, suvga, yerga sajda qilish, olovning poklovchi kuchiga e'tiqod, ajdodlar ruhiga topinish misol bo'la oladi. Zardushtiylikning yaratuvchilari turli xalqlarning tabiatga va tabiat

hodisalariga topinishidan, diniy bayramlar va urf-odatlaridan ustalik bilan foydalanganlar. Uning negizidagi asosiy narsa yorqin dualizm: dunyoning ibtidosidagi nur va zulmat, ezgulik va yovuzlik bo'lib, ular yaxshilik xudosi Ahuramazda va yovuzlik xudosi Anhramanu timsolida namoyon bo'ladi. Ularning birinchisi ezgu hodisalar: yer, suv, havo, olovning ijodkori bo'lib, hayot, poklik, salomatlik, aql, ezgulik timsoli hisoblansa; ikkinchisi ifloslik, nopoklik, kasalliklar, o'lim yaratuvchisi shu bilan birga yolg'on, yovuzlik, axloqiy tubanlik timsolidir.

4.2. «Avesto» O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi noyob qo'lyozmasi.

Qadimgi zardushtiylarning o'ziga xos o'simlik va hayvonot olami, hayot tarzi bilan aloqador tarixiy sharoit havo, suv, tuproq va olovning ilohiylashtirilishiga olib keldi. "Avesto" da hayvonlarga ozor bermaslik, ularni asrash chora-tadbirlari to'g'risida, turli xil suvlar va ularning foydasi haqida yozilgan. "Avesto" da maxsus bo'lim bo'lib, uning nomi "Suvlar qasidasi" dir. Unda Markaziy Osiyoning yirik daryolaridan biri – Amudaryo haqida so'z yuritiladi. Suvni toza tutish uchun qo'yilgan talablar tuproqqa ham qo'yilgan. Ona zamin tabiatning ajralmas bo'lagi, shu sababli ajdodlarimizning yerga mehri o'zgacha bo'lgan. Ona zaminni ehtiyot qilishda sir-asror mo'l-ko'l, karomat kattadir. Chunki yer barcha boylikning asosi, butun tiriklikning manbaidir. Zardushtiylar e'tiqodicha, yer har xil iflos narsalar, ayniqsa, inson va hayvonlar jasadining ko'milishidan paydo bo'ladigan narsalardan poklanishga ehtiyoj sezadi. E'tiqodga ko'ra, o'limning o'zi ham yovuz kuchlarning ishi hisoblangan. Bu yovuz kuchlar o'limdan so'ng ham jasad atrofini tark etmaydi. Shunga ko'ra vafot etganlarning jasadlari tog' qoyalari, sahrolar, maxsus sokinlik minoralarida qoldirilgan va ularning suyaklarigina qolmaguncha qo'l tekkizilmagan. So'ng suyaklar yig'ilib maxsus idish – "assuar"larga solingan va maxsus joylarga ko'milgan. E'tiqod qiluvchilar uchun o'lik tananing muqaddas yer, suv yoki o'simliklarga tegib turmasligi favqulodda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Zardushtiylik ta'limotida atrof muhitga nisbatan madaniyatning teranligi va kuchliligi insonni hayratga soladi.

Zero, uning dolzarbligi hozir ham o'z kuchini saqlab qolmoqda. Bu o'rinda yerni ifloslantirmay va hosildorligicha saqlash, o'simlik va daraxtlarni o'stirish, hayvonlarni parvarishlash kabi masalalar ko'zda tutilgan. Axlatlarni maxsus usulda tozalash lozim bo'lgan. Toza va quruq axlat, masalan, singan idish, suyaklar yerga zarar keltirmaydigan narsalar sifatida ko'mib tashlangan. Qolgan barcha narsalar tomida tuynuksimon teshigi bo'lgan kichikroq uychaga to'plangan hamda vaqti-vaqti bilan ishqor ta'sirida yo'q qilib turilgan. Zardushtiylik aqidalarida insonga ongli jonzot sifatida qarash alohida ahamiyat kasb etgan. U shu sababli ham atrof muhitni saqlash uchungina emas, balki o'zining jismoniy sog'ligi, axloqiy-ma'naviy holatini kuzatish, qarindoshurug'lari haqida g'amxo'rlik ko'rsatishga ham mas'ul qilingandir. Shuning uchun "Avesto" da tabiatni – ya'ni suv, tuproq, olov, havo, quyoshni

e'zozlash va insonning yaratuvchanlik mehnatini ulug'lash birlamchi ahamiyat kasb etgan.

O'zbek xalqining yil fasllari almashuvi, hosilni yig'ib-terib olish bilan bog'liq umumxalq bayramlari ham maxsus ekologik mazmun bilan boyitilgan. Ular orasida eng ommaviy bayram Navro'zdir. U zardushtiylarning astrologik taqvimlarida alohida ahamiyat kasb etgan. Navro'z o'zbek xalqining tabiat, yer va uning in'omlariga bo'lgan muhabbatining o'ziga xos jamuljamidir. U O'zbekistonda bahor va mehnat bayrami hisoblanadi. Shunga ko'ra, o'zida nihoyatda katta tarbiyaviy imkoniyatni mujassamlashtiradi hamda insonlarda mehnatsevarlik, insonparvarlik, o'zaro hurmat, muhabbat, ezgulik, adolat, do'stlik va boshqa ijobiy fazilatlarni mustahkamlashga imkon yaratadi. Navro'z bayrami bahorning boshlanishida o'tadi. Bu paytda dehqonlar yerga dastlabki urug'ni qadashadi, mevali va manzarali daraxt ko'chatlarini o'tqazishadi, yerni "bezash"ga harakat qilishadi, toki u kishilarga ezguliklar keltirsin, ularning qalbiga umid va ishonch tuyg'ularini singdirmasin, yaqin qarindoshlar hamda do'st-yorlar bilan munosabatda o'zlarini erkin va baxtli his etishsin. Qadimgi an'analarga ko'ra bu paytda kishi quyidagi shartlarni bajarmog'i kerak: ko'cha va hovlilarni tartibga keltirish, tozalashda ishtirok etishi, daraxtlarni oqlash, ko'chat (kamida uchta) hamda gullar o'tqazish, xushchaqchaq va shoduman yurishi, bir-birlariga yaxshi niyatlar tilash, urushgan kishilar bilan yarashish, halol va munosib hayot kechirishga intilish. Shunga ko'ra, ekologik madaniyat tamoyillari, me'yorlari antropogen omillar xarakteriga ega bo'lib faqat insonning bevosita tabiat bilan bo'lgan munosabatlaridagi harakatlarigagina tatbiq etilgan va baholangan.

Barcha insonlar ana shu o'lchov me'yoriga amal qilganlar. Shu sababdan ham suvga tuflama, suvga suprindi tashlama, suv oqqan ariqni iflos qilma, havoni ifloslama kabi fikrlar ular uchun dasturi amal bo'lgan. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ajdodlarimiz asrlar davomida to'plagan xalq an'analari, urf-odatlar va marosimlarida yer, suv, havo, atrofdagi o'simlik hamda hayvonot dunyosiga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga rioya qilganlar. Ular to'plagan ekologik tajribasining bir avloddan ikkinchi avlodga, bir xalqdan boshqa xalqqa vorisiyligini ta'minlash muhimdir. Tabiat, jamiyat va hayotni inson uchun yaratilgan moddiy-ma'naviy ne'mat sifatida talqin etish, uni asrab-avaylashga da'vat etish qadimgi ma'naviy merosimizning buyuk gumanistik mazmunini tashkil etadi. "Avesto" buning yorqin namunasidir

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish orqali estetik, aqliy, ahloqiy jihatdan tarbiyalash, jismoniy rivojlantirish barsha zamonlarda ham o'ta dolzarb muammolardan hisoblangan.

Tabiat bilan tanishish insonni ma'naviy kamolotga yetkazuvshi jarayon bo'lib, uni barsha salbiy xatolardan saqlaydi. Natijada uning xulqiy go'zalligi ortadi. Shu sababdan ham tabiat bilan tanishtirish orqali ta'lim-tarbiya jarayoni uzoq tarixga ega.

Shu nuqtai nazardan O'rta Osiyo xalqlari tabiatni muhofaza qilish sohasida boy an'anaga ega. Tabiatni asrab avaylash ardoqlash insonning burshi ekanligi haqidagi ta'limotlar Turoni Turkistondan yetishib shiqqan buyuk olimlarning ta'limotlarida o'z ifodasini topgan. Allomalar o'z davrida tabiatdan foydalanish, ular bilan bog'liq bo'lgan voqea, hodisalar haqida boy ma'lumotlarni yozib qoldirganlar. Tabiatga mehr, yuksak axloq – odobini tarbiyalash lozimligini o'z asarida bayon etganlar.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat merosiga ega. Ilmiy izlanishlar natijasida asarlarda ilgari surilgan qarashlarga tayangan holda ekologik ta'limning tarixiylik xususiyatiga egaligi yuzasidan ayrim mulohazalarni bildirish maqsadga muvofiqdir.

Xalq ijodiyoti namunalarining aksariyatida tabiatni e'zozlash, uni muhofaza qilish, hayvonot va o'simliklar dunyosini asrash g'oyalari yetakchi mavzu qilib olingan. Jumladan, xalq hikmatlarida ham tabiat va atrof-muhitga to'g'ri munosabatda bo'lish talabi o'z ifodasini topgan. Masalan «Suvga tupurma!», «Quduqqa tosh tashlama!», «Suvga mag'zava oqizma!», «Yerni tepma!», «Nonni tashlama - uvol bo'ladi!», «Qushlarni o'ldirma, qarg'aydi!», «Idishda ovqat qoldirma, savob bo'ladi!» kabi.²

Manbalarda keltirilgan quyidagi rivoyatda ham insonning tabiatga bo'lgan noto'gri munosabati va bu munosabatning insonlarga yetkazuvchi zarari yoritilgandir:

Bir kishi jinoyat qilib, dorga osiladigan bo'libdi. Podsho undan: «O'liming oldidan nima tilaging, armoning bor?» - deb so'rabdi. Gunohkor esa: «Tilagim yo'q, armonim bor», - debdi.

Nima u armoning? - so'rabdi podsho.

Dunyoda uch kishining boshini tanidan judo qilolmay ketayotirman, -debdi gunohkor. Ular kimlar?

Ular yo'lni suv urdirgan dehqon, yo'lda mol boqib yurgan cho'pon, yo'lni qazigan nokasdir, - debdi gunohkor (R.Usmonov, «Saodatnoma»).

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan o'zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat merosiga ega.

Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz "Avesto" xalqimizning bebaho mulki sanaladi. Bu nodir kitob bundan o'ttiz asr muqaddam shu zaminda yashagan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy tarixiy merosidir.

Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» da inson va tabiat munosabatlariga keng o'rin ajratilgan bo'lib, ayni o'rinda geografik ma'lumotlar ham yoritilgan. Jumladan, Markaziy Osiyo hududidan oqib o'tuvchi ikki daryo – Amudaryo va Sirdaryo, ular oralig'ida joylashgan hududning tabiati, iqlimi, tabiiy boyliklari,

2 М.А.Расулхўжаева Ознакомления детей дошкольного и младшего школьного возраста с животным миром «Узлуксиз таълим» 6 – сон. 60-63 бетлар.

o'simlik va hayvonot dunyosi, insonlarning tabiatga munosabatlari va mavjud davlatlar haqida ma'lumotlar berilgan.³

Asarda ekologik masalalar umumiy tarzda «Inson butun umri davomida suv, tuproq, olov, umuman, dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va bus-butun asrashga burchlidir» degan g'oya negizida yoritiladi.

Manbada, shuningdek, yer, suv, zamin, xona, badan, kiyim-kechak, oziq-ovqatlarni toza tutish va saqlashga alohida e'tibor berilgan. «Avesto»da qabristonlarni shahar va qishloqlardan yiroqda tashkil etish, uni o'rab qo'yish, maxsus tozalikka rioya qilish, murda tekkan libos, yerlarni qatron qilish xususida fikrlar mavjud. Inson yoki hayvon o'ligi tushgan soy, ariq, hovuz, quduqlarni bir necha marta qatron qilish (suvga to'ldirib bo'shatish) ta'kidlanadi. Shuningdek, tuproqni iflos qilgan va uni asrash qoidalarini buzgan shaxslar "400 qamchi jazosi"ga giriftor qilingan.

"Avesto" da 4 muhit tozaligini saqlash va kasalliklarning oldini olish vositalari sifatida quyidagilar ta'kidlangan:

1. Axlatlarni berkitish, ifloslangan joylarni tuproq, tosh, kul bilan ko'mib tashlash.
2. Otash va sovuqlik bilan ofat va balolarni yo'qotish.
3. Kul, sirka, sharob, turli giyohlar (isfand, misxak, sadaf, piyoz, sandal) tutatish.

Asarda turli kasalliklarning qushlar, hayvonlar va parrandalar orqali tarqalishi va ularning zararli oqibatlariga olib kelishi ham qayd etiladi. Biroq, kasallik tarqatadigan hayvon va hashoratlarni yo'qotish maqsadga muvofiqligi bilan birga uy hayvonlarini ehtiyot qilish zarurli aytiladi.

"Avesto", ayni zamonda, bu qadim o'lkada buyuk davlat, yuksak ma'naviyat va madaniyat bo'lganligidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdir.

"Avesto" tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlarini ma'naviy, ruhiy va axloqiy mezonlar orqali uyg'unlashtiruvchi, kishini qurshab olgan olamni o'rganishga chorlaguvchi falsafadir.

"Avesto"da insoniyatni mehnatga chorlaguvchi va tabiatni muhofaza qilishga oid «U yerning tog', yaylov va soylari ko'p, u yaylovlarda qo'ylar suruvi o'tlab yuradi; chuqur ko'l va daryolar ko'p. O'rta Osiyo so'g'dlari, maroqandliklar, baqtriyaliklar makonidir» yana bir joyda esa «O'z vaqtida yerga toza urug' sepmoq o'n ming ibodatdan har qanday qurbonlikdan afzal» deyiladi.

"Avesto"da noyob dorivor giyohlar haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, uy-joy, atrof-muhit, tabiatni muhofaza qilish, uni asrash to'g'risida tavsiyalar berilgan.

3 F.U.Jumanova Kasb-hunar kollejlari o'quvchilarida ekologik madaniyatni shakllantirish

13.00.01.Pedagogika nazariyasi va tarixi pedagogika fanlari nomzodlik dissertatsiyasi Toshkent. 2010 yil

4 Расулхўжаева М.А. Болаларни ҳайвонот олами билан таништириш орқали ахлоқий сифатларни шакллантириш технологияси.Услубий қўлланма. Тошкент.: "Илм-Зиё-Заковат" 2020 йил

“Avesto”da yer, suv, xona, inson tana a’zolari, kiyim-kechaklarni toza tutish haqida yozilgan. Atrof-muhit, ko’chalarni, butazorlaru o’tloqlarni, yerni iflos qilgan kishilar jazolanganlar. Shuningdek, muhit tozaligini saqlash va kasalliklarni oldini olish maqsadida axlatlarni, ifloslangan joylarni tosh, tuproq, qum bilan ko’mib tashlash buyurilgan.

Asarda kasallik tarqatuvchi hasharotlarni yo’qotish, shuningdek, uy hayvonlarini to’g’ri parvarish qilish yo’llari ham ko’rsatilgan.

Shuningdek, turli kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo’luvchi omil sifatida issiqlik, sovuq havo, ochlik va poraxo’rlik, ruhiy iztirob, buzilgan taomni yeyish, tozalikka rioya qilmaslik, Axriman yuborgan qurt, pashsha va boshqa hashoratlar hamda yomon havo ko’rsatiladi.

Manbada tabiat va inson o’rtasidagi munosabatlar borasidagi g’oyalar, aytish mumkin, o’sha davrning o’ziga xos «ekologik konsepsiyasi» bo’la olgan. «Avesto» asarida berilgan ekologik ta’lim-tarbiyaga oid ma’lumotlar hozirgi kunda ham o’ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Moddiy va hatto ma’naviy boyliklardan foydalanishga nisbatan ham ma’naviy-axloqiy nuqtai nazardan yondashilar, ijtimoiy sub’ektlarning tabiatga munosabatlari «savob», «uvol», «qarg’ish», «harom», «halol», «ko’pchilikning mulki», («ko’pchilikning haqqi») kabi mezonlar bilan baholanar va bu mezonlarning salmog’i yuqori edi. Turar-joylarning ozodaligi va pokizaligiga katta e’tibor berilar, nuragan joylar muntazam ta’mirlanardi.

Qur’oni Karim va Hadislarda ham tabiat va insonni asrash, ular o’rtasidagi munosabatning oqilona bo’lishiga erishish masalalariga alohida o’rin berilgan. Xususan, mazkur manbalarda inson omili (demakki, inson ekologiyasi) masalasiga alohida o’rin ajratilgan bo’lib, bu boradagi g’oyalarni mazmuniga ko’ra quyidagi yo’nalishlar bo’yicha turkumlashtirish mumkin:⁵

O’simlik va hayvonot dunyosini muhofazalash (masalan, “Soyasidan xalq foydalanib turgan daraxtni kesib yurgan odamni Tangri do’zaxga mahkum etadi”, “Bu dunyoda jonivorlarga qattiq azob beradigan kishilarni Tangri qiyomat kuni qattiq azoblaydi”, “Yoqmoq niyatida qo’lingizda ko’chat turgan paytda behosdan qiyomat-qoyim bo’lishi aniq bo’lganida ham ulgursangiz uni ekib qo’yavering», “Agar hayvonlarga berayotgan azoblaringiz kechirilsa, sizning ko’p narsalaringiz kechirilgan bo’ladi”, “Joni bor narsani o’q otishda nishon qilmanglar”, “Qo’y boq, zero, u ayni barakadur”, “... tilsiz hayvonlar to’g’risida allohdan qo’rqinglar. Ularni yaroqli holda mininglar va yaroqli qilib so’yib yenglar”, “Otning peshonasiga qiyomatgacha yaxshilik yozilgandir. Uni boqqan yaxshilik oladi», “Qaysi bir musulmon biror daraxt yoxud

5 Расулходжаева М.А. Иллюстрация этического отношения человека к животному миру в трудах древних источников и философов востока. International Scientific review of the problems and Prospects of Modern Science and Education/Boston.USA. November 2019 year. 86-87 стр

biror ekin eksa-yu, uning hosilidan inson, qush yoki hayvon yesa, buning uchun unga ajru savob ato etilur”)⁶.

2. Sanitariya va gigiena qoidalariga rioya qilish (“Tangri pokdir. Pokizalikni yaxshi ko’radi. Tangri saxiydirki, saxiylikni yaxshi ko’radi», «Hovli sahni va turgan joylaringizni toza tutinglar», «Taomning barakasi uni yeyishdan oldin va keyin qo’l yuvishdadir»).

3. Mavjud ne’matlardan tejab-tergab foydalanish, ularni isrof qilmaslik va ko’paytirish («Kimki hayotda tejamkor bo’lsa, zinhor qashshoqlikka tushmaydi», «Englar, ichinglar, sadaqa qilinglar, ammo isrofgarchilikka o’tmanglar», «Dunyo yam-yashil, go’zaldir, kimki undan haqli ravishda halollik bilan olsa, baraka topadi, kimki nafs xohishi bilan boylikka mukkasidan ketsa, qiyomat kuni do’zaxdan boshqa narsaga erisha olmaydi”.

4. Inson hayoti va salomatligini muhofazalash («Ozor beradigan narsalarni musulmonlarning yo’lidan uzoqqa olib tashla», «Dunyoni buzib, bulg’ab yurgan kishi mening ummatim emas», «Erda halal berib yotgan biror tosh, tikanak yoki suyakni bir chekaga olib qo’yishing ham – sadaqa»; «Chelagingdagi suvdan boshqalarning idishlariga solib berishing ham sadaqa hisoblanadi”; «Sadaqaning afzali chanqoq odamlarga suv ulashmoqdir», «Qaysi joyda vabo tarqalganini eshitsangiz, u yerga kirmanglar. Agar sizlar turgan yerga tushsa undan qochib ketmanglar», «Hilol qilinglar (tish, soqol, panja oralariga barmoq tiqish), chunki u pokizalikdir», «Qo’lidagi ovqat moylarini yuvmay uxlagan odamga biror ofat yetsa o’zidan ko’rsin», «Kishilarni xayrli va yaxshi ishlar qilishga da’vat etishing va zulmdan qaytarishing sening sadaqangdir». Ushbu tarixiy manbalarda insoniyatni tabiatga bo’lgan munosabatlarni tarbiyalashdagi qimmatli fikrlar hozirgi kungacha yosh avlodning ta’lim-tarbiyasida o’z negizini topgan.

Yoshlarni ta’lim-tarbiyalash bugungi kunda maktabgacha ta’lim tizimi xodimlari, tarbiyachi pedagoglarining zimmasiga yuklatilgan oliy vazifa sanalar ekan avvalo, ularning o’zlari ayni paytda tabiatni avaylab asrashga doir tarixiy manbalarni bilishlari zaruriy ahamiyatga egadir.

Nazorat uchun savollar:

1. Qadimgi yozma yodgorliklarida tabiatni avaylab asrashga doir ta’limotlar haqida fikringiz.

2. «Avesto» qadimgi noyob qo’lyozma haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar

1. Djanpeisova G.E., Rasulxo’jayeva M.A., Tabiat bilan tanishtirish. T.: Innovatsiya Ziyo, 2020.-320 bet

2. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. T.: Tafakkur bo’stoni 2013

⁶ М.А.Расулхўжаева Ознакомление детей дошкольного и младшего школьного возраста с животным миром “Узлуксиз таълим” 6-сон. 2013 й. 60 бет.

5-Mavzu: Hadislarda tabiatga oid bandlarni o'rganish va tahlil qilish.

Hadislarda tabiatga oid bandlarni o'rganish va tahlil qilish

Reja:

1. Hadislarda tabiatga oid bandlarni o'rganish.
2. Hadislar va ekologiya.

Tayanch iboralar: *Hadislar, ekologiya, Qur'oni karim, ekologik ta'lim*

5.1. Hadislarda tabiatga oid bandlarni o'rganish.

Xalqimiz qadimdan badanning quvvati-ovqat, aqlning quvvati - hikmat so'zdir, deb uqtirib kelgan. Hadislar ana shunday hikmatli so'zlar, donishmandlik durdonalari hisoblanadi. Hadis bandlari ekologik ta'lim va tarbiyani singdirishiga katta yordam beradi. Ularda ayrim o'simlik va hayvonlarning xosiyatlari, ozuqa zanjirlarida tutgan o'rni, shuningdek, inson xo'jalik faoliyatidagi ahamiyati kabi tmoyillari bayon etilgandir. Hadislarning ayrim bandlari insonni tabiat boyliklarini tejab - tergash va uni muhofaza qilishga o'rgatadi. Chunonchi, hadislarda qo'y boq, zero oyni baroxodur deyiladi. Bu yerda foydali hayvonlarning populyatsiyasini ko'paytirish va undan turli maqsadlarda foydalanish mumkinligi e'tiborga olingan. Barcha narsa uning xuzurida o'lchovlidir qur'oni karimdan. Barcha muqqaddas kitoblar-intil, tavrot, qur'onda ham bir tirik jonni avaylab-asrash, e'zozlash uqtirilgan. Borliqdagi mavjud hamma narsa- yer, suv, daraxtu - giyohlar, qurt - qumursqa-yu, parranda - darrandalar, odamzod hamda hayvonot ham o'zaro bog'liq holda, munozanatda yashaydilar. Agar ulardan birortasi inqirozga yuz tutsa, bu boshqalariga ham ta'sir qilmasdan qolmaydi. Mas. Islomda ba'zi bir maxsus joylarda hayvonlarni o'ldirish, daraxtlarni kesish, o'simliklarni nobud qilish man etilgan. Muhammad payg'ambarimiz xadislarda shunday uchratamiz:

176. Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda, behosdan qiyomat qoin bo'lishi aniq bo'lganda ham ulgursangiz uni ekib ko'yaving.

22. Bu tilsiz hayvonlar to'g'risida alloxdan qo'rqinglar. Ularni yaroqli mininglar va yaroqli qilib yenglar.

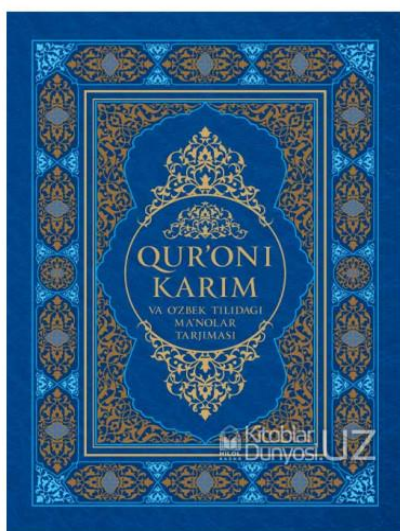
478. Kimki hayotda tejamkor bo'lsa, zinxor qashoqlikka tutmaydi. Qaysi bir mo'min biror ekin eksa, mevali daraxt o'tkazsa, ularni qushlar, odamlar yoki hayvonlar yesa, bu sadaqa xukmidan bo'ladi.

545. Qush olloxning o'lchovi bilan uchadi.

575. Qush barak adir, tuya aqliga izzatdir. Otning pesxonasiga qiyomatgacha yaxshilik yozilgandir.

634. Yenglar, ichinglar, qiyinglar, sadaqa qilinglar, ammo isrof qilmanglar mag'rurlanmanglar. Joni bor narsani o'q otishda nishon qilmanglar.

Darxaqiqat bu xadisalarni, muqqudas kitoblarni o'qib, tabiatga hurmat bilan qarash, har bir jonzotga mehr-shafqatda bo'lish xissi qaror topadi. O'ziga xos ekologik ta'lim vujudga keladi. Tabiat va uning mahsullari inson uchun ekan, ulardan oqilona va odilona foydalanish kerak. Yerga, suvga hayvonlar va nabototga bo'lgan munosabatimizni tiklashimiz orqaligina ona tabiatnimizni asrab qolishimiz mumkin. Global ekologiyaaning taraqqiyotida V.N.Sukachevning biotsnoz to'g'risidagi ta'limoti kuchli burilish vudujga keladi. Umumiy ekologiyaaning rivojlanishida katta xissa qo'shgan olimlar bularga: - D.N.Kashkarov. S.A.Seversov. Ekologik parazitologiyada: V.N.Beklemishev, V.A.Dogel, YE.N.Pavlovskiy: ekologik entomologiyasida - V.Vasetsov, N.A.Gerbilskiy, K.M.Deryugin, L.A.Zenkevich, S.A.Zernov: o'simliklar ekologiyasida: I.G.Serebryakov, YE.P.Korovin, K.Z.Zokirov va b. Ekologik fiziologiyaaning rivojlanishida olimlarimizning qilgan ishlari kattadir. O'simliklarning qurg'oqchilikga chidamligini Maksimov, YU.S.Grigoryevlar o'rgandilar, yorug'lik ta'sirini Ivanov, fotosintez ekologiyasini

Lyubimenko, Nichiprovich, Zalenskiy, Voznesenskiylar: o'simliklarning sho'rga chidamligini G.A.Genkellar o'rgandilar, sovuqqa chidamligini Tumanov o'rgandi. Shuningdek ekologiyaaning rivojlanishida Ramenskiy, Shennikovlarning xizmati katta bo'ldi.

5.2 . Hadislar va ekologiya

Islom ta'limotida ekologiya muammosiga alohida e'tibor berilgan. "Qur'oni karim" va "Hadis"i sharifda tabiatni muhofaza qilish, boyitish, pokiza saqlashga oid pand-nasihatlar o'z aksini topgan. "Qur'oni karim" kitobi insonlarni tabiat bilan uyg'unlikka da'vat etadi. Jumladan, "Furkon surasi" ning 2-oyatida: "Alloh hamma narsani yaratdi va o'lchovini mukammal qildi", deyiladi. Ya'ni, dunyodagi har bir narsa – suv ham, tuproq ham, havo ham, hayvonot olami ham, nabobat olami ham Allah taolo tomonidan muayyan o'lchov bilan bir-biriga o'zaro bog'liq qilib yaratilgan. Agar bu

muvozanatlik buziladigan bo'lsa, tabiat uchun, shu jumladan, inson uchun ham jiddiy muammolar kelib chiqishi ehtimoli nihoyatda katta. Shuningdek, "Al-Isro" surasi tungi sayr degan ma'noni bildiradi. Bunda borliqdagi barcha jonli-jonsiz mavjudot o'zaro bog'lanishda ekanliklari to'g'risida aytilgan. "Rahmon" surasida jannatga ta'rif beriladi, "Duoxon" tutun degan ma'noni anglatib, bunda ham do'zax va jannat manzaralari haqida ta'riflanadi. "Shuaro" surasidagi Nuh payg'ambarning kemasida odamlar bilan hayvonlar va parrandalarning saqlab qolinishi hikoyatlari, "Nahl" asalari, "Naml" chumoli deb nomlangan suralarida ham zaif va zahmatkash mahluqlarning ibratli hayot tarzi haqida hikoya qilinadi. Islom ta'limotining yetuk namoyandalari biri, 4-jildli "Al-jomi' assahih" hadislarini yozgan Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil al-Buxoriy ham tabiat va uning ne'matlari haqida, tabiat in'omlarining inson uchun yaratilganligi va ulardan oqilona foydalanish, ko'chat ekish, er haydash va ijaraga berish, o'lik erni jonlantirish, suv, ov va ovga tasliya aytmoq haqida kitob yozganlar." Hadisi sharifda tabiatni muhofaza qilish to'g'risida fikrlar bildirilgan. Jumladan: soyasidan xalq foydalanib turgan daraxtni kesib yuborgan odamni tangri do'zaxga maxkum etadi; dunyo yam-yashil va go'zaldir, kimki undan haqli ravishda halollik bilan olsa, baraka topadi, kimki nafs xohishi bilan boylikka mukkasidan ketsa qiyomat kuni do'zaxdan boshqa narsaga erisha olmaydi; dunyoni buzib, bulg'ab yurgan kishi mening ummatim emas; englar, ichinglar, sadaqa qilinglar, ammo isrofgarchilikka o'tmanglar; tangri pokdir, poklikni yaxshi ko'radi, saxiydirki, saxiylikni yaxshi ko'radi; hovli sahni va turar joylaringizni toza tutinglar; bu dunyoda jonivorlarga qattiq azob beradigan kishilarni tangri qiyomat kuni qattiq azoblaydi; qo'y barakadir, tuya ahliga izzatdir; ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda bexosdan qiyomat qoyim bo'lib qolishi aniq bo'lganda ham ulgursangiz uni ekib qo'ying kabi hadis namunalaridan keltirishimiz mumkin. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy madaniyati xalqni atrof- muhitga nisbatan ekologik madaniyatining ko'p qirrali bo'lganligini ko'rsatadi. U tarixan taraqqiy etib kelgan insoniyat tajribalari davomiyligining muhim omili bo'lganligidan darak beradi. Xalq ekologik madaniyati ana shu evolyustion ziddiyatli jarayonda shakllangan.

Ajdodlarimiz atrof- muhitning rang-barang ko'rinishlarini saqlab qolish uchun tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlariga amal qilganlar. Ota-bobolarimiz o'tmishda tabiat zaxiralaridan pala-partish foydalanishni taqiqlaganlar, suvdan foydalanishda uni isrof va iflos qilmaslik (ayniqsa, cho'l hududlarida sardobalar bunyod etish), yer, o'simlik va hayvonot dunyosiga oqilona munosabat, hunarmandchilikda chiqitsiz ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, dehqonchilik va chorvachilik uchun ajratiladigan yerlar mutanosibligiga muntazam e'tibor berish, farzand (o'g'il) tug'ilishi bilan ko'chat o'tqazish, bahor paytida ariq va zovurlarni tozalash, yo'l, ko'priklarni qurish va saqlashda bahorgi hashar usulini qo'llash, oziq-ovqat mahsulotlaridan tejab-tergab foydalanish, mollarni semirtirib so'yish kabi ekologik muammolarga amal qilishganlar Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi

davrlardayoq o‘zlarini tabiatning bir qismi ekanligini anglab, tabiatga hurmat bilan qaraganlar. O‘z bolalarini tabiatga nisbatan chuqur hurmat, e‘tiqod ruhida tarbiyalaganlar.

Nazorat uchun savollar:

1. Hadislarda tabiatga oid bandlar haqida fikringiz.
2. Ekologik ta‘lim nima?.

Adabiyotlar:

1. Qur‘oni karim
2. Hadisi sharif.

6-Mavzu: Adab durdonasi asarida hayvonot olamiga oid munosabat bandlarini o‘rganish.

Reja:

1. Adab durdonasi asarida hayvonot olami.
2. Mashgulotning ta‘limiy vazifasi.

Tayanch iboralar: . Bola salomatligi, Adab durdonasi, hayvonot olami, mashgulot.

6.1. Adab durdonasi asarida hayvonot olami.

Bugungi kunda bugun yurtimizda diniy-ma‘rifiy sohaga katta e‘tibor berilmoqda, yoshlarni ajdodlarimizga munosib avlod etib tarbiyalash maqsadida turli ilm maskanlari, markazlar tashkil etilmoqda, bu borada ulkan ishlar qilinmoqda. Islom diniga ulkan hissa qo‘shgan buyuk allomalarimizning benazir merosini ilmiy asosda chuqur o‘rganish, muqaddas yurtimiz zamini azal-azaldan ulug‘ allomalar, aziz avliyolar vatani bo‘lib kelganini yurtdoshlarimiz va xalqaro jamoatchilik o‘rtasida keng targ‘ib qilish, milliy-diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash va rivojlantirish, shu asosda yosh avlodni ezgu g‘oyalar ruhida tarbiyalash, ularning qalbida Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg‘usini kuchaytirish bosh g‘oyamizga aylandi. Buyuk allomalar ilmiy merosini fan sohalari bo‘yicha o‘rganish – kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Bu haqida 2017-yilning 24-may kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori e‘lon qilindi.

Ushbu Qarorda “Mustaqillik yillarida xalqimizning qadimiy tarixi va boy madaniyatini tiklash, buyuk allomalarimiz, aziz-avliyolarimizning ilmiy, diniy va ma‘naviy merosini har tomonlama chuqur o‘rganish va targ‘ib etish, muqaddas qadamjolarini obod qilish, yosh avlodni ularning ezgu an‘analari ruhida tarbiyalash bo‘yicha ulkan ishlar amalga oshirildi va izchil davom ettirilmoqda”[1], – deya alohida ta‘kidlab o‘tilgan. Darhaqiqat, o‘tgan yillar davomida yurtimizda yashab o‘tgan ulug‘ allomalar hayoti va ijodini o‘rganishga katta e‘tibor qaratildi. Ana shunday buyuk allomalarimizdan biri xalqimizning tarixi va madaniyatini yuksaltirishga, islom dini va hadisshunoslik rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan alloma

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydir. U bugungi avlod uchun ham namuna va

ibrat bo'la oladi. Ismoil al-Buxoriyning asarlari bebaho boylik bo'lib qolgan ilm xazinasidir. Unda kishilik jamiyatining rivoji uchun zarur bo'lgan sifatlarning barchasi mujassam ekanligini ko'ramiz. Ayniqsa, Uchinchi Uyg'onish davri deb nisbat berilayotgan bugungi kunda bu ma'naviy merosga ehtiyojimiz katta.

Imom Buxoriy hazratlarining boy ilmiy meroslari va u zotning islom olamida tutgan bemisl o'rinlarini keng jamoatchilikka tanitish ishlariga doir Prezident hamda hukumat qarorlari qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-mart kuni qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora tadbirlari to'g'risida"gi 2855-sonli Qarori buning yaqqol misoli bo'la oladi [2].

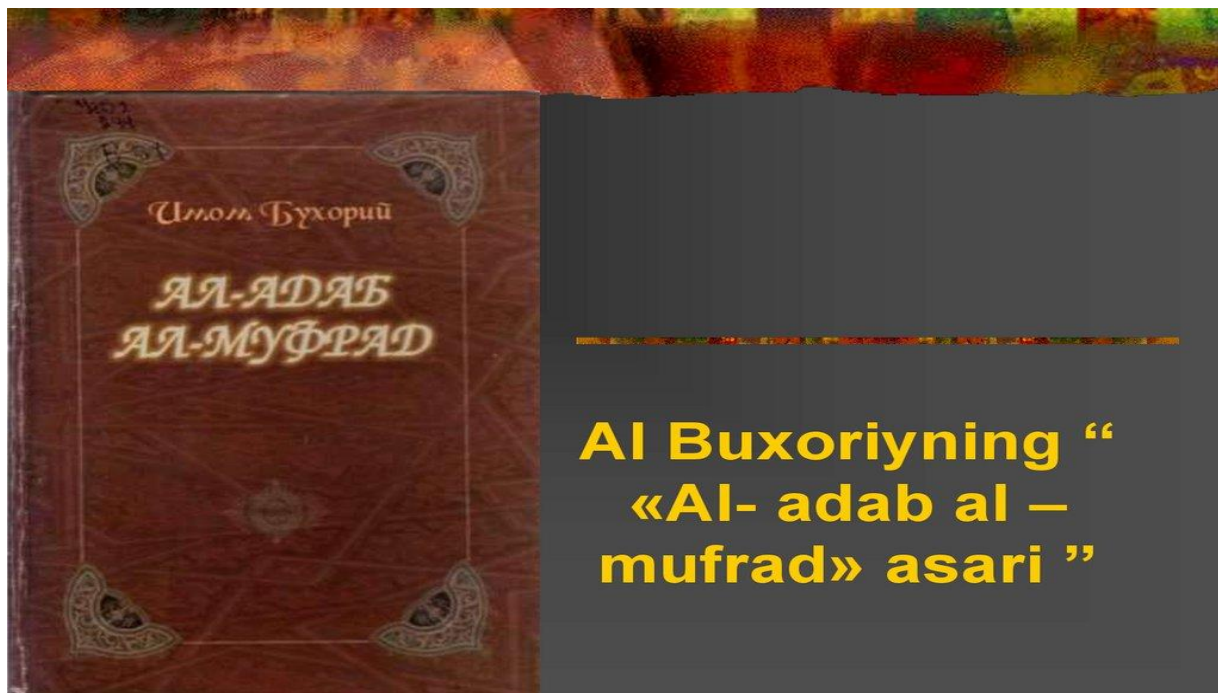
Bola salomatligi – bu jamiyat taraqqiyoti, yurt farovonligi demakdir. Farzandlari sog'lom yurtgina taraqqiy etadi, yuksaladi. Qachonki, farzandlar sog'lom, barkamol bo'lsa, shundagina jamiyatda ma'naviy sog'lom muhit yuzaga keladi. Muhtaram Prezidentimiz Islom Karimov joriy yilni "Sog'lom bola yili" deb e'lon qilishlari, shuningdek, "Sog'lom bola yili" Davlat dasturi qabul qilinish, bu yuzasidan bir qancha ishlar bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zamirida, jamiyatda sog'lom, har tomonlama yetuk, barkamol avlodni shakllantirish, buning natijasida esa, kelajagi buyuk davlatni qurishdek ulkan vazifalarni amalga oshirish yotadi. Zotan, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini qura oladigan yoshlar, albatta sog'lom va barkamol bo'lishlari kerak.

Al-Adab al-Mufrad

Saqlanib qolgan qo'lyozmaning ko'rinishi

Asl nomi	الأدب المفرد
Muallif	Imom al-Buxoriy
Janr	hadislar to'plami
Mamlakat	 O'zbekiston
Til	arabcha
Sahifalar soni	202
ISBN	ISBN 978-1872531182

Al-adab al-Mufrad (arabcha: — الأدب المفرد) Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim al-Buxoriy qalamiga mansub inson xulqini takomillashtirish haqidagi hadislar to‘plami Kitobda Muhammad (s.a.v.) payg‘ambarning odob-axloqi to‘g‘risida hadislar bor. Asardan umumiy 1322 hadis joy olgan.[4] Ushbu kitob Imom al-Buxoriyning boshqa kitobi - „Al-Jome as-Sahih“ hadislar to‘plamining soyasida qolgan deyiladi. Musulmon ulamolari o‘rtasida al-Jome 'as-Sahih va Sahihi Muslim, Islomning Qur‘ondan keyingi eng haqiqiy kitoblari ekanligi to‘g‘risida yakdil fikr mavjud. Garchi al-Adab al-Mufrad o‘zining muhim asari bo‘lgan bo‘lsa-da, Imom al-Buxoriy al-Adab al-Mufrad ichidagi hadislarining o‘zi uchun qo‘ygan Al-Jome as-Sahihdek juda qattiq va qat’iy haqiqiylik shartlariga javob berishini talab qilmagan. Biroq, hadis zanjirlarini al-Adab al-Mufrad ichida tushuntirgan, sharhlagan yoki izlab topgan va tasniflagan keyingi olimlarning asarlariga asoslanib, undagi rivoyatlarning aksariyati sahih yoki hech bo‘lmaganda kuchsiz deb topilgan

Hayvonot olamiga oid munosabatlar tahlili:

1. **Hayvonlarning timsol sifatida qo‘llanishi.** Adabiy asarlarda sher, yo‘lbars, ot, lochin, tulki, bo‘ri kabi hayvonlar timsoliy ma’noda ishlatiladi. Masalan, **sher** – mardlik, jasorat; **ot** – sodiqlik va insonning do‘sti; **tulki** – ayyorlik; **bo‘ri** – yovuzlik yoki kuch ramzi sifatida talqin etiladi.
2. **Hayvon va inson munosabati.** Asarda insonning tabiat bilan uyg‘un yashashi, hayvonlarga nisbatan mehribon bo‘lishi kerakligi ta’kidlanadi. Hayvonlarni qiynamaslik, ulardan to‘g‘ri foydalanish, ov qilish madaniyati haqida ham tarbiyaviy g‘oyalar beriladi.
3. **Didaktik (axloqiy) o‘gitlarda hayvonlar.** Masal va ertaklarda hayvonlar insoniy fazilatlarni ifodalovchi obraz sifatida qatnashadi. Ular orqali bolalarga rostgo‘ylik, mardlik, do‘stlik, mehnatsevarlik kabi sifatlar targ‘ib qilinadi.

4. **Ekologik qarashlar.**“Adab durdonasi”dagi ayrim bo‘limlarda tabiatni asrash, hayvonlarni muhofaza qilish g‘oyalari ham uchraydi.Masalan, qushlarning uyasini buzmaslik, hayvon bolalarini qiynamaslik, tabiatni ehtiyot qilish kabi o‘g‘itlar tarbiyaviy ruhda beriladi.
5. **Hayvonlarning madaniyatimizdagi o‘rni.**Ot – o‘zbek xalqining turmush tarzida muhim o‘rin tutgan. Adabiyotda ham otning sadoqati, janglarda yelkadosh bo‘lishi kuylanadi.Qushlar esa ozodlik, erkinlik timsoli sifatida tasvirlanadi.

Hayvon obrazlarining badiiy vazifasi

- **Sher, yo‘lbars** – jasorat, qudrat timsoli. Insondagi mardlik, kuchlilik sifatleri ular orqali ifodalanadi.
- **Ot** – sadoqat va insonning do‘sti. O‘zbek adabiyotida ot janglarda ham, kundalik turmushda ham eng yaqin hamroh sifatida tasvirlanadi.
- **Tulki** – hiyla, ayyorlik ramzi. Odatda ertak va hikoyalarda insonning salbiy xulqini ochib beradi.
- **Bo‘ri** – yovuzlik yoki ba‘zan ozodlik timsoli sifatida ishlatiladi.
- Qushlar – ozodlik, erkinlik, baxt va ilhom timsoli sifatida tasvirlanadi.

2. Inson va hayvon munosabati

- Insonning tabiat bilan uyg‘un yashashi, hayvonlarga nisbatan mehribon va mas‘ul bo‘lishi kerakligi o‘rgatiladi.
- Ov qilish, chorvachilik yoki yovvoyi tabiatdan foydalanishda me‘yoriy munosabat g‘oyasi ilgari suriladi.

3. Tarbiyaviy (didaktik) g‘oya

- Hayvonlar haqidagi ertaklar, masallar orqali bolalarga **rostgo‘ylik, mardlik, mehnatsevarlik, sadoqat** kabi sifatlar targ‘ib qilinadi.
- Masalan, **“Tulki va xo‘roz”, “Bo‘ri va echki bolalari”, “Qarg‘a va tulki”** kabi xalq ertaklari hayvonlar orqali insoniy fazilatlarni ochib beradi.

4. Ekologik qarashlar

- Hayvonlarni himoya qilish, qush uyasini buzmaslik, tabiatni ehtiyot qilish kabi g‘oyalar beriladi.
- Bu bandlar bugungi ekologik tarbiyaning asosi sifatida qimmatlidir.

Tarbiyaviy mazmun shundan iboratki,hayvonot olami orqali bolalarda **mehribonlik, sadoqat, jasorat, rostgo‘ylik** kabi sifatlar shakllantiriladi.Qush uyasini buzmaslik, hayvonlarni qiynamaslik, tabiatni asrash kabi g‘oyalar ekologik tarbiya vazifasini bajaradi.

6.2. Mashg'ulotning ta'limiy vazifasi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari bilimlarni bolalarning imkoniyatlari hamda o'rab turgan tabiatning xussiyatlarini nazarda tutgan xolda izchil shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida o'tadigan mashg'ulotlarda guruhning barcha bolalarida dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi. Asosiy bilim protseslari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum sistema hamda izchillikda o'stiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boriladi. Mashg'ulotlar ularni aniqlash va sistemalashtirish imkonini beradi.

Ekskursiya bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlar turidan biridir. Ekskursiyalar vaqtida bola tabiat hodisalarini mavsumiy o'zgarishlarni tabiiy sharoitda kuzatish insonning hayot talablariga muvofiq tabiatni kanday o'zgarayotganini va tabiat kishilarga qanday xizmat qilayotganini ko'rish mumkin. Ekskursiya mashg'ulotlarining afzalligi yana shundaki, unda bolalar o'simlik va hayvonlar, ular yashaydigan muhitni ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Yovvoyi hayvonlar(tulki, bo'ri, ayiq)ning hayoti bilan tanishtirish. Hayvonlarning tashqi qiyofasi, yashash tarzi xususiyatlarini ajrata bilish va xarakterlash ko'nikmasini shakllantirish. Ular qyerda yashaydi. o'ziga qanday uy quradi, qanday yuradi, kuzda, qishda nima bilan oziqlanadi, qishga qanday tayyorgarlik ko'radi. Bolalarni hayvonlarning ko'rinishi va xulqidagi umumiylik va o'xshashliklarni ajrata bilishga, bir-biriga o'xshashligiga karab xulosa chiqarish(o'rmon hayvonlari, yirtqich hayvonlar)ga o'rgatish.

Ularga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga o'rgatish. Bolalar diqqatini kuz faslida ob-havo o'zgarishiga, daraxt barglarining sarg'ayib to'kilishiga, kishilar kiyimidagi o'zgarishlarga, hashorat va qkamayib qolganiga karatish, bularning sabablarini mustaqil aytib berishga o'rgatish. Kuz faslining eng go'zal xususiyatlari turli-tuman yorqin ranglarga boy ekanligi haqidagi bilimlarini aniqlashtirish. Bu davrda meva va sabzavotlar g'arq pishadi, yig'im-terim mavsumi boshlanadi. Kuz fasli haqidagi tasavvurlarini kengaytirish hamda mustaqil ravishda kattalarga yordam berishga odatlantirish

Ularga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga o'rgatish.

- **Hayvonot dunyosi.** Uy hayvonlari (tuya, ot, sigir, qo'y, echki) va parrandalar (tovuq, xo'roz, kurka, o'rdak, goz)ning asosiy turlari, hayoti va sharoitlari haqidagi bilimlarini mustahkamlash va sistemalashtirish quyidagi belgilar asosida umumlashtirilgan tasavvurni tashkil qilish, odamlar yonida yashaydigan va undan qo'rqmaydigan hayvonlar, foyda keltiradigan hayvonlar, insonlar, ularning hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishi, uy hayvonlarining kishilar hayotida tutgan o'rni haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ularda g'amxo'rlik tuyg'ularini mustahkamlash

5. Xulosa

“Adab durdonasi” asarida hayvonot olami nafaqat tabiat manzarasi sifatida, balki insoniy fazilatlarni ochuvchi timsol, tarbiyaviy vosita, va ekologik qarashlarni shakllantiruvchi manba sifatida namoyon bo‘ladi.

“**Adab durdonasi**” – bu adabiy to‘plam bo‘lib, unda xalq og‘zaki ijodi, mumtoz va zamonaviy adabiyot namunalaridan parchalar jamlangan. Asarda tabiatga, jumladan hayvonot olamiga katta e’tibor berilgan.

Nazorat uchun savollar:

1. Adab durdonasi asarida hayvonot olami qanday talqin qilingan?
2. Bolalar uchun mashgulotning ta’limiy vazifasi nimalardan iborat?

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ‘ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2017-yil 24-may.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora tadbirlari to‘g‘risida” 2855-sonli Qarori. 2017-yil 27-mart.
3. Amonov N. Qobilov. Imom Buxoriy izidan. – T.: Mumtoz so‘z, 2019.
6. Shayx Muxammad Sodiq Muxammad Yusuf. Hadis va Hayot. 1-jild. T.: Sharq, 2008-yil

7-mavzu: “Avesto”da tabiatni asrash haqida fikr va mulohazalar.

Reja:

1. “Avesto”da tabiatni asrash haqida fikr va mulohazalar.
2. Avesta mifologiyasining shakllanishi

Tayanch va iboralar: *Mif, mifologiya, totem, fetish, anima, zardushtiylik, Avesto, Ahura-Mazda, Axiraman, dev, siyovush afsonasi, kichik avesto.*

7.1. “Avesto”da tabiatni asrash haqida fikr va mulohazalar.

“Avesto” – qadimgi zardushtiylarning muqaddas kitobi bo‘lib, unda tabiat, inson va jamiyat o‘rtasidagi uyg‘unlik masalalari juda katta o‘rin egallaydi. Zardushtiylik ta’limotida tabiat muqaddas hisoblanadi, uni muhofaza qilish, ifloslantirmaslik, sof va pok saqlash insonning eng asosiy burchi sifatida ta’kidlanadi. **Avesto** (parfiyoncha: apastak – matn; ko‘pincha „Zend-Avesto“, ya’ni „tafsir qilingan matn“ deb ataladi) — jahon madaniyatining, jumladan, Markaziy Osiyo va Eron xalqlari tarixining qadimgi noyob yodgorligi; dinining Muqaddas kitoblari to‘plami.

Zardusht diniga amal qiluvchilarning muqaddas kitobi sifatida Yagona Tangriga topinish shu ta’limotdan boshlangan. Bu kitob tarkibi, ifoda uslubi va timsollar tizimi bilan adabiy manbalarga yaqin turadi. „Avesto“da tilga olingan joy nomlari (Varaxsha, Vaxsh)dan kelib chiqib, uning Amudaryo sohillarida yaratilgani aniqlangan. Shu asosda uning vatani Xorazmdir degan qarash mavjud. „Avesto“ oromiy va pahlaviy yozuvlari asosida yaratilgan maxsus alifboda dastlab

to‘qqizta ho‘kiz terisiga yozilgan. Ilk nusxalari asosida sosoniylar (miloddan avvalgi IV-VIII-asr) davrida 21 kitob holida yig‘ilgan, bizgacha ularning chorak qismi (4 dan 1 qismi) yetib kelgan. Tiklangan matnga „Zand“ nomi bilan sharhlar bitilgan.

„Avesto“ to‘rt qismdan iborat:

- Yasna („Diniy marosimlar“),
- Yasht (ma‘no jihatdan Yasnaga yaqin),
- Visparad („Barcha Ilohlar haqidagi kitob“),
- Vendidad („Yovuz ruhlarga qarshi qonunlar majmuasi“) Yasna tarkibiga kirgan madhlar „Gatlar“ (ayrim manbalarda „gohlar“) deb nomlanib, ularni Zardushtning o‘zi yozgan deb taxmin qilinadi. Gatlar tarkibida Jamshid (Yima), Gershasp, Afrosiyob (Alp Erto‘nga) kabi afsonaviy qahramonlar hayoti lavhalari uchraydi. „Avesto“ insoniyat sivilizatsiya tarixining ilk sahifalarini tashkil etgani uchun jahon olimlarining e‘tiborini tortgan. U haqda F.Nitshe, F. Shpigel, A. Mayllet, V. Bartold, E. Bertels, Yan Ripka, O. Makovelskiy, I. Braginskiy va boshqa xorijiy olimlarning tadqiqotlari mavjud. O‘zbekistonda „Avesto“ni o‘rganish qadimdan boshlangan. Abu Rayhon Beruniy, Abu Jafar Tabariy, Abu Baxr Narshaxiy asarlarida „Avesto“ ta’limotiga va unda tilga olingan timsollarga murojaat mavjud. Bu nodir ilmiy asarlarning qo‘lyozma va bosma nusxalari O‘R Fanlar Akademiyasi ShI jamg‘armasida saqlanadi. Hozirgi o‘zbek olimlari A.Qayumov, H. Homidov, M. Is‘hoqov, N. Rahmonov va boshqalarning ilmiy tadqiqot va maqolalari e‘tiborli. O‘zbekiston Respublikasi hukumatning qarori bilan 2001-yilda „Avesto“ning 2700-yilligi nishonlandi. „Avesto“ vatani Xorazmda bog‘ barpo qilindi, asarning o‘zbek tilidagi tarjimalari chop etildi, u haqida yangi tadqiqotlar yuzaga chiqdi.

Ko‘pchilik tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, Avesto O‘rta Osiyoda, xususan Xorazmda miloddan avvalgi 1-ming yillikning 1-yarmida vujudga kelgan. Avesto da keltirilgan geografik ma’lumotlar ham buni tasdiqlaydi. Masalan, Xudo yaratgan o‘lkalar sanab o‘tilar ekan, boyligi va ko‘rkamligi jihatidan qadimgi Xorazm, Gava (Sug‘d), Marg‘iyona (Marv), Baqtriya (Balx) birinchi bo‘lib tilga olinadi, Orol dengizi (Vorukasha yoxud Vurukasha) va Amudaryo (Daiti) tavsiflanadi. Avesto dagi xalqning dastlabki vatani Sirdaryo, Amudaryo etaklari va Zarafshon vodiysi bo‘lgan. Avesto uzoq vaqt mobaynida shakllangan. Unda keltirilgan ma’lumotlarning eng qadimgi qismlari miloddan avvalgi 2-ming yillik oxiri– 1-ming yillik boshiga oid bo‘lib, og‘zaki tarzda avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Keyingi asrlarda tarkibiga turli diniy urf-odatlar bayoni, axloqiy, huquqiy qonun-qoidalar va hokazo qo‘shilib borgan. Avesto ni Zardusht diniy asar sifatida bir tizimga solgan. Dastlabki yozma nusxasi esa 12 ming mol terisiga bitilgan deb rivoyat qilinadi. U Persepolaa saqlangan. Aleksandr (Makedoniyalik Iskandar) Eronni zabt etganda, bu nusxa kuydirib yuborilgan. Arshakiylardan Vologes I davri (51–78)da qayta kitob qilingan, lekin u saqlanmagan. Sosoniylar davri (III–VII asr)da yaxlit kitob holiga keltirilgan. Avesto 21 nask (qism)dan iborat bo‘lgan. Avesto hajmi katta kitob bo‘lganligi sababli dindorlar kundalik faoliyatida foydalanish uchun uning ixchamlashtirilgan shakli – „Kichik

Avesto “ (Xurdak A.) yaratilgan. Arablar Eronni fath etgach (VII asr) Zardusht dini ruhoniylarining bir qismi Hindistonga ko‘chib o‘tgan. Ularning avlodlari (parslar) Bombay shahrida o‘z jamoalarida hozirgacha Avesto ning asl nusxasini saqlab keladi. Fransuz tadqiqotchisi Anketil Dyuperron Zardusht izdoshlari jamoasida yashab, A. tilini va yozuvini urganib, uni tarjima qilib nashr etgan (1771). Avestoning bu nusxasi 27 jildidan iborat bo‘lib, asarning yettidan bir qismidir. U Yasna, Vispered, Vendidad, Gatlar va Yashtlar nomi bilan yuritiladigan kitoblarni o‘z ichiga oladi. Avestoda bayon etilgan g‘oyalarga ko‘ra, olam ikki asosning, ikki ibtidoning, ya’ni yorug‘lik bilan zulmatning, yaxshilik bilan yomonlikning tuxtovsiz kurashidan iborat. Yaxshilik va ezgulik Xudosi Ahuramazda yer, o‘simlik va boshqa hamma tabiiy boyliklarni yaratgan. Yomonlik va yovuzlik timsoli Anxramaynu Ahuramazdaga qarshi to‘xtovsiz kurashadi, ammo uni yengishga o‘zgarish qilib. Bu kurash abadiy davom etadi. Yaxshilikni ifodalovchi kuchlar osmonda, yomonlikni ifodalovchi kuchlar yer ostida joylashgan, yer sathi esa kurash maydonidir. Hayotdagi turfa o‘zgarishlar qaysi kuchning g‘alaba qilishiga bog‘liq. Inson ham tana va ruhning, axloq esa yaxshi va yomon xulqning o‘zaro kurashidan iborat. Cheksiz, abadiy fazo va vaqt ham ikki qarama-qarshi qismdan: yaxshilik va Ahuramazda hukmron bo‘lgan abadiy yorug‘lik bilan yomonlik va Anxramaynu hukmron bo‘lgan abadiy zulmatdan tashkil topadi. Avesto ta’limotiga ko‘ra, birinchi inson Govamard (ho‘kiz-odam; forsha Qayumars) bo‘lib, undan barcha kishilar tarqalgan. Birinchi shoh Yima davri oltin davr hisoblangan, chunki unda o‘lim bo‘lmagan, [Ahuramazda](#) doimiy bahor yaratgan. Kishilar bekamu kust, baxtiyor yashagan. 900 yil utgach shoh Yima g‘ururga berilib, man etilgan sigir go‘shini yeydi va yovuzlik ramzi Anxramaynu hukmidagi kuchlar bosh ko‘taradi. Olamni muzlik qoplaydi. Yima Ahuramazda amri bilan odamlar va hayvonlarni sovuqdan saqlab qolish uchun qo‘rg‘on (var) qurib, unga har bir jonzotdan bir juftini joylashtirgan. Insoniyat tarixining ilk oltin davri tugagach, Hayr bilan Sharr (yaxshilik va yomonlik) o‘rtasidagi kurash davri bo‘lgan ikkinchi davr boshlangan. Uchinchi davrda Ahuramazda g‘alaba qilib, ezgulik salta-nati barqaror bo‘ladi, o‘lganlar tiriladi. A.ning axloqiy-falsafiy mohiyati „ezgu fikr“, „ezgu so‘z“ va „ezgu amal“ Muqaddas uchlik (axloqiy triada)da o‘z ifodasini topadi. Zardusht izdoshlarining ibodat oldidan aytiladigan niyati, so‘zlari shu 3 ibora bilan boshlanadi. Avesto o‘zbek, umuman [O‘rta Osiyo](#), Eron, Ozarbayjon xalqlarining qadimgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to‘g‘risidagi tasavvurlari, urf-odatlarini, ma’naviy madaniyatlarini o‘rganishda muhim va yagona manba. „Bu nodir kitob bundan 300 yil muqaddam ikki daryo oralig‘ida, mana shu zaminda umrgo‘zaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlariga qoldirgan ma’naviy, tarixiy merosidir“ (I. A. Karimov, „Adolatli jamiyatsari“. T., 1998, 39—40-betlar). O‘zbekiston hukumatining tashabbusi bilan YUNESKO Bosh konferensiyasi 30-sessiyasi „Avesto“ yaratilganining 2700-yilligini dunyo miqyosida nishonlash haqida qaror qabul qildi (1999-yil noyabr). „Avesto“ning jahon madaniyati va dinlar tarixida tutgan o‘rnini hisobga olgan holda hamda yuqoridagi qarordan kelib chiqib O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi maxsus qaror e‘lon qilib (2000-yil 29-mart), „Avesto“ning 2700-yilligini nishonlash tadbirlarini belgiladi. Unga ko‘ra 2001-

yilning oktabr oyida O'zbekistonda xalqaro ilmiy kon-ferensiya va tantanali bayram tadbirlari o'tkaziladi. Ad: Kadirov M., Otrivki iz Avesti (perevod), Materiali po istorii obshe-stvenno-filosofskoy misli v O'zbekistane, T., 1976; Makovelskiy A. O., Avesta, Baku, 1960; Sagdullayev A. S., Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda, T., 1997. Muhammadjon Hodiroy.^[1]

7.2. Avesta mifologiyasining shakllanishi.

Asosiy g'oyalar:

1. Tabiat unsurlarining muqaddasligi

- “Avesto”da **yer, suv, havo va olov** tabiatning to'rt asosiy unsuri sifatida qaraladi. Ularni iflos qilish yoki noo'rin ishlatish eng katta gunoh hisoblangan. Masalan, suvga najosat tashlash yoki uni behuda isrof qilish yomon amal deb qaralgan.

2. Yerga e'tibor

- Yerni iflos qilmaslik, uni obod qilish, dehqonchilik bilan shug'ullanish ezgu ish sifatida ulug'langan. Hosil yetishtirish nafaqat moddiy manfaati, balki tabiatga bo'lgan hurmatning bir ko'rinishi sifatida talqin qilingan.

3. Suvning pokligi

- Suvni asrash “Avesto”da alohida ta'kidlangan. Zardushtiylar suvni muqaddas deb bilib, uni iflos qilgan kishini katta gunohkor deb hisoblashgan. Hatto suv havzalarini tozalash savob ish deb ko'rilgan.

4. Havoni saqlash

- Havoni chang, tutun yoki yomon hidlar bilan buzish man etilgan. Zardushtiylar havoni inson va hayvonlar hayoti uchun zarur pok unsur sifatida qadrlashgan.

5. Olovga hurmat

- Olov “nur va hayot ramzi” sifatida muqaddas deb e'zozlangan. Uni iflos qilmaslik, begona narsalar bilan buzmaslik haqida qat'iy qoidalar mavjud bo'lgan.

6. Hayvonot olamiga munosabat

- “Avesto”da foydali hayvonlarni asrash, ularni parvarish qilish inson burchi deb belgilangan. Aksincha, inson hayotiga zararli hayvonlar esa yo'qotilishi kerakligi ta'kidlangan.

«Mif»- koinot va hayotning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, xudolar va afsonaviy qahramonlar haqida ibtidoiy zamon kishilari tushunchalarining badiiy ifodasidir. Shunday qilib, mif deganda, eng qadimgi afsona, rivoyat, hikoyalarni tushunish mumkin. O'rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning o'tmish hayoti bilan bog'liq miflarnig dastlabki namunalari «Avesto» kitobida uchraydi. Bu kitobda yaxshilik va yomonlik kuchlari Mitra, Anaxita, Kayumars, Yima(Jamshid), Gershasp (Elikbek) timsollarida namoyon bo'lgan. 1 Mifologiyada 3 ta asosiy tushuncha muhim hisoblanadi.

1. Totem.
2. Fetish.
3. Anima.

2Totem deganda, biz dunyodagi turli xalqlar hozirgi paytgacha o'zlariga homiy deb bilgan hayvonlarni tushunamiz. Jumladan, burgut, sher, yo'lbars, bo'ri, ilon (ajdar), humo kabi hayvonlar va qushlar ko'p xalqlarda alohida e'zozlanadi.3Fetish insonlar tomonidan alohida e'tibor bilan qaraladigan narsa, predmetlar tushunchasini anglatadi. Xususan, turkiy xalqlarda quyosh, oy, yer, ayrim yulduzlar, suv, tuproq, yoy, qilich, qalam kabilarga asrlar davomida alohida hurmat bildirilgan.4 Anima inson tomonidan totem va fetishga ishonch bilan qarash manosi anglatadi. Tushga ishonish oddiy hayotda ro'y berayotgan voqealardan kelajak haqida tasavvur hosil qilishga urinish odatlari animizm tasiri bilan bog'liqdir.5Ma'lumki, zardushtiylik mifologiyasining asosida ezgulik va yovuzlik kurashi, ya'ni dualistik tasavvurlar yotadi. Ana shu tasavvurlarga ko'ra kun bilan tunning kurashi va unda Quyoshning g'olib chiqishi dualistik motivlar asosida tasvirlanadi. "Xurshed yasht" tarkibiga kirgan alqovlar orasida aslida ana shu mifik bandlar ham bo'lgan va keyinchalik unutilib yoki yo'qolib ketgan bo'lishi kerak.6Avesta avval boshida dunyoni faqat ezguliklar majmuyi va mutanosibligi sifatida tasvirlaydi. Unda yovuzliklar, o'lim yo'q, kasalliklar yo'q. Dunyo azal va abad porloqliklardan iborat - qorong'ulik yo'q, yoz bor, qish yo'q, ezgu niyat bor, yovuz o'y, yomonlik haqida o'ylash yo'q edi. Zardushtiylikda imonli, e'tiqodi butun va mustahkam qavm artabon, ya'ni yaratgan borligiga ishongan odam, Haqning qo'riqchisi deb ataladi. Xullas, Avesta borliq dunyoni dastlab ana shunday bir jannatiy tusda ta'riflaydi va insonni shunga munosib bo'lishga chorlaydi.7. Borliq ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash maydoni deb hisoblanadi. Dastlab Ahura -Mazda faqat ezgu borliqni yaratgan. Biroq yovuzlikning bosh sababchisi va o'lim keltiruvchi devlar devi(sardori)8- Axriman barcha ezguliklarning ziddi uchun son-sanoqsiz yovuzliklar qiyofasida namoyon bo'laveradi. Axriman yovuzliklarni umumiy tarzda o'zida mujassam etgan tushuncha Avestada Duruj(Drauga) -"Yolg'on" devi sifatida ta'riflanadi. Yolg'on(Duruj) Arta(Asha) -Haq(Haqiqat)ga qarama-qarshi qo'yiladi. Cheksiz, poyonsiz kurashlar oqibatida Axriman(uning universal qiyofasi Yolg'on) yo'q qilinadi. Haqiqat g'olib chiqib, borliqdagi barcha imonlilar behishtga(jannatga) doxil bo'ladilar.

Axrimanning yovuzliklari qatorida «Nasu» o'lim va yomonlik timsolidir. Axriman jangchilari orasida asosiy rolni devlar o'ynaydi. Bular Zardushtiylikni inkor etgan qadimiy xudolardir. Masalan, «Araska» -hasad devi, «Zarvan» -qarilik ko'rinishidagi kasallik, «Varena»-xirs, «Azy» -ochko'zlik, «Apausha» - qurg'oqchilik devi, yana «Bushyasta» -dangasalik devi bo'lib, u insonni ezgulik va din yo'lidagi harakatlaridan chalg'itadi, «Ayshma» -g'azab devi, u insonni yovuz niyatlarga chorlaydi.10 AhuraMazda insonlarga ezgu ishlarni bayon etib ularga amal qilishni buyuradi, yomon ishlardan saqlanishga chaqiradi. Zardushtiylikda imon uchta narsaga asoslanadi: fikrlar sofliqi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligi. Har bir zardushtiy kuniga besh marta yuvinib, poklanib, Quyoshga qarab, uni olqishlab, sig'inishi shart."Avesto" dagi tabiat haqidagi falsafiy qarashlarning mohiyati: Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzu bo'yicha tadqiqot olib borish uchun ilmiymetodologik asoslarni belgilash muhimdir. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Avesto"dagi tabiat haqidagi falsafiy qarashlarning mohiyatini

ochib beradi Ushbu qarashlarning zamonaviy ekologik va falsafiy tafakkur bilan bog'liqligini tahlil qilish. "Avesto" matnlarini tahlil qilish va undagi tabiatga oid g'oyalarni aniqlash.

Zardushtiylik falsafasida tabiatga bo'lgan munosabatni tushuntirish. "Avesto" falsafiy qarashlarining hozirgi ekologik muammolar bilan bog'liqligini aniqlash. Tabiatni muqaddaslashtirish g'oyasining zamonaviy ekologik madaniyatga ta'sirini baholash. Tadqiqot usullari Nazariy-tahliliy usul Manbashunoslik yondashuvi – "Avesto" ning asl matnlari va tarjimalarini tahlil qilish. Falsafiy va madaniy tahlil – "Avesto"dagi tabiat haqidagi g'oyalarni umumiy falsafiy kontekstda tushuntirish. Tarixiy-komparativ metod – "Avesto"dagi qarashlarni boshqa qadimgi sivilizatsiyalarning tabiat haqidagi qarashlari bilan taqqoslash. Empirik tadqiqot usullari Sotsiologik so'rov va intervyular – "Avesto"ning ekologik tafakkurga ta'siri haqida jamoatchilik fikrini o'rganish. Arxeologik va antropologik ma'lumotlarni o'rganish – zardushtiylik e'tiqodi va tabiatga oid qadimiy amaliyotlarni tahlil qilish. Strukturaviy va tizimli yondashuv Ekologik falsafa doirasida tahlil – "Avesto"dagi tabiatga oid g'oyalarni zamonaviy ekologik falsafa bilan bog'lash. Tizimli yondashuv – "Avesto"dagi tabiat haqidagi tasavvurlarni axloqiy, diniy va falsafiy jihatlar bilan birgalikda o'rganish. Tadqiqotning amaliy ahamiyati Ekologik madaniyatni shakllantirish – "Avesto"dagi tabiatni muqaddaslashtirish g'oyalari zamonaviy ekologik muammolarni hal qilishda qo'llanilishi mumkin. Tarixiy merosni o'rganish – qadimiy falsafiy tafakkurning bugungi ekologik ong bilan bog'liqligini tushunish. Akademik tadqiqotlar uchun asos – falsafa, tarix va ekologiya sohalarida ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish Ushbu tadqiqot metodologiyasi "Avesto"dagi tabiat haqidagi falsafiy qarashlarni ilmiy asosda o'rganish, ularning zamonaviy ekologik va falsafiy tushunchalar bilan bog'liqligini aniqlash uchun xizmat qiladi. Bu nafaqat tarixiy va falsafiy merosni chuqurroq tushunish, balki zamonaviy ekologik muammolarga qadimiy donishmandlik nuqtai nazaridan yondashishga yordam beradi. Zardushtiylik ibodatxonalarida doimiy ravishda olov yonib turadi. Ularda dunyodagi to'rt unsur -suv, olov, yer va havo ulug'lanadi. Avesta ta'limoti ko'pxudolik(politeizm)dan yakka xudolik (monoteizm)ga o'sib o'tish evolutsiyasini o'zida aks ettiradi. Ahura Mazda olamdagi mavjud o'tkinchi vaqt oqimi tomonidan yaratilgan ikkita egizak ruhlarning biridir. Ahura Mazda olamdagi barcha ezgu ishlarni, yaxshilik, yorug'likni o'zida mujassamlashtiruvchi tangri qiyofasida gavdlantiriladi. Egizak ruhlarning ikkinchisi AnxraMaynyu esa o'zida zulmat, qabohat, jaholat kuchlarini mujassamlashtiruvchi qudrat timsolida namoyon bo'ladi. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra, dunyo sinovlardan emas, balki yovuzlikka qarshi kurashdan iborat, xolos. Ta'limotda insoniyat yashayotgan dunyo muhim hisoblanadi. Shuning uchun unda dunyoviy lazzatlardan oxirat uchun voz kechish masalalari ilgari surilmaydi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, yaxshilik va yomonlik bir qancha timsollarda namoyon bo'lgan. Bular bizga turli mifologik shakllarda yetib kelgan. Siyovush afsonasi: Siyovush-xalq qahramoni.

Afsonalarda hikoya qilinishicha, Siyovush Kaykovusning o'g'li bo'lgan. Nihoyat darajada go'zal yigit bo'lib, unio'gay onasi sevib qoladi. Lekin, u o'gay onasining

taklifini rad etadi. Bunga chiday olmagan o'gay ona unga tuhmat qiladi. Siyovush o'zining pokligini isbotlash uchun ot surib alangadan o'tadi, so'ng Afrosiyob poytaxtiga boradi. Afrosiyob uni izzathurmat bilan kutib oladi va unga o'z qizini beradi. Lekin, dushmanlar Afrosiyob bilan Siyovush o'rtasiga nifoq soladilar, adovat urug'ini sochadilar. Natijada Afrosiyob Siyovushni o'ldiradi. Siyovushning o'g'li Kayxisrav o'z bobosi Afrosiyobdan otasi uchun qasos oladi, uni o'ldiradi. Afsona oxirida Kayxisrav xorazmiy shohlar sulolasiga asos solganligi so'zlanadi. Bu afsonada ham yovuzlik va ezgulik qarama - qarshiligi aks etganligi ko'rinib turibdi. „Avesto“ning bo'limlaridan biri-"Kichik Avesto" asosan, zardushtiylarning kunduzgi toat-ibodatları, duo va alqovlaridan tashkil topgan. Jumladan, dastlabki uch alqov Axura-Mazdaning Ashah - Haqiqat ekani, olam Hukmdori ekani, Haqiqat nurlari ostida eng go'zal amallarni bajaruvchilardan ogoh ekani haqida bo'lib, darvishlarni asrash uchun Zardushtni tanlaganini aytadi. "Belbog' bog'lamoq duosi" qismida Pozand degan din arboblardan biri Mazdaga hamdu-sano aytadi va gunohlari uchun tavba qiladi. U Axura Mazdaga shod-xurramlik va Axrimanga mag'lubiyat tuyadi. Axuraning hamma xohishi bajo bo'lishini istaydi. "Avesto"ning shioriga ishonishini bayon etadi. Bu shior quyidagilardir: "Men ezgu andisha bilan andisha yuritganga ishonaman. Men ezgu so'z so'zlaganga ishonaman. Men ezgu amallarning amaliga ishonaman. Men mazdoparastlik diniga ishonaman, zero u qurol ushlaganga chang soladi va uni biryoqlik qiladi; u qon-qardoshlik robitalarini mustahkamlaydi. U shu qadar pok dindirki, hozirgi va keyingi keladigan dinlar orasida eng ulug'i va eng yaxshisidir.¹⁴ "Surush boj" duosi har kuni bomdod mahali, uyqudan turgach o'qiladigan mashhur mazdoparastlik duolaridandir. Duoning mazmuni- Pozand gunohlari uchun tavba qiladi, mazdoparast, zardushtiy va devlar dushmani ekanini ta'kidlaydi, ilohlarga hamdu sano aytadi, Surushni olqishlaydi, g'animlar adovatidan asrashni Mazda va Zardushtdan so'raydi.

Umuman, "Avesto" kitobi Markaziy Osiyo xalqlari hayotining hamma tomonlarini qamrab olgan. Xulosa. Yuqorida o'rganilgan ma'lumotlar asosida quyidagicha xulosa qilish mumkinki, avvalo, Avesta mifologiyasining shakllanishi juda uzoq tarixiy jarayonda sodir bo'lganligi undagi mifologik abrazlar murakkab tizimni tashkil qiladi. Ibtidoiy davrdan boshlab insonlar tafakurida shakllangan asotirlar zardushtiylik diniy tizimiga kirib borgan. Shuningdek, tabiat bilan bog'liq ayrim kuchlar bilan zardushtiylik ilohiyoti tizimidagi ma'budlarning mujassamlashgani ayrim muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Avesta kitobi mifologik qatlamlari ezgulik va yovuzlik kuchlari o'rtasidagi qarama-qarshilikning albatta ezgulik g'alabasi bilan tugashi kabi optimistik ruh bilan sug'orilgan. Ayni mana shu hol nafaqat zardushtiylik diniy tizimi, balki mifologik qatlamlar orqali ramziy umumlashmalarga aylangan axloqiy-falsafiy dunyoni ham qarama-qarshi qutbga, ya'ni yaxshilik va yomonlik timsollariga ajratgan. Zardushtiylik ta'limotining asosini insonni qurshab turgan olam -ikki ibtido-yaratuvchi va buzg'unchi ruhlarning kurash maydoni ekanligi yotadi. Demak har qanday yomolik jazosiz qolmasligi, oxir oqibat ezgulik dunyodagi barcha yovuz kuchlarni mahv etishi zardushtiylikdagi bosh g'oyalardandir.

Xulosa:

“Avesto”da tabiatni asrash insoniyatning eng muhim vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. Zardushtiylikda tabiatni muhofaza qilish – bu nafaqat ekologik, balki **axloqiy va diniy majburiyat** sifatida talqin qilingan. Demak, qadimda yashagan ajdodlarimiz ham tabiatni e‘zozlashni, uni kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashni buyuk qadriyat deb bilishgan.

Insoniyat qadim-qadimdan tabiat bilan uyg‘un yashashga intilgan. Biz nafas olayotgan havodan tortib, ichayotgan suvimiz, yerimiz va olovimizgacha hayotimizning ajralmas bo‘lagi hisoblanadi. Shu bois ajdodlarimiz tabiatni muqaddas deb bilganlar va uni asrashni eng ulug‘ burch sifatida qadrlaganlar. Bu fikrlarni biz “Avesto” kabi buyuk manbada ham uchratamiz. “Avesto” zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo‘lib, unda insonning tabiatga bo‘lgan munosabati, uni saqlash va asrash borasida qimmatli o‘gitlar berilgan. Kitobda to‘rt unsur – yer, suv, havo va olov eng muqaddas ne‘matlar sifatida e‘zozlanadi. Zardushtiylar bu unsurlardan birortasini iflos qilishni yoki noo‘rin isrof etishni eng katta gunohlardan deb hisoblashgan.

Masalan, suvni toza saqlash, uni behuda isrof qilmaslik – eng ulug‘ amallardan sanalgan. Yerni obod qilish, dehqonchilik bilan shug‘ullanish, daraxt ekish ham insonning tabiat oldidagi burchi deb qaralgan. Shuningdek, havoni tutun, chang yoki yomon hidlar bilan buzmaslik kerakligi alohida ta‘kidlangan. Olov esa nur va hayot ramzi sifatida muqaddas sanalib, uni nopok narsalar bilan bulg‘ash qattiq man etilgan.

“Avesto”da nafaqat tabiat unsurlariga, balki hayvonot olamiga ham katta e‘tibor qaratilgan. Foydali hayvonlarni asrab-avaylash, ularni parvarish qilish insoniylik belgisi sifatida ko‘rsatilgan. Bu orqali kitob insonni hamisha yaxshilikka, poklikka va mehr-oqibatga chorlaydi.

Xulosa qilib aytganda, “Avesto” – nafaqat diniy kitob, balki tabiatni asrashga oid bebaho qo‘llanma hamdir. Undagi o‘gitlardan bugungi kunda ham foydalanish mumkin. Chunki tabiat – bizning hayotimiz, kelajagimiz va farzandlarimizning istiqbolidir. Uni asrash har birimizning muqaddas burchimizdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Tabiat unsurlarining muqaddasligi deganda nimani tushunasiz?
2. Avestoda Hayvonot olamiga munosabat qanday?
3. Avestoda axloqiy va diniy majburiyat qanday talqin qilingan?

8-mavzu: SHarq olimlarining tabiat uning inson xayotidagi o‘rni haqidagi qarashlari.

Reja:

1. Sharq olimlarining tabiat, uning inson hayotidagi o‘rni haqidagi qarashlari.
2. So‘ngi yillarda tabiat bilan tanishtirish texnologiyasi fanining istiqbollari.

Tayanch ioralar: *Sharq, Buyuk alloma ,ekologiya fani*

Zardushtlik va tabiatga ehtirom

Zardushtlik ta‘limotiga ko‘ra, inson va tabiat o‘rtasidagi aloqalar muhim ahamiyatga ega. Bu ta‘limotda olam to‘rt unsurdan iborat deb qaraladi: yer, suv, havo va olov (quyosh). Insonning tabiati ham shu unsurlar bilan bog‘liq bo‘lib, ularning muvozanati

saqlanishi kerak. Masalan, Avestoda yozilishicha, iymon – e'tiqodning mustahkamligini ifodalovchi alomatlar turli – tuman bo'ladi. Xususan bergan so'zning ustidan chiqish, unga sodiq qolish, savdosotiqda tuzilgan shartnomalarga qat'iy amal qilish, aldamchilik va hiyonatdan holi bo'lish iymon-e'tiqodlilik alomatidir. Sharq olimlari tabiat va uning inson hayotidagi o'rnini haqida chuqur va keng qamrovli qarashlarni ilgari surganlar. Ularning fikrlari tabiatni nafaqat yashash muhiti, balki insonning ruhiy, ma'naviy va jismoniy holati bilan chambarchas bog'liq deb bilgan.

❁ Abu Ali ibn Sinoning qarashlari

Abu Ali ibn Sino (Avitsenna) tabiatni inson salomatligi va hayoti uchun muhim omil sifatida qaragan. U o'zining «Tib qonunlari» asarida yashash muhitining tozaligi, havo, suv va yerning salomatlikka ta'sirini batafsil tahlil qilgan. Masalan, «Agar chang va g'ubor bo'lmaganida edi, inson ming yil yashagan bo'lardi», deb yozgan. Ibn Sino jismoniy mashqlarni, to'g'ri ovqatlanishni va uyquni salomatlikning asosiy omillari sifatida ko'rsatgan. **Abu Ali ibn Sino (980-1037 y)** yirik qomusiy olim sifatida tanilgan. Uning 450 ta asari mavjud bo'lib, bizgacha 240 tasi yetib kelgan. Ibn Sino asarlari orasida «Tib qonunlari» shox asari tibbiyot ilmining qomusi bo'lib, o'rta asr tibbiyot ilmi tarqalishining oliy cho'qqisi bo'lib hisoblanadi. Ibn Sinoning falsafiy va tibbiy ilmiy qarashlari uning jahonga mashhur «Kitob ash-shifo», ya'ni «Davolash kitobi» asarida bayon etilgan. Bu asarda materiya, fazo, vaqt, shakl, harakat, borliq kabi falsafiy tushunchalar, shuningdek, matematika, kimyo, botanika, ekologiya, geologiya, astronomiya, psixologiya kabi fanlar haqida fikrlar bayon etilgan. Ibn Sinoning tog'larning vujudga kelishi, yer yuzining davrlar o'tishi bilan o'zgarib borishi, zilzilaning bo'lishi kabi turli tabiiy jarayonlar haqidagi fikrlari geologiya ilmining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

O'rta asrlarda O'rta Osiyoda yashab ijod etgan olimlardan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Al-Farg'oniy va boshqalar tabiatshunoslik fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Ular hali ekologiya fani dunyoga kelmagan davrda tabiat va undagi muvozanat, o'simlik va hayvonot dunyosi, tabiatni e'zozlash haqida qimmatli fikrlar aytganlar.

Buyuk alloma Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783-850) risolalaridan birida bunday deb yozadi: **“Bilingki, daryoning ko'zlari yoshlansa, uning boshiga g'am, kulfat tushgan bo'ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig' tutmanglar!”** Daryoning “yoshli ko'zlari” deganda Muhammad Muso al-Xorazmiy nimalarni ko'zda tutgan ekan? Ehtimol, u daryo suvining ortiqsha isrof bo'lishini nazarda tutgandir? Vaholanki, buyuk bobomiz eng avvalo daryo bilan odamlarning “bir-birlarini tuchunishlari”, o'zaro mehr-muhabbat qo'yishlarini nazarda tutgan.

847-yilda Muhammad al-Xorazmiy “Kitob surat al-arz” nomli asarini yozdi. Unda dunyo okeanlari, quruqlikdagi qit'alar, qutblar, ekvatorlar, sho'llar, tog'lar, daryo va dengizlar, ko'llar va o'rmonlar, ulardagi o'simlik, xayvonot dunyosi, shuningdek, yerning asosiy boyliklari hamda boshqa tabiiy resurslar haqida

ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu risolada matematika, geologiya, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, shuningdek dunyo xalqlarining tabiiy ko'nikmalari va tarixiy-huquqiy bilimlari umumlashtirilgan. O'rta asrlarda tabiat haqidagi tushunchalar Yevropa mamlakatlarida deyarli rivojlanmadi. G'arbiy Yevropa fan tushkunlikka tushgan bir davrda O'rta Osiyo olimlari uni rivojlantirdilar. O'rta asrlarda O'rta Osiyo olimlari hali ekologiya fani umuman yo'q bo'lgan davrda tabiat, undagi muvozanat, tabiatni e'zozlash haqida qimmatli fikrlarni aytganlar. Buyuk alloma, ensiklopedik olim **Muhammad al-Xorazmiy** bir risolasida shunday yozadi: "Bilginki, daryoning-ko'zlari yoshlansa, uning boshiga g'am kulfat tushgan bo'ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig' tutmang". Demak tabiat va uning maxsuli inson uchun ekan, undan oqilona va odilona foydalanish kerak, yerga, suvga, hayvonlarga bo'lgan munosabatlarimizni yaxshilashimiz bilangina ona tabiatimizni asrab qolishimiz mumkin. Hayvonlar na'rasiga to'la o'rmonlarni, parrandayu- darrandalar makoni to'qayzorlarni, zilol ko'llarni va o'tloqlarni qayta tiklashning imkoni bor. Bu ishlarga faqat insongina qodirdir. Zero, shoir aytganidek: "Mulki jahon ichra hoqon ham uning o'zi inson",- demak tabiatni ham, u saqlab qola oladi".

Abu Nasr Forobiy. O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-falsafiy fikrlarining eng yirik va mashxur vakillaridan biri Abu Nasr Forobiyning (873-950 y.y.) ilmiy-falsafiy merosi nihoyatda boy. Uning asarlari hozirgacha to'liq aniqlanmagan. Nemis olimi M.K.Brokkelmanning ro'yxatida Forobiyning turli sohalarga oid 180 ta asarining nomi keltirilgan. Forobiy tabiatshunoslikning turli tarmoqlari bilan shug'ullangan bo'lib, uning "Kitob al-hajm va al-miqdor", "Kitob al-mabodi al-insonia" ("Insoniyatning boshlanishi haqida kitob"), "Kitob al-a'zo al-xayvon" ("Hayvon a'zolari to'g'risida kitob") nomli asarlari bunga dalil bo'la oladi.

Tabiatshunoslikka oid "Odam a'zolarining tuzilishi", "Hayvon a'zolari va ularning vazifalari haqida" kabi asarlarida odam va hayvonlardagi ayrim a'zolarining tuzilishi, xususiyatlari va vazifalari haqida ham to'xtab o'tilgan.

Odam a'zolarining tuzilishi va vazifalari haqida so'z yuritilganda o'zgarishlar, ya'ni kasalliklar birinshi navbatda ovqatlanish tartibining buzilishi oqibatida kelib shiqadi, deb tushuntiriladi. Forobiy tabiiy va inson qo'li bilan yaratiladigan sun'iy narsalarni ajratgan. Shuningdek, u tabiiy narsalar tabiat tomonidan yaratilganligini va bunda inson omilining ta'siri katta ekaniigini, tabiiy va sun'iy tanlash hamda tabiatga ko'rsatiladigan boshqa ta'sirlarni atroflicha baholagan.

🔗 **Abu Rayhon Beruniy va tabiatshunoslik**

Abu Rayhon Beruniy (973-1048 y) tabiatni inson fe'l-atvori va madaniyati shakllanishida muhim omil deb bilgan. U o'zining asarlarida yer, suv, havo va iqlimning insonlar va xalqlar hayotiga ta'sirini o'rgangan. Masalan, u «odamlar tuzilishining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va erning, odam yashaydigan joylarning turlichaligi hamdir», deb yozgan. **Abu Rayhon Beruniy** koinotdagi hodisalarni

taraqqiyot qonunlari, narsa va hodisalarning o‘zaro ta’siri bilan tuchuntirishga urinadi. Olim yerdagi ba’zi hodisalarni quyoshning ta’siri orqali izohlaydi. Beruniyning fikrisha, yerdagi o‘simlik va hayvonot olamining yashashi uchun zarur imkoniyatlar sheklangan. Lekin o‘simlik va xayvonlar doimo ko‘payishga intiladi va shu maqsadda kurashadi. Beruniyning tabiatshunos sifatida quyidagisha fikrlari hanuzgacha o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan: “Ekin va nasl qoldirish bilan dunyo to‘lib boraveradi. Garchi dunyo sheklangan bo‘lsada, kunlar o‘tishi bilan bu ikki o‘sish natijasida ko‘payish sheklanmaydi. Agar o‘simliklardan yoki jonivorlardan biror xilining o‘shiga sharoit bo‘lmay, o‘shidan to‘xtasa ham, boshqalarida bu ahvol bo‘lmaydi. Ular birdaniga paydo bo‘lib, birdaniga yo‘qolib ketmaydi. Bordi-yu yer yuzini bir xil daraxt yoki bir xil xayvon butunlay qoplab olsa, bu holda xayvonning ko‘payishiga ham, daraxtning o‘shiga ham o‘rin qolmaydi. Shu sababdan dehqonlar ekinlarni o‘toq qilib, keraksizini yulib tashlaydilar”.

Beruniy asarlarida o‘simlik va xayvonlarning biologik xususiyatlari, ularning tarqalishi va xo‘jalikdagi ahamiyati haqida ma’lumotlar topish mumkin. Beruniyning ilmiy qarashlari, asosan, “Saydana”, “Mineralogiya”, “Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar” asarlarida o‘z aksini topgan. Unda Eronning turli tropik o‘simlik va xayvonlarining tashqi muhit bilan aloqasi, ularning hulq-atvori yil fasllarining o‘zgarishi bilan bog‘liqligi misollar bilan tuchuntirilgan. Beruniy yer yuzining o‘zgarishi o‘simlik va hayvonot dunyosining o‘zgarishi bilan, tirik organizmlarning turli hayoti yer tarixi bilan bog‘liq bo‘lishi kerak, deb hisoblaydi. Qumni kavlab, uning orasidan shig‘anoqni topish mumkin. Buning sababi, bu qumlar qashonlardir okean tubi bo‘lgan, deb ta’kidlaydi alloma. Beruniy “Saydana” degan asarida 1116 hil dori-darmonlarni tavsiflagan. Ularning 750 tasi turli o‘simliklardan, 101 tasi xayvonlardan, 107 tasi esa minerallardan olinadi. Beruniyning “Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar” va “Hindiston” asarlarida o‘simlik va xayvonlarning tuzulishi hamda ularning tashqi muhit bilan o‘zaro aloqasi haqida ham qiziqarli ma’lumotlar keltirilgan. Beruniy o‘zining tabiiy-ilmiy kuzatishlari, tajribalari asosida tabiatdagi hodisalar ma’lum tabiiy qonuniyatlar asosida boshqariladi, ularni tashqaridan ta’sir etuvshi har qanday kush o‘zgartirish qobiliyatiga ega emas, degan xulosaga keladi.

Alisher Navoiy va ekologik tafakkur

Alisher Navoiy o‘z asarlarida tabiatga bo‘lgan mehrni, uni asrashni va ekologik muvozanatni ta’kidlagan. Uning faoliyatida bog‘lar barpo etish, kanallar qazish va aholi yashash joylarini obod qilish kabi amaliy ishlar tabiatga bo‘lgan hurmatni ko‘rsatadi. Masalan, bir hikoyatda Navoiy ovga chiqqanda uning chodiriga g‘urrak uya quradi va jo‘ja ochadi. U shunday deydi: «G‘urrak bolalarini uchirma qilmaguncha chodir yig‘ishtirilmagan ekan»

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530 y.y.). Bobur nafaqat shoir balki podsho, ovchi, tarixchi, bog‘bon va tabiatshunos bo‘lgan. "Boburnoma" asarida Bobur o‘zi ko‘rgan-kechirganlari, yurgan joylari tabiati, boyligi, urf-odati, hayvonoti,

o'simliklarini tasvirlagan. Asarda yer, suv, havoga tegishli xalq so'zlari ko'plab ushraydi. Bobur o'z asarida joyning geografik o'rne, qaysi iqlimga mansubligi, o'simliklari, hayvonlari haqida bayon etgan va O'rta Osiyoda qadim vaqtlardan buyon qovun, bug'doy, o'rik, nok va mevalarning bir nasha navlari borligi haqida ta'kidlagan. Asarda Bobur borgan joylarning tabiati va o'ziga xos xususiyatlarini Andijon bilan taqqoslagan, hamda O'rta Osiyo, Afg'oniston, Xuroson va Hindistondagi hayvonot dunyosi haqida batafsil bayon etib bergan.

Ilm-fan, ma'rifat-madaniyat asrlar davomida insoniyat olamida so'nmas mash'al bo'lib, yoritib kelgan. Bizga ma'lum bo'lmagan tarix zarvaraqlarida pinhona yotgan qadriyatlarimiz, noyob qo'lyozma asarlarimiz, qadimiy yodgorliklarimiz istiqbol sharofati bilan tadqiqotshi olimlarimiz tomonidan teran o'rganilmoqda. Ta'lim-tarbiyaning o'z oldiga qo'ygan maqsadi va vazifalarini yaxshi bilmasdan turib yosh avlodni tabiat bilan tanishtirishda ularni maqsadga muvofiq tarbiyalab bo'lmaydi. Buning uchun xalq manfaatlarini aks ettiruvshi tarbiyaning maqsadlari to'g'risidagi tasavvur qanday vujudga kelgan va bu tasavvurlar keyinchalik qanday rivojlanganligi hamda peda-gogik tomondan qanday ta'rif va tavsif berilganini eslash maqsadga muvofiqdir. Shuni aytish kerakki, hayotda har bir fanning yuzaga kelishi hayotiy zarurat natijasidir. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi ham ana shunday hayotiy zaruratning mahsulidir. Bu fan o'z oldiga ana shu tabiat elementlari vositasida yoshlarni tarbiyalashni maqsad qilib qo'yadi. Tarbiya esa pedagogikaning bosh vazifasidir.

□ Xulosa

Sharq olimlarining tabiatga bo'lgan qarashlari insonning ruhiy, jismoniy va ma'naviy holati bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Ularning fikrlari tabiatni asrash, ekologik muvozanatni saqlash va inson salomatligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Bu qarashlar hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib, tabiatga bo'lgan hurmatni oshirish va uni asrashga bo'lgan ehtiyojni anglashda yordam beradi.

Nazorat uchun savollar:

1. Sharq olimlarining tabiat, uning inson hayotidagi o'rne haqidagi qarashlari nimalardan iborat bo'lgan.
2. So'ngi yillarda tabiat bilan tanishtirish texnologiyasi fanining istiqbollari haqida fikringiz.
3. Tabiatshunoslik fanining rivojlanishiga hissa qo'shgan O'rta Osiyolik qaysi mutaffakirlarni bilasiz?
4. Al-Xorazmiy tabiatshunoslik faniga qanday hissa qo'shgan?
5. Beruniyning qaysi ilmiy asarlarini bilasiz?
6. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asarida nimalar haqida yozgan?

Adabiyotlar:

1. O.Xasanboeva va boshqalar/ Pedagogika tarixi. Qo'llanma-T.: "O'qituvshi" 1997.
2. M. Umarova /Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish. - T.: 2008.

9-Mavzu:G'arb olimlarining tabiat uning inson xayotidagi o'rni haqidagi qarashlari.

Reja:

1.Bolalarni tabiat yordamida tarbiyalash haqida g'arb pedagoglari fikrlari..

2.G'arb olimlarining tabiatning inson xayotidagi o'rni haqidagi qarashlari.

Tayanch iboralar: pedagogika nazariyasi, sezgi, aql, e'tiqod, Onalar maktabi, suv, yer, havo, olov, yomg'ir, qor, muz, tosh, temir, daraxt, o't, qush, baliq.

9.1.Bolalarni tabiat yordamida tarbiyalash haqida g'arb pedagoglari

Tarixda pedagogika nazariyasi asoslarini shakllantirishda qadimiy Gretsiyaning atoqli filosoflari Platon va Aristotel, italiyalik pedagog Mark Fabi Kvintilianlarning qarashlari alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

Lekin yoshlarni tabiat elementlari vositasida tarbiyalash eng avvalo g'arbdagi ilg'or pedagoglarning tarixidan boshlandi. Ilmiy pedagogikaning rivojlanishini boshlab bergan, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tarbiyasiga katta e'tibor bilan qaragan g'arb pedagoglaridan biri Yan Amos Komenskiy bo'ldi.

Shexiyalik mashhur pedagog Ya.A.Komenskiy bashariyat tarixidan demokratik pedagogikaning asosshisi sifatida o'rin olgan. U o'zining ongli hayotini va amaliy pedagogik faoliyatini, yaratgan ilmiy asarlarini bolalarni o'qitish va tarbiyalashdek oliyjanob ishga bag'ishlagan.

Uning fikrisha, inson tabiatning eng go'zal mavjudotidir. Inson tabiatga ergashib, hamma narsani bilib olishi mumkin. O'zining "Buyuk didaktika", "Tillar hamma fanlarning oshiq eshigi", "Fizika", "Falakiyot", "Onalar maktabi", "Tinshlik farishtasi" kabi asarlarida o'zining muhim pedagogik g'oyalarini ifodalagan.

Ya.A.Komenskiy maktablarning 4 turini yilning 4 fasliga o'xshatgan.

"Onalar maktabi" xushbo'y o'simliklar, g'unsha va gullarga burkangan ajoyib bahorni eslatadi.

"Ona tili" maktabi yozga va ayrim erta pishgan mevalarga o'xshaydi.

"Gimnaziya"da dalalar, bog' va terakzorlardagi mo'l hosilni yig'ib, uni "aql xazinasiga" joylayotgan kuz faslini eslatadi.

Va nihoyat, "Akademiya" yig'ilgan hosilni umr bo'yi sarflashni mo'ljallab taqsimlayotgan qishiga o'xshatiladi.

Ya.A. Komenskiy "Onalar maktabi"da 18 ta fandan ma'lumot olishni tavsiya etgan. Uning fikrisha olti yashar bola:

- suv, yer, havo, olov, yomg'ir, qor, muz, tosh, temir, daraxt, o't, qush, baliq kabilarni;

- yorug'lik va qorong'ulikning farqini, osmon, quyosh, oy, yulduzlar haqidagi bilimlarni, ularning har kuni shiqishi va botishi haqidagi tasavvurlarni;

- o'zi yashayotgan joyning xususiyatiga muvofiq tog', vodi, dala, daryo, qishloq, shahar nima ekanligini bilishi kerak.

Ya.A.Komenskiy hamma narsani tabiatga bog'lab tuchuntirgan. U o'quvshilar diqqatini jalb etish uchun kitoblarning nomini qiziqarli nomlab, mazmunini to'liq ifodalab bergan. Uning aytishisha, bu sohada mavjud narsalardan eng shiroylisi bog'ning turli manzaralaridan namuna olishdir.

Masalan, nega endi 1-sinf uchun bitilgan kitobni “Gunafsha jo‘yagi”, 2-sinf kitobini - “Atirgul tupi”, 3-sinf kitobini – “Istirohat bog‘i” va hokazo deb nomlash mumkin emas? __ Ya. A. Komenskiy. Ulug‘ shex gumanist-pedagogi A. Ya. Komenskiy (1592—1670) katolik diniga va feodallar zulmiga qarshi shiqqan «Shex birodarlari» jamoasi yo‘lboshshilaridan bi-ri edi. U bilishning ush manbai — sezgi, aql va e’tiqodni tak olib, sezgi organlariga alohida e’tibor berdi. Uning fikrisha, tabiiy mavjudot bo‘lgan inson doimo rivojlanishdadir. Shu sababdan ham u tarbiya tufayli «har qanday bolani inson kilib yetishtirish» mumkin, deb ta’kidlagan edi.

Komenskiy nazariy—bilish masalalariga materialist sifatida yondoshdi. birinshi bo‘lib u tarbiyani tabiat bilan uyg‘unlashtirish g‘oyasini, ya’ni tarbiyani asoslashda tabiat hayotga, uning umumiy qonuniyatlariga tayanish g‘oyasini ilgari surdi. Komenskiy tabiatga monandlik printsiptini tabiat va in-son rivojlanishidagi universallik, mushtaraklik borligini aniqlab, inson kamol topishining (bolalik, o‘smirlik, o‘spirinlik, yetuklik) davrlarini xarakterlab, ular orasida olti oy davom etadigan dastlabki davrga alohida e’tibor berdi. Uning qimmatli fikri shundaki, bola organizmida jadal jismoniy o‘rish va his-tuyg‘u organlarining rivojlanishi ro‘y beradigan mana shu davrda yosh bolalar onalar maktabida, ps-dagogik qobiliyati bo‘lgan va o‘z tarbiyalanuvshilarini sevadi-gan dono, onalar rahbarligidagi oilada tarbiyalanishlari kerak.

Komenskiyning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar tarbiyasi to‘g‘risidagi «Onalar maktabi» degan maxsus asari maktabga-sha tarbiya yoshiga oid dunyoda birinshi dastur va qo‘llanma bo‘l-di. Uning faoliyatga intilish, mehnatga muhabbat, tabiatni "evish, haqqoniylik, ozodalik, xushmuomalalik va shu singari fazilatlarni tarbiyalash sohasidagi tavsiyalari juda qim-matlidir.

Komenskiy onalar maktabi bolalarga konkret tasavvurlarni to‘plashi uchun yordam berishi kerak, deb aytadi va u maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar egallashi zarur bo‘lgan atrof-muhit haqidagi, tabiat haqidagi oddiy bilimlarning keng doirasini batafsil shizib berdi. Uning fikrisha, tabiatshunoslik sohasida yetti yashar bola olov, havo, suv va yer, yomg‘ir, qor, muz, qo‘rg‘oshin, temir va shu singarilar nima ekanligini bilishi, Quyosh va Oy, yulduzlarni farqlay olishi, qaysi paytda kunlar uzun va qaysi paytda qisqa bo‘lishini bilishi kerak. Geografiya sohasidagi bilimlar esa shahar, qishloq, dala, bog‘ nima ekanligini tuchunish, o‘z qishlog‘i yoki shaharning nomini bilishini o‘z ichiga olishdan iborat bo‘lishi va bundan tashqari, yil fasllarini, «soat», «kun», «hafta», «oy», «yil» atamalarini tuchunishi kerak, deb ta’lim berdi.

9.2.G‘arb olimlarining tabiatning inson xayotidagi o‘rni haqidagi qarashlari.

Komenskiyning pedagogika, ta’lim-tarbiya, falsafa, tabiat, ilohiyotga oid 250 dan ortiq asari bor. Bulardan yiriklari «Buyuk didaktika» (1632), «Pansofiya maktabi» (1651), «Onalar maktabi» (1632), «Yaxshi tashkil etilgan maktab qonunlari» (1653), «Hislar vositasi bilan idrok qilinnadigan narsalarning‘ aksi» (1658) kabilardir.

Ya. A. Komenskiyning bundan qariyb ush yarim asr muqaddam yaratgan nazariyasi yoshlarni tarbiyalash, tabiat bilan tanishtirishdagi dastlabki qadam bo‘ldi.

Ya.A.Komenskiy bolalarni tarbiyalashda tabiatning ahamiyatini o‘zining boshqa asarlarida ham oshib bergan.

I.G.Pestalotstsi 1746-yilda shvetsariyalik shifokor oilasida tugʻilgan. U oʻz zamonasining mashhur pedagogi boʻlgan. Uning fikrlari haligacha pedagogika sohasida qoʻllanib kelinadi. U “Gertruda oʻz bolalarini qanday qilib oʻqitadi”, “Kuzatish alifbosi”, “Son toʻgʻrisida koʻrsatmali taʼlim”, “Oqqush qoʻshigʻi” kabi asarlarni yaratdi. I.G. Pestalotstsining fikricha, bolaga berilayotgan tarbiya tabiat bilan uygʻun boʻlishi kerak. U Ya.A. Komenskiy, Jan Jak Russolarning ushbu gʻoyasiga amal qildi:

“Insoniy kushlarning oʻsishi uchun tabiat qilayotgan harakatga yordam berilmasa, bu harakatlar odamlarni xayvoniy-hissiy xususiyatlardan sokinlik bilan qutqaradi. Toʻgʻri tarbiya esa ularni, yaʼni barsha insoniy kuchlarni oʻstirishga yordam beradi”.

I.G.Pestalotstsi bolalarning aqliy kamolotini oʻstiruvshi quyidagi didaktik qoidalarni olgʻa suradi:

1. Taʼlimning tabiat bilan uygʻunligi.
2. Oddiydan murakkabga yoʻnaltirish.
3. Bolaning kuch va qobiliyatiga moslashtirish.
4. Koʻrgazmalilik.

I.G.Pestalotstsi boshlangʻich taʼlim xususiy metodikasining asosini yaratdi. Bunda u ona tili, hisob, geografiya, oʻlkashunoslik fanlaridan elementar taʼlim berish mazmunini asoslab berdi va bola tilini boyitish uchun geografiya, tibbiyot fanlarining ham uzviy ravishda olib borilishini tavsiya etgan edi.

I.G.Pestalotstsi dunyo pedagogika fanining taraqqiyotiga katta hissa qoʻshib, oʻz asarlari bilan oʻziga haykal yaratgan olimdir

I.G.Pestalotstsi (1746—1827)—Shveytsariyaning taniqli pedagog- demokrati, maktabgacha tarbiya nazariyasini rivojlantirishga katta hissa qoʻshganlardan biri. Pestalotstsi tarbiya sistemasi oldiga bolalarni garmonik jismoniy mehnat, axloqiy va aqliy kamol toptirish vazifasini qoʻydi.

Aqliy tarbiya sohasida u pedagogika tarixida muhim ahamiyatga ega boʻlgan ikkita muhim qoidani aytgan. Birinchisi, taʼlim jarayonida koʻrgazmali qurollardan keng foydalanish zarurligini isbotlash va targʻib qilishdir. Pestalotstsi hissiy idrokni bilishning boshlanishi deb hisoblar va shuning uchun u bolalarda tabiatni kuzatish madaniyatini shakllantirish zarur, deb talab qilardi. Ikkinchisi rivojlanuvchi taʼlim gʻoyasi edi. Unda taʼlim jarayonini shunday tashkil qilish kerak ediki, bu narsa maʼlumotlarni toʻplashgagina emas, balki bolalarning qobiliyatini rivojlantirishga olib borsin, ularni kelajakdagi mustaqil faoliyatga tayyorlasin. Gʻarb pedagogikasida tabiat yordamida tarbiya masalasi juda muhim mavzulardan biri boʻlib kelgan. Mashhur mutafakkir va pedagoglar bolalarni rivojlantirishda tabiatning oʻrni haqida turli davrlarda qimmatli fikrlar bildirgan. Quyida ular haqida umumlashtirilgan maʼlumot:

1. Jan-Jak Russo (1712–1778)

- **“Emil yoki tarbiya haqida”** asarida u tabiatni eng buyuk tarbiyachi deb ataydi.

- Unga ko‘ra, bola tabiiy rivojlanishi uchun sun‘iy to‘siqlardan uzoqda, tabiat qo‘ynida ulg‘ayishi kerak.
- Tabiat bolaning erkinligi, mustaqilligi va tabiiy qobiliyatlarini shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi.

2. Iogann Genrix Pestalozzi (1746–1827)

- “Tabiatga mos tarbiya” g‘oyasini ilgari surgan.
- Uningcha, bola qalbi va tafakkuri ona bag‘ridan so‘ng tabiat bilan uyg‘unlikda shakllanishi zarur.
- Pestalozzi “bosh, yurak va qo‘l” birligi orqali ta‘limni tabiat bilan bog‘lashni tavsiya qilgan.

3. Fridrix Frebel (1782–1852)

- Bolalar bog‘chasi asoschisi sifatida tabiatni bolalarning ilk ta‘lim-tarbiyasida eng muhim vosita deb bilgan.
- U bolalarni tabiatdagi gullar, o‘simliklar, qushlar orqali kuzatish va ulardan saboq olishga o‘rgatgan.
- Tabiat bolaga go‘zallikni his qilish, mehribonlik va ijodkorlikni shakllantirishda yordam beradi, deb hisoblagan.

4. Adolph Diesterweg (1790–1866)

- “Yaxshi tarbiya tabiat qonunlariga mos bo‘lishi kerak” degan fikrni ilgari surgan.
- Tabiatni kuzatish orqali bola ilmiy tafakkur va hayotiy ko‘nikmalarni hosil qiladi.

5. Jon Dyui (1859–1952)

- Pragmatizm falsafasi asoschisi sifatida tabiatni amaliy tajriba manbai sifatida baholagan.
- Bola tabiat hodisalarini kuzatib, tajriba qilib, o‘zi kashf etishi kerakligini ta‘kidlagan.
- Dyui uchun tabiat – bola faol o‘rganadigan “tirik laboratoriya”dir.

6. Mariya Montessori (1870–1952)

- Montessori tizimida tabiat bilan aloqa bola erkinligi va mustaqilligi uchun zarur.
- Tabiatdagi mashg‘ulotlar orqali bolada tartib, kuzatuvchanlik, mas‘uliyat, mulohaza qilish qobiliyati rivojlanadi

G‘arb pedagoglari fikricha, tabiat:

- bola rivojlanishining tabiiy manbai;
- axloqiy, estetik va aqliy tarbiyaning asosi;
- mustaqillik va ijodkorlikni rag'batlantiruvchi muhitdir.

Shunday qilib, bolalarni tabiat yordamida tarbiyalash g'arb pedagogikasida qadimdan eng samarali usullardan biri sifatida qaralgan.

Pestalotsi fikrisha, tarbiyaning maqsadi insonlarning barcha tabiiy kuchlari va qobiliyatlarini har tomonlama hamda uyg'un o'stirishdan iborat. Uning elementar ma'lumot nazariyasiga ko'ra tarbiyalash oddiy elementlardan boshlanib, asta-sekin murakkab darajagacha ko'tarilib borishi kerak. Uning «Gertruda o'z bolalarini qanday qilib o'qitadi» (1801), «Ona-lar kitobi» (1806), «Oqqush qo'shig'i» (1826) kabi asarlari pedagogika fanini rivojlantirishda, tarbiyachilarning ma'rifatparvarlik faoliyatlarida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Rus milliy pedagogikasining asoschisi K.D.Ushinskiy 1824-yili Rossiyaning Tula shaxrida tug'ilgan. U «Bolalar dunyosi», «Ona tili», «Muallimlar uchun qo'llanma» asarlarini yozgan.

K.D.Ushinskiy boshlang'ish maktabdagi ta'lim mazmunini asoslab berish bilan birga undagi qonun-qoida, tartib, metod va vositalarini ham ishlab shiqib, didaktika faniga katta hissa qo'shdi. Bu esa ajoyib yangilik sifatida muhim ahamiyat kasb etdi. U eng avvalo o'qitishni bolalar mehnati bilan bog'lashni tavsiya qildi.

K.D.Ushinskiy shet el maktablarida olib borilayotgan ta'lim-tarbiyani o'rganib, o'zining «Pedagogik adabiyotning foydasi», «Boshlang'ish ta'lim metodikasi» hamda «Ona so'zi» asarlarini yozdi.

K. D. Ushinskiy (1824—1870), pedagog, Rossiyada pedagogikani rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan.

K. D. Ushinskiy psdagogika nazariyasining asosini tarbiya-ning xalqshillpk g'oyasi tarixiy jarayonda msxnatkash xalqning yaratuvshilik kushini e'tirof etish tashkil qiladi, deydi. U «Inson tarbiya predmeti sifatida» degan mashhur asarida har bir bolaning yosh va psixik xususiyatlarini albatta hi-sobga olish zarurligi haqidagi eng muxim qoidani olg'a surdi va asoslab bsrdi. Shuning uchun ham u «Pedagogika insonni har jihatdan tarbiyalashni istar ekan, u avvalo insonni har ji-hatdan o'rganishi kerak»,— deb yozgan edi.

K. D. Ushinskiy maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan pshlashda tabiat bilan tanishtirishga, estetik va axloqiy tar-biyaga katta o'rin ajratdi. Uning fikrisha, bola faqat axloqiy tarbiya tufayligina odam bo'ladi. Bundan tashqari tarbiyaga doir asarlar bayonining soddaligi, ravshan va yuksak badiiyligi bilan ajralib turishi kerak, derdi. Uning o'zi ham bunga qat'iy amal kilardi. Shu sababli uning yozgan «Ona tili» darsligi apa shunday talablarga to'liq javob beradi. Darslik mazmunining boyligi, tili va metodikasi jihatdan o'z davri-ning eng namunali o'quv kitoblaridandir. U yoshlarni tarbiya-lashda tabiat go'zalligiga yuksak baho berdi. Tabiat go'zalligidan foydalanishni aytdi.

Bolalarni tabiatni ssvishga va uni o'rganishga bo'lgan qiziqishini orttirish yo'llarini ko'rsatdi. Bolalardagi kuzatish qobiliyatini oshirish, fikrlash xususiyatini

rivojlantirish, tabiat haqida to'g'ri tushuishalarga ega bo'lish, tevarak-atrofdagi voqea-hodpsalarni payqay bilish ruhida tarbiyalash kerakligini uktirdi.

J. J. Russo (1712—1778) frantsuz filosof-ma'rifatshi. U ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos nazariya yaratgan. Materiyaning hesh kim tomonidan yaratilmaganligini va ob'ektiv mavjudligini J. J. Russo tan olgan, lekin materiyaning mohiyatini bilib bo'lmaydi, deb hisoblagan.

Russoning ijtimoiy-siyosiy g'oyalari uning dunyoqarashining asosi hisoblanadi. U kishi biron-bir jamiyatda yashashi kerak, «tabiiy holat»ga qaytib bo'lmaydi, deb hisoblab, tabiatga yaqin ideal jamiyat haqidagi g'oyani ilgari suradi. Uning fikrisha, tarbiyaning asosiy maqsadi mehnatsevar kishilarni yetishtirishdir.

Russoning pedagogik asarlarida, ayniqsa uning «Emil yoki tarbiya to'g'risida» degan roman-traktatida tarbiya va yoshlarni tarbiyalashda tabiatning roli atroflisha yoritilgan. U ushbu asarida bolalarni mehnatga tayyorlash zarurligi haqidagi fikrni aytib, yoshlarni tarbiyalashda jismoniy, aqliy va axloqiy tarbiyaning ahamiyatini, tabiat bilan muloqotda bo'lishining ahamiyatini ta'kidladi. Bu g'oyalar o'z davrining aktual, falsafiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan fikrlaridan sanaladi. F. Frebel (1782—1852) nemis pedagogi, o'zining maktabgacha tarbiya nazariyasi bilan katta dong taratgan.

F. Frebel tarbiya deganda insondagi to'rtta tug'ma instinktni: faoliyat, bilish, badiiy va diniy instinktlarning rivojlanishini tuchunardi. U bola tarbiyasida tabiatga uyg'unlik prinsipini kashf qilib, bunda bolalardagi ilohiy ruhni aniqlashdan iborat, deb bilardi. Uning fikrisha, tarbiya in-songa tabiat in'om etgan narsaga hssh narsa qo'shmaydi, balki unda bo'lgan xislatlarni rivojlantiradi, xolos.

Frebel tabiatdagi cheksiz rivojlanish haqida va insonning butun hayoti davomida kamol topishi haqidagi qimmatli va muhim fikrni keng tashviq qildi. U bolalarning tabiat haqidagi bilimlarini oshirib borishda Tarbiyachining roliga, mehnat ta'limiga katta baho berdi.

Uning pedagogikada katta nom shiqarishiga sabab, u birinchi bo'lib «bolalar bog'chasi» atamasini joriy etdi. Bolalarning tarbiyalanishida, yetilishi va rivojlanishida murabbiylarning roli katta ekanligini aytib, bog'chalar bir bog'-u, murabbiyalar uning «bog'boni» deb ta'rif berdi.

Frebel bolalarni tarbiyalashda didaktik o'yinlar va xilma-xil mashg'ulotlarning roli juda katta ekanligini alohida ta'kidladi. Bu o'yinlar vositasida tarbiya bolalarning tabiiy xususiyatlaridan kelib shiqib, bu ularning shakllanishida katta rol o'ynaydi, deydi.

Xullas, XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida G'arbiy Yevropada Frebel o'zining nazariyasi bilan pedagogika osmonida yorqin yulduz bo'lib porladi.

M. Montessori (1870—1952) atoqli italiyalik psixiatr vrach va pedagog, imperializm davrida ijtimoiy maktabgacha tarbiya sohasidagi o'zining ba'zi qimmatli fikrlari bilan nom taratgan olim.

Montessori aqliy tarbiya o'rniga, tuyg'u organlarini tarbiyalashni birinchi o'ringa qo'ydi va buning uchun o'zi didaktik material ishlab shiqdi. Mashqlar uchun aqliy jihatdan zaif bo'lgan bolalarga ishlatiladigan materiallarni asos qilib oldi.

Mashqlar jarayonida ko‘pincha predmetlarni shakli, vazni va rangiga qarab farq qilish, xilma-xil ovoz va hidlarni bilish ko‘nikmalariga qaratilgan edi.

Ye.I. Tixeeva (1867—1943) talantli pedagog-metodist, maorifsohasidagi jamoat arbobi.

Bolalar tarbiyasining jonkuyari Ye.I.Tixseva o‘zining tarbiya sohasidagi qarashlari bilan boshqa metodistlardan ajralib turadi. UK.D. Ushinskiyning g‘oyalarini jon dilidan qabul qiladi va uni keng targ‘nb qiladi.

Ye. N. Tixeeva maktabgacha tarbiyada erkin tarbiya nazariyasiga qarshi chiqib, bolalarni tarbiyalashda ularning oldida bir maqsad bo‘lishi kerakligini, ko‘r-ko‘rona tarbiya berish bolannng shakllanishida salbiy ta’sir etishini ko‘rsatadi. U bolalarni tarbiyalashda tabiat vositalaridan foydalanish kerakligini aytib, shaharlarda tabiat bilan tanishtirish uchun imkoniyatlar yo‘qligidan qattiq hafa bo‘ladi. U «shaharlardagn baland imoratlar, tig‘iz ko‘chalar, ba’zi baland tosh uyumlari bolalarni na osmonni, na quyoshni qo‘rolmay dog‘da» yurishlarini aytib, bolalarning shakllanishida tabiatning roli beqiyos katta ekanligini aytadi. Buning uchun bolalar yonida, albatta bog‘cha uchastkalari, maydonchalari bo‘lishi kerakliginni, bolalar bu ushastkada tabiat elementlari bilan tanishishi mumkinligini uqtiradi.

U, ayniqsa ekskursiyalar uyushtirish kerakligini, uning bolalarni tabiat bilan tanishtirishdagi rolini alohida qayd etib, shaharlarda buni uyushtirish qiyinligi, faqat muzey, vistavkalarga olib borish bilan shug‘ullanishlarini achinish bilan qayd etadi.

Ye. I. Tixeevaning pedagogik faoliyati yanada rivojlandi. U maktabgacha tarbiya sistemasida ham barakali ishlab, qimmatli fikr va mulohazalar bildirdi.

Tarix – insonning barkamollik, taraqqiyot yo‘li. Agar biz o‘tmish tariximizga, nazar tashlasak, yashab ijod etgan pedagoglarimiz o‘zlarining ijod etgan davrlardayoq bolaning har tomonlama o‘shishida, ma’naviy ozuqa beradigan tabiatning noz-ne’matlari uning mo‘jizalaridir deb ta’kidlab o‘tganlar.

Tarix zarvaraqlarida o‘zlarining o‘shmas, unutilmas nomlarini qoldirgan buyuk pedagoglar bola tarbiyasida tabiatning ahamiyati. Uning bola ruhiyatiga qanday ta’sir qilishi haqida ilmiy fikrlarini aytib o‘tgan g‘arb pedagoglaridan: Ya.A.Komenskiy, J.J.Russo, I.G.Pestolostii va yana bir qansha pedagog olimlarning bola tarbiyasida tabiatning tutgan o‘rni haqidagi ilmiy asarlari hozirgi kungasha o‘z qimmatini yo‘qotmagan.

Rus pedagoglaridan K.D.Ushinskiyning, "Inson tarbiya predmeti sifatida" asarida "Meni pedagogikada varvar hisoblasangiz ham, lekin men o‘z hayot tajribamda shunday xulosaga keldim. Go‘zal tabiat yosh qalbga shunday katta tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatadiki, hatto pedagogikaning ta’siri ham u bilan raqobatlashishga ojizdir", -degan edi.

Nazorat savollari

1. Tabiat nima uchun o‘rganiladi?
2. Ya.A.Komenskiy bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi faniga qanday hissa qo‘shgan?
3. G.Pestalossi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda nimalarni olg‘a surgan?
4. K.D.Ushinskiyning qaysi asarlarini bilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar

3. Nig‘matov A.N. Ekologiya / Asosiy atama va iboralarining izohli lo‘g‘ati. - T.: «Bioekosan» nashriyoti, 2001.
4. Ziyomuhamedov B. /Ekologiya va ma‘naviyat.- T.: «Mehnat» nashriyoti,1997.
5. To‘xtaev A.S. Ekologiya / Pedagogika institutlarining talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. - T.: «O‘qituvshi» nashriyoti, 2001.
6. O.Xasanboeva va boshqalar/ Pedagogika tarixi. Qo‘llanma-T.: “O‘qituvshi” 1997.
7. M. Umarova /Maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga mas‘uliyatli munosabatni shakllantirish. - T.: 2008.
8. Sh.A.Sodiqova, M.A.Rasulxo‘jaeva /Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi.- T.: “Fan va texnologiyalar” 2013y

10-Mavzu:O‘zbekiston olimlarining tabiat va uning inson hayotidagi o‘rni haqidagi qarashlari.

Reja:

- 1.O‘zbekiston olimlarining tabiat va uning inson hayotidagi o‘rni haqidagi qarashlari
2. Tabiatni muhofaza qilish.

10.1.O‘zbekiston olimlarining tabiat va uning inson hayotidagi o‘rni haqidagi qarashlari

Tabiat va inson o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik qadimdan olimlar, mutafakkirlar, faylasuflarning e‘tibor markazida bo‘lgan. O‘zbekiston zaminida ham tabiat va uning inson hayotidagi ahamiyati borasida ko‘plab ilmiy, falsafiy hamda badiiy qarashlar shakllangan. Bu qarashlarda tabiat nafaqat moddiy hayot manbai, balki ma‘naviy tarbiya vositasi sifatida ham talqin etiladi.

Qadimiy mutafakkirlar qarashlari

O‘zbekiston hududida yetishib chiqqan buyuk allomalar – **Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy** asarlarida tabiatning inson hayotidagi o‘rni chuqur tahlil qilingan.

- **Beruniy** “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” hamda tabiiy fanlarga oid asarlarida tabiat qonuniyatlarini o‘rganish, ularni to‘g‘ri idrok qilish orqali insoniyat farovonligini ta‘minlash mumkinligini ta‘kidlaydi. U tabiatni bilish – bu ilmning asosi, ilm esa inson hayotining eng muhim tayanchi ekanini ko‘rsatib bergan.
- **Ibn Sino** esa tabiatni inson salomatligi bilan bevosita bog‘lagan. U o‘zining “Tib qonunlari” kitobida suv, havo, oziq-ovqat va o‘simliklarning inson sog‘lig‘idagi o‘rni haqida chuqur mulohazalar yuritgan.

- **Alisher Navoiy** tabiatni badiiy obrazlarda tasvirlab, insonni uni qadrlashga, mehr bilan munosabatda bo'lishga da'vat etgan. Uning she'riyatida tabiat go'zalligi inson qalbini poklovchi kuch sifatida ko'riladi.

Zamonaviy olimlar qarashlari

Bugungi kunda O'zbekiston olimlari ham tabiatni asrash, uni muhofaza qilish, inson hayoti bilan bog'liq ekologik muammolarni o'rganish yo'lida qator ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar. Masalan:

- **Ekolog olimlar** tabiatni ifloslanishdan saqlash, suv resurslarini tejash, yer unumdorligini tiklash, biologik xilma-xillikni asrash masalalariga katta e'tibor qaratmoqdalar.
- **Ijtimoiy fanlar vakillari** tabiatni asrashni faqatgina ekologik emas, balki ijtimoiy-ma'naviy vazifa sifatida ham talqin qilmoqda. Ularning fikricha, tabiatni asrash – kelajak avlodlar oldidagi eng katta mas'uliyatdir.
- **Prezident Sh.M. Mirziyoyev** o'z chiqishlarida tabiatni asrash, yashil makon yaratish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanini ko'p bora ta'kidlagan.
- **🌿 Tabiat va ekologiya bo'yicha ilmiy tadqiqotlar**
- O'zbekiston Fanlar akademiyasining bir guruh olimlari, jumladan T.Zo'xidov, A.N.Muhammadiyev, M.A.Sultonov va R.O.Olimjonov, hayvonot olami va ekologiya sohalarida muhim tadqiqotlar olib borganlar. Masalan, M.A.Sultonovning "Xashoratlar ekologiyasi" (1963) va T.Zo'xidovning "Qizilqum cho'llarining biotsenozlari" (1971) kabi asarlari ekologik tadqiqotlarning rivojiga katta hissa qo'shgan. Hozirgi kunda institut olimlari hayvonot olamini qo'riqlash va undan ratsional foydalanish ilmiy asoslarini ishlab chiqish dasturiga oid tadqiqotlarni davom ettirmoqdalar. Bu tadqiqotlar monitoring, genofondni saqlash va ekologik muvozanatni tiklashga qaratilgan.
- **🌍 Ekologik siyosat va jamiyatdagi faoliyat**
- 2019-yilda tashkil etilgan O'zbekiston Ekologik partiyasi mamlakatda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, tabiiy resurslarni asrash va yashil rivojlanishni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan siyosatlarni ilgari surmoqda. Partiya tomonidan 2024-yilda Navoi viloyatida "Yashil taraqqiyot uchun!" shiori ostida ekovelo-marafon o'tkazildi, Xorazm viloyatining Tuproqqala tumanida esa "Yashil taraqqiyot uchun birlashaylik" aksiyasi doirasida ko'chatlar ekildi. Bundan tashqari, partiya yoshlar parlamenti va boshqa yoshlar bilan ishlash loyihalarini amalga oshirib, ekologik madaniyatni oshirishga xizmat qilmoqda.
- **☐ Ekologik ta'lim va xalq urf-odatlar**
- O'zbekistonning pedagogika sohasidagi olimlari, jumladan Oxunjonova Ominaxon, ekologik tarbiya masalasiga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Ularning

fikriga ko'ra, bolalarni ilk yoshdanoq chiqindilarni axlat qutilariga tashlash, daraxtlarni sindirmaslik, jonzotlarga ozor yetkazmaslik kabi odatlar bilan tanishtirish zarur. Bu borada xalq og'zaki ijodining o'rni katta bo'lib, maqollar orqali tabiatni asrash va unga mehr bilan qarash qadriyatlari yosh avlodga yetkaziladi.

- **🔗 Amaliy tadqiqotlar va texnologik yechimlar**
- 2024-yilda Anvar Kabulov, Ibrokhimali Normatov, Islambek Saymanov, Abdusattar Baizhumanov va Inomjon Yarashov kabi olimlar Aral dengizi mintaqasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga ekologik ta'sirni monitoring qilish uchun matematik modellarni ishlab chiqdilar. Ular tuproq va suv sifatini interaktiv tahlil qilish, ekologik ta'sirni baholash va qaror qabul qilish algoritmlarini ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlar olib bormoqdalar.

□ **Xulosa.** Hozirgi o'zbek olimlari tabiatni asrash va ekologik muvozanatni ta'minlash borasida ilmiy tadqiqotlar, siyosiy tashabbuslar, ta'lim va amaliy loyihalar orqali faoliyat yuritmoqdalar. Ularning fikrlariga ko'ra, tabiatga bo'lgan hurmat va unga mehr bilan qarash insoniyatning kelajagi uchun muhim ahamiyatga ega.

10.2. Tabiatni muhofaza qilish - tabiat va uning boyliklaridan oqilona foydalanishga, tabiatni inson manfaatlarini ko'zlab ongli ravishda o'zgartirishga, tabiat boyliklari va umuman tabiatni, uning go'zalligi, musaffoligini saqlab qolishga va yanada boyitishga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasi. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlari majmuasiga davlatlar, xalqaro tashkilotlar, jamoat, ilmiy-texnik, ishlab chiqarish, iqtisodiy va ma'muriy tashkilotlar, har bir odam tomonidan amalga oshiriladigan tadbirlar kiradi. Hozirgi vaqtda inson yashab, to'xtovsiz munosabatda bo'lib kelayotgan tabiiy muhit uzoq geologik davrlar (4,5–4,7 milliard yil) mobaynida bir qancha omillarning birgalikda ta'sirida, ya'ni Quyosh nuri, Yerning gravitatsiya kuchi, ko'lami, aylanma harakatlari, tektonik harakatlar, havo va suv qobiqlarining vujudga kelishi va o'zgarishi, ekzogen jarayonlar ta'siri, organik dunyoning paydo bo'lishi va taraqqiyoti ta'sirida tarkib topgan.

Tabiiy muhitning holati o'zaro ta'sir etib turuvchi ko'p omillarning murakkab majmuida tarkib topgan tabiiy muvozanatga bog'liq. Chunki bir joyning iqlimi Quyosh nurining tushish burchagiga, ya'ni geografik kenglik, yer yuzasining tuzilishi, shamollar, okeanlarning uzoq yoki yaqinligi, oqimlari va boshqalarga; o'simliklar qoplamisi esa iqlim, yer yuzidagi tog' jinslari, relyef, tuproqlarga bog'liq. Bu tabiiy omillarning birontasida o'zgarish ro'y bersa, tabiiy muvozanat buziladi, bu esa tabiiy muhitda o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Ba'zan, tabiatning biror komponentiga ko'rsatilgan arzimagan ta'sir hech kutilmagan katta o'zgarishlarga, xususan, xavfli o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Har qanday tirik mavjudot o'z atrofini o'rab turgan tabiiy muhit bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi, undan o'ziga kerakli narsalarni oladi, shu muhitda moslashadi, muhit tarkibiga, undagi modda va energiyaning aylanma harakatiga ma'lum darajada o'zgarish kiritadi. Yerning havo qobig'idagi hozirgi gazlar

tarkibi, miqdori, ayrim foydali qazilmalari, masalan, ohaktosh, toshko'mir, qo'ng'ir ko'mirning hosil bo'lishi, tuproq qoplamining tarkib topishi, rivojlanishi organizmlarning hayot faoliyati natijasidir.

Organik dunyoning tabiiy muhit bilan o'zaro ta'siri biologik evolyutsiya jarayonida yangi turlarning paydo bo'lishi, raqib turlar sonining ko'payishi yoki kamayishi va atrof muhitning o'zgarishi natijasida o'zgaradi. Yerdan odamning paydo bo'lishi organik dunyo bilan tabiiy muhit o'rtasidagi o'zaro munosabatni tubdan o'zgartirib yubordi. Inson tabiatga mehnat qurollari vositasida yaylovlardan noto'g'ri foydalanish oqibatida ta'sir ko'rsatadi. U o'zining tabiat bilan bo'lgan o'zaro ta'siri usullarini takomillashtirib boradi. Natijada inson yashay oladigan hudud kengayadi, foydalaniladigan tabiiy elementlar soni va hajmi ortadi, binobarin, insonning tabiatga ta'ziyi sifat jihatidan ham, ko'lam jihatidan ham ko'payadi. Inson o'zi yashashi va faoliyat ko'rsatishi uchun tabiiy muhitdan tashqari yana sun'iy muhitni ham bunyod etadi.

Masalan, shaharlar, turar joy binolari, bog'lar, suv omborlari, yo'llar va boshqa Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, fan va texnikaning taraqqiy etishi bilan, tabiiy boyliklarning ahamiyati, ulardan foydalaniladigan sohalar, ularni ishlatish shakllari ham o'zgarib boradi. Qadimda bir necha xil kimyoviy elementlardan foydalanilgan bo'lsa, hozirgi vaqtda mavjud barcha elementlardan foydalaniladi. Shu bilan birga ko'pchilik foydali qazilmalar tobora ko'proq qazib chiqarilmoqda. Insonning tabiatga ta'siri kuchayishidan, antropogen landshaftlar ko'paymoqda. Hayvonot va o'simlik olamidan rejasiz foydalanish yoki inson faoliyati bilan bog'liq boshqa sabablar tufayli 16-asrning oxirlaridan 20-asrning 70-yillarigacha umurtqali hayvonlarning 250 turi va kichik turlari butkul yo'qolib ketdi. 80-yillardan boshlab xar yili o'rtacha 1 ta hayvon turi va 50 ga yaqin o'simlik turi yo'qolib bormoqda. Qush va sut emizuvchilarning 1000 dan ortiq turi yo'qolib ketish arafasida turibdi. Yil davomida 1 milliard tonna yoqilg'i yoqiladi, atmosferaga yuzlab million tonna azot oksidi, oltingugurt, uglerod, qurum, chang va boshqalar chiqariladi. Tuproq va suvlar sanoat va maishiy chiqindilar (bir necha milliard tonna), neft mahsulotlari (bir necha million tonna), mineral o'g'itlar (yuz million tonnaga yaqin), og'ir metallar, radiaktiv chiqindilar bilan ifloslanadi.

Inson tabiiy sharoit va boyliklardan ko'p maqsadlarda foydalanadi. Bu esa ayni paytda, tabiatni tegishlicha muhofaza qilishni ham taqozo etadi. Bular: xo'jalik, sog'liqni saqlash va gigiyena, nafosat (estetik), turizm, ilmiy hamda tarbiyaviy maqsadga muvofiq foydalanish. Maqsadga muvofiq foydalanish deganda, tabiat boyliklaridan mamlakat yoki butun insoniyat manfaati yo'lida foydalanish tushuniladi. Bunda hozirgi va kelajak avlodning manfaatlarini ko'zlab faoliyat yuritish nazarda tutiladi. O'z taraqqiyotini oldindan uzoq muddatga ilmiy asosda rejalashtira oladigan va tabiiy muvozanatni o'zgartirmasdan foydalana oladigan jamiyatgina taraqqiyotga erishadi.

Tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishdan tabiatda ro'y beradigan jarayonlarning o'zaro bog'likligi va rivojlanishi qonuniyatlari haqidagi bilimlar katta ahamiyatga ega.

Busiz tabiiy jarayonlarga baho berish, ularni xisobga olish, tabiatga, tabiat komponentlariga ko'rsatilgan har qanday ta'sirning kelajakda qanday oqibatlariga olib kelishini oldindan bilish mumkin emas. Inson tabiatdan foydalanganda va unga ta'sir ko'rsatayotganda bilishi va faoliyatida amal qilish zarur bo'lgan, asosan, 5 qonuniyat mavjud: 1) tabiatdagi barcha komponent va elementlar o'zaro bir-birlari bilan bog'langan, o'zaro ta'sir etib, muayyan muvozanatda bo'lib, uyg'unlik hosil qilgan. Biron komponent yoki element o'zgarsa, butun tabiiy kompleksda o'zgarish ro'y beradi; 2) tabiatda to'xtovsiz modda va energiyaning aylanma harakati ro'y berib turadi. Bu xayot asosi; 3) tabiiy jarayonlarning rivojlanishida muayyan davriyliklar mavjud (sutkalik, yillik, 12 yillik, 33-35 yillik va ko'p yillik); 4) zonallik; 5) regionallik. Insonning tabiat bilan o'zaro ta'siri jamiyat taraqqiyoti, ishlab chiqarish usullari mukammallasha borgan sari jadallashadi, tabiatdan, uning boyliklarini, qurilish va ishlab chiqarish texnikasi, aloqa vositalari yirik shaharlarni o'zgartirib, yirik vohalar, madaniy landshaftlar yaratishga, hosildor ekin hamda mevalar, mahsuldor chorva mollari yetishtirishga imkon beradi. Lekin ba'zan chuqur o'rganmasdan inson qudratiga ortiqcha baho berib, tabiatga ta'sir ko'rsatish tabiatni foydalanib bo'lmaydigan holatga, uning buzilishi va ifloslanishiga olib kelishi mumkin. Bunday manzara insoniyatning butun tarixi mobaynida kuzatiladi. Pekin 19-asrgacha insonning tabiatdan foydalanish ko'lami uncha katta bo'lmagani uchun inson faoliyatining tabiatga ta'siri ham kamroq bo'lgan. 20-asrning 2-yarmida sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi, qishloq xo'jaligida turli xil kimyoviy moddalarning ko'p qo'llanishi, katta maydonlarda muttasil bir xil ekinlarning yetishtirilishi, transport vositalarining ortiqcha ko'payib ketishi, shaharlarning yiriklashib ketishi, tabiat muhofazasiga yetarlicha e'tibor berilmaganligi tabiiy muhitning buzilishiga, ayrim joylarning ifloslanib ketishiga sabab bo'ldi. Ayrim konchilik sanoati rayonlarida tabiiy muhit juda buzilib ketgan. Katta maydonlarni kon chiqindi jinslari egallagan, chuqur ochiq karyerlar yer osti suvi sathini pasaytirishi natijasida o'simlik qoplami qurib bormoqda. Rekultivatsiya ishlariga, xususan rivojlanayotgan mamlakatlarda yetarlicha e'tibor berilmaydi. Hozirgi vaqtda Tabiatni muhofaza qilish muayyan o'lka yoki mamlakat doirasidan chiqib, umumjahon muammosiga aylanib bormoqda. Yerning ozon pardasidagi o'zgarishlar, dunyoda haroratning ko'tarilib borayotgani, qutbiy va tog' muzliklarining qisqarib borayotgani ana shunday muammolardan. Ayniqsa, qayta tiklanmaydigan tabiiy boyliklarning kamayib borayotganligi va atrof tabiiy muhitning ifloslanayotgani bir qancha mamlakatlarda, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini ko'rishga majbur etdi. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda o'rmonlarni kesish cheklandi, yerdan kadastr asosida foydalaniladigan bo'ldi, daryo va ko'llar suvlari tozalanib, baliqlarni ko'paytirish boshlandi. Ovchilik tartibga solindi, qo'riqxonalar, muhofaza qilinadigan hududlar ko'paytirildi.

Biroq 20-asrning o'rtalaridan boshlab zararli chiqindili ishlab chiqarish korxonalarining rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chirila boshlangani bu mamlakatlarda atrof-muhitning ifloslanishiga sabab bo'lmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli tabiatni muhofaza qilishga yetarli mablag' ajratishga qodir emas. Tabiatni muhofaza qilish sohasida xalqaro qat'iy hamkorlikning

yoʻqligi ham tabiiy boyliklardan foydalanishda va tabiatni muhofaza qilishda yetarlicha samara bermayapti.

Hozirgi vaqtda tabiatni muhofaza qilishni taʼminlash masalalari nazariy jihatdan ishlab chiqilgan. Lekin ularni amalga oshirish juda katta mablagʻ sarflashni talab qiladi. Buning ustiga qirgʻin qurollarini ishlab chiqarish, ularni saqlash ham tabiiy muhitning ifloslanishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan qirgʻin qurollarni ishlashni taʼqiqlash, borlarini yoʻqotish ham tabiat muhofazasida katta ahamiyatga ega.

Oʻzbekistonda 20-asrda, ayniqsa, uning 2-yarmida qishloq xoʻjaligida monokultura tizimining qoʻllanishi, gerbitsid va pestitsidlarning haddan tashqari koʻp ishlatilishi, mavjud suv zaxiralaridan notoʻgʻri foydalanish oqibatida atrofmuhit holatida katta salbiy oʻzgarishlar roʻy berdi. Orol dengizi deyarli quridi, uning atrofida choʻllashish kuchayib ketdi, yer osti suvlari shoʻrligi darajasi oshdi. Inson salomatligi uchun zarur sharoit buzildi, kamqonlik, gepatit, zotiljam kabi kasalliklar koʻpaydi. Paxta monokulturasini taʼsirida boshqa hududlarda ham inson hayoti uchun zarur boʻlgan ekologik vaziyat yomonlashdi. Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, dastlabki kunlardan boshlab, tabiatni muhofaza qilishga, respublika hududini ekologik tanazzuldan muhofaza qilishga kirishdi. Tabiatni va uning komponentlarini muhofaza qilish toʻgʻrisida bir qancha qonunlar qabul qilindi. Bular „Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisida“ (1992-yil 9-dekabr), „Suv va suvdan foydalanish toʻgʻrisida“ (1993-yil 6-may), „Yer osti boyliklari toʻgʻrisida“ (1994-yil 23 sentabr; 2002-yil 12 dekabrda yangi tahrirdagi), „Atmosfera havosini muhofaza qilish toʻgʻrisida“ (1996-yil 27-dekabr), „Oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish toʻgʻrisida“ va „Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish toʻgʻrisida“ (1997-yil 26 dekabr), „Davlat kadastrlari toʻgʻrisida“ (2000-yil 15 dekabr), „Oʻrmon toʻgʻrisida“ (1999-yil 15-aprel), „Chiqindilar toʻgʻrisida“ (2000-yil 5-aprel)gi qonunlardir.

- Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50, 54, 55 va 100-moddalarida tabiatni muhofaza qilishga oid normalar bayon etilgan. Konstitutsiyaning 11-bobining 50-moddasida „Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda boʻlishga majburdirlar“, deb koʻrsatilgan. 55-moddasida „Yer, yer osti boyliklari, suv, oʻsimlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir. Ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir“, deyilgan. Mamlakatimizda „Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasi“ tashkil qilingan (1996-yil 26 aprelda Oliy Majlis tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat koʻrsatadi). Qoʻmita quyidagi vazifalarni bajaradi: atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash ustidan nazorat qilish; tabiatni muhofaza qilish faoliyatini tarmoklararo kompleks boshqarish; tabiatni muhofaza qilish hamda resurslarni tejash borasida yagona siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish; atrofmuhitning ekologik holati qulay boʻlishini taʼminlash, ekologik vaziyatni boshqarish.
- Oʻzbekiston tabiatni muhofaza qilish sohasida bir qancha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi va dasturlarda, jumladan, BMTning atrofmuhit boʻyicha dasturi

(YUNEP)da ishtirok etadi. YUNEP va ayrim rivojlangan mamlakatlar bilan hamkorlikda Biologik xilma-xillikni saqlashning milliy strategiyasi va 10 dan ortiq milliy ekologik qonunlar ishlab chiqildi. 1993-yil mart oyida [Qozog‘istonning Qizilo‘rda](#) shahrida [O‘rta Osiyodagi](#) 5 davlatning Oliy darajadagi uchrashuvida Orol dengizi muammolari bo‘yicha Davlatlararo kengash va uning ijroiya qo‘mitasi hamda Orolni qutqarish xalqaro fondi tashkil etildi. Uning vazifasi Orol dengizi, uning sog‘lom ekologik sharoitini tiklash, mazkur regionni toza ichimlik suvi bilan ta‘minlash, hudud sanitariyagigiyena muxitini yaxshilashdir.

- O‘zbekistonda 10 dan ortiq o‘rmon xo‘jaligi, 9 ta qo‘riqxonasi, 2 milliy bog‘, bir qancha buyurtma qo‘riqxonasi mavjud. Ularda tabiat yodgorliklari, kamayib ketgan o‘simlik va hayvonlar qo‘riqlanadi, o‘rganiladi va ko‘paytiriladi. O‘zbekistonda tabiatni muhofaza qilish respublika jamiyati, 12 ta viloyat va Qoraqalpog‘iston jamiyati, O‘zbekiston geografiya jamiyati, EKOSAN, bir qancha ilmiy ommabop va ilmiy jurnallar, radio va televideniye vaqtli matbuot Tabiatni muhofaza qilish haqidagi bilimlarni targ‘ib qilmoqda. Aholi o‘rtasida tabiat, undan oqilona foydalanish va muhofaza qilish haqidagi bilimlarni targ‘ib qilish, aholining geografik, ekologik madaniyatini ko‘tarish Tabiatni muhofaza qilishda katta ahamiyatga ega. Tabiatni, uning boyliklarini muhofaza qilish, geografik ekologiya o‘quv kurslari o‘rta maxsus va oliy yurtlarining tabiatshunoslik mutaxassisliklari talabalariga maxsus kurslar sifatida o‘qitilmoqda.

Xulosa

O‘zbekiston olimlarining qarashlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, tabiat – inson hayotining asosi, moddiy va ma‘naviy boyligidir. Uni asrash va e‘zozlash nafaqat ekologik masala, balki insoniyatning kelajagini ta‘minlaydigan muqaddas burchdir. Ajdodlarimiz ham, bugungi zamonaviy olimlarimiz ham tabiatni qadrlashni insoniylikning eng oliy fazilatlaridan biri deb bilganlar.

Nazorat savollari:

1. O‘zbekiston olimlarining tabiat va uning inson hayotidagi o‘rni haqidagi qarashlarida nimalar nazarda tutilgan?
2. Tabiatni muhofaza qilish deganda nimani tushunasiz?
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50, 54, 55 va 100-moddalarida nimalar bayon etilgan?
4. O‘zbekistonda nechta o‘rmon xo‘jaligi, nechta qo‘riqxonasi, nechta milliy bog‘ bor?

11-Mavzu:Pedagog psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini o'rganish.

Reja:

- 1.Pedagog-psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlari.
2. Pedagogik konsepsiyalar

***Tayanch iboralar:** tabiat ta'limi, ekopedagogika, sotsiokultural nazariya, konstruktivizm, ekopsixologiya, biofiliya, diqqatni tiklash, ijtimoiy-emotsional rivojlanish.*

Bolalar tarbiyasida tabiat bilan tanishtirish alohida o'rin tutadi. Chunki tabiat — bola uchun nafaqat bilim manbai, balki uning ruhiy dunyosi va shaxsiy rivojlanishida bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omildir. Shu bois ko'plab pedagog va psixologlar bolalarni tabiat bilan tanishtirishning katta ahamiyatga ega ekanini ta'kidlab kelganlar.

Pedagoglarning qarashlari

- **K.D. Ushinskiy** bolaga tabiatni o'rgatish uning tafakkurini shakllantirishda muhim vosita ekanini ta'kidlagan. Unga ko'ra, tabiat haqidagi bilimlar bolaning nutqi, kuzatuvchanligi va tafakkurini boyitadi.
- **A.S. Makarenko** esa tabiat bilan tanishtirish orqali bolalarda mehnatsevarlik, jamoaga foydali bo'lish, mas'uliyat kabi sifatlar rivojlanishini uqtirgan.
- **O'zbek pedagoglari** ham bu masalaga katta e'tibor qaratishgan. Ularning fikricha, tabiatni anglash bolani milliy qadriyatlarga yaqinlashtiradi, ona yurtga mehrini kuchaytiradi.

Psixologlarning qarashlari

- **L.S. Vygotskiy** bolalar rivojida atrof-muhitning, jumladan, tabiatning katta rol o'ynashini ta'kidlagan. Tabiatni o'rganish jarayonida bola nafaqat yangi bilimlarni oladi, balki uning hissiyoti, tasavvuri va ijodkorligi ham rivojlanadi.
- **J. Piajening** nazariyalariga ko'ra, bola atrof-muhit bilan bevosita aloqada bo'lish orqali bilimlarni faol o'zlashtiradi. Tabiat bilan tanishish bola tafakkurining mantiqiy rivojiga xizmat qiladi.
- Psixologlarning fikricha, tabiat qo'ynida bo'lish bolalarda stressni kamaytiradi, ruhiy xotirjamlikni ta'minlaydi, sog'lom psixologik muhit yaratadi.

Amaliy ahamiyati

1. Bolalarda **kuzatuvchanlik** va **qiziquvchanlik**ni rivojlantiradi.
2. **Estetik tarbiya** manbai bo'lib xizmat qiladi, tabiat go'zalligini his qilishni o'rgatadi.
3. **Ekologik ong**ni shakllantiradi, kelajakda tabiatni asrashga mas'uliyat bilan qarashni ta'minlaydi.
4. Bolalarning **hissiy olamini** boyitadi, mehr-shafqat, rahm-shavqat kabi sifatlarni tarbiyalaydi.
5. Jismoniy sog'lomlikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki tabiat qo'ynidagi faoliyat harakat bilan bog'liq bo'ladi.

Xulosa

Pedagog va psixologlarning umumiy qarashlari shundan iboratki, bolalarni tabiat bilan tanishtirish – ularning intellektual, ruhiy va ma'naviy kamolotida muhim bosqichdir. Tabiatni o'rganib ulg'aygan bola kelajakda ham uni asrab-avaylashga, unga mehr bilan qarashga o'rganadi. Global ekologik chaqiriqlar, shaharlashuv va bolalarning ochiq havodagi faoliyati qisqarishi fonida ta'lim tizimi tabiat bilan mazmunli muloqotni qayta markazga qo'yimoqda. Pedagog va psixologlar fikricha, tabiat – bilim manbai bo'lish bilan birga, bolalarning ruhiy barqarorligi, diqqatini boshqarish, ijodkorlik va mas'uliyat tuyg'usini shakllantirishda ham asosiy muhitdir. Ushbu maqolaning maqsadi: (1) nazariy asoslarni sintez qilish, (2) empirik dalillarni umumlashtirish va (3) amaliy-uslubiy yechimlarni taklif etish.

Nazariy asoslar

1) Sotsiokultural yondashuv (L.S. Vygotskiy)

Vygotskiyga ko'ra, rivojlanish ijtimoiy-madaniy vositalar orqali ro'y beradi. Tabiiy muhitdagi qo'shma faoliyat (kuzatish, izohli suhbat, hamkorlikdagi tajribalar) kattalarning mediatif qo'llab-quvvatlashi bilan bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"ni kengaytiradi: leksik zaxira, tushunchalashtirish va muloqot kompetensiyalari tezroq shakllanadi.

2) Konstruktivizm (J. Piaje)

Piajening sensomotor va preoperatsional bosqichlari uchun bevosita tajriba hal qiluvchidir. Tabiatdagi real obyektlar (yaproq, tosh, suv oqimi) bilan manipulatsiyalar assimilyatsiya va akkomodatsiyaga sabab bo'lib, sabab-oqibat, tasniflash, seriasiyalash kabi aqliy amallarni rivojlantiradi.

3) Ekopsixologiya va "biofiliya" gipotezasi (E.O. Wilson)

Biofiliya – insonning tirik tizimlarga tug'ma yaqinligi. Tabiiy manzaralar bilan muntazam aloqa emotsional farovonlikni oshiradi, ekologik qadriyatlar va parvarish (care) me'yorlarini erta yoshdan shakllantiradi.

4) Diqqatni tiklash nazariyasi (R. & S. Kaplan)

Tabiat "yumshoq qiziqish" uyg'otgan holda ixtiyoriy diqqat resurslari sarfini kamaytiradi va ularni tiklaydi. Bu, ayniqsa, uzoq davom etadigan dars faoliyatidan so'ng charchoq, irritabilite va impulsivlikni pasaytirishda muhim.

Pedagogik konsepsiyalar: amaliy ramkalar

- **Montessori:** sezgi materiallari va "tayyor muhit" g'oyasi tabiat burchagi, bog' va kompostlash ishlarini kiritishni rag'batlantiradi.
- **Reggio Emilia:** "uchinchi o'qituvchi" – muhit. Tabiat elementlari bilan boyitilgan studiya va ochiq maydonlar bolalarning ijodiy izlanishini kuchaytiradi.
- **Dyuining tajribaga asoslangan ta'limi:** real muammolarni dala sharoitida tadqiq qilish ilmiy fikrlashni faol harakat orqali shakllantiradi.
- **Forest School/outdoor education:** muntazam, mavsumiy tashqi darslar riskni boshqarish, muammoli vaziyatlarda hamkorlik va mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantiradi.

Psixologik ta'sir mexanizmlari

1. **Kognitiv:** idrokning noziklashuvi (rang, tekstura, shakl), mantiqiy kategoriyalash, til rivoji (nomlash, ta'riflash), ilmiy savodxonlik (gipoteza–tajriba–xulosa zanjiri).
2. **Affektiv:** stressni kamaytirish, kayfiyatni barqarorlashtirish, xavfsiz bog'lanish hissi.
3. **Ijtimoiy:** hamkorlik, navbat kutish, resursni baham ko'rish, ekologik birdamlik.
4. **O'zini-o'zi regulyatsiya:** hushyorlik–bo'shashuv muvozanati, impulslarni boshqarish, vazifaga qaytish qobiliyati.

Empirik dalillar (qisqa sharh)

Turli mamlakatlarda o'tkazilgan kuzatuv va eksperimental tadqiqotlar ochiq havodagi muntazam mashg'ulotlar:

- diqqat barqarorligi va ishchi xotirani yaxshilashini;
- tashvish-belgi va charchoqni kamaytirishini;
- ilmiy savodxonlikka oid ko'rsatkichlar (kuzatish aniqligi, sabab-oqibatni tushuntirish) oshishini;
- ijtimoiy ko'nikmalar (hamdardlik, hamkorlik) mustahkamlanishini ko'rsatadi. (Mazkur natijalar Wilson, Kaplanlar, shuningdek bolalikdagi tabiat aloqalari bo'yicha zamonaviy meta-tahlillarning umumiy xulosalari bilan mos keladi.)

Tadqiqot dizayni taklifi (mixed-method)

Maqsad: 5–7 va 7–9 yosh guruhlarida tabiatga asoslangan ta'limning kognitiv, affektiv va ijtimoiy ko'rsatkichlarga ta'sirini baholash.

Dizayn: kvaziekspperimental, old–keyin o'lchovli, nazorat guruhi bilan.

- **Ishtirokchilar:** 4 ta muassasa (2 eksperimental, 2 nazorat), $N \approx 120$.
- **Intervensiya:** haftasiga kamida 2 marotaba 60–90 daqiqalik tabiat mashg'ulotlari (fenologik kundalik, mini-bog', suv aylanishi tajribalari, qushlar monitoringi). Davomiylik: 12 hafta.
- **O'lchovlar:**
 - Kognitiv: kuzatish protokollari, topshiriqli testlar (tasniflash, ta'riflash, sabab-oqibat).
 - Affektiv: bolalar uchun moslashtirilgan emotsional holat shkalalari, o'qituvchi reytinglari.
 - Ijtimoiy: hamkorlik rubrikalari, tengdosh baholari.
- **Sifat ma'lumotlari:** fokus-guruhlar (ota-ona va pedagoglar), dars videokuzatuvlari.
- **Tahlil:** ANCOVA (boshlang'ich farqlarni nazorat qilib), tematik kodlash (sifat ma'lumotlari).

Kutiladigan natijalar: barcha yo'nalishlarda ijobiy o'sish; ayniqsa diqqat barqarorligi va til orqali tushuntirishda sezilarli oshish.

Metodik tavsiyalar (maktabgacha va boshlang'ich bosqich)

1) Tabiat burchagi va dasturiy bloklar

- **Fenologiya kundaligi:** har hafta havo, o'simlik, qushlar kuzatuv.

- **Mini-bog‘/gidro-kulba:** urug‘ ekish, o‘lchash, sug‘orish rejimi; suv aylanishi modeli.
- **“Yashil laboratoriya” tajribalari:** tuproq turlari, kapillyarlik, chirindi.
- **Qayta ishlash–kompost:** chiqindi turlari, parchalanish va tuproq hosil bo‘lishi.

2) Integratsiya

- **Til va savod:** “tabiat hisobotlari”, rasm+matn, hikoyalash.
- **Matematika:** o‘lchash, sanash, grafik chizish (kundalik harorat, o‘sish uzunligi).
- **San‘at:** tabiiy materiallar kollaji, landart.
- **Jismoniy tarbiya:** oriyentirlanish, marshrut, tabiiy to‘siqlarni yengish.

3) Ijtimoiy-emotsional o‘rganish

- “Parvarish navbatchisi” rotatsiyasi; resursni baham ko‘rish; ekologik kelishuvlar (sinfxona “yashil kodeksi”).

4) Xavfsizlik va inklyuziya

- Riskni boshqarish kartasi (o‘simlik/haschar identifikatsiyasi, allergiya protokoli).
- Har bir faoliyat uchun moslashtirish: sezgi ortiqcha yuklanishida “sokin burchak”, mayda motorika cheklovida osonlashtirilgan topshiriqlar.

Baholash mezonlari (qulay rubrik ko‘rinishi)

1. **Kuzatuv ko‘nikmasi:** belgi va o‘zgarishlarni aniqlash, dalil keltirish.
2. **Tushuntirish sifati:** sabab-oqibatni til orqali mantiqan bayon etish.
3. **Hamkorlik:** rollarni taqsimlash, yordam so‘rash/ko‘rsatish.
4. **Mas‘uliyat:** jihoz va tirik obyektlarga ehtiyotkor munosabat.
5. **Refleksiya:** “Bugun tabiatdan nimani o‘rgandim?” yozma/og‘zaki javoblar.

Muammolar va yechimlar

- **Vaqt va ob-havo cheklovi:** qisqa, ammo tez-tez tashqi “mikro-darslar”; muqobil yopiq “yashil burchak”.
- **Resurslar yetishmasligi:** ota-ona hamkorligi, mahalla bog‘bonlari bilan hamkorlik, qayta ishlangan materiallardan foydalanish.
- **Baholashning sub‘ektivligi:** standartlashtirilgan rubrikalar, video-tahlil, ikki baholovchi.

Xulosa

Pedagogik va psixologik nazariyalar hamda empirik kuzatuvlar bolalarni tabiat bilan muntazam va maqsadli tanishtirish kognitiv (ilmiy fikrlash, til), affektiv (ruhiy farovonlik) va ijtimoiy (hamkorlik, mas‘uliyat) rivojlanishini kompleks qo‘llab-quvvatlashini ko‘rsatadi. Ta’lim muassasalari uchun tabiatga asoslangan integrativ dasturlar, xavfsizlik protokollari va ishonchli baholash tizimlari – samarali, barqaror va inklyuziv ta’limning zarur shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar (namunaviy)

1. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society*.
2. Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*.
3. Wilson, E. O. (1984). *Biophilia*.
4. Kaplan, R., & Kaplan, S. (1989). *The Experience of Nature*.

5. Sobel, D. (2004). *Place-Based Education*.
6. Kellert, S. R., & Wilson, E. O. (1993). *The Biophilia Hypothesis*.
7. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*.
8. Louv, R. (2008). *Last Child in the Woods*.

Ilova: 45 daqiqalik namunaviy dars ssenariysi (maktabgacha)

Mavzu:“Barglar tili”

Maqsadlar: kuzatish aniqligi; tasniflash; emotsional ifoda.

Resurslar: turli barglar, lupa, A3 qog‘oz, elim.

Jarayon:

1. Kirish (5’): xavfsizlik va maqsad.
2. Kuzatish (10’): rang, chet shakli, tomir tuzilishi; “uch xossa”ni nomlash.
3. Tasnif (10’): kattalik/rang/chekka bo‘yicha guruhlash; qisqa grafik jadval.
4. Ijod (15’): barg-kollaj va nomlash; hikoyalash (“Mening bargining sarguzashti”).
5. Yakun (5’): refleksiya kartochkalari; jihozlarni tartibga keltirish.

Nazorat uchun savollar:

1. Pedagog-psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlaridan misollar keltiring.
2. Pedagogik konsepsiyalar deganda nimani yushunasiz?

12-Mavzu: Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tabiatshunoslik ishlarini tashkil etish.

Reja:

1. Tabiat – bolalarni har tomonlama tashkil toptirishda asosiy omil sifatida.
2. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachi shaxsiga qo‘yiladigan talablar.

Tayansh iboralari: *tabiat go‘zalligi, aqliy, ahloqiy, jismoniy, ekologik, estetik, tarbiya, Tarbiyachi, mahorat, dastur, tarbiyaviy imkoniyat, mao‘g‘ulot, ekskursiya, sayr.*

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so‘ng, ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, bu jarayonning samaradorligini oshirishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarni ma’naviy yetuk, axloqli, pok insonlar qilib voyaga yetkazishda tabiat bilan tanishtirish fani muhim ahamiyat kasb etadi. Uning maqsadi, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlash, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish, Vatanga mehrli bo‘lish, ekologik ta’lim-tarbiyani amalga oshirish, tabiat haqida mukammal bilimga ega bo‘lgan yoshlarni tarbiyalashdir.

Tabiat bilan tanishtirish nazariyasi va texnologiyalari fanining vazifasi tinglovshilarni tabiat bilan tanishtirish usullari, ish shakllari, shuningdek pedagog, psixolog olimlar va mutafakkirlarning tabiatning inson hayotidagi ahamiyati haqidagi bilimlari bilan tanishtirish va nazariy bilimlar berishdan iborat.

- Tabiat bilan tanishtirish fani pedagogikaning bir qismidir, shunki tabiat bilan tanishtirish orqali barcha tarbiya turlari amalga oshiriladi. Tabiat bilan bolalarning yosh xususiyatlari, fiziologik tuzilishlarini hisobga olgan holda tanishtiriladi. Shu bilan birga turli yosh guruhlarda ularning qiziqishlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari, xarakter hislatlari, iste'dodlari hisobga olinadi.

- Bola a'zolarining tuzilishi - oliy nerv sistemasi, ishki a'zolari, tana tuzilishi, yoshga qarab hosil bo'ladigan o'zgarishlar tabiat bilan tanishtirishda muhim ahamiyatga ega. Bundan ko'rinib turibdiki bu kurs bolalar fiziologiyasi fani bilan ham bevosita bog'langan.

- Biologiya fani tabiat bilan tanishtirish metodikasining asosini tashkil etadi. Shunki biz bolalarni jonli va jonsiz tabiat, tabiat hodisalari, yilning turli fasllari bilan tanishtiramiz.

- Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani falsafa, biologiya, pedagogika, psixologiya, fiziologiya va barsha metodikalar bilan bog'liq holda bir-birini to'ldirib, mustahkamlaydi.

Bolalarning jonsiz tabiat hodisalari, o'simliklar va hayvonlar, inson mehnati haqidagi tuchunsha va tasavvurlarini kengaytirish haqida boyitish, shuningdek, o'simliklar o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishda bolalarda oddiy ko'nikmalar hosil qilish ta'lim berishning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Bunda bolalarda kuzatuvshanlik, bilimga qiziqish, tafakkur va mantiqiy nutq rivojlanadi, so'z boyligi ortadi, yangi tuchunshalar hosil bo'ladi.

Bolalarda mehnatni sevis, o'zgarlar mehnatini qadrlash, o'simlik va hayvonlarni asrash, ularni parvarish qilish, o'z Vatanini, tabiatni sevis, tabiat go'zalliklarini ko'ra olish kabi hislatlarni o'stirish orqali tarbiyaviy vazifalar hal qilinadi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan yaqindan tanishtirmasdan turib, bolalarni jismonan rivojlantirish, nutq va tafakkurlarini boyitish vazifalarini amalga oshirish mumkin emas.

Aqliy tarbiya. Tabiat bilan tanishtirishning bolalarni aqliy jihatdan o'sishiga ta'siri kattadir.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda talim-tarbiya jarayonida ularning ongida atrofni o'rab olgan dunyo haqida hissiy tajribaga asoslangan aniq bilimlar hosil qilish muhimdir. Haqiqatni to'g'ri aks ettiruvshi bilimlar berilmasa, bolalarda tabiat haqida noto'g'ri tuchunshalar hosil bo'ladi.

Noto'g'ri tuchunshalarni tuzatish yangi tuchunshalar hosil qilishga nisbatan ansha qiyinroqdir. Shuning uchun bolalarda maktabgacha ta'lim yoshidanoq, his etilish, qabul qilib olish va zehniy rivojlanish tajribalariga asoslangan holda tabiat haqida ilmiy dunyoqarashlarning shakllanishi juda muhimdir.

Fikirlash faqat idrok qilish bilan bog'langan so'zlar yordamida hosil qilinishi I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, insonning tabiatdagi predmet va hodisalardan olayotgan ta'siri birinchi signal sistemasini, ularni ifodalovshi so'z esa, ikkinchi signal sistemasini hosil qiladi. Bilishning hissiy tomoni birinchi signal sistemasi bilan bog'liq, bu ko'rgazmali, obrazli tafakkurga asoslangan bo'lib, miya po'stlog'idagi muvaffaqiyatli bog'lanishni o'z ishiga oladi, ya'ni tashqi dunyodagi predmet va

hodisalarni sezishda, idrok qilishda va tasavvurda bevosita aks etadi. Bilimning ratsional tomoni, abstrakt tafakkur, ya'ni tuchunshalarning hosil bo'lish jarayoni ikkinchi signal sistemasi bilan bog'liqdir. Ikkinchi signal sistemasi tashqi dunyo bilan faqat birinchi signal sistemasi orqali aloqa olib boradi, shuning uchun tafakkur sezgi va idroksiz bo'lish, biron predmet haqida aniq tasavvurga ega bo'lmay turib tuchunsha hosil qilinishi mumkin emas.

“Хиссий билимнинг физиологик асоси — кўриш, эшитиш, ҳид билиш, тери, ҳаракатлантирувчи ва бошқа анализаторларнинг биргаликдаги фаолиятидир” - деган эди.

O'zlashtirishda qancha ko'p analizatorlar birgalikda ishtirok etsa, tasavvur va tuchunsha shunshalik aniq, boy va ma'noli bo'ladi. Demak, bolalarni tabiat bilan tanishtirish asosiga birinshi navbatda ko'rgazmalilikni qo'yish kerak, ya'ni predmet va hodisalar ulara sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi, bolalar predmetlarni ko'rib, qo'l bilan ushlab ko'rishlari, eshitib, hidlab ko'rishlari, ta'mini ta'tib ko'rishlari, ya'ni ularning xususiyatlarini seza bilish imkoniyatlariga ega bo'lishlari shart.

Uyda, sayrda, o'yinlarda va mehnatda, tabiatdagi predmet va hodisalarni bolalarga ta'sir etishi natijasida ularda seza bilish tajribalari to'planib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar maktabgacha ta'lim muassasasiga ketayotganlarida ko'shadagi ob-havo sharoiti (sovuq, issiq, iliq va namlik)ni seza oladilar. Qo'llarini yuvganlarida, sho'milish vaktida, o'yinlarda suvning xususiyatlarini (sovuqligi, iliqqligi, sashrashi, toshlarning suvda sho'qishi yoki yog'oshning suzib yurishi)ni payqay oladilar. Hayvonlarni parvarish qilishda esa ularning harakatlarini, odatlarini bilib oladilar.

Bola tabiat bilan yaqin munosabatda bo'lishi natijasida, undagi predmet va hodisalarni yaqqol ko'rib, idrok qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Lekin ko'pincha bola predmetlarni payqamay qolishi yoki muhim bo'lmagan tomonlarga diqqat qilib, idrok qilgan predmetlarini noto'g'ri tasvirlashi mumkin. 3-4 yoshdagi bola ushayotgan qushlarni hamma vaqt ham sezmasligi mumkin. Hayvonlarni ushratganda u birinshi navbatda uning kattaligiga e'tibor beradi, akvariumda suzib yurgan baliqni ko'rsatib uni «yuryapti» yoki «qanotlarini silkityapti», - deb aytadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, bolani tabiat bilan tanishtirishda unga hodisa yoki predmetni ko'rsatishning o'zigina kifoya qilmaydi. O'rgatish jarayonida maqsadga muvofiq rahbarlik qilinishi zarur. Bu esa Tarbiyachi bolaning idrokini yo'lga soladigan, diqqatini ko'rish va eshitishi muhim bo'lgan predmet va hodisalarga to'g'ri yo'naltiruvshi so'zlarida ifodalanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshida tabiatni o'rganish ko'proq ona tilini bilish bilan yaqindan bog'liqdir. Bu yoshda sezib idrok qilishdan ko'ra so'z bilan aytib idrok qilish mustahkam o'zlashtiriladi. Sezib idrok qilishda tabiat haqidagi hamma bilimlarni boshlang'ish manbai ekanligini doimo nazarda tutish kerak, aniqroq qilib aytganda, bolalar ongida haqiqatni aks ettirishi mumkin.

Тушунча - бу миянинг аналитик-синтетик фаолиятининг натижасидир. Табиатдаги предмет ва ҳодисаларнинг бир неча марта сезиб идрок қилиниши, уларнинг бошқалари билан таққослаб кўрилиши, улардаги энг муҳим белгиларнинг сўзларда акс эттирилиши натижасида тушунча ҳосил бўлади. Тушунча болалар фаолиятида ўйин ва меҳнатда ўзлаштирилади ва

Yoshlarga **estetik tarbiya** berishdan maqsad — shaxsning estetik didi va idealini tarkib toptirish, tevarak-atrofdagi predmetlarni to‘g‘ri qabul qilish qobiliyatlarini har tomonlama o‘stirishdir. Estetik tarbiya bolaga ona tabiatni sevish va undan zavq olish, ya‘ni go‘zallikni his qilishni o‘rgatadi. Gul va mevalarning hidi, shakli va ranglari, qushlarning sayrash, tog‘dan oqib tushayotgan sharsharalarni oqib tushishi, ariqlarda suvning jildirab oqishi, qishda qorning g‘ishirlashi - bularning hammasi bolalarda tabiatdagi predmet va hodisalarni tasavvur etishga imkon beradi va ularda estetik hissiyotini tarbiyalashda va rivojlanishida boy material bo‘lib xizmat qiladi. MTM yoshidagi bolalarda bunday estetik tuyg‘ularning o‘sishi esa, o‘z navbatida san‘atni, hayotni, tabiatni sevish, uni tuchunish va o‘rganish uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Avval tabiat go‘zalligini, so‘ngra san‘at go‘zalligini his etish kerak. Tabiatdagi va san‘atdagi go‘zallik bilan tanishish bolaning aql-idroki va his-tuyg‘ularini tarbiyalabgina qolmay, balki uning axloqini, aqliy xayol va fantaziyasini ham rivojlantiradi.

MTM yoshidagi bolani tabiat bilan tanishtirishda uni zavqlantirish, estetik his-tuyg‘ularni hosil qilish oson ish emas. Uning tabiat go‘zalliklarini ko‘ra bilishi, ulardan baxramand bo‘lishi, qalbida havas, qiziqish, hayajonlanish hislarining uyg‘onishi uchun oylar, yillar kerak bo‘ladi. Bolani estetik tarbiyalashni tabiatga sayohat, sayrlar yoki MTM hovlisidagi hushmanzara gullarni, shiroyli bog‘ hovlilarini kuzatish orqali amalga oshirsa bo‘ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat orqali estetik ruhda tarbiyalashni tabiatning istagan faslida amalga oshirish mumkin.

Ахлоқий тарбия. Ахлоқий тарбия деганда, ёш авлодни Ватанга, инсонларга муҳаббат, уларнинг меҳнатига ҳурмат туйғулари, интизомлилик, ҳуқ-атвор маданияти, тенгдошлар орасидаги дўстлик, тинчлик, инсон характерининг иродавий ҳислатлари ҳамда шахснинг ижобий, ахлоқий сифатлари, поклик, тўғрилиқ, камтарлик каби барча олийжаноб ҳислатларни мужассамлаштириш

Yosh avlodda bu hislatlarni kamol toptirish uchun tabiat vositasidan keng foydalanish kerak. Bu murakkab jarayon bo‘lib, uzoq vaqt, kerak bo‘lsa yillar davomida qilinadigan mehnatning mahsuli hisoblanadi.

Tabiat vositasida ahloqiy tarbiya berish uchun MTM hovlilariga ekilgan gullarni parvarish qilish jarayonida har bir gulni, niholni asrash, uni parvarish qilish, gullarning

tagini yumshatish, sug'orish, begona o'tlardan tozalash, shakl berish, o'g'it yoki go'ng solish kabi ishlarni bajarish jarayonlarini amalga oshirish mumkin. Bu yerda Tarbiyachining ahamiyati katta. Masalan, Tarbiyachi bolalarga gullarni parvarish qilayotganda ularning ham jonli organizm ekanligini, biz qanday nafas olsak, ular ham nafas olishini, biz qanday ovqatlansak, ular ham bizdek «ovqatni yaxshi ko'rishini», o'simlikning ovqati go'ng, o'g'it ekanligini, biz yuvinish, taranishni qanday yaxshi ko'rsak, gullar ham «yuvinishni», «taranishni» yaxshi ko'rishini va buning uchun gullarni tagini vaqti-vaqti bilan yumshatib, suv berib turish kerakligini, barglariga shang yuqtirmasdan yuvib, artib turish kerakligini o'rgatishi zarur. Shuningdek Tarbiyachi bolalarga odamlar yorug'likni, quyoshni qanday yaxshi ko'rsa, gullar ham yorug'likni, quyoshni shunshalik yaxshi ko'rishini, shuning uchun ham ularni soya yoki qorong'i yerga saqlash mumkin emasligini ularga uqtirishi zarur.

Tabiat vositasida bolalarga axloqiy tarbiya berishning yo'llari juda ko'p va xilma-xildir. Biz yuqorida faqat uning ba'zi birlarini eslatdik, xolos.. Bolalarning o'simliklarni o'stirish va hayvonlarni parvarish qilishda ishtirok etishlari ularda har bir ishda javobgarlikni his qilishga va mehnatsevarlikka o'rgatadi.

Jismoniy tarbiya. Insonning ma'naviy shakllanishida, mazmunli hayot kechirishida jismonan sog'lom bo'lishining ahamiyati beqiyos kattadir. Xalqimiz «tani sog'lik — tuman boylik», «to'rt muchaling sog' bo'lsin» deb bekorga aytmagan. Bu naqlarning tuman-tuman ma'nosi bor.

anatomiyasi va fiziologiyasidan ma'lumki, bolalar 7—8 yoshgacha bo'yiga har yili 5 sm gasha o'sib, tana og'irligi 2-2,5 kg ga ortib boradi. Keyin esa biroz sekinlashadi. Bundan ko'rinib turibdiki, bolaning jismonan sog'lom o'sishini yoshlikdan ta'minlash kerak. Bunda qanday tarbiya vositalaridan foydalanish kerak, degan haqli savollar tug'ilishi mumkin.

Bolalarni jismonan to'g'ri tarbiyalash uchun quyidagi shartlarga qat'iy rioya qilish kerak:

gigienik ko'nikmalar hosil qilib tarbiyalash (bino, hovli, jihozlar, kiyim-bosh, poyafzal gigienasi)

tibbiyot xodimlariniig doimiy nazoratida (soglig'i, antro-politrik ma'lumotlari, fiziologik holati) bo'lish

MTMdagi bolalarning kun tartibini tuzish (ovqatlanish, uyqu, o'yin, mashg'ulot, sayrlar, organizmni chiniqtirish)

MTT yoshidagi bolalarga tabiat vositasida jismoniy tarbiya berishda oshiq havoda sayr qildirish, tog' etaklari, daryo bo'ylariga sayohatga shiqish, shahar ishidagi istirohat bog'larida bo'lish, ular bilan MTM hovlisida birgalikda mehnat qilish, harakatli o'yinlar tashkil qilish, o'simliklar va hayvonot dunyosi bilan tanishish, hayvonot bog'larida bo'lish kabilar bolani jismoniy tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. MTM hovlisidagi gullarni parvarish qilish, tagini yumshatish, sug'orish, gulzorni begona o'tlardan tozalash, gullarga mineral va madaniy o'g'itlar solish kabi ishlar bolalarni ham mehnatsevarlikka, ham jismonan soglom bo'lib o'sishlariga yordam beradi.

Yosh avlodni jismoniy tarbiyalashda yer maydonchasi, MTM hovlisining mavjudligi muhim ega. Bola oshiq havoda sayr etar ekan, nafas olish organlarining rivojlanishi bilan birga tanasining boshqa a'zolari mustahkamlanadi, sog'lom o'sishi uchun sharoit yaratiladi. Tabiat vositasida jismoniy tarbiya berishning turlari juda ko'p bo'lib, ulardan oqilona foydalanish kerak.

Ekologik tarbiya. Bolalarning ekologik tarbiyasi-pedagogikaning bolalarni tabiat bilan tanishtirish dasturlarida o'z ifodasini topgan ana'naviy yondoshish, keyingi yillarda yuzaga kelgan yangi bir yo'nalishdir.

Voyaga yetayotgan yosh avlodni ekologik tarbiya muammosi avvalambor hozirgi zamon olimlarining tabiat va jamiyatdagi o'zaro bog'liqliklarini diqqat bilan kuzatishlari natijasida kelib shiqdi. Hozirgi kunda inson va tabiatning o'zaro munosabatlar xarakteri yer sharida hayotni saqlab qolish bilan bog'liqdir. Ushbu muammolarning dolzarbligi, ekologik va biologik qonuniyatlarni hisobga olmagan holda tabiiy resurslardan foydalanish, sanoat ishlab shiqarishning tez sura'tlar bilan o'sib borishi va nihoyat, tabiatda inson faoliyati orqali yuzaga kelgan aniq ekologik xavf vujudga kelganligi bilan asoslanadi. Olimlar tabiat jamiyat bir-biriga ta'sirining o'ziga xosligini tahlil qilish orqali, hozirgi zamon sharoitida tabiat va jamiyatning yangi turiga o'tishni ta'minlash kerak degan xulosaga keldilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni ekologik tarbiyasi muhim ahamiyatga ega, shunki xuddi mana shu yoshda informatsiyalarning 70%ni qabul qiladilar, ma'naviy madaniyatning bir qismi hisoblangan shaxsiy ekologik madaniyatning poydevor asoslari shakllanadi. Bolalarning ekologik tarbiyasi maqsad sari yo'naltirilgan pedagogik jarayon. Shaxsni ekologik tarbiyalash, tabiatni muhofaza qilish munosabatlariga ijobiy yondogshish, tabiat bilan bog'liq bo'lgan faoliyatni amalga oshirishda ekologik muhofaza nuqtai nazaridan yo'naltirilgan intizom, ekologik ongning yuzaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Shaxsning ekologik madaniyati - ekologik tarbiyaning natijasi bo'lib hisoblanadi. Maktabgacha yoshda bolaning shaxsiy ekologik madaniyatining tarkibiy qismi – tabiatni bilish bo'yicha bilim va uning ekologiya nuqtai nazaridan yo'naltirilganligi, kundalik turmush, turli-tuman faoliyatlarda:-(uy sharoiti, mehnat jarayoni va turli xil o'yinlarda) foydalanishni tashkil qiladi.

Мактабгача таълим муассасаларидаги педагогик жараёнда бола шахсни экологик тарбиялаш қуйидаги фаолият турларини очиб бериш орқали амалга оширилиши мумкин.

Kelajak avlodni barkamol kishilar qilib tarbiyalash shu kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu borada bolalarni tabiat bilan tanishtirish muhim rol o'ynaydi. Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim muassasalarida ishlayotgan Tarbiyachilar oldida bolalarda tabiat go'zalliklarini ko'ra bilish, uni sevishtirish, tabiatda yuz berayotgan voqea, hodisalar haqida to'g'ri tushunchalar hosil qilish, ularga ekologik ta'lim-tarbiya berishdek muhim vazifa turadi. Tarbiyachi eng avvalo o'zi tabiatni sevuvchi, jonli va jonsiz tabiat haqida aniq bilimlarga ega bo'lmog'i lozim.

Tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun «Ilk qadam» davlat o'quv dasturida berilgan tabiatga oid bilimlar bilan tanishib shiqqan va har bir yosh guruh uchun berilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi zarur. Tarbiyachi har bir faslda olib boradigan tabiat haqidagi bilimlarini to'g'ri rejalashtirishi, yer maydonchasidagi o'simliklar, tirik burshakdagi xona o'simliklari, akvariumda, terrariumda yashovshilarni parvarish qilish ko'nikmalarini, qafasdagi qushlar va mayda sut emizuvshilar bilan tanishtirishni to'g'ri yo'lga qo'yishi zarur. Tarbiyachi bolalarni yuqoridagilar bilan tanishtirar ekan, ularning dunyoqarashini shakllantirib, jonli va jonsiz tabiatning xususiyatlarini o'rganib, - ular haqida dastlabki tushunchalar beradi.

Tabiat vositasida tarbiya berish umumiy tarbiyaning bir qismi bo'lib, u o'z oldiga bolalarning yosh xususiyatlarini, bilish jarayonlari, qobiliyatlarini yaxshi bilgan holda tarbiya berishni vazifa qilib qo'yadi. Maktabgacha tarbiya ishida uning ko'p qirralari borki, bu pedagogika fani qonuniyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadigan juda keng ijtimoiy hodisadir.

Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirar ekanmiz, avvalo, pedagogika fanining asoschilarini aytib o'tgan fikrlariga asoslanamiz. G'arbning ilg'or pedagoglaridan Ya.A.Komenskiy bolalarga beriladigan bilim hayotiylikka va ko'rgazmalilikka asoslanishi kerak, - degan edi. Bolalarga tabiat orqali beriladigan bilimlar turlicha metod va usullar bilan olib boriladi va ekskursiya, sayr, ta'limiy o'yinlar orqali mustahkamlanib shuqurlashtiriladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tabiat – bolalarni har tomonlama tashkil toptirishda asosiy omil sifatida.

2. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachi shaxsiga qo'yiladigan talablar haqida fikringiz.

Adabiyotlar

1. Djanpeisova G.E., Rasulxo'jayeva M.A., Tabiat bilan tanishtirish. T.: Innovatsiya Ziya, 2020.-320 bet
2. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. T.: Tafakkur bo'stoni 2013
3. N.Kayumova. Maktabgacha pedagogika. T.: TDPU 2013.
4. Yusupova P.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. T.: O'qituvchi. 1995.
5. Rasulxo'jayeva M.A. Bolalarni hayvonot olami bilan tanishtirish orqali ahloqiy sifatlarini shakllantirish texnologiyasi. T.: "Ilm-Ziyo-Zakovat", 2020

13-Mavzu: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirishning mazmuni.

Reja:

1. Tabiat bilan tanishtirish tamoyillari.
2. Tabiatdagi ekologik bog'lanishlar haqidagi bilimlarni shakllantirish. Yer va quyosh haqida tasavvurlarini shakllantirish.
3. Bolalarga tabiatdagi o'simlik va hayvonlarni bir-biriga bog'liqligini tushuntirish.

Kalit so'zlar: ekskursiya, sayr, ta'limiy o'yinlar, ko'rgazmalilik prinsipi, ilmiylik prinsipi, o'lkashunoslik prinsipi, faslchilik prinsipi.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya ishida uning ko'p qirralari borki, bu pedagogika fani qonuniyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadigan juda keng ijtimoiy hodisadir. Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirar ekanmiz. avvalo pedagogika fanining asoschilarini aytib o'tgan fikrlariga asoslanamiz. G'arbning ilg'or pedagoglaridan Ya.A.Komenskiy bolalarga beriladigan bilim hayotiylikka va ko'rgazmalilikka asoslanishi kerak-degan edi. Bolalarga tabiat orqali beriladigan bilimlar turlicha metod va usullar bilan olib boriladi va ekskursiya, sayr, ta'limiy o'yinlar orqali mustahkamlanib chuqurlashtiriladi.

Bolalar yoshiga mos jonli va jonsiz tabiat haqida oddiy tuchunchalar berish bolalarga beriladigan bilimlar oddiy bo'lishi bilan birga ilmiy aniq bo'lishi kerak. Masalan: o'simlikni yorug'likka, suvga, issiqlikka bo'lgan ehtiyoji.

Bolalarga beriladigan bilimlarning barchasi ko'rgazma asosida berilishi shart. O'z o'lkasi tabiati haqida chuqur bilim berish. Tabiatshunoslikning barcha sohalari (botanika, zoologiya, astronomiya) haqida bilim berish.

Dasturning tabiat bilan tanishtirish bo'limiga materiallar quyidagi prinsiplar asosida tanlanadi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish prinsiplari:

Bolalar yoshiga
moslik prinsipi

Ko'rgazmalilik prinsipi

Ensiklopedik prinsipi

Ilmiylik prinsipi

O'lkashunoslik prinsipi

Faslchilik prinsipi

Yuqorida aytib o'tilgan prinsiplar bir-biri bilan bog'liq holda olib boriladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ilmiylilik prinsipiga rioya qilinadi. Beriladigan tabiat haqidagi bilimlar ilmiy bo'lishi bilan birga bolalar tuchunadigan bo'lishi zarur. Masalan: Erta bahorda kunlar isiydi. Kunlar isigani sababli daraxtlar kurtak chiqaradi. Osmon ko'm-ko'k tus oldi biz endi maktabgacha ta'lim yer maydonchasiga ekin ekishimiz mumkin.

Mana shunday oddiy misollar orqali bolalar aniq va ilmiy asosda tuchunchalarga ega bo'ladilar.

Ilmiy prinsipi bolalar yoshiga mos bo'lsagina samarali natija beradi. Bu haqda Ya.A.Komenskiy shunday degan: Oddiydan-murakkabga, yaqindan-uzoqqa, tanishdan-notanishga tomon borish kerak. Bu prinsiplar dasturdagi tabiat bilan tanishtirish bo'limida o'z aksini topgan. Biz bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bevosita o'zlariga yaqin bo'lgan, atroflarini o'rab turgan tabiat bilan tanishtirishdan boshlaymiz. Bolalarga avval MTMdagi daraxtlar so'ngra o'rmondagi daraxtlar haqida bilim beramiz. Demak, biz yaqindan-uzoqqa tomon degan qoidaga rioya qilishimiz zarur.

Biz bolalarga bilim berishda ularning avvalgi bilimlariga tayanamiz. Shundagina ular yangi bilimni chuqur o'zlashtirib oladilar. Bolalarga beriladigan bilim ilmiy, bolalar yoshiga mos bo'lsa-yu, ular ko'rgazmasiz bo'lsa, bolalar yaxshi tuchunmaydilar

"Avval sezgilarda bo'lmagan predmet, intellektda ham bo'lmaydi" Ya.A.Komenskiy

Shundan kelib chiqib hissiy tajribani bilish va o'rganish asosida quyidagi ko'rgazmalilik prinsipini asoslab berdi. Ko'rgazmalilik faqat buyum, hodisalarni ko'rib idrok etish emas, balki ularni hamma sezgi organlarini jalb qilgan holda idrok

qilishdan iborat. Bu didaktikaning oltin qoidasi hisoblanadi. Agar biror bir predmetni bir necha sezgi organlari bilan idrok qilish mumkin bo'lsa, shu predmetni idrok qilish uchun bir yo'la bir necha sezgi organlarini ishga solish lozim. Agar o'rganilayotgan predmetni ko'rish imkoni bo'lmasa, ularning sur'atlari yoki modellariga murojaat qilish lozim. Demak, ko'rgazmalilik bolalarni abstrakt tuchunchalarini real anglashga olib keladi.

Ensiklopedik so'zi grekcha so'z bo'lib, barcha fanlarni har tomonlama bilim olish, bilimlar yig'indisi ma'nosida qo'llaniladi

Bolalar osmon jismlarini astronomiyadan, o'zi tug'ilib o'sgan shahar, qishloq, voha, daryo, tog'larning nomlarni geografiyadan; O'simliklar nomlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari botanikadan bilib boradilar.

Tabiatshunoslik bilimlarini oddiydan – murakkabga tizimli ravishda yaqindan – ya'ni o'z o'lkasi tabiatidan boshlab uzoq ya'ni boshqa o'lka tabiatini tanish, o'rganish asosida amalga oshiriladi. O'z o'lkasi tabiati bilan tanishish bevosita bolani tevarakatdagi, MTMdagi yer maydonchasidagi o'simliklar, gullar, ko'chatlar, daryo va ko'l nomlari, tog'lar, yo'lda uchraydigan maysalar nomi, hayvonot olami; ya'ni bola kundalik hayoti davomida duch keladigan jonli va jonsiz tabiat bilan tanishishdan boshlash zarur. Shu tizim asosida ish tashkil etilsa, o'zga o'lkaning tabiati bilan tanishish yengil, oson kechadi.

Respublikamizning o'ziga xos etnik xususiyatlari, geografik jihatdan iqlimi, tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

Dasturda amaliyotda erishilgan yutuqlar asosida ta'lim-tarbiya haqida nazariy vazifalar berilgan. Unda maktabgacha yoshdagi bolalarni har yosh bosqichiga xos psixofiziologik xususiyatlari hisobga olingan. Dastur ilk yoshdagi ikkinchi kichik guruhdan to maktabgacha tayyorlov guruhi uchun mo'ljallangan bilim va ko'nikmalar hajmini o'z ichiga oladi.

Bizga ma'lumki, maktabgacha tarbiya muassasalarida turli yoshdagi bolalar tarbiyalanadilar. Maktabgacha bo'lgan davrda bolalarga har bir guruxda jonli va jonsiz tabiat haqida bilim beriladi. Bu beriladigan bilim, ko'nikma, malakalar guruxdan guruxga o'tgan sayin chuqurlashtirilib, kengaytirilib, murakkablashib boradi.

Dasturda tabiatshunoslik materiallari barcha guruh uchun yil fasllariga qarab taqsimlangan. Har bir mavsumda jonli va jonsiz tabiatdagi hamda kishilar faoliyatidagi eng aniq xarakterli hodisalar ko'rsatib o'tilgan. Materialarning bunday joylashishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, uni taxlil qilish imkonini beradi.

Tabiat bilan tanishtirish dasturi respublikaning o'ziga xos tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

Maktabgacha tarbiya tashkilotlarida qo'llaniladigan "Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya dasturi" davlat hujjati sanaladi. Har bir MTM mudirasi, uslubiyotchisi, tarbiyachisi shu hujjat materiallarini to'liq amalga oshirishlari shart. Dasturning tabiat bilan tanishtirish bo'limi. Hamma bo'limlar bilan uzviy bo'lingan. Tabiat haqidagi tasavvur va tuchunchalarni hosil qilish so'z yordamisiz bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun ham ona tilini chuqur o'rganish undan foydalana olish tabiatni kuzatish

va o'rganish bilan chambarchas bog'liq. Bola tabiatini kuzatish davomida olgan bilimlarini o'zlari tasviriy faoliyatlarida aks ettiradilar. Tabiatni kuzatish orqali sanashni, miqdor, o'zgarishlarini o'rganib boradilar (daraxt baland, buta past, daraxt tanasi 1ta, buta tanasi ko'p). Jismoniy mehnat bolalarni jismonan baquvvat, sog'lom o'sishlari uchun yordam beradi. Bundan tashqari tabiatga oid bo'lgan harakatli o'yinlar ham bolani jismonan barkamol bo'lishiga yordam beradi. Bu misollarning barchasi dasturda o'z aksini topgan. Dasturga material tanlash tabiat bilan tanishtirishdagi barcha printsiplarga rioya qilingan holda amalga oshirilgan.

Yuqorida bayon etilganidek, MTTda turli yoshdagi bolalar tarbiya topadilar. Bolalarning o'zlashtirish qobiliyatini hisobga olingan holda dastur quyidagicha tuzilgan, ya'ni, bolalar maktabgacha ta'lim muassasalarida bo'lgan davrlarida bitta mavzu bilan bir necha marta tanishadilar. Lekin har safar chuqurroq, kengaytirilgan holda tanishadilar.

Masalan: Kichik guruhda suv haqida tuchuncha berilganda suv bilan yuviniladi, suvni ichadilar, suvsovuq, iliq bo'ladi. Suv oqadi kabi o'rgatiladi. O'rta guruhda suv tiniq, ayrim predmetlar suvda cho'kadi, issiq kunda suv tez, sovuq kunda sekin quriydi, katta tayyorlov guruhlarida suvning tabiatda aylanib yurishi, o'simlik, inson hayotida uning o'rni, suvdan elektr energiyasi olishda foydalanish mumkin kabi tuchunchalar oddiydan-murakkabga qoidasi asosida tuchuntirilib boriladi. Demak, har bir guruhda tabiatga oid bilimlar har yili murakkablashib boradi.

Dastur faslchilik prinsiplari asosida tuzilgan. Materiallarning bunday joylashtirilishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni tahlil qilishga yordam beradi. Dasturda o'rta guruhdan boshlab har bir faslda bolalarga jonli va jonsiz tabiatidagi, o'simliklar hayotidagi, hayvonot olamidagi o'zgarishlar va ular haqida bolalar olishlari lozim bo'lgan bilimlar berilishi hisobga olingan.

Biror bir faslda o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar, ob-havoning o'zgarishini kuzatish, hayvonot olamidagi o'zgarishlarni, kishilarning shu mavsumdagi mehnatlari bolalarga yaqqol ko'rinadi. Shu fasldagi barcha tabiat haqidagi, unda sodir bo'ladigan o'zgarishlar haqida to'liq, tasavvurlar shakllanadi. Bundan tashqari dasturda tabiat haqidagi tasavvurlarini shakllantirish kvartallarga bo'lib berilgan.

Bolalarga beriladigan bilimlarni kvartallarga bo'lib joylashtirishda ham yuqorida ko'rib o'tilgan printsiplarga rioya qilinadi.

Har bir guruhda yil oxirida bolalar egallashlari lozim bo'lgan bilimlar ko'rsatiladi. Dastur materiallarini joylashtirishda ketma-ketlik, tizimlilikka amal qilingan. Maktabgacha ta'lim jarayonida tabiat bilan tanishtirish – bolalarning atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini boyitish, ekologik ongini shakllantirish, ularni tabiatni sevishtirish va asrash ruhida tarbiyalashning muhim yo'nalishidir. Bu jarayon bolalarning bilish faoliyatini rivojlantiradi, tafakkurini kengaytiradi va ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tabiat bilan tanishtirishning asosiy mazmuni:

1. Tabiat hodisalari va fasllar bilan tanishtirish

- Bolalar yil fasllari: bahor, yoz, kuz va qishning o'ziga xos belgilarini kuzatish orqali bilib boradilar.
- Ob-havo hodisalari (yomg'ir, qor, shamol, quyoshli kunlar) haqida tushunchaga ega bo'ladilar.

2. O'simliklar dunyosi

- Bolalar turli daraxt, gullar, mevali o'simliklar bilan tanishadi.
- Ularning o'sishi, parvarishi, barg va gullarning o'zgarishini kuzatish orqali tabiat qonuniyatlarini anglaydilar.
- Gul ekish, sug'orish, parvarish qilish orqali mehnatsevarlik va mas'uliyatni o'rganadilar.

3. Hayvonot olami

- Uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar, ularning farqi, foydali va zararli turlari haqida bilimlar shakllantiriladi.
- Qushlar, hasharotlar, baliqlar hayoti kuzatiladi, ularning tabiatdagi o'rni tushuntiriladi.

4. Tabiat resurslari va toza muhit

- Havo, suv, yer, quyosh nuri – hayot manbai sifatida tanishtiriladi.
- Bolalarga bu boyliklarni asrab-avaylash, iflos qilmaslik kerakligi o'rgatiladi.

5. Ekologik tarbiya

- Tabiatga mehr-muhabbat uyg'otish, daraxtni sindirmaslik, gullarni bexosdan uzmaslik, hayvonlarga mehribon bo'lish kabi odatlar shakllantiriladi.
- "Yashil makon" tushunchasi singdirilib, atrofni obod qilishga da'vat qilinadi.

Tabiat bilan tanishtirishning metodlari

- **Kuzatish** – bolalarni o'z ko'zi bilan ko'rib, solishtirish va tahlil qilishga o'rgatadi.
- **Sayohatlar va ekskursiyalar** – bog', park, dala, tabiat qo'ynida kuzatishlar olib boriladi.
- **Amaliy ishlar** – gul ekish, suv quyish, hayvonlarni parvarish qilish.
- **Suhbat va hikoya** – o'qituvchi orqali bilimlarni mustahkamlash.
- **O'yin va tajribalar** – bolalarda qiziqishni oshirish va faol ishtirokni ta'minlash.

Xulosa

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish bolalarni ilmiy bilimlarga yaqinlashtiradi, ularda ekologik madaniyatni shakllantiradi, mehnatsevarlik, mehr-shafqat, kuzatuvchanlik kabi ijobiy sifatlarni tarbiyalaydi. Tabiatni o'rganib ulg'aygan bola kelajakda uni asrab-avaylashga, inson va tabiat uyg'unligida yashashga intiladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Tabiat bilan tanishtirish tamoyillari.
2. Tabiatdagi ekologik bog'lanishlar haqidagi bilimlarni shakllantirish. Yer va quyosh haqida tasavvurlarini shakllantirish.

3. Bolalarga tabiatdagi o'simlik va hayvonlarni bir-biriga bog'liqligini tushuntirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Djanpeisova G.E., Rasulxo'jayeva M.A., Tabiat bilan tanishtirish. T. Innovatsiya Ziyo, 2020.-320 bet
2. Yusupova P.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. T.: O'qituvchi. 1995.
5. Rasulxo'jayeva M.A. Bolalarni hayvonot olami bilan tanishtirish orqali ahloqiy sifatlarini shakllantirish texnologiyasi. T.: "Ilm-Ziyo-Zakovat", 2020

14-Mavzu: Tabiat bilan tanishtirish dasturining mohiyati.

Reja:

1. Tabiat bilan tanishtirish dasturining mohiyati.
2. Dasturning konsentrik tamoyili asosida tuzilishi.
3. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda faslchilik tamoyiliga oid joylashtirish.

Tayanch iboralar: konsentrik tamoyil, faslchilik tamoyili, tabiiy xususiyatlar, oddiy izlanuvshanlik qobiliyati.

MTT tabiati bilan tanishtirish dasturi Respublikamizning o'ziga xos etnik xususiyatlari, geografik jihatdan iqlimi, tabiiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

Dasturda amaliyotda erishilgan yutuqlar asosida ta'lim-tarbiya haqida nazariy vazifalar berilgan. Unda maktabgacha yoshdagi bolalarni har yosh bosqishiga xos psixofiziologik xususiyatlari hisobga olingan. Dastur ilk yoshdagi ikkinchi kichik guruhdan to maktabgacha tayyorlov guruhi uchun mo'ljallangan bilim va ko'nikmalar hajmini o'z ishiga oladi.

Bizga ma'lumki, maktabgacha tarbiya tashkilotlarida turli yoshdagi bolalar tarbiyalanadilar. Maktabgacha bo'lgan davrda bolalarga har bir guruxda jonli va jonsiz tabiat haqida bilim beriladi. Bu beriladigan bilim, kunikma, malakalar guruxdan guruxga o'tgan sayin shuqurlashtirilib, kengaytirilib, murakkablashib boriladi.

Dasturda tabiatshunoslik materiallari barsha guruh uchun yil fasllariga qarab taqsimlangan. Har bir mavsumda jonli va jonsiz tabiatdagi hamda kishilar faoliyatidagi eng aniq xarakterli hodisalar ko'rsatib o'tilgan. Materialarning bunday joylashishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, uni taxlil qilish imkonini beradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida qo'llaniladigan "Ilk qadam" o'quv dasturi davlat hujjati sanaladi. Har bir tashkilot mudirasi, uslubchisi, tarbiyachisi shu hujjat materiallarini to'liq amalga oshirishlari shart. Dasturniig tabiat bilan tanishtirish bo'limi hamma bo'limlar bilan uzviy bo'lingan.

Tabiat haqidagi tasavvur va tushunchalarni hosil qilish so'z yordamisiz bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun ham ona tilini shuqur o'rganish undan foydalana olish tabiatni kuzatish va o'rganish bilan shambarshas bog'liq.

Bola tabiatni kuzatish davomida olgan bilimlarini o'zlari tasviriyl faoliyatlarida aks ettiradilar. Tabiatni kuzatish orqali sanashni, miqdor, o'zgarishlarini o'rganib boradilar (daraxt baland, buta past, daraxt tanasi 1 ta, buta tanasi ko'p). Jismoniy

mehnat bolalarni jismonan baquvvat, soglom o'sishlari uchun yordam beradi. Bundan tashqari tabiatga oid bo'lgan harakatli o'yinlar ham bolani jismonan barkamol bo'lishiga yordam beradi. Bu misollarning barshasi dasturda o'z aksini topgan. Dasturga material tanlash tabiat bilan tanishtirishdagi barsha prinsiplarga rioya qilingan holda amalga oshirilgan.

Yuqorida bayon etilganidek, bolalar tashkilotida turli yoshdagi bolalar tarbiyalanadilar. Bolalarning o'zlashtirish qobiliyatini hisobga olingan holda dastur quyidagicha tuzilgan, ya'ni, bolalar bog'cha tashkilotda bo'lgan davrlarida bitta mavzu bilan bir nisha marta tanishadilar. Lekin har safar chuqurroq, kengaytirilgan holda tanishadilar.

Masalan: kichik guruhda suv haqida tuchuncha berilganda suv bilan yuviniladi, suvni ichadilar, suv sovuq, iliq bo'ladi, suv oqadi kabi o'rgatiladi. O'rta guruhda suv tiniq, ayrim predmetlar suvda sho'kadi, issiq kunda suv tez, sovuq kunda sekin quriydi, katta va tayyorlov guruhlarida suvning tabiatda aylanib yurishi, o'simlik, inson hayotida uning o'rni, suvdan elektr energiyasi olishda foydalanish mumkin kabi tuchunshalar oddiydan - murakkabga qoidasi asosida tuchuntirilib boriladi. Demak, har bir guruhda tabiatga oid bilimlar har yili murakkablashib boradi.

Dastur faslchilik prinsiplari asosida tuzilgan. Materiallarning bunday joylashtirilishi tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarishlarni tahlil qilishga yordam beradi. Dasturda o'rta guruhdan boshlab har bir faslda bolalarga jonli va jonsiz tabiatidagi, o'simliklar hayotidagi, hayvonot olamidagi o'zgarishlar va ular haqida bolalar olishlari lozim bo'lgan bilimlar berilishi hisobga olingan.

Biror bir faslda o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar, ob-havoning o'zgarishini kuzatish, hayvonot olamidagi o'zgarishlarni, kishilarning shu mavsumdagi mehnatlari bolalarga yaqqol ko'rinadi. Shu fasldagi barsha tabiat haqidagi, unda sodir bo'ladigan o'zgarishlar haqida to'liq, tasavvurlar shakllanadi. Bundan tashqari dasturda tabiat haqidagi tasavvurlarini shakllantirish kvartallarga bo'lib berilgan.

Bolalarga beriladigan bilimlarni kvartallarga bo'lib joylashtirishda ham yuqorida ko'rib o'tilgan prinsiplarga rioya qilinadi.

Har bir guruhda yil oxirida bolalar egallashlari lozim bo'lgan bilimlar ko'rsatiladi. Dastur materiallarini joylashtirishda ketma-ketlik, tizimlilikka amal qilinadi.

Dastur asosida tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarida beriladigan bilimlar bolalarning imkoniyatlari hamda o'rab turgan tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda izshil rivojlantirish imkonini beradi. Mashg'ulotlarni ta'limiy ahamiyati bu bolalarga mashg'ulotlarda berilishi yoki aniqlanishi hamda umumlashtirilishi lozim bo'lgan bilim hajmi, bilish jarayonlarini rivojlantiruvshi, nutqini o'stiruvshi, qiziqishlarini o'stiruvshi, qobiliyatlarini rivojlantiruvshi bo'lmog'i lozim. Tarbiyaviy ahamiyati esa bolalarda kattalarga hurmat, Vatanga, o'z o'lkasi tabiatiga mehr - muhabbat tabiatni avaylab - asrash. tabiat bergan ne'matlardan o'z o'rnida unumli foydalanish kabi hislatlar tarbiyalanadi.

Mashg'ulot uning turlari

Yangi bilim beruvchi	Bilimlarni aniqlovchi	Bilimlarni mustahkamlovchi	Noa'anaviy mashg'ulot

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari bilimlarni bolalarning imkoniyatlari hamda atrof muhit, tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda amalga oshirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida o'tadigan mashg'ulotlarda guruhlarning barsha bolalarida dastur talablariga muvofiq oddiy ilmiy bilimlar shakllanadi, asosiy bilish jarayonlari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum tizim hamda izshillikda o'stiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari qo'yib boriladi. Mashg'ulotlar ularni aniqlash, tizimga solish imkonini beradi. Bolalarni mashg'ulotlarda o'qitish turli metodlarda amalga oshiriladi. Uslub mashg'ulotning turiga, uning maqsadiga ko'ra aniqlanadi. Ayrim mashg'ulotlarda boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Shu maqsadda tarbiyachi kuzatish, rasmlarni ko'rsatish, badiiy asarlarni o'qish, diafilm, kinofilmlarni kursatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar aniqlanadi, kengaytiriladi, chuqurlashtiriladi. Yuqorida keltirilgan usullardan tashqari mazkur mashg'ulotda bolalarning tabiatdagi mehnatidan ham foydalaniladi. Mashg'ulotning yana bir muhim vazifasi - bolalar bilimini umumlashtirish, tizimga solish.

Mashg'ulotlar barcha yosh guruhlarida kichik va o'rta guruhda, oyda ikki marta katta, tayyorlov guruhlarida haftada bir marta o'tkaziladi.

Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda mashg'ulotning tuzilishi uslubini to'g'ri tanlash, ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy ob'ektlarning xususiyatlari va bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan yovvoyi hayvon haqidagi bilimni shakllantirish yaxshisi diafilm, kinofilm ko'rsatish hayvonlar. o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalarning mashg'ulotlarida kuzatish o'yin uslubidan foydalanib amalga oshiriladi. Og'zaki uslubdan asosan maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan bo'ladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi. Tanlangan uslub dastur vazifasining to'liq, bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatlarini ta'minlashi lozim. Mashg'ulot o'tkazishga tayyorlanar ekan tarbiyachi ishlash uchun qanday ko'rgazmali qurollar tanlashni rasmlar, gerbariylar, tabiat kalendarlarni tuzishni rejalashtiradi.

Qanday o'simlik yoki hayvonni parvarish kilish, ekiladigan ekinning nimaga kerak bo'lishini o'ylab ko'radi. Shundan keyingina u mashg'ulotning borishi ustida fikr yuritadi.

Bolalarda oddiy izlanuvshanlik qobiliyatini oshirish ularning tabiat bilan tanishtirishdagi mustaqilligini, fikr doirasini oshirishda va o'ta faol bo'lishini ta'minlaydi. Bunday qobiliyat bolalarga tabiat hodisalarini tuchunishga, uning sodir

bo'lish sabablarini bilishga imkon beradi Bolalarda izlanuvshanlik qobiliyatini hosil qilish ma'lum tizim asosida amalga oshiriladi. U bolalarni tabiatda bo'ladigan voqea, hodisalarni ko'rish, taxlil qilish asosida turli faoliyatlardan boshlanadi. Shundan keyin bolalarda fikrlash qobiliyati shakllanadi. Turli muammolar paydo bo'ladi. Bolalar bu muammolarni eshishni uylab mulohaza yuritadilar Natijada bolalar tabiatda buladigan o'zgarishlar. Ob-havo, uning o'zgarishlari, sabab-oqibatlar haqida tabiatdagi o'zaro bogliqliklar haqida ilmiy tuchunshalar paydo bo'ladi. "Ilk qadam" dasturida belgilanganlarni bolalarga singdirish uchun bolaning bilishga bo'lgan faolligini va amaliy faoliyatini oshirish zarur. Buning uchun Tarbiyachi dasturdan izlanuvshanlik faoliyati yo'li bilan o'rganiladigan tabiat haqidagi bilimlarni ajratib olmog'i kerak.

Nazorat uchun savollar:

1. Tabiat bilan tanishtirish dasturining mohiyati haqida so'zlab bering.
2. Dasturning konsentrik tamoyili deganda nimani tushunasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Djanpeisova G.E., Rasulxo'jayeva M.A., Tabiat bilan tanishtirish. T. Innovatsiya Ziya, 2020.-320 bet
2. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. T.: Tafakkur bo'stoni 2013
3. N.Kayumova. Maktabgacha pedagogika. T.: TDPU 2013.
4. Yusupova P.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish. T.: O'qituvchi. 1995.
5. Rasulxo'jayeva M.A. Bolalarni hayvonot olami bilan tanishtirish orqali ahloqiy sifatlarini shakllantirish texnologiyasi. T.: "Ilm-Ziyo-Zakovat", 2020 y.

15-Mavzu: Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish metod vositalari.

Reja:

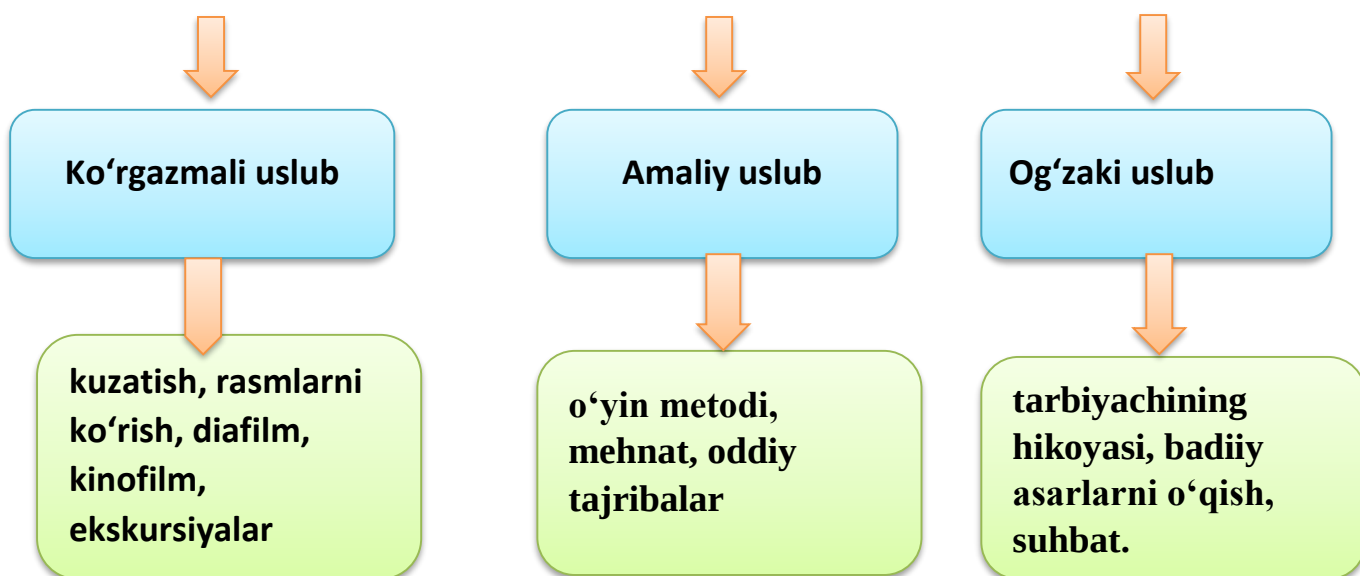
1. Tabiat bilan tanishtirishda ko'rgazmali metod va usullarining o'ziga xosliklari.
2. Kuzatish-tabiat bilan tanishtirishning asosiy usullari sifatida.
3. Tabiatga nisbatan insoniy munosabatlarni shakllantirishda tabiat materiallarini yig'ish va bolalarda ularni badiiy ijodda aks ettirish faoliyatlarini rivojlantirish.
4. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda og'zaki metoddan foydalanish va uning mohiyati.

Tayansh iboralari: kuzatish, usul, amaliy usul, kuzata-bilish, o'simlik, hayvonlar, tarqatma materiallar, o'yin, mehnat, sayr, suhbat.

Tabiat bilan tanishtirish metodi haqida tuchunsha va uning tavsifi.

Pedagogikada metod — pedagog va ta'lim oluvshining (bolaning) ma'lum ta'lim-tarbiyaviy natijasi: bilimlarni egallash, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, qobiliyatlarni o'stirish ahloqiy sifatlar, xulq odatlarni shakllantirishga erishish uchun yo'llangan hamkorlikdagi faoliyatining usulidir. Bolalar MTTda bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida turli melodlardan foydalaniladi.

Tabiat bilan tanishtirish metodlari uchta asosiy guruhga bo'linadi:

Metodlarni tanlashda Tarbiyachi bolalarning yosh xususiyatlari, psixologiyasi, bilimlari, dastur talablari, o'z o'lkasi iqlimining tabiati, pedagogik tamoyillarga moslashadi. Yuqoridagi metodlar bir-biri bilan uzviy bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Tabiat bilan tanishtirishning ko'rgazmali uslubi.

Kuzatish uslubi. Turli yosh guruhlarida bolalarni tabiat bilan tanishtirishda Tarbiyachi ko'rgazmali metod - kuzatishdan keng foydalanadi. Kuzatish - tabiat jismlari va hodisalarning tabiiy sharoitlarda maqsadga yo'nalgan va bevosita hodisalarni borishga aralashmagan holda sezgilar bilan qabul qilib olishdir. Kuzatish murakkab bilish faoliyati bo'lib, bunda idrok, tafakkur va nutq ishtirok etib, barqaror diqqat talab etiladi.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda doimiy kuzatishlar olib borish ularning mantiqiy fikr yuritishi va nutqini o'stirishda g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Bu haqda K.D.Ushinskiy shunday deydi: «Haqiqiy insoniy, aqliy nutq, to'g'ri mantiqiy fikr yuritishdan iboratdir, to'g'ri mantiqiy fikr yuritish esa, biz ko'rsatgandek, boshqa biror predmetdan emas, haqiqiy va aniq kuzatishlardan kelib chiqadi».

Bolalarni tabiatdagi predmet va hodisalar bilan ma'lum bir tartibda tanishtirib borilsa, ularda diqqat va kuzatuvshanlik, tabiatga qiziqish, undagi hodisalarni bilishga intilish kushayib boradi.

Kuzata bilish — juda muhim xususiyat bo'lib, bunda bolada to'g'ri yoza bilish, og'zaki nutq malakalari rivojlanadi.

Bolalarni hodisa va predmetlarni maqsadga muvofiq holda o'zlashtira olishga va ularning eng muhimlarini ajrata olishga o'rgatish zarur.

Tarbiyachi kuzatish ishlarini olib borishda predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqa va sabablarning bog'lanishlarini ilg'ab olishni bolalarga o'rgatishi kerak. Shunday qilib maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning tafakkurlari tabiat haqidagi aniq bilimlarni to'plash orqali o'sadi. Kuzatishlar diqqatni jalb qilish bilangina olib borilishi mumkin. Kuzatish, ya'ni predmet va hodisalarga diqqatni maqsadga muvofiq holda jalb qilishga o'rgatish bilan biz ularda ixtiyoriy diqqatni ham o'stiramiz.

Noto'g'ri tuchunshalarni tuzatish, yangi tuchunshalar hosil qilishga nisbatan ansha qiyinroqdir. Shuning uchun bolalar maktabgacha ta'lim yoshidayoq, his qilish tajribalariga asoslangan holda, tabiat haqida to'g'ri tuchunshalarga ega bo'lishlari juda muhimdir.

Bolalarda tabiatga qiziqishni tarbiyalash zarur, shunki u sog'lom bo'lmagan faotiyatlarda ham vujudga kelishi mumkin. Masalan, bolalar qo'ng'iz va kapalaklarni tutib olib, nima qilar ekan deb, ularning qanot va oyoqlarini uzib tashlaydilar. Yoki hayvonlarni, qushlarni qiynab, natijasi nima bo'lar ekan, deb qiziqadilar. Ularga tabiatning o'zaro bog'liqligini, ya'ni uning "oltin zanjir" ekanligini tuchuntirish zarur. Bu orqali bolalarga ekologik talim-tarbiya berib boriladi.

Tabiat bilan yaqin munosabatda bo'lish, kuzatuvshanlik bilan birgalikda bilishga ham qiziqishni o'rgatadi. Buning asosida taxminiy va tekshiruvshanlik refleksi yotadi va uning nihoyatda taraqqiy etishi insonning xarakterli xususiyatidir, deb hisoblaydi I.P.Pavlov. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni kattalarga «Bu nima?», «Nima uchun?», «Qanday qilib?» kabi sheksiz savollari bunga misol bo'la oladi. Bu o'rinda Tarbiyachi savollarga javob topishda bolalarning o'zlarini jalb qilishga harakat qilishi zarur.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning turli yosh guruhlarida Tarbiyachi kuzatishlarni tashkil etar ekan, uning turli xillaridan foydalanadi.

Kuzatishlar davomiyligi va xarakteri bo'yisha qisqa muddatli va uzoq muddatli hamda qiyoslash (solishtirma) bo'lishi mumkin.

O'simlik va hayvonlarni o'sishi hamda rivojlanishi, tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar haqidagi bilimlarning jamg'arilishi uchun kuzatishning ansha murakkabroq turi — uzoq muddatli kuzatishlardan foydalaniladi. Bunda bolalarning ob'ektning kuzatilayotgan holatini ilgarigisi bilan qiyoslashlariga to'g'ri keladi. Kuzatish predmetlarning ayrim belgilariga qarab holatlarini aniqlash (masalan, gulning bargiga qarab uni sug'orish, akvariumdagi suvning holatiga qarab suvni almashtirish, yoki qordagi izga qarab qaysi qushning izi ekanligi, mevalarning pishgan yoki xomligini rangiga qarab ajratish) maqsadida ham tashkil etiladi. Kuzatishning bu turi bolalarda tabiat hodisalarini analiz qilish, ayrim ma'lumotlarni qiyoslash, soddaroq xulosalar shiqarish ko'nikmalarini hosil bo'lishiga yordam beradi. Solishtirma va uzoq muddatli kuzatishlar mazmuniga ko'ra murakkab bo'lganligi sababli, maktabgacha ta'lim, o'rta,

katta hamda maktabga tayyorlov guruhlarida foydalaniladi. Bu kuzatuvlar davomida bolalarda analiz qilish, qiyoslash, xulosalar shiqarish jarayoni takomillashadi. Kuzatishlar mazmuniga va Tarbiyachining o'z oldiga qo'ygan maqsadiga ko'ra o'simlik va hayvonlar, ob-havo hamda kattalarning tabiatdagi mehnati bilan ekskursiya, sayrlarda, shuningdek tabiat burshagidagi mashg'ulotlarda tashkil etiladi. Qisqa muddatli kuzatish jarayonida bolalar predmetlarning shakli, rangi, katta-kichikligi, tuzilishi, fazoviy joylashuvi, xarakterini farqlashni, hayvonlar bilan tanishganda esa harakat xarakteri, ularning shiqaradigan tovushlarini o'rganadilar. Bu kuzatish turiga masalan, qor yoki yomg'ir yog'ishi, kamalakning hosil bo'lishi kabi holatlar kiradi.

Barsha hollarda kuzatish bolalarning yuksak aqliy faoliyatini rivojlantirishi, ularni fikrlashga, berilgan savollarga javob topishga undashi, shuningdek, ulardagi qiziqishlarni rivojlantirishi va tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni tarbiyalashi lozim.

Tarbiyachining kuzatishga tayyorlanishi. Kuzatishni tashkil etishda ob'ekt tanlash katta ahamiyatga ega. Tanlangan ob'ekt yaxshi holatda, bo'lishi kerak, ya'ni o'simlik so'limagan, navlari o'ralmagan, hayvon qo'lga o'rgatilgan, sog'lom, bolalardan sho'shimaydigan bo'lishi zarur. Kuzatish tabiat burshagida bo'lsa, ob'ekt yaxshi yoritilgan bo'lishi, unga yaqinlashish qulay bo'lishi uchun yorug'lik yon tomondan tushib turishi lozim. Bolalar hayvonlarning harakatini kuzata turib, ovqat berishlari, silashlari, ular bilan o'ynashlari mumkin. Bunda hayvonlar o'zlarini erkin tutishlari, bemalol harakat qilishlari zarur. Buning uchun bolalar tabiat burshagida qulay joylashib o'tirishlari maqsadga muvofiqdir.

Kuzatinshi boshqarish. Tarbiyachi kuzatinshi birinshi marotaba o'tkazayotgan bo'lsa, dastlab bolalarda hosil bo'lgan qiziqishlarini qondirish hamda kuzatilayotgan predmet haqida birinshi taassurot hosil qilish uchun ularni kamida 1—2 daqiqa tomosha qildirib turadi.

Kuzatinshi boshqarish jarayonida Tarbiyachi xilma-xil usullardan bolalarning yoshlariga mos savol va topshiriqlar, predmetni ushlab ko'rish, qiyoslash, o'yin harakatlaridan foydalanadi.

Tarbiyachi kuzatishni tashkil qila turib, kerakli ma'lumotlarni aytishi, kuzatiladigan ob'ektning muhim xususiyatlarini ajratishi zarur. Bolalarda kuzatishga nisbatan qiziqish uyg'otish, kuzatilayotgan predmetlarni estetik idrok etish uchun Tarbiyachi she'rlardan, topingmoqlardan, katta yosh guruhlarda esa badiiy asarlarni o'qishdan foydalanadi.

Hayvonlarni kuzatishda Tarbiyachi izshillikka rioya etib, bolalarning diqqatini "Nima qilyapti?" "Qanday yuryapti?" "Nima yeyapti?" "Qanday eyapti?" "Tanasi nima bilan qoplangan?" "Oyoqlari qanday — uzunmi yo qisqami?" "Ko'zlari qanday shakli, rangi?" kabi savollar yordamida hayvonlarning hatti-harakatiga qaratadi.

O‘simliklarni kuzatish ularning eng yorqin, ko‘zga tashlanadigan belgilarini belgilash va ajratib ko‘rsatishdan boshlanadi. Bu o‘simlikning guli yoki uning yorqin rangdor barglari, ba‘zan poyasi (masalan, kaktus) bo‘lishi mumkin. Ana shundan so‘ng o‘simlik tana tuzilishining asosiy xususiyatlari — kattaligi, poyasi (yoki tanasi), barglari, gullari va shu kabilar tartib bilan ko‘rib shiqiladi. Sunday izshillik maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarning diqqati hali yetarlisha barqaror emasligi, ko‘p jihatdan beixtiyorligi tufayli zarurdir. Biroq mashg‘ulot oxiri kuzatish jarayonida paydo bo‘lgan tasavvurlar natijasini umumlashtirish lozim. Tarbiyachi topshiriq berishning turli usullaridan foydalanib, «Gapirib bershi, qaerdan bilding? Nimasi bilai farq qiladi?» kabi savol va topshiriqlar bilan bolalarning kuzatish orqali nutqlarini o‘lishiga yordam beradi.

Barsha hollarda, Tarbiyachi kuzatishni tashkil etar ekan, uni aniq bir vazifadan ikkinchisiga, faktlardan aloqalarga, tasavvurlar to‘plashdan ularni qiyoslashga, so‘ngra xulosalar shiqarishga o‘tishda izshillikka rioya qilishi lozim. Shunda bolalarda mantiqi tafakkur o‘sadi. Har bir kuzatishda bolalarni tabiat bilan tanishtirishning kichik, aniq vazifasini hal etish lozim. Shuning uchun kuzatishlarning har biri ilgarigisi bilan bog‘lanib o‘tkazilishi zarur. Tarbiyachi uzoq muddatli kuzatishni tashkil etishda, uni oldindan bir qator epizodik kuzatishlar — «bo‘laklarga» taqsimlaydi. Bunday kuzatish o‘simliklar rivojlanishidagi o‘zgarishlar aniq ko‘rinadigan vaqtda o‘tkaziladi. Tarbiyachi bolalarga o‘simlikni tomosha qilib, belgilarini qayd qilishni (birinshi barglarning shiqishini, o‘simtaning urug‘ qobig‘ini yorib shiqayotganini kuzatishni) tavsiya etadi. Yakuniy kuzatishda bolalar kuzatilayotgan o‘simlik rivojlanishining butun tasvirini tiklashi lozim. Buni kuzatishlar kundalik daftari, turlisha rasmlar, gerbariyalar, katta yosh guruhlarda esa shizmalı jadvallar asosida tashkil etish mumkin. Tarqatma materiallardan foydalanib kuzatish. Bu kuzatishlar o‘rta yosh guruhlardan boshlab o‘tkaziladi. Bunday kuzatishni tashkil etish birgina ob‘ektni kuzatishdan ko‘ra ansha murakkabrokdir. Bu o‘rinda Tarbiyachi o‘z diqqat-e‘tiborini taqsimlay bilishi, bolalardagi harakatni uyushtira olishi talab qilinadi, bolalar esa Tarbiyachining barsha ko‘rsatmalariga aniq rioya qilishlari, bir-birlarini tinglashlari, boshqalarning kuzatishlarini o‘zlarining kuzatishlari bilan taqqoslashlari kerak bo‘ladi. Kuzatishning bu usuli katta rivojlantiruvshi ahamiyatga egadir. Bolalar turli xil tadqiqotshilik harakatlaridan foydalanib, o‘quv ko‘nikmalarini takomillashtirish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu esa o‘z navbatida ularda aniqroq tasavvurlarning shakllanishiga yordam beradi.

Tarqatma material sifatida o‘simliklar hamda ularning bargi, mevasi, urug‘i, shoxshalari, shuningdek, sabzavot va mevalardan keng foydalaniladi.

Kuzatishda qatnashgan har bir bolaning va tarbiyachining qo‘lida tarqatma material bo‘lib, kuzatish davomida Tarbiyachi bolalarga savollar berib, predmetlarni tekshirishni tashkil etadi. So‘ngra olingan tasavvurlarni qiyoslab, bolalarni xulosa

shiqarishga o'rgatadi. Kuzatish jarayonida Tarbiyachi barsha bolalarning yuqori faolligini ta'minlaydi.

Kichik yosh guruh (3-4 yosh). Bu yosh guruhlarda dastlabki kuzatishlar bolalarning ozchiligi bilan o'tkaziladi. Tarbiyachining asosiy vazifasi bolada kuzatishning sodda malakalarini shakllantirish, ya'ni diqqatni kuzatilayotgan predmetga to'plash, qo'yilgan savollarga javob berish, aniq belgilarni ajratib ko'rsatish, kishkintoylarni alohida harakatlantiruvshi predmetlar bilan jalb qilishdir. Shuning uchun bolalar dastlab jonivorlarni kuzatishlari maqsadga muvofikdir. Ularning namoyon bo'lishi - harakati, oziqlanishi, shiqaradigan tovushlari kishkina bolalarda beixtiyor qiziqish uyg'otadi. Shuning uchun Tarbiyachi kuzatish jarayonida jonivorlarni harakat qildirishi, masalan, ularni oziqlantirib bolalarning diqqatlarini jalb qilishi zarur. Bunda ozuqa ma'lum bir oraliqda qo'yilib, bolalarning e'tiborini jonivorning ozuqani qo'llari bilan ushlab, qisirlatib yeyishiga qaratiladi va bolalarni hayvon harakatlarini so'z bilan ifodalashga o'rgatiladi. Keyingi kuzatishlarda Tarbiyachi jonivorning u yoki bu harakati yuzasidan savollar berib, shu orqali bolalarni ma'lum so'zlardan va savollardan foydalanishga undaydi.

Shunday qilib, bolalar savollar asosida yotgan aniq vazifani aniqlashni sekin-asta o'rganadilar.

Kichik yosh guruhda bolalar bilan o'tkaziladigan kuzatishlar qisqa muddatli bo'lib, Tarbiyachi bolalar diqqatini jalb qilish maqsadida ularning ba'zilariga suvdonga suv quyish, hayvonlarga ozuqa berish, baliqlarni oziqlantirish kabi topshiriqlarni beradi. "Qush Nodira uchun qo'shiq aytyapti", "Baliq Madina tomonga suzyapti" kabi so'zlardan foydalanadi.

Kuzatish oxirida she'r o'qish, qo'shiq aytish mumkin. Kishkintoylardan kuzatilayotgan predmet haqida gapirib berishni talab qilish noo'rindir. Ob-havoni yoki jonsiz tabiatning boshqa ob'ektlarini kuzatish, o'simliklarni ko'rish jarayonida Tarbiyachi bu kuzatishlarni o'yin, mehnat bilan bog'laydi (xona gullarini tomosha qilish jarayonida uning barglarini yumshoq lattalar bilan artishadi, qum o'ynayotganlarida uning soshiluvshanligini bilib olishadi). Bu yosh guruxda oddiy tadqiqot (tekshirishlar) harakatlaridan ko'proq foydalanish maqsadga muvofiqdir: kaftni oftobga tutib issiqlikni sezish, gulni hidlash va hokazo.

O'rta yosh guruh (4-5 yosh). Bu yosh guruhdagi bolalar qiziquvshan bo'ladilar, ko'p savollar beradilar, predmetlarni sifatlar va xususiyatlari, atrof-muhit tabiati va ijtimoiy hayot hodisalari bilan qiziqib tanishadilar. Bu yoshdagi bolalarning diqqati ansha barqaror bo'lib qoladi. Ular endi kuzatilayotgan hodisalaridagi oddiy aloqalarni tuchuna oladilar. Bolalarning ana shu sifatlari asosida o'rta guruh Tarbiyachisi tabiat bilan tanishtirishning yangi vazifalarini hal qiladi: bolalarni predmetlardagi xarakterli xususiyatlarini ko'ra bilishga, ularni qiyoslash va guruhlashga ba'zi hodisalar o'rtasidagi oddiy aloqalarni aniqlashga o'rgatadi, dastlabki elementar umumlashtirishni shakllantiradi.

Kuzatishdan ko‘pincha tanish jism va hodisalar haqidagi tasavvurlarni kengaytirish, yangi ob‘ektlar bilan tanishtirishda foydalaniladi. Shu bilan birga Tarbiyachi bolalar bilan birgalikda o‘simliklarning o‘sishi va rivojlanishi, tabiat hayotidagi yorqin mavsumiy o‘zgarishlar yuzasidan uzoq muddatli kuzatishlarni, ham tashkil qiladi. Dastlab bu kuzatishlar yakka ob‘ektlar (masalan, kuzda daraxtlardan birining barglari turli rangda bo‘lishi, tabiat burshagida ekilgan loviyaning o‘sishi va hokazo) yuzasidan o‘tkaziladi, so‘ngra esa uzoq muddatli kuzatish ob‘ektlari yuzasidan (masalan, bahorgi bog‘ yoki daraxtzor, daraxtlarning barg yozishi, gullarning oshilishi, ob-havo, qushlarni kuzatish) bo‘lishi mumkin.

Tabiatdagi o‘zgarishlarni kuzatish davomida o‘rta guruh bolalari kuzatilayotgan jismlarning xarakterli belgilarini: hajmi, rangi, shakli, sathining miqdorini ko‘rsatishni o‘rganadilar. Natijada bolalardagi kuzatish asosida shakllanadigan tasavvurlar ansha konkretlashib boradi. Tarbiyachi bolalarga savol va topshiriqlarni ketma-ket berar ekan, shu asnda o‘zi tavsiya etayotgan rejaga rioya qilishga odatlantiradi. Kuzatishning maqsadi ko‘pincha mehnat yoki tasviriy faoliyat bilan bog‘liq bo‘ladi. Misol uchun, boqqa sayohat tashkil etiladi va u yerda daraxtlar gullaganini ko‘rish, ular bilan tanishish ishlari amalga oshiriladi.

Ba‘zan kuzatishlarda topishmoqlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Bolalar topishmoqlarning javobini predmetni kuzatish jarayonida topadilar.

O‘rta guruh bolalari kuzatish uchun zarur bo‘lgan muhitni o‘zlari yarata oladilar (masalan, ozuqa tayyorlash, jonivor uchun joy tayyorlash kabi). Bu esa bolalarning kuzatishga bo‘lgan qiziqishlarini oshiradi.

Xuddi kichik guruhdagidek kuzatish jarayonida xilma-xil tadqiqot (tekshirish) harakatlari, o‘yin usullari, mehnat topshiriqlaridan foydalaniladi. Bu harakatlardan ba‘zilari izlanish xarakterida bo‘lishi mumkin. Masalan, jonivorning nima yeyishini bilish uchun unga turli ozuqa berib ko‘riladi.

O‘rta guruh bolalari bilan olib boriladigan kuzatishlarda Tarbiyachi taqqoslashdan foydalanishi muhimdir. Bunda Tarbiyachi predmetning belgilarini ajratib, ikki predmetni qiyoslaydi (ulardan biri bolalarga oldindan tanish). Bolalar ko‘ribgina qolmasdan, kerak bo‘lganda ushlab, hidlab ham ko‘rishi yaxshi natijalarga olib keladi. O‘rta guruhda kuzatishning natijasi hikoya — tasvirlash bo‘lishi mumkin. Tarbiyachi bolalarga hikoyaning qisqasha rejasini tavsiya etib, ularni ikki-ushta savol yordamida gapirib berishga undaydi.

Bolalarning mustaqil kuzatishlari o‘rta guruxda paydo bo‘ladi. Bunda ularni rag‘batlantirish, kuzatilayotgan hodisani tushunishlarida yordam berish, ba‘zan u yoki bu usulni qo‘llashda maslahat berish, boshqa bolalarni ham kuzatishga jalb qilish, o‘z kuzatish natijalarini o‘rtoqlariga gapirib berishga undash lozim.

Katta guruh. Bu guruh bilan olib boriladigan kuzatishlar jarayonida bolalar ob‘ektlarning xarakterli va muhim belgilari bilan tanishadilar, o‘simlik hamda

hayvonlarning o'sishi va rivojlanishi, tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar ustida uzoq muddatli kuzatishlar olib boradilar.

Tarbiyachi kuzatishni tashkil qila turib, bolalarni ma'lum usullardan foydalanishga, rejaga rioya qilishga, mustaqil ravishda murakkab bo'lmagan xulosalar shiqarishga o'rgatishda davom etadi. Bunda kuzatilayotgan jism va hodisalarda u yoki bu faoliyat uchun ahamiyatli yoki butun bir ob'ektlar guruhining umumiy belgilari ajratib ko'rsatiladi, jismlarning tevarak-atrof bilan aloqasi va munosabati aniqlanadi.

O'simlik va hayvonlarning o'sishi hamda rivojlanishi, mavsumiy o'zgarishlar ustida olib borilgan kuzatishlarda bolalarning davr (fazo), bosqish yoki holatlarni ko'ra bilish xususiyatlari shakllantiriladi. Masalan, ular o'sayotgan no'xat novdalari, poyasi, barglari, gajaklar, g'unchalar, gul va meva (rezavor)larning paydo bo'lishini sinshkovlik bilan kuzatadilar.

Bolalarni jism va hodisalarni ko'ra olish, eshitish va qabul qilib olishga o'rgatish tarbiyachining eng muhim vazifalaridan biridir. Bolalar ko'pincha ikkita tanish jismga qaraydilaru, ularni bir-biridan ajrata olmaydilar. Shuning uchun Tarbiyachi kuzatishni tashkil etar ekan, aniq ob'ektlarni topishi, ularni ta'riflashi, savollarga javob berishga oid muayyan vazifalar qo'yishi kerak.

Kuzatishlarda qo'llaniladigan qiyoslash usullari borgan sari xilma-xillashadi: kuzatilayotgan ob'ekt rasmda tasvirlangani yoki tasavvurdagisi bilan qiyoslanadi. Faqat ayrim jismlargina emas, balki tabiat hodisalari ham (masalan, bog'ning bahor va qishdagi ko'rinishi) qiyoslanadi. Jismlarni taqqoslashda Tarbiyachi bolalarning diqqatini bir nisha umumiy bo'lgan belgilarga, ayniqsa ularning muhim tomonlarini aks ettirgan belgilariga qaratadi. Masalan, bolalar turli hasharotlarni kuzatar ekanlar, ularning oltitadan oyoqshasi borligini bilib oladilar. Tarbiyachi kuzatilayotgan jism va hodisalarni qiyoslash uchun vazifa topshirar ekan, bolalarning mustaqil ishlashga qiynalib qolgan hollaridagina yordam berishga harakat qiladi.

Xuddi o'rta guruhdagidek kuzatish natijalari haqidagi og'zaki hisobot iloji borisha mustaqil bo'lishi lozim. Kuzatish natijalarini bolalar rasmlarda, yasagan buyumlarida aks ettirishlari mumkin.

Maktabgacha tayyorlov guruhi. Bu guruhdagi kuzatishlarga rahbarlik qilishning o'ziga xos xususiyatlari bolalarga ko'proq mustaqilliklarini namoyon qilish uchun sharoit yaratishdan iboratdir. Uzoq muddatli kuzatishlar uchun topshiriqlarning bir qismi bolalarga oldindan beriladi. Tarbiyachi bularni bolalarga ba'zi-ba'zida eslatib turadi. Qisqa muddatli kuzatishlarda Tarbiyachi savol-topshiriqlardan foydalanadi. Masalan, «Yangi keltirilgan qush, bizda oldin yashagan qushdan nimasi bilan farq qiladi?» «bog'chamizdagi daraxt va butalarning barglari bir xilda sarg'ayganmi?» va shu kabilar. Ko'pincha savollar faqatgina bolalar ba'zi bir murakkabliklarga ushrgananlaridagina beriladi. Tadqiqotshilik harakatlaridan ham yuqoridagi holatda foydalaniladi.

Tayyorlov guruhi bolalari o'z kuzatishlarida oddiy moslamalar, ba'zan esa asboblari — termometr, flyuger, lupa, reyka (qornning qalinligini o'lshash uchun va shu kabilardan foydalanishlari mumkin.)

Tabiat bilan tanishtirishning og'zaki uslubi. Suhbat

Didaktik vazifalardan kelib shiqqan holda suhbat ikki turga: oldindan o'tkaziladigan suhbatlar va yakuniy suhbatlarga bo'linadi.

Oldindan o'tkaziladigan suhbatlarni tarbiyachi kuzatishlar, ekskursiyalardan oldin qo'llaydi. Bunday suhbatning maqsadi bo'lajak kuzatishlar bilan mavjud bilimlar o'rtasida aloqa o'rnatishdir.

Yakuniy suhbat o'rganilgan faktlarni tizimlashtirish, mustahkamlash va aniqlashga yo'llanadi. Bu suhbatlar mazmunan turli darajada bo'lishi mumkin: ba'zi kuzatiladigan ob'ektlarning tor doirasini (masalan, issiq o'lkalarga ushib ketuvshi qushlar haqida, yovvoyi hayvonlarning o'rmonda qishlashi va shu kabilari), boshqalari hodisalarning keng doirasini (masalan, mavsumlar haqida suhbatlar) qamrab olishi mumkin.

Suhbat - bu bolalar bilan o'tkazilgan mashg'ulotning yakunidir. Uning samaraliligi bolalarning tayyorgarliklariga bog'liq. Shuning uchun Tarbiyachi bolalarni kuzatishlar, mehnat faoliyati, o'yinlar, tabiat haqidagi hikoyalar orqali suhbatga tayyorlashi lozim. Bolalarda nima haqida aniq tasavvur bo'lsa, faqat shu mavzu yuzasidan suhbat o'tkazish maqsadi yaxshi fikrdir.

Tarbiyachi suhbatning didaktik maqsadini aniq tasavvur qilishi ya'ni, uning mazmunini aniqlashi, umumlashtirishi hamda muhim tomonlarini ajratib, suhbat yakunida aniq bir xulosa shiqara olishi lozim.

Suhbat hodisa, faktlarni analiz qilishdan, ularning xususiyatlari, belgilari, o'rtasidagi muhim aloqa hamda munosabatlarni ta'kidlashdan boshlanadi. Bunday analiz umumlashtirib o'tishni ta'minlaydi, tarqoq faktlarni bir tizimga soladi. Masalan: "Qaysi qushlar birinchi bo'lib ushib keladi? Qora qarg'ani qanday tanib oldik? Biz ularni qaerda ko'rganmiz? Qora qarg'alar dalada nima qilayotgan edi? Qora qarg'alar nima yeydi?". So'ng keyingi savol beriladi: «Nima uchun qora qarg'alar boshqa qushlardan oldin ushib keladi?» (shug'urshuq, qaldirg'osh va shu kabi boshqa qushlar haqida ham shunday savollar beriladi).

Suhbatning ikkinchi qismida «Nima uchun hamma qushlar bir vaqtda ushib kelmaydi?» kabi umumlashtiruvshi savolni berish mumkin.

Ular mazmunan aniq, to'g'ri, qisqa bo'lishi kerak. Har bir savolda bitta fikr bo'lishi shart. Qisqa "ha" yoki "yo'q" javoblarini talab qiluvshi savollarni berib bo'lmaydi. Bunday savollar tafakkurning o'sishini, munosabatlarning aniqlanishini ta'minlamaydi. Tarbiyachi suhbat davomida bolalarning xulosa, umumlashtirishlarni o'zlari mustaqil boshqarishlariga g'amxo'rlik qiladi.

Suhbatda xilma-xil ko'rgazmali materiallardan ham foydalanish zarur. Bular tabiat jismlari, ob-havo kalendarlari, gerbariyalar, illyustratsiyalardir. Bundan tashqari

topishmoqlar, she'rlar, qushlar ovozining yozuvlari foydalidir. Bu bolalarda muhokama qilinayotgan hikoyaga nisbatan emostional munosabat uyg'otadi.

Suhbat bolalarni tabiat bilan tanishtirish uslubi sifatida, o'rta va maktabgacha katta yoshda qo'llaniladi. O'rta guruxda suhbat, asosan, hodisalarni eslatishga, katta va maktabga tayyorlov guruhlarida esa mavjud bilimlarni umumlashtirish va sistemaga solishga yo'naltiriladi

Nazorat savollari.

1. Tabiat bilan tanishtirish melodlari necha guruhga bo'linadi va ular qanday guruhlar?
2. Kuzatish uslubining mohiyati nimada?
3. Tabiat bilan tanishtirishda tabiiy jismlarning ahamiyati qanday?
4. Kuzatish nesh xil bo'ladi? Ular haqida gapirib bering?
5. Kuzatishda tarqatma materiallardan foydalanishning ahamiyati qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Djanpeisova G.E., Rasulxo'jayeva M.A., Tabiat bilan tanishtirish. T. Innovatsiya Ziyo, 2020.-320 bet
2. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. T.: Tafakkur bo'stoni 2013
3. N.Kayumova. Maktabgacha pedagogika. T.: TDPU 2013.

6-semestr

16 Mavzu. Tabiat bilan tanishtirishning amaliy metodi va tabiatshunoslikka oid o'yin turlari

Reja:

1. Tabiat bilan tanishtirishning amaliy metodlari.
2. Tabiatda bolalar mehnatlari va ularni tashkil etish texnologiyasi
3. Bolalar mehnatiga rahbarlik qilish.
4. Tabiatshunoslikka oid o'yinlar.

Tayanch iboralar: *amaliy, metod, tabiatshunoslik, o'yin turlari, mehnat jarayoni, ta'limiy o'yinlar*

Bolalar tabiatdagi mehnati katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Mehnat jarayonida bolalarda tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik, gamxo'rlik munosabatlari shakllantiriladi. Tabiatdagi mehnat bolalarda burchlariga nisbatan ma'suliyatni his etib yondashishni tarbiyalaydi. Bolalar o'simlik va hayvonlarni parvarish qilar ekan, uning zarurligiga ishonch hosil qiladi. Biroq tabiatdagi mehnatga nisbatan ma'suliyatni tarbiyalash uchun bolalar mehnat malakalarinn egallab olgan bo'lishlari, o'z mehnatlarining ahamiyatlarini tushunishlari lozim. Mehnat jarayonida bolalar o'simlik holati ularning yorug'likka, namlikka, issiqlikka, yaxshi tuproqqa bo'lgan ehtiyojlarini qondirishiga bog'liq ekanligini anglab oladilar. Bolalar muhitning o'zgarishi qonuniy tarzda

o'simliklar holatini o'zgartirishni bilib oladi. Bu aloqa va o'zaro munosabatlarning egallab olinishi bolaning mehnatga bo'lgan munosabatiga ham ta'sir etadi, mehnat ancha ongli va maqsadga yo'llangan holda olib boriladi. Bolalarda mehnatga barqaror qiziqish, mehnatsevarlik shakllanadi. Tabiatdagi mehnat kuzatuvchanlikni o'stirishning usullaridan biridir. Bolaning tabiatdagi mehnati yakka topshiriq shaklida va jamoa mehnat tarzida tashkil etiladi. Tabiatning oddiy hodisa va predmetlari haqida bolalarning tasavvurlarini kengaytirish maqsadida o'tkaziladigan kuzatishlar bilan bir qatorda turli o'yinlardan keng foydalaniladi. Bu usullarda bolalar sezuvchanlik tajribasini orttiradi, egallagan bilimlarini ijodiy o'zlashtiradilar. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ta'limiy, harakatli, ijodiy o'yinlardan foydalaniladi.

Ta'limiy o'yinlarda bola o'zida tabiatdagi predmet va hodisalar, hayvonlar va o'simlik haqida mavjud bo'lgan bilimlarini aniqlaydi, mustahkamlaydi, kengaytiradi. Predmetli o'yinlar - barg, urug', gul, meva, sabzavot bilan o'ynaladigan "ajoyib qopcha", "mevalar va ildizlar" va hokozolar. "Stol bosma" - oyinlari - "Zoologiya lotosi", "Botanika lotosi", "Barglarni terib ol" kabilarni ham inobatga olish mumkin. Harakatli o'yinlar tabiatshunoslik xarakteridagi harakatli oyinlar, hayvonlarning harakati, ularning hayot tarziga taqlid qilish bilan bog'liq bo'lib, ba'zilarida jonsiz tabiat hodisalari aks ettiriladi. Bular "Ona tovuq va jo'ja", "Mushuk va sichqon", "Quyosh va yomg'ir". "Bo'ri va quyon" va hokozolar. Ijodiy oyinlarda bolalar mashg'ulot, ekskursiya, kundalik hayot jarayonida olgan taassurotlarini aks ettiradilar, kattalarning tabiatdagi mehnati haqidagi bilimlarni egallaydilar, bunda ularga mehnatga ijodiy munosabat shakllanadi.

Bolalarning tabiatdagi mehnati katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Mehnat qilish jarayonida bolalarda tabiatga bo'lgan munosabatlar shakllanadi. Tabiatdagi mehnat bolalarda berilgan topshiriqqa mas'uliyat bilan yondoshishni tarbiyalaydi. Biroq buning uchun bolalar zarur mehnat malakalarini egallab olgan bo'lishi, o'z mehnatining ahamiyatini tushunishi lozim. Tabiatdagi mehnat maktabgacha yoshdagi bolaning sensor tarbiyasi uchun qulay sharoit yaratadi. Tarbiyachi bolani mehnat orqali maqsad va natijaga erishish, narsalarni sensor belgilarini nazarda tutishga o'rgatadi. Masalan, o'simlikning suvga muhtojligini aniqlash uchun uning holatini, barg va poyasining elastikligi, pishiqligi yoki uning so'lg'inligi, yumshoqligini, tuproqda esa uning namligi, zichligi va shu kabi belgilarni hisobga olish lozim.

Mehnat jarayonida bolalar o'simliklar holatining yorug'likka, namlikka, issiqlikka, yaxshi tuproqqa bo'lgan ehtiyojlarini qondirilishiga bog'liq ekanligini anglab oladi. Ular muhitning o'zgarishi, qonuniy tarzda o'simliklar holatini ham o'zgartirishini bilib oladi. Bu munosabatlarni o'zlashlirishi, ularning mehnatga bo'lgan munosabatiga ham ta'sir etadi, mehnat ongli va maqsadga yo'naltirilgan bo'lib boradi.

Bolalarda tabiatga qiziqish, mehnatsevarlik shakllanadi. Tabiatdagi mehnat kuzatuvchanlikni o'stirish usullaridan biridir. Agar kuzatish mehnat bilan bog'langan

bo'lsa, samaraliroq bo'ladi. Tabiatdagi mehnat jarayonida tarbiyaviy vazifalardan tashqari ta'limiy vazifa ham hal qilinadi. Bola mehnat orqali o'simlikning xususiyati va sifati, uning tuzilishi, ehtiyoji, rivojlanishining asosiy bosqichi, o'stirish usuli, o'simlik hayotidagi mavsumiy o'zgarish haqida, hayvonlar, uning tashqi ko'rinishi, ehtiyojri, harakat qilishi, hayot tarzi va uning mavsumiy o'zgarishi haqida tasavvurga ega bo'ladi. Shu jumladan, hayvonlarni tabiat burchagida parvarish qilishni o'rganadi va shu orqali mehnat malakani egallaydi.

Tabiat bilan tanishtirishda bola mehnatini tashkil etishda individual topshiriq shaklida va jamoa mehnat tarzida uyushtiladi.

Individual topshiriq barcha guruhlarda qo'llaniladi. Bular tarbiyachiga bolaning xatti-harakatini puxtaroq boshqarish, yordam ko'rsatish, qo'shimcha tushuntirish, maslahat berish, topshiriqning bajarilishini nazorat qilish, bolaning faoliyatini boshqarish imkonini beradi. Bularning barchasi malaka hamda ko'nikmalarning aniq va mustahkam shakllanishiga, shuningdek, topshirilgan ish uchun mas'uliyatni his etish, g'ayrat bilan mehnat qilish odatining tarbiyalanishiga yordam beradi.

Jamoaviy mehnat bir vaqtning o'zida guruhning barcha bolalarida mehnat malaka va ko'nikmalarini tarbiyalashga imkon yaratadi. Mehnatning bu shakli jamoadagi munosabatlarning tarkib topishi uchun zarurdir. Bunda mehnatning umumiy maqsadini tushunish, kelishib olish, o'z harakatlarini muvofiqlashtirish, ishni hamkorlikda rejalashtirish, o'rtoqlarga yordam berish, ularning mehnatini baholash kabi muhim ko'nikmalar shakllanadi.

Bolalar mehnatini tashkil etish shakllaridan biri navbatchilikdir. Tabiat burchagida navbatchilik qilishni bolalar katta guruhda boshlaydilar. Mehnatning bu shakli mehnat malakalarini takomillashtirish, uning ijtimoiy sabablarini shakllantirish imkonini yaratadi.

Kichik guruhlar. Bunda bolalar tarbiyachining tabiat burchagi va hovlidagi hayvonlar hamda o'simliklarni parvarish qilishga yo'llangan mehnatida ishtirok etadilar. Ular 1-2 ta individual topshiriqlar oladilar (qushlar uchun tayyor ozuqani olish va donxo'rakka solish o'simliklarni oldindan hozirlab qo'yilgan suv bilan sug'orish va shu kabilardan iborat. Bu qisqa muddatli mehnatga tarbiyachi asta-sekin barcha bolalarni jalb qiladi.

O'rta guruh. Besh yoshli bolalarni mehnat jarayonida uyushtirishning shakllari kichik guruhdagi bilan bir xildir. Bunda individual topshiriqlar katta o'rin egallasa ham biroq ular uzoq muddatli xarakterni kasb etadi. Bolalar ayni bir topshiriqning o'zini 2—3 kun davomida bajaradilar. Natijada o'rta guruhda mehnat jarayoni murakkablashib boradi.

Katta guruh. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda faqat mehnatni tushunish ko'nikmasigina emas, balki mehnat topshirig'ini, uning natijasini ko'rsatishni, topshiriqlarning ketma-ketligini, kerakli anjomlarni tanlashni, mustaqil mehnat qila bilishni (tarbiyachining bir oz yordamida) ham tarkib toptirish lozim. O'simlik va

hayvonlarni parvarish qilish bo'yicha individual topshiriq uzoq muddatli ishga aylanadi.

Katta guruhdagi bolalarda tabiat burchagida navbatchilik qilish joriy qilinadi. Navbatchilikni tashkil etar ekan, tarbiyachi mashg'ulot o'tkazib, unda bolalarni navbatchilikning majburiyatlari bilan tanishtiradi, tabiat burchagida yashovchi jonivorlarni parvarish qilish usullarini eslatadi, yangilari bilan tanishtiradi. Bir vaqtda 2-3 nafar bola navbatchilik qiladi.

Navbatchilikka yaxshi ishlaydigan bolalar bilan birga malakalari yetarlicha shakllanmagan bolalar tanlanadi. Navbatchilik bolalarda javobgarlik hissini, ishbilarmonlikni tarbiyalaydi.

Oddiy tajriba va uning mazmuni. Bolalarda izlanuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish

Bola predmet va hodisa o'rtasidagi aloqa hamda munosabat sabablarini aniqlash uchun oddiy tajribadan foydalaniladi. Tajriba tarbiyachi tomonidan maxsus tashkil etilgan sharoitda o'tkaziladigan kuzatishdir.

Tajribada o'yin, mehnat yoki maxsus mashg'ulot jarayonida paydo bo'lgan bilim va vazifalarni hal qilish usuli sifatida foydalaniladi.

Tajriba shartining muhokamasi tarbiyachi rahbarligi ostida o'tadi. Tajribaning hamma shartlari tenglashtirilishi va faqat ulardan bittasi tajribaning natijasiga ta'sir etadigani alohida ajratilishi, bolaga ko'rsatilishi hamda ular tomonidan tushunilishi lozim. Tajriba uzoq muddatli qiyoslanadigan yoki qisqa muddatli kuzatish tarzida o'tkazilishi mumkin. Uzoq muddatli qiyoslanadigan kuzatishda natijalar kechiktirilganligi tufayli tajribaning ayrim alohida xarakterli bosqichlarini rasmiy jadvallarda qayd qilish lozim. Tajribalarni tashkil etish jarayonida tirik ob'ektlarni halok bo'lishiga olib kelmaslik, ularning hayotiy muhim ko'rinishlarini buzmaslik kerak. Shuning uchun ham sezilarli o'zgarishlar paydo bo'lishi bilanoq sharoitni darhol o'zgartirish kerak.

Bolalarda oddiy izlanuvchanlik qobiliyatini oshirish ularning tabiat bilan tanishishidagi mustaqilligini, fikr doirasini oshiradi va o'ta faol bo'lishni ta'minlaydi. Bunday qobiliyat bolalarda tabiat hodisalarini tushunishga, uning sodir bo'lish sabablarini bilishga imkon beradi.

Bolalarda izlanuvchanlik qobiliyatini hosil qilish ma'lum tizim asosida amalga oshiriladi. U bolalarni tabiatda bo'ladigan voqea va hodisalarni ko'rish, tahlil qilish asosida turli faoliyatlari davridan boshlanadi. Shundan keyin bolalarda fikrlash qobiliyati shakllanadi, turli muammolar paydo bo'ladi. Bolalar buni fikr qilib, tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarish, uning sababi va bir-biri bilan bog'liq ekanligini yechishga intiladi. Ular ko'rib, kuzatib, u yoki bu voqeani sodir bo'lish sabablari haqida xulosa chiqaradi.

Izlanuvchanlik qobiliyatini oshirishning navbatdagi yo'li bola chiqargan taxminiy xulosani to'g'ri muhokama qilish va uni tekshirish usullarini tanlashdan iborat. Shuni aytish kerakki, izlanuvchanlik qobiliyatini oshirishni o'rganishda xulosalarni

tekshirish katta rol o'ynaydi. Buni to'g'ri xulosa chiqarish bilan yakunlash kerak. «Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi»da belgilangan bilimni bolalarga singdirish uchun bolaning bilishga bo'lgan aktivligini va amaliy faoliyatini oshirish zarur. Buning uchun tarbiyachi dasturdan izlanuvchanlik faoliyati yo'li bilan o'rganiladigan tabiat haqidagi bilimlarni ajratib olmog'i kerak. Shu asosda bolalarda bilishi mumkin bo'lgan hayotiy muammolar hosil qilinadi. Bolalar bu muammolarni yechish uchun o'zlari tasavvur qilgan, o'ylagan fikrlar bilan uni solishtiradi. Izlanuvchanlik faoliyati ulardan qaysi to'g'ri-yu, qaysi xato ekanligini aniqlashga yordam beradi.

Masalan: bolalar tabiat burchagida navbatchilik qilib turganda dam olish kunidan keyin xina va koleus barglarini so'lib qolganini, kaktus va aloe esa juda yashnab turganini sezadilar. Tarbiyachi bu vaziyatdan foydalanib bolalar oldiga muammoli savol qo'yadi: «Nima sababdan shunday bo'ladi? Hamma o'simliklarga ham bir xilda suv kerakmi?»

Bu hayotiy munozarali muammoni bolalar bilan birga muhokama qilib, tarbiyachi rahbarligida kuzatilayotgan hodisaning sodir bo'lish sababini tushunib oladi. Bolalar tomonidan bildirilgan birorta ham fikr e'tibordan chetda qolmasligi, bolalariing hamma farazlari to'liq muhokama qilinishi kerak. Bolalarda muhokama paytida yoki kuzatgan ob'ektiga baho berishda tug'ilgan qiziqishidan tarbiyachi foydalanib izlanuvchanlik faoliyatining ikkinchi davri tekshirish yo'llarini tanlash va o'zini tekshirishga o'tadi. Tarbiyachi tekshirishning har xil yo'llaridan, hatto bolalar tavsiya etgan tekshirish yo'llaridan ham foydalanishi mumkin.

Izlanuvchanlik faoliyatini kuzatish, tajriba, sayr, tabiat burchagida, mashg'ulotlarda kamol toptirish mumkin.

Qisqa muddatli kuzatish tabiat ob'ektining har xil sifati, xususiyatini aniqlash uchun foydalaniladi. Masalan, bolalar gullarga suv quyish zarurati haqidagi fikrlari to'g'riligini aniqlash va isbotlash uchun o'simlikning suvga chanqoqlik belgilarini izlashadi, tuproqning quruq yoki namligi, rangi, barglar holatining o'zgarishini aniqlash uchun harakat qilishadi.

Uzoq muddatli taqqoslab kuzatish tajribalar tayyor modellarni ko'rsatish (masalan, hasharotlar xususiyati), tabiat hodisalarining sababi, o'zaro aloqasi va munosabatini aniqlash uchun foydalaniladi. Tarbiyachi bolalarga hayvonlar harakatidagi o'zaro aloqani aniqlash uchun (tipratikan, quyon, qurbaqa) ularning yurishini va orqa oyoqlar harakatini kuzatishni hamda taqqoslashni topshiradi.

Tayyor modellarni ko'rsatib, hayvonlarning himoyalaniish mexanizmini tuzilishi bilan tanishtirish mumkin. Bolalar karam kapalagini g'umbagini kuzatib, ularni karam bargidan ajratish qiyin ekanligini kuzatadi. Tarbiyachi karam bargini nima uchun bunday tuzilganini o'ylab ko'rishni aytadi va o'zi uning sababini tushuntirib beradi.

Bolalarning ko'rgazmali-amaliy metodlar asosida tabiat bilan tanishib orttirgan boy tajribalariga tayanib, tarbiyachi bolalar bilimni tekshirish va bilish qobiliyatlarini

aniqlash uchun qiziqarli suhbatdan foydalanishi mumkin. Bu suhbat fikrlash asosida tabiatda bo'ladigan voqea-hodisaning sababini bilishga yordam beradi. Tarbiyachi bolalarning fikrlashini boshqaradi va uni aniq maqsadga yo'naltiradi. Buni sayrlarda amalga oshirish mumkin.

Izlanuvchanlik faoliyati kuzatish, tajribalar, modellarni namoyish etishdan olingan xulosalar asosida yakunlanadi. Tarbiyachi bolalarga o'zlari mustaqil xulosa chiqarishlarini topshiradi. U o'zi xulosa chiqarishga shoshilmasdan bolaning fikrlarini yoritishi, qo'shimcha savollar berishi kerak. Bordi-yu, bola noto'g'ri yoki noaniq xulosa chiqarsa, tarbiyachi uni to'g'rilab, tushuntirib berishi zarur.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish vositasida izlanuvchanlik faoliyatini keng amalga oshirish, asosan, katta guruhlarda olib boriladi. Lekin buni kichik va o'rta guruhlarda ham amalga oshirish mumkin.

Bola tabiatga doir har qanday muammoni dastlab kattalar ko'magida, so'ngra o'zi mustaqil yecha oladigan bo'ladi. Izlanuvchanlik faoliyati natijasida bolani mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Mustaqil yechilgan muammolar bolaga quvonch bag'ishlaydi. Bu quvonch uning tabiatga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi va rivojlantiradi.

Izlanuvchanlik faoliyati bolaning shakllanishida, fikr doirasining kengayishida katta ahamiyatga ega ekanligini bilgan holda har bir tarbiyachi uni doimo tashkil qilishi va buning uchun zarur shart-sharoitni yaratishi kerak.

Nazorat savollari

1. Metod nima?
2. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda qanday metod va usullar qo'llaniladi?
3. Ko'rgazmali uslubga tasnif bering.
4. Og'zaki metodning qanday usullari bor?
5. Tabiat bilan tanishtirishda badiiy adabiyotning roli.
6. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda qaysi prinsipga tayaniladi?
7. Tabiatda bolalar mehnatlari va ularni tashkil etish.
8. Oddiy tajribalar va ularning mazmuni.
9. Bolalarni ko'rgazmali-amaliy metodlar asosida tabiat bilan tanishtirish
10. Bolalarda izlanuvchanlik faoliyati kuzatish

17- Mavzu. Oddiy tajribalar, ularning mazmuni, bolalarda izlanuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish.

Reja :

1. Oddiy tajribalarning ahamiyati
2. Bolalarda izlanuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish

Bola predmet va hodisa o'rtasidagi aloqa hamda munosabat sabablarini aniqlash uchun oddiy tajribadan foydalaniladi. Tajriba tarbiyachi tomonidan maxsus tashkil etilgan sharoitda o'tkaziladigan kuzatishdir.

Tajribada o'yin, mehnat yoki maxsus mashg'ulot jarayonida paydo bo'lgan bilim va vazifalarni hal qilish usuli sifatida foydalaniladi.

Tajriba shartining muhokamasi tarbiyachi rahbarligi ostida o'tadi. Tajribaning hamma shartlari tenglashtirilishi va faqat ulardan bittasi tajribaning natijasiga ta'sir etadigani alohida ajratilishi, bolaga ko'rsatilishi hamda ular tomonidan tushunilishi lozim. Tajriba uzoq muddatli qiyoslanadigan yoki qisqa muddatli kuzatish tarzida o'tkazilishi mumkin. Uzoq muddatli qiyoslanadigan kuzatishda natijalar kechiktirilganligi tufayli tajribaning ayrim alohida xarakterli bosqichlarini rasmiy jadvallarda qayd qilish lozim. Tajribalarni tashkil etish jarayonida tirik ob'ektlarni halok bo'lishiga olib kelmaslik, ularning hayotiy muhim ko'rinishlarini buzmaslik kerak. Shuning uchun ham sezilarli o'zgarishlar paydo bo'lishi bilanoq sharoitni darhol o'zgartirish kerak.

Bolalarda oddiy izlanuvchanlik qobiliyatini oshirish ularning tabiat bilan tanishishidagi mustaqilligini, fikr doirasini oshiradi va o'ta faol bo'lishni ta'minlaydi. Bunday qobiliyat bolalarda tabiat hodisalarini tushunishga, uning sodir bo'lish sabablarini bilishga imkon beradi.

Bolalarda izlanuvchanlik qobiliyatini hosil qilish ma'lum tizim asosida amalga oshiriladi. U bolalarni tabiatda bo'ladigan voqea va hodisalarni ko'rish, tahlil qilish asosida turli faoliyatlari davridan boshlanadi. Shundan keyin bolalarda fikrlash qobiliyati shakllanadi, turli muammolar paydo bo'ladi. Bolalar buni fikr qilib, tabiatda sodir bo'ladigan o'zgarish, uning sababi va bir-biri bilan bog'liq ekanligini yechishga intiladi. Ular ko'rib, kuzatib, u yoki bu voqeani sodir bo'lish sabablari haqida xulosa chiqaradi.

Izlanuvchanlik qobiliyatini oshirishning navbatdagi yo'li bola chiqargan taxminiy xulosani to'g'ri muhokama qilish va uni tekshirish usullarini tanlashdan iborat. Shuni aytish kerakki, izlanuvchanlik qobiliyatini oshirishni o'rganishda xulosalarni tekshirish katta rol o'ynaydi. Buni to'g'ri xulosa chiqarish bilan yakunlash kerak. «Bolalar bog'chasida ta'lim-tarbiya dasturi»da belgilangan bilimni bolalarga singdirish uchun bolaning bilishga bo'lgan aktivligini va amaliy faoliyatini oshirish zarur. Buning uchun tarbiyachi dasturdan izlanuvchanlik faoliyati yo'li bilan o'rganiladigan tabiat haqidagi bilimlarni ajratib olmog'i kerak. Shu asosda bolalarda bilishi mumkin bo'lgan hayotiy muammolar hosil qilinadi. Bolalar bu muammolarni yechish uchun o'zlari tasavvur qilgan, o'ylagan fikrlar bilan uni solishtiradi. Izlanuvchanlik faoliyati ulardan qaysi to'g'ri-yu, qaysi xato ekanligini aniqlashga yordam beradi.

Masalan: bolalar tabiat burchagida navbatchilik qilib turganda dam olish kunidan keyin xina va koleus barglarini so'lib qolganini, kaktus va aloe esa juda yashnab turganini sezadilar. Tarbiyachi bu vaziyatdan foydalanib bolalar oldiga muammoli savol qo'yadi: «Nima sababdan shunday bo'ladi? Hamma o'simliklarga ham bir xilda suv kerakmi?»

Bu hayotiy munozarali muammoni bolalar bilan birga muhokama qilib, tarbiyachi rahbarligida kuzatilayotgan hodisaning sodir bo'lish sababini tushunib oladi. Bolalar tomonidan bildirilgan birorta ham fikr e'tibordan chetda qolmasligi, bolalarning hamma farazlari to'liq muhokama qilinishi kerak. Bolalarda muhokama paytida yoki kuzatgan ob'ektiga baho berishda tug'ilgan qiziqishidan tarbiyachi foydalanib izlanuvchanlik faoliyatining ikkinchi davri tekshirish yo'llarini tanlash va o'zini tekshirishga o'tadi. Tarbiyachi tekshirishning har xil yo'llaridan, hatto bolalar tavsiya etgan tekshirish yo'llaridan ham foydalanishi mumkin.

Izlanuvchanlik faoliyatini kuzatish, tajriba, sayr, tabiat burchagida, mashg'ulotlarda kamol toptirish mumkin.

Qisqa muddatli kuzatish tabiat ob'ektining har xil sifati, xususiyatini aniqlash uchun foydalaniladi. Masalan, bolalar gullarga suv quyish zarurati haqidagi fikrlari to'g'riligini aniqlash va isbotlash uchun o'simlikning suvga chanqoqlik belgilarini izlashadi, tuproqning quruq yoki namligi, rangi, barglar holatining o'zgarishini aniqlash uchun harakat qilishadi.

Uzoq muddatli taqqoslab kuzatish tajribalar tayyor modellarni ko'rsatish (masalan, hasharotlar xususiyati), tabiat hodisalarining sababi, o'zaro aloqasi va munosabatini aniqlash uchun foydalaniladi. Tarbiyachi bolalarga hayvonlar harakatidagi o'zaro aloqani aniqlash uchun (tipratikan, quyon, qurbaqa) ularning yurishini va orqa oyoqlar harakatini kuzatishni hamda taqqoslashni topshiradi.

Tayyor modellarni ko'rsatib, hayvonlarning himoyalaniish mexanizmini tuzilishi bilan tanishtirish mumkin. Bolalar karam kapalagini g'umbagini kuzatib, ularni karam bargidan ajratish qiyin ekanligini kuzatadi. Tarbiyachi karam bargini nima uchun bunday tuzilganini o'ylab ko'rishni aytadi va o'zi uning sababini tushuntirib beradi.

Bolalarning ko'rgazmali-amaliy metodlar asosida tabiat bilan tanishib orttirgan boy tajribalariga tayanib, tarbiyachi bolalar bilimini tekshirish va bilish qobiliyatlarini aniqlash uchun qiziqarli suhbatdan foydalanishi mumkin. Bu suhbat fikrlash asosida tabiatda bo'ladigan voqea-hodisaning sababini bilishga yordam beradi. Tarbiyachi bolalarning fikrlashini boshqaradi va uni aniq maqsadga yo'naltiradi. Buni sayrlarda amalga oshirish mumkin.

Izlanuvchanlik faoliyati kuzatish, tajribalar, modellarni namoyish etishdan olingan xulosalar asosida yakunlanadi. Tarbiyachi bolalarga o'zlari mustaqil xulosa chiqarishlarini topshiradi. U o'zi xulosa chiqarishga shoshilmasdan bolaning fikrlarini yoritishi, qo'shimcha savollar berishi kerak. Bordi-yu, bola noto'g'ri yoki noaniq xulosa chiqarsa, tarbiyachi uni to'g'rilab, tushuntirib berishi zarur.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish vositasida izlanuvchanlik faoliyatini keng amalga oshirish, asosan, katta guruhlarda olib boriladi. Lekin buni kichik va o'rta guruhlarda ham amalga oshirish mumkin.

Bola tabiatga doir har qanday muammoni dastlab kattalar ko'magida, so'ngra o'zi mustaqil yecha oladigan bo'ladi. Izlanuvchanlik faoliyati natijasida bolani mustaqil

ijodiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Mustaqil yechilgan muammolar bolaga quvonch bag‘ishlaydi. Bu quvonch uning tabiatga bo‘lgan qiziqishini yanada oshiradi va rivojlantiradi.

Izlanuvchanlik faoliyati bolaning shakllanishida, fikr doirasining kengayishida katta ahamiyatga ega ekanligini bilgan holda har bir tarbiyachi uni doimo tashkil qilishi va buning uchun zarur shart-sharoitni yaratishi kerak.

Mavzu yuzasida savollar:

1. Oddiy tajriba deb qanday tajribalarga aytiladi.
2. Oddiy tajribaga misol keltiring.
3. Murakkab tajribalarga misol keltiring

18- Mavzu. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchagini tashkil qilish.

Reja:

1. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tabiat burchaklarining ahamiyati.
2. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchaklarini tashkil qilish.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirib borishda MTMLar qoshidagi tabiat burchagi juda katta rol o‘ynaydi. Tabiat burchagida saqlanadigan o‘simliklar va hayvonlar bolalarning tabiat haqidagi bilimlarini oshishida, shakllanishida dastlabki manba bo‘lib xizmat qiladi. Bolalar tabiat burchagidagi hayvonlar va o‘simliklar bilan uzviy aloqada bo‘ladilar. Tabiat burchagi bolalarni tabiat bilan bevosita munosabatda bo‘lishini ta’minlaydi. Shuning uchun ham yil o‘n ikki oy o‘simlik va hayvonot olami bilan tanishib, ular bilan muloqotda bo‘lish imkonini beradi. Biz bolalar bog‘chalarida tabiat burchagini tashkil qilish yo‘llari haqida batafsil to‘xtalmadik. Chunki ular haqida “Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish” (“O‘qituvchi”, T., 1984, 48—91-betlar) kitobida gapirilgan. Lekin viloyatimizning tabiiy sharoitini hisobga olib, bog‘chalarda tabiat burchagini tashkil qilish, tabiat burchagi uchun o‘simlik va hayvonlarni tanlash va bolalar bog‘chasi uchastkasida qilinishi lozim bo‘lgan ishlarni eslatib o‘tmoqchimiz. Tarbiyachi tabiat burchagida o‘simliklarni o‘stirishga kirishishdan avval unga qo‘yiladigan talablarni bilib olishi zarur. Bu talablar quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

1. Tabiat burchagidagi o‘simliklar shu xona sharoitida, maktabgacha tarbiya muassasasi joylashgan ekologik muhitda bemaolol o‘sa oladigan bo‘lishi kerak.
2. O‘simliklarning normal o‘sishi uchun issiqlik va yorug‘lik etarli bo‘lishi zarur.
3. Tabiat burchagidagi o‘simliklarni suvga bo‘lgan talabiga qarab joylashtirilishi va ma’lum vaqtlarda namlik bilan ta’minlanib turilishi kerak.
4. Tabiat burchagida o‘stiriladigan o‘simliklar chiroyli, bolalarga estetik zavq bag‘ishlaydigan, bolalarni o‘ziga tortadigan manzarali o‘simlik bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.
5. Tabiat burchagidagi o‘simliklar bolalar sog‘ligiga zarar yetkazmaydigan bo‘lishi darkor.

6. Tabiat burchagidagi o'simliklar bolalarning bo'yi yetadigan, ularga suv bemalol quyiladigan, barglarini arta oladigan, tagini yumshata oladigan joyda bo'lishi kerak. Tarbiyachilar tabiat burchagida o'simliklarni o'stirish va ular bilan bolalarni tanishtirish uchun ularning nomlarini va har bir o'simlikning morfologik, biologik xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. Bunda qaysi o'simlik quyosh yorug'ligi yaxshi tushadigan joyda va qaysi biri yorug'lik kam tushadigan joyda bo'lishini bilish ham muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, o'simliklarning suvga, organik va minyeral o'g'itlarga nisbatan talabi ham har xil bo'ladi. Ba'zi o'simliklar sersuvlikni (gidrofit o'simliklar), ba'zilar o'rtacha suvlikni (mezofit o'simliklar), ba'zilar kam suvlikni (ksyerofit o'simliklar) talab qiladi. Masalan, xitoy atirguliga har kuni suv quyish zararli. Chunki uning ildizi bunda chirib ketadi. Xina, begoniya kabilarni esa har kuni sug'orish mumkin.

Bundan tashhari gullarga suv quyish qoidalarini yaxshi bilish kerak. Xonada o'stiriladigan gullarga mumkin qadar vodoprovod suvini quymaslik kerak. Chunki, bunday suv birinchidan sovuq bo'lishi (ayniqsa qish paytlarida), ikkinchidan uning tarkibida xlor ko'p bo'lishi mumkin. Shu sababli bu xildagi suv ishlatishdan oldin kam deganda xona sharoitida 1 - 2 kun saqlanishi zarur.

Gullarga quyish uchun ariq va hovuz suvlari eng yaxshi hisoblanadi. Ularni to'g'ridan-to'g'ri gulga quyish mumkin. Tabiat burchagida gul o'stirish uchun mos keladigan tuproqni tanlay bilish kerak. Buning uchun 50% tuproq, 25% qum va 25% go'ng olib, ularni yaxshilab aralashtiriladi. Bu tuproqni 10—12 kun davomida o'rtacha haroratda (15—18°) xonada saqlab, keyin o'simliklarni o'stirishda foydalansa bo'ladi. Tabiat burchagida hayvonlarni boqishning o'ziga xos hayotiy va biologik tomonlari bo'lib, uni har bir tarbiyachi yaxshi bilishi zarur. Tabiat burchagida hayvonlarni asrash o'simliklarni asrashdan farq qiladi. Chunonchi hayvonlar harakat qiladi, tovush chiharadi, go'ng, pat, jun tashlaydi, yemishini to'kadi va ma'lum miqdordagi hidga ega bo'ladi. O'simliklarda esa bu xususiyatlar kuzatilmaydi.

Shunga ko'ra ularni tabiat burchagida asrash quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Tabiat burchagida saqlanadigan hayvonlar biologik tuzilishi jihatidan bog'cha joylashgan ekologik sharoitga mos kelishi va xonada o'sish xususiyatiga ega bo'lishi kerak.
2. Saqlanadigan hayvonlar ularga bolalar qaray oladigan, parvarish qila oladigan, ovqatni tanlamaydigan bo'lishi zarur.
3. Saqlanadigan hayvonlar bolalarga zarar yetkazmaydigan, xavfsiz, sog'lom bo'lishi kerak.
4. Saqlanadigan hayvonlarni tanlashda ularning chiroyli, bolalarga estetik zavq beradigan, bolalarni o'ziga tortadigan xususiyatlariga va tashqi tuzilishiga e'tibor berish zarur.
5. Hayvonlar asraladigan xona — ularning yashashi, normal hayot kechirishi, ko'payishi uchun qulay va talabga javob berishi kerak.

6. Hayvon va qushlar bolalar parvarish qila oladigan va bo‘yi etadigan bo‘lishi kerak. Ularga ovqat, don, suv berish uchun, tagini vaqt-vaqti bilan tozalab turish uchun sharoit mavjud bo‘lishi zarur.

Tabiat burchagida sut emizuvchilardan quyon, tipratikan, dengiz cho‘chqasi, olmaxon kabilarni; suvda ham quruqda yashovchilar va sudralib yuruvchilardan toshbaqa, kaltakesak, baqa, qurbaqalarni; qushlardan turli xil to‘tilar, kanareyka, kaklik, kaptar, bedana, tovuq, bulbul kabilarni asrash mumkin. Agar imkoni bo‘lsa, hamma guruh bolalari keng foydalana oladigan umumiy jonli burchak tashkil qilinsa yanada ham yaxshi bo‘lardi. Bunda istagan guruh bolalari ekskursiya qilib kelib ko‘radi, tanishadi, o‘rganadi. Bunday jonli tabiat burchagida tulki, quyon, tovuq, echki, harsak kabilarni qo‘yib foydalanish mumkin. Tabiat burchagida akvariumlar ham tashkil qilinadi.

Akvariumlar tayyor holda zoomagazinlardan sotib olinadi. Ular aylana yoki to‘rtburchak shakllarda bo‘lishi mumkin. Ularni guruhga qo‘yish oldidan 4—5% li kaliy pyermanganat eritmasi bilan yaxshilab yuviladi. So‘ngra, daryo qumidan keltirilib yaxshilab yuviladi va 2-3 soat qaynatiladi. Akvarium tagiga undan 3—4 sm qalinlikda solinadi. Uning ichiga suv o‘tlaridan elodeya, vallisneriya, richchiya kabilar solinadi va 3—4 kun qo‘yib tinitiladi. Akvarium suvining haroratini normal holda saqlash uchun termometr o‘rnatiladi, baliqlarga qo‘shimcha havo berib turish uchun apparat, qishda suvni isituvchi maxsus shishali pechka va yorug‘lik beruvchi lampochka qo‘yiladi. Akvarium tayyor bo‘lgach unga baliqlar qo‘yib yuboriladi. Akvariumda oltin baliq, guppi, mechenos, skolyariy, teleskop, qilich baliq va boshqalarni saqlash mumkin. Akvariumdagi suv ifloslanmasligi uchun har haftada almashtirib turiladi. Baliqlarga ovqat kuniga 2 marta, oz-ozdan ertalab va kechqurun beriladi. Ularga iloji boricha tirik chuvalchang berish foydali. Bolalar bog‘chasida jonli tabiat burchagining bo‘lishi bolalarni tabiat bilan ko‘rgazmali va amaliy tanishtirishning zarur sharoitlaridan biridir.

Har bir yosh guruhda tashkil etiladigan tabiat burchagida quidagi jihozlar bo‘lishi kerak:

1. Gullar
2. Qushlar
3. Baliqlar
4. Hayvonlar
5. Obi-havo kalendari
6. Navbatchilik burchagi
7. Mehnat anjomlari

Tabiat burchagiga qo‘yiladigan talablar.

1. O‘simlik yoki hayvon biron-bir aniq tur uchun xos bo‘lishi kerak;
2. Tabiat burchagida yashovchilar “beozor” va qo‘l mehnatini talab qilmaydigan, ovqat tanlamaydigan, bolalar yoshiga mos bo‘lishi kerak;

3. Tabiat burchagida yashovchilar yorqin, jozibador, bolalar diqqatini o'ziga jalb qila oladigan bo'lishi kerak;
4. Bir turdagi o'simlik va hayvonlarni bir necha hili bo'lishi kerak;
5. Tabiat burchagida yashovchilar tamoman havfsiz va bolalar sog'lig'iga hech qanday zarar yetkazmasligi kerak;
6. Tabiat burchagida yashovchi o'simliklar va hayvonlar soni cheklangan va biologik xususiyatlari hisobga olingan holda joylashtirilishi kerak.

Hayvon va o'simliklarni tabiat burchagida saqlash, joylashtirishda birinchi navbatda ularning biologik xususiyatlari hamda ehtiyojlari nazarda tutilishiga e'tibor berish kerak. Masalan, ba'zi bir xona o'simliklari quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi, shuning uchun ularni eng yorug' joyga qo'yish lozim. Bundan tashqari, tabiat burchagida hayvonlarni boqishning o'ziga hos hayotiy va biologik tomonlari bo'lib, uni har bir tarbiyachi bilishi zarur.

Turli guruhlarda tabiat burchagini tashkil etish, ya'ni:

Kichik guruh.

O'simliklar dunyosi: hitoy atir guli, doimiy gullovchi begoniya, fikus.

Baliqlar: tilla baliq.

Qushlar: konoreyka.

O'rta guruh.

O'simliklar dunyosi: begoniya, reks, fikus, xlorofitum.

Qushlar: konoreyka, taram-taram, to'ti.

Tayyorlov guruh.

O'simliklar dunyosi: amarallist, koleus, fikus, xlorofitum, kaktus.

Baliqlar: 2-3 tur bo'lishi kerak.

Qushlar va mayda sutemizuvchilardan tabiat burchagiga tavsiya etilganlardan istalgancha saqlanishi mumkin.

Xonaki tabiat burchagiga obyekt tanlashda yuqoridagi talablarga rioya qilgan holda ulkan tabiat sharoitni hisobga olish zarur.

Ikkinchi kichik guruhdan bolalar o'simliklarni parvarish qilishga jalb qilinadi. Hayvonlarni bolalar kuzatar ekanlar, ular hayvonlarning chiqaradigan tovushlari, gavda qismlarini bilib oladilar.

O'rta guruhda bolalar predmetlarning xususiyatlarini va sifatlarining xilmaxilligini ko'ra olish malakalarini hosil qilingan bo'ladilar. O'simliklar va hayvonlar haqidagi bilimlari murakkablashadi.

Katta tayyorlov guruhda bolalarning predmetlarini kuzatish, solishtirish, klassifikatsiyalashtirish ko'nikmalari davom ettiriladi. Bunda tashqi tuzilishi, hayot tarzini, yashash muhitiga bog'liqligi haqida elementar bilimlarni shakllantiradi. Bolalar turlimavsumlarda o'simlik va hayvonlar hayotida o'sish va rivojlanishi asosiy davrlarni bildiradi va tanishtiradi.

19- Mavzu. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida umumiy tabiat burchagini tashkil qilish.

Reja:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat burchaklarini tashkil qilish.
2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat burchagining jihozlanishi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida umumiy tabiat burchagini tashkil qilish bolalarda tabiatga bo'lgan mehrni shakllantirish, ekologik ongini rivojlantirish va amaliy ko'nikmalarni hosil qilishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayon nafaqat bolalarning bilim doirasini kengaytiradi, balki ularni mehnatsevarlikka, mas'uliyatga va atrof-muhitga hurmatga o'rgatadi.

✿ **Tabiat burchagining ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati**

Tabiat burchagi bolalarga o'simliklar va hayvonlar bilan bevosita muloqot qilish imkoniyatini yaratadi. Bu orqali ular o'simliklarning rivojlanish jarayonlarini kuzatish, hayvonlarning yashash sharoitlarini o'rganish va ekologik tizimning muvozanatini anglashadi. Shuningdek, tabiat burchagi bolalarda kuzatish, tafakkur qilish, nutq va tafakkur rivojlanishiga yordam beradi.

Tabiat burchagiga qo'yiladigan talablar

1. **Yoshga moslik:** O'simliklar va hayvonlar bolalarning yosh xususiyatlariga mos bo'lishi kerak.
2. **Xavfsizlik:** Tanlangan ob'ektlar bolalar uchun xavfsiz bo'lishi zarur.
3. **O'rganish imkoniyati:** Ob'ektlar bolalarga osonlik bilan kuzatish va o'rganish imkoniyatini yaratishi lozim.
4. **Ko'p turli xil ob'ektlar:** Bir nechta turdagi o'simlik va hayvonlar mavjud bo'lishi kerak.
5. **Doimiy va vaqtincha yashovchilar:** Tabiat burchagida doimiy yashovchilar (masalan, o'simliklar, akvarium baliqlari) va vaqtincha yashovchilar (masalan, mavsumiy gullar, hasharotlar) bo'lishi mumkin

Turli guruhlarda tabiat burchagini tashkil etish, ya'ni:

Kichik guruh.

O'simliklar dunyosi: hitoy atir guli, doimiy gullovchi begoniya, fikus.

Baliqlar: tilla baliq.

Qushlar: konoreyka.

O'rta guruh.

O'simliklar dunyosi: begoniya, reks, fikus, hllofitum.

Qushlar: konoreyka, taram-taram, to'ti.

Tayyorlov guruh.

O'simliklar dunyosi: amarallist, koleus, fikus, xlorofitum, kaktus.

Baliqlar: 2-3 tur bo'lishi kerak.

Qushlar va mayda sutemizuvchilardan tabiat burchagiga tavsiya etilganlardan istalgancha saqlanishi mumkin.

Xonaki tabiat burchagiga obyekt tanlashda yuqoridagi talablarga rioya qilgan holda ulkan tabiat sharoitni hisobga olish zarur. Ikkinchi kichik guruhdan bolalar o'simliklarni parvarish qilishga jalb qilinadi. Hayvonlarni bolalar kuzatar ekanlar, ular hayvonlarning chiqaradigan tovushlari, gavda qismlarini bilib oladilar.

O'rta guruhda bolalar predmetlarning hususiyatlarini va sifatlarining xilmaxilligini ko'ra olish malakalarini hosil qilingan bo'ladilar. O'simliklar va hayvonlar haqidagi bilimlari murakkablashadi.

Katta tayyorlov guruhda bolalarning predmetlarini kuzatish, solishtirish, klassifikatsiyalashtirish ko'nikmalari davom ettiriladi. Bunda tashqi tuzilishi, hayot tarzini, yashash muhitiga bog'liqligi haqida elementar bilimlarni shakllantiradi. Bolalar turlimavsumlarda o'simlik va hayvonlar hayotida o'sish va rivojlanishi asosiy davrlarni bildiradi va tanishtiradi.

MTTda tabiat burchagini kuzatish.

Maktabgacha tarbiya muassalarida bolalarni tabiat bilan, yilning turli fasllarida unda ro'y berib turadigan o'zgarishlar bilan tanishtirib boriladi, hosil qilingan bilimlar asosida tabiat hodisalarini tushuna bilish, qiziquvchan bo'lish, kuzata bilish, mantiqan fikr yurita bilish, jamiki tirik narsalarga zavq - shavq bilan qarash singari fazilatlar shakllanib boradi. Tabiatga mehr qo'yish uni ehtiyot qilib e'zozlash, tirik jonivorlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, tabiatga qiziqish uyg'otibgina qolmay, boshqa bolalarda vatanparvarlik, mehnatsevarlik, tabiat boyliklarini asrash kabi tushunchalari shakllanib boradi.

Tabiat burchagida yashayotgan jonzotlarni bolalar har kuni ko'rib turadi, bu tarbiyachining ishini yengillashtiradi; uning rahbarligi ostida bolalar tirik mavjudodlarni muntazam kuzatib boradilar, ularni parvarish qiladilar.

Taram-taram to'tiqushlar. Bu to'tiqushlarning vatani Avstraliya hisoblanadi. Bu yerda ular kichikroq daraxtzorlari bo'lgan tekis yerlarida yashaydi. Ko'chib yurib hayot kechiradi. Yevropaga birinchi marta 1840 yilda keltirilgan, bu to'tiqushchalar aholi orasida juda manzur bo'lib qoldi. Bu to'tiqushchalarni Avstraliyadan ko'lab olib kela boshlashdi, shunga ko'ra mamlakat hukumati ularni chetga chiqarishni man etuvchi qarorni tasqidlashga majbur bo'ldi.

To'tiqushlar asosan yer yuzidagi tropic mintaqalarda yashaydi. Ular 320 tagacha turni o'z ichiga oladigan to'tiqushlar ('sittacidae) degan alohida oilaga birlashtiradi. Avstraliyada ular hammadan ko'ra ko'proq tarqalgan, to'tiqushlar turlarining deyarli yarmi shu yerda yashaydi. Talaygina turlari Markaziy va Janubiy Amerikada tarqalgan. To'tiqushlarning kattaligi har xil bo'ladi.

Ayrimaslar. Vatani Afrika. Kichikroq to'tiqushlar bo'lib, rangi asosan yashil, boshida rangdor xollari bor, dumi kalta, dumaloqlanib ketgan. Modalari narlaridan ko'ra oqishroq. Bir-biriga juda mehribon bo'ladi. Taram-taram to'tiqushlar qanday sharoitlarda boqiladigan bo'lsa, bular ham xuddi shunday sharoitlarda boqiladi.

Korella(nimfa-toptiqush). Vatani Avstraliya. Taram-taram to'tiqushlardan ko'ra yirikroq, rangi qo'ng'irnamo kulrang, peshonasi, bo'yni boshidagi kokili sariq, lunjlarida pushti xollari bor. Modasining rangi xiraroq bo'ladi. Boshqa qushlar bilan yaxshi chiqishadi. Qattiq-qattiq ovoz chiqaradi, gapirishga o'rgatish mumkin.

Baliq-Lyalius (Anabantidalar oilasi). Hindistonda tarqalgan. Erkak va urg'ochilarining boyi 5-6 sm ga boradi. Tanasining shakli tuxumsimon, ikki yonidan qisilib kelgan.

Lyaliuslar har hil sig'imli akvariumlarda boqiladi. Xo'rozcha baliqlardan farq qilib, bular boshqa turdagi baliqlar bilan yaxshi chiqishib ketaveradi. Ularni uchratish qiyin emas. Buning uchun erkagi sig'imi 10-30 L keladigan va suvining harorati 27-28 gradus bo'lgan alohida akvariumga olinadi.

Barbus, sumatra barbusi - (zogara baliqsimonlar oilasiga) kiradi. Sumatra va Klimanta oralaridagi suv xavzalatida tarqalgan. Bo'yi 6-7sm bo'lib toban baliqning shakliga o'xshayda. Bundan tashqari "Olovrang barbus" va "Shubert barbusi" bor "Olovrang barbus " Xindiston suv xavzalarida tarqalgan, bo'yi 6-7 sm. "Shubert barbusi "esa nemis akvariumchasi Shubert yashil barbuslarni yetishtirgan va bo'yi 5 sm.

Gurami yoki ko'k gurami-(Anabantidalar oilasi). Sumatra oroli suv havzalarida tarqalgan. Eraklarning bo'yi 10 sm, urg'ochisiniki 8- sm bo'ladi. Tanasining rangi kumushsimon ko'k bo'ladi. Guramini yana 3 xili mavjud bo'lib, ular:

1) Marvarid gurami - malakka yarim oroli, Xindiston va Indoneziyada tarqalgan. Bo'yi 10 sm

2) Marmar gurami -ko'k guramidan etishtirib chiqarilgan. Bo'yi 10 sm. 3) Xoldor gurami -Malakka yarim oroli, Vetnam va Indoneziya tarqalgan. Bo'yi 10-12 sm.

Oltin baliq -zog'ora baliqsimon oilasiga mansub. Tobon baliqlar orasida olib borilgan seleksiya ishlari orqali Xitoyda yetishtirib chiqarilgan. Bo'yi 15-20 sm gacha bo'ladi. Skalyariya-(Sixlidalar oilasi). Amazonka daryosi havzasida tarqalgan.

Telesko' -(Zog'ara baliqsimonlar oilasi). Seleksiya yo'li bilan oltin baliqdan yetishtirib chiqarilgan

Xo'rozcha baliq - (Anabantidalar oilasi).Xindiston, Tailand va Malakka yarim oralda tarqalgan. Bo'yi 6 smga teng.

Urtikbum (Zangora baliqlar oilasi). Oltin baliqda seleksiya yo'li bilan yetishtirilib chiqarilgan. Rangi turli-tuman.

Qilichbor . Shimoli Amerika janubida tarqalgan. Erkagining bo'yi 8 sm, urg'ochisiniki 10 sm ga teng.

Verxo'labka - suvning yuza qismida yashaydi, agarda akvariumda suv o'tlari ko'p bo'lsa, ular ko'ayishi xususiyatiga ega bo'ladilar. Shuning uchun ularni akvarumda boqish tavsiya etiladi.

Tabiat burchagidagi xona o'simliklarini saqlash ularni sug'orish, purkash, yuvish, tuprog'ini yumshatish, almashtirish, bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish, oziqlantirish, kesish, ko'paytirish, zararkunandalarga qarshi kurashishdan iboratdir.

Suv quyish. O'simlikka xona haroratidagi suv qo'yiladi. Vodoprovod suvi tarkibidagi xlorni yo'qotish uchun uni ochiq idishda ushlab turiladi.

O'simlik rivojlanayotgan va gullayotgan vaqtda unga xona haroratidan 2°S ortiq bo'lgan suv quyiladi. Agar gultuvak tagida suv yig'ilib qolgan bo'lsa va ikki soat davomida unak teshigi orqali shimilib ketmasa, u to'kib tashlanadi.

Purkash. Purkash ko'pgina o'simliklarni parvarish qilishning muhim qismi hisoblanadi. Chunki u o'simlikning suv bilan me'yorida ta'minlanishiga yordam beradi. Purkaganda o'simlik qishda ham xuddi yozdagidek ko'm-ko'k bo'lib turadi. Iliq suv bilan purkab turilganda o'simlik novdalari va barglari tezroq o'sadi, kurtak chiqaradi.

Yuvish. O'simlikni changdan tozalash uchun iliq suv bilan mumtazam yuvib turish lozim. O'simlik dush tagiga yoki tog'oraga qo'yib yuviladi, bunda tuvakdagi tuproq ivilib ketmasiigi uchun uning usti kleyonka bilan yopib qo'yiladi. Tikanli kaktuslarni yuvishdan oldin changlari yumshoq cho'tka bilan tozalanadi. Egilgan bargli o'simliklarni yuvish mumkin emas, ularni changi mayin mo'yqalam bilan tozalanadi. Gultuvaklar yiliga 3 - 4 marta sovunlab, qaynoq suv bilan qattiq cho'tka yordamida yuviladi.

Yumshatish. Yumshatish — bu suvsiz sug'orishdir. U suv qo'yilgan kunning ertasiga amalga oshiriladi. O'simlik ildizlari zarar etkazmaslik uchun tuvak chetlaridagi tuproq ko'pi 1-1,5 sm chuqurlikda yumshatiladi.

Ko'chirib o'tkazish va ko'chat qilish. Ko'chirib o'tkazish tuvak torlik qilganda o'simlik ildizini yopishib turgan tuproq bilan birgalikda boshqa tuvakka o'tqazishdir. Tuvak tagiga yangi tuproq solib, o'rtasiga ko'chat o'tqaziladi. Bunda qolgan tuproq bilan joyga solinadi. Ko'chat qilishda esa o'simlik ildiziga yopishib turgan uyum bir oz tozalanadi va eski tuproqni bir qisim olib tashlanadi. Yangi tuvak eskisidan 3-4 sm kattaroq bo'lishi kerak. Ko'chat qilishni bahorda, o'simlik o'sishni boshlamasdan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

O'g'itlash. O'simliklarning me'yorida oziqlanishlari uchun ularni o'g'itlab borish zarur. Buning uchun bolalar bog'chasi sharoitida mineral o'g'itlardan foydalangan maqul. O'simlik ko'chat qilib o'tqazilgandan so'ng o'sa boshlagach yoki ildiz olgach o'g'itlanadi. O'g'itlashdan bir necha soat oldin o'simlikni yahshlab sug'orish lozim.

Kesish. O'simlikning chiroyli ko'rinishi va sershoh bo'lishi uchun uning o'sishini muntazam boshqarib turish lozim. Buta hosil qilish maqsadida, yon shoxchalar o'sishi

uchun asosiy shoxning uchi qirqiladi, yon shoxchalar 10-15 sm ga yetganda ularning ham uchi qirqiladi. Kesishda o'tkir pichoqdan foydalanilib, kurtak tepasidan qirqiladi va kesilgan joyga maydalangan ko'mir sepiladi. Yorongul, fuksiya, rozan va shu kabilar kesiladi.

Ko'paytirish. Xona o'simliklarini poya va barg qalamchalari, bachkilari, piyozi, butani bo'lish, parvarish qilish va shu kabilar orqali ko'paytirish mumkin.

Qalamchalar yordamida ko'paytirish. Qalamchalar poya va bargdan bo'lishi mumkin. O'simliklarning ko'pchiligi (radeskatsiya, begoniya, fikus, aukuba xina, pelargoniya) poya qalamchalaridan ko'payadi, bunda o'sib turgan novdadan 2—3 bo'g'imli novda qirqib olinadi. Pastki kesik shunday bo'g'imning tagida bo'ladi. Qalamcha suvga solib qo'yiladi yoki tuvakka ekiladi, bunda pastki kesik qumga ko'milib turishi kerak. Ekilgan qalamchalar usti oyna bilan yopilib, kuniga 2 marta pulverizator yordamida suv purkab turiladi. Begoniya-reks, sansevera, uzambarg gunafshasi barg qalamchalaridan ko'payadi. Begoniya-reksning bargi (pastki tomoni)ni tomirlari tarqalgan joydan lezviya bilan kesiladi va nam qumga o'tqaziladi. Kesilgan joylar qum bilan siqib qo'yiladi.

Piyozdan ko'paytirish. Amaralis, krinum, gemantus, zafrantes piyozdan ko'payadi. Piyoz boshida kurtaklar paydo bo'lib, ulardan piyozchalar o'sib chiqadi. Ko'chat qilinishda ular eski piyozboshdan ehtiyotkorlik bilan ajratilib, tuvakka ekiladi va xuddi piyozbosh singari parvarish qilinadi.

Bachkildan ko'paytirish. Yer ustidan deyarli to'liq shakllangan yosh o'simliklar shaklidagi bachkilarni hosil qiluvchi o'simliklar (toshyorar, xlorofltum) juda oson ko'payadi. Bu bachkilar asosiy o'simliklardan qirqib olinib, kichik tuvaklarga o'tqaziladi.

Ildizpoyadan ko'paytirish. Bu usuldan o'simliklarni ko'chat qilib ekishda foydalaniladi. Ildizpoyadagi tuproq silkitib tushiriladi va uni o'tkir pichoq bilan har bir bo'lakda, juda bo'lmaganda 1-2 kurtak yoki nihol va ildiz qoladigan qilib qismlarga ajratiladi. Aspidistra, sansevera, siperus ildizpoyadan ko'payadi.

Terrariumda yashovchilarni boqish

Terrarium turlari. Toshbaqa, kaltakesak, baqa, qurbaqalarga mo'ljallangan terrariumlarning tagiga 5-6 sm qalinlikda tuproq va qum solinib, ko'proq qismiga chim o'tqaziladi. 1-2 ta yassi tosh solib qo'yilsa yaxshi bo'ladi.

Terrariumdagi «suv havzasi» o'rnini tog'orachadagi suv bajaradi. Agar terrariumda qurbaqa yoki toshbaqa saqlansa, gultuvak parchalaridan uy (yashirinish joylari) yasash lozim. Qishda o't-o'lanlardan uzun, ingichka bargli xona o'simliklari, suli, salat barglari qo'yiladi.

Tirik tug'iluvchi kaltakesaklar, baqa, qurbaqalarga mo'ljallangan terrarium toshbaqalar terrariumiga o'xshash bo'ladi: uning tagiga qum solinadi, usti esa o'rmon yo'sini bilan qoplanadi va 1 - 2 ta tosh, po'stloqli yo'g'on shox solib qo'yilsa yaxshi bo'ladi.

Baqalar uchun tuvak parchalaridan yashirinadigan joy qilinadi. To'sin orasiga kichikroq suv havzasi joylanadi. Qishda aspidistra, plyush, paporotnik o'simliklarini qo'yish maqsadga muvofiqdir. Terrariumga qarash unchalik murakkab emas. Suv vaqti-vaqti bilan almashtirilib, suv idish muntazam yuvilib turiladi.

Bir yilda 2-3 marta terrariumni, undagi tuproq-qum ustini, devorlarini tozalab turish kerak. Terrariumdagi o'simliklar xona o'simliklaridek parvarish qilinadi. Terrariumda yashovchilar past temperaturada harakatchanligini yo'qotadi va ovqat emay qo'yadi. Bunday hollarda terrariumni elektr lampochkalari bilan isitish lozim.

Jonivorlarni 25—30°S haroratda nimrang margansovka eritmasida, boshini suvga tiqmay, 20-30 soniya cho'miltirish maqsadga muvofiqdir. Agar jonli tabiat burchagida qurbaqa, baqa, kaltakesaklarning yashashi uchun normal sharoit yaratishning iloji bo'lmasa, hayotini saqlab qolish maqsadida kuzda ularni qo'yib yuborish kerak.

Sudralib yuruvchilar hamda suvda va quruqlikda yashovchilar terrariumda saqlanadi. Tayyor terrariumlardan tashqari turli idishlardan, eski akvariumlardan foydalanish mumkin. Ularning ustidan doka yoki mayda metal to'rqoplash kifoyadir. Terrariumlar hayvonlarning biologik xususiyatlariga moslab tayyorlanadi.

Quruqlikda yashovchi toshbaqa. Toshbaqa salat, qoqio't barglari, sabzi, sholg'om, xom kartoshka bo'laklari bilan boqiladi. U tarvuz po'sti, pomidor, ba'zi mevalarni va nonni yaxshi ko'rib yeydi. Goh-gohida qiyma go'sht berish kerak. Bu toshbaqa ozuqani quyoshda yaxshi yeydi. Ozuqa yozda har kuni, qishda 1- 2 kun oralatib beriladi. Ozuqa suvli bo'lsa, toshbaqa suv ichmaydi. Botqoq toshbaqasi go'sht, mayda baliq, chuvalchang, suv shilliq qurti bilan oziqlanadi va ozuqani faqat suvda yeydi.

Takimon. Un qurti, chuvalchang, tirik hasharotlar va ularning lichinkalarini yeydi. Qishda unga chivin g'umbagi, uzun qilib kesilgan xom go'sht beriladi. U suvni yaxshi ko'radi. Tirik bola tug'adigan kaltakesak takimondan ko'ra maydaroq narsalar (tutgan o'ljalari) bilan oziqlanadi. Baqa va qurbaqa tirik ozuqa: hasharotlar, chuvalchanglar, malyuuskalar hamda xom go'sht bilan boqiladi. Bunda go'shtni tayoqcha uchiga ilib, qurbaqaning ko'zi oldida qirmirlatib turish kerak.

Mayda sut emizuvchilar va ularni parvarishlash yo'llarini o'rgatish

1. Bolalar bog'chasida boqish mumkin bo'lgan hayvonlarni tabiat burchagida muntazam parvarish qilib turishni tarbiyachi va bolalar zimmasiga yuklatiladi. Bolalar kichik guruhda tarbiyachi rahbarligada tabiat burchagida mehnat qilsalar, katta va

tayyorlov guruhlarda mustaqil mehnat qiladilar. Har bir guruhda tabiat burchagida navbatchilik tashkil etiladi. Navbatchilarning vazifasi hayvonlarning qafasini, terrariumini tozalash va ularga ovqat berishdir. Har bir tabiat burchagida navbatchilar uchun fartuklar bo'lib, maxsus taxtakachchalar, pichoq, tog'orachalar bo'ladi. Navbatchilar sabzavot va mevalarni shu taxtakach ustida tog'rab hayvonlarga beradilar. Tozalash uchun supurgich, hakondoz, latta, chelak bo'lishi shart. Tozalayotganda ham, yosh xususiyatga ham e'tibor berish kerak. Har bir guruhda navbatchilar zo'r qiziqish bilan navbatchilik qiladilar. Tabiat burchakda boqiladigan jonivorlar bir kunda bir marta oziqlantiriladi, chunki bu jonivorlar o'z ozuqalarini g'amlab qo'yadigan odatlari bor. Tabiat burchagida boqiladigan hayvonlar uchun terrariumning kattaligi 60/70 santimetrli bo'lishi kerak. Terrariumni atrofi oyna bilan o'ralgan bo'lishi shart, chunki jonivorlar bolalarga ozor berib qo'yishlari mumkindir. Tabiat burchagida quyidagi jonivorlarni boqish tavsiya etiladi:

Dengiz cho'chqasi. Vatani Janubiy Amerika. Dengiz cho'chqasi cho'chqasimonlar oilasiga kiradi. Dengiz cho'chqasi kichkina hayvon bo'lib, tanasi oval, bo'yni kalta, tumshug'i tuxumsimon shaklda, quloqlari yarim doira bo'lib dikkayib turadi, ustki labi ikkiga ajralgan. Dumi yo'q, oyoqlari bir xil uzunlikda, uchtdan barmog'i bor, juni qattiq, silliq, uch xil rangli bo'ladi. Dengiz cho'chqasi juda yuvosh, beozor hayvondir. Ularni holati o'rtacha bo'lgan quruq xonalarda boqish kerak. Ular sovuq, issiq, namlik va yevlizaklarga bardosh bera olmaydilar.

Dengiz cho'chqasi sabzavotlar va mevalar, xashak, sulii, bug'doy, quritilgan non bilan oziqlanadi. Suv va sut berib turish kerak. Dengiz cho'chqasini suvsiz akvariumda saqlasa bo'ladi. Ular 8-10 yil yashaydi.

Suriya olmaxomi. Vatani Suriya. Sichqonsimonlar oilasiga kiradi. Tanasi uncha katta bo'lmagan hayvon, tumshug'i oval tuxumsimon, ko'zlari qora chaqchayib chiqqan, quloqlari dikkaygan, tanasi tuxumsimon, oyoqlari katta emas, bir xil uzunlikda, 5 ta barmog'i bor, dumi kalta, juni yumshoq kalta, tilla rang malla, qorni oq. Qora og'maxonlar ham uchraydi. Olmaxonning lunji orqasidagi xaltalari katta bo'ladi, shu xaltalarda iniga ovqat olib ketadi. Og'maxon 3 yil yashaydi. U har xil o'simliklar donlari, sabzavotlar, mevalar, ko'katlar, qotgan non, xashak, bir oz suv yoki sut bilan boqiladi, qo'lga tez o'rganadi.

Tipratikan. Tikanlilar oilasiga mansub bo'lib, tanasi oval shaklida kichkina, kul rang bo'ladi. Tumshug'i cho'zinchoq, quloqlari tepaga dikkaygan. Qorin qismi silliq, usti tikan bilan qo'langan bo'ladi. Oyoqlari kalta, panjalari bor, orqasida kalta dumi bor. Tipratikan mevalar, non, sut va suv bilan boqiladi. Bolalar bog'chasida terrariumda boqiladi.

Toshbaqa. Kattaligi 20-25 sm bo‘ladi, ustida qattiq kosasi bor, orasida kichkina dumi bo‘ladi. Tabiat burchaklarida toshbaqalarni tagiga qum yoki qipiq solib qo‘yilgan yashiklarda boqish mumkin. Ularni salat, qoqi o‘t, karam, qirilgan sabzi, olma, tarvuz, bodring bilan boqiladi. Sershira oziqa ko‘p bo‘lsa, suv ham ichmaydi. Unda ovqatni bir vaqtda harakat qilib turgan vaqtda berish kerak. Toshbaqalar qishda uyquga ketishadi va bahorgacha qumga ko‘milib uxlashadi.

Quyvon. Sutmizuvchilar sinfiga kiradi, ayri tishlilar kenja oilasiga kiradi.

Yovvoyi quyvonlar inlarida katta guruh bo‘lib yashaydilar. Vatani Ispaniyadir. U yerdan Janubiy Yevropa, Osiyo va so‘ngra hamma mamlakatlarga tarqalgan. Yangi tug‘ilgan quyvonning 16 ta sut tishlari bo‘ladi, voyaga yetganda 28 taga yetadi. Ularda qoziqtish bo‘lmaydi. Yovvoyi quyvonlarni qo‘lga o‘rgatish va xonakilashtirish bilan odamlar o‘rta asrlardayoq shug‘illanganlar. Vatanimizda oq pahlavon, oq, kumush rang, kul rang va boshqa turlari boqiladi. Quyvonlarni to‘g‘ri ovqatlantirish kerak, shunda ular yaxshi o‘sib borishadi. Ularni o‘tlar, ko‘k novdalar, sabzavotlar, mevalar, hashoratlar, qotgan nonlar bilan boqiladi. Tabiat burchagida mana shu hayvonlarni boqish mumkin. Bu hayvonlarni boqishda hamma qonun qoidalarga rioya qilinsa juda yahshi natijaga erishamiz.

Nazorat uchun savollar:

1. Maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida umumiy tabiat burchagini tashkil qilishda nimalarga e‘tibor berish lozim?

20- Mavzu. Turli yosh guruhlar bolalarini o‘simliklar, hayvonlar va qushlarni parvarish qilishga o‘rgatish texnologiyasi.

Reja:

1. Turli yosh guruhlar bolalarini o‘simliklarni parvarish qilish.

2. Turli yosh guruhlar bolalarini hayvonlar va qushlarni parvarish qilishga o‘rgatish texnologiyasi.

Tayanch iboralar: o‘simliklar, hayvonlar, qushlar, parvarish, texnologiya

Tabiat burchagidagi xona o‘simliklarini saqlash ularni sug‘orish, purkash, yuvish, tuprog‘ini yumshatish, almashtirish, bir joydan ikkinchi joyga ko‘chirish, oziqlantirish, kesish, ko‘paytirish, zararkunandalarga qarshi kurashishdan iboratdir.

Suv quyish. O‘simlikka xona haroratidagi suv qo‘yiladi. Vodoprovod suvi tarkibidagi xlorni yo‘qotish uchun uni ochiq idishda ushlab turiladi.

O'simlik rivojlanayotgan va gullayotgan vaqtda unga xona haroratidan 2°S ortiq bo'lgan suv quyiladi. Agar gultuvak tagida suv yig'ilib qolgan bo'lsa va ikki soat davomida unak teshigi orqali shimilib ketmasa, u to'kib tashlanadi.

Purkash. Purkash ko'pgina o'simliklarni parvarish qilishning muhim qismi hisoblanadi. Chunki u o'simlikning suv bilan me'yorida ta'minlanishiga yordam beradi. Purkaganda o'simlik qishda ham xuddi yozdagidek ko'm-ko'k bo'lib turadi. Iliq suv bilan purkab turilganda o'simlik novdalari va barglari tezroq o'sadi, kurtak chiqaradi.

Yuvish. O'simlikni changdan tozalash uchun iliq suv bilan mumtazam yuvib turish lozim. O'simlik dush tagiga yoki tog'oraga qo'yib yuviladi, bunda tuvakdagi tuproq ivilib ketmasiigi uchun uning usti kleyonka bilan yopib qo'yiladi. Tikanli kaktuslarni yuvishdan oldin changlari yumshoq cho'tka bilan tozalanadi. Egilgan bargli o'simliklarni yuvish mumkin emas, ularni changi mayin mo'yqalam bilan tozalanadi. Gultuvaklar yiliga 3 - 4 marta sovunlab, qaynoq suv bilan qattiq cho'tka yordamida yuviladi.

Yumshatish. Yumshatish — bu suvsiz sug'orishdir. U suv qo'yilgan kunning ertasiga amalga oshiriladi. O'simlik ildizlari zarar etkazmaslik uchun tuvak chetlaridagi tuproq ko'pi 1-1,5 sm chuqurlikda yumshatiladi.

Ko'chirib o'tkazish va ko'chat qilish. Ko'chirib o'tkazish tuvak torlik qilganda o'simlik ildizini yopishib turgan tuproq bilan birgalikda boshqa tuvakka o'tqazishdir. Tuvak tagiga yangi tuproq solib, o'rtasiga ko'chat o'tqaziladi. Bunda qolgan tuproq bilan joyga solinadi. Ko'chat qilishda esa o'simlik ildiziga yopishib turgan uyum bir oz tozalanadi va eski tuproqni bir qisim olib tashlanadi. Yangi tuvak eskisidan 3-4 sm kattaroq bo'lishi kerak. Ko'chat qilishni bahorda, o'simlik o'sishni boshlamasdan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

O'g'itlash. O'simliklarning me'yorida oziqlanishlari uchun ularni o'g'itlab borish zarur. Buning uchun bolalar bog'chasi sharoitida mineral o'g'itlardan foydalangan maqul. O'simlik ko'chat qilib o'tqazilgandan so'ng o'sa boshlagach yoki ildiz olgach o'g'itlanadi. O'g'itlashdan bir necha soat oldin o'simlikni yahshlab sug'orish lozim.

Kesish. O'simlikning chiroyli ko'rinishi va sershoh bo'lishi uchun uning o'sishini muntazam boshqarib turish lozim. Buta hosil qilish maqsadida, yon shoxchalar o'sishi uchun asosiy shoxning uchi qirqiladi, yon shoxchalar 10-15 sm ga yetganda ularning ham uchi qirqiladi. Kesishda o'tkir pichoqdan foydalanilib, kurtak tepasidan qirqiladi va kesilgan joyga maydalangan ko'mir sepiladi. Yorongul, fuksiya, rozan va shu kabilar kesiladi.

Ko'paytirish. Xona o'simliklarini poya va barg qalamchalari, bachkilari, piyozi, butani bo'lish, parvarish qilish va shu kabilar orqali ko'paytirish mumkin.

Qalamchalar yordamida ko‘paytirish. Qalamchalar poya va bargdan bo‘lishi mumkin. O‘simliklarning ko‘pchiligi (radeskatsiya, begoniya, fikus, aukuba xina, pelargoniya) poya qalamchalaridan ko‘payadi, bunda o‘sib turgan novdadan 2—3 bo‘g‘imli novda qirqib olinadi. Pastki kesik shunday bo‘g‘inning tagida bo‘ladi. Qalamcha suvga solib qo‘yiladi yoki tuvakka ekiladi, bunda pastki kesik qumga ko‘milib turishi kerak. Ekilgan qalamchalar usti oyna bilan yopilib, kuniga 2 marta pulverizator yordamida suv purkab turiladi. Begoniya-reks, sansevera, uzambarg gunafshasi barg qalamchalaridan ko‘payadi. Begoniya-reksning bargi (pastki tomoni)ni tomirlari tarqalgan joydan lezviya bilan kesiladi va nam qumga o‘tqaziladi. Kesilgan joylar qum bilan siqib qo‘yiladi.

Piyozdan ko‘paytirish. Amaralis, krinum, gemantus, zafrantes piyozdan ko‘payadi. Piyoz boshida kurtaklar paydo bo‘lib, ulardan piyozchalar o‘sib chiqadi. Ko‘chat qilinishda ular eski piyozboshdan ehtiyotkorlik bilan ajratilib, tuvakka ekiladi va xuddi piyozbosh singari parvarish qilinadi.

Bachkildan ko‘paytirish. Yer ustidan deyarli to‘liq shakllangan yosh o‘simliklar shaklidagi bachkilarni hosil qiluvchi o‘simliklar (toshyorar, xlorofltum) juda oson ko‘payadi. Bu bachkilar asosiy o‘simliklardan qirqib olinib, kichik tuvaklarga o‘tqaziladi.

Ildizpoyadan ko‘paytirish. Bu usuldan o‘simliklarni ko‘chat qilib ekishda foydalaniladi. Ildizpoyadagi tuproq silkitib tushiriladi va uni o‘tkir pichoq bilan har bir bo‘lakda, juda bo‘lmaganda 1 -2 kurtak yoki nihol va ildiz qoladigan qilib qismlarga ajratiladi. Aspidistra, sansevera, siperus ildizpoyadan ko‘payadi.

Terrariumda yashovchilarni boqish

Terrarium turlari. Toshbaqa, kaltakesak, baqa, qurbaqalarga mo‘ljallangan terrariumlarning tagiga 5-6 sm qalinlikda tuproq va qum solinib, ko‘proq qismiga chim o‘tqaziladi. 1-2 ta yassi tosh solib qo‘yilsa yaxshi bo‘ladi.

Terrariumdagi «suv havzasi» o‘rnini tog‘orachadagi suv bajaradi. Agar terrariumda qurbaqa yoki toshbaqa saqlansa, gultuvak parchalaridan uy (yashirinish joylari) yasash lozim. Qishda o‘t-o‘lanlardan uzun, ingichka bargli xona o‘simliklari, sulii, salat barglari qo‘yiladi.

Tirik tug‘iluvchi kaltakesaklar, baqa, qurbaqalarga mo‘ljallangan terrarium toshbaqalar terrariumiga o‘xshash bo‘ladi: uning tagiga qum solinadi, usti esa o‘rmon yo‘sini bilan qoplanadi va 1 - 2 ta tosh, po‘stloqli yo‘g‘on shox solib qo‘yilsa yaxshi bo‘ladi.

Baqalar uchun tuvak parchalaridan yashirinadigan joy qilinadi. To‘sin orasiga kichikroq suv havzasi joylanadi. Qishda aspidistra, plyush, paporotnik o‘simliklarini

qo'yish maqsadga muvofiqdir. Terrariumga qarash unchalik murakkab emas. Suv vaqti-vaqti bilan almashtirilib, suv idish muntazam yuvilib turiladi.

Bir yilda 2-3 marta terrariumni, undagi tuproq-qum ustini, devorlarini tozalab turish kerak. Terrariumdagi o'simliklar xona o'simliklaridek parvarish qilinadi. Terrariumda yashovchilar past temperaturada harakatchanligini yo'qotadi va ovqat emay qo'yadi. Bunday hollarda terrariumni elektr lampochkalari bilan isitish lozim.

Jonivorlarni 25—30°S haroratda nimrang margansovka eritmasida, boshini suvga tiqmay, 20-30 soniya cho'miltirish maqsadga muvofiqdir. Agar jonli tabiat burchagida qurbaqa, baqa, kaltakesaklarning yashashi uchun normal sharoit yaratishning iloji bo'lmasa, hayotini saqlab qolish maqsadida kuzda ularni qo'yib yuborish kerak.

Sudralib yuruvchilar hamda suvda va quruqlikda yashovchilar terrariumda saqlanadi. Tayyor terrariumlardan tashqari turli idishlardan, eski akvariumlardan foydalanish mumkin. Ularning ustidan doka yoki mayda metal to'rqoplash kifoyadir. Terrariumlar hayvonlarning biologik xususiyatlariga moslab tayyorlanadi.

Quruqlikda yashovchi toshbaqa. Toshbaqa salat, qoqio't barglari, sabzi, sholg'om, xom kartoshka bo'laklari bilan boqiladi. U tarvuz po'sti, pomidor, ba'zi mevalarni va nonni yaxshi ko'rib yeydi. Goh-gohida qiyma go'sht berish kerak. Bu toshbaqa ozuqani quyoshda yaxshi yeydi. Ozuqa yozda har kuni, qishda 1- 2 kun oralatib beriladi. Ozuqa suvli bo'lsa, toshbaqa suv ichmaydi. Botqoq toshbaqasi go'sht, mayda baliq, chuvalchang, suv shilliq qurti bilan oziqlanadi va ozuqani faqat suvda yeydi.

Takimon. Un qurti, chuvalchang, tirik hasharotlar va ularning lichinkalarini yeydi. Qishda unga chivin g'umbagi, uzun qilib kesilgan xom go'sht beriladi. U suvni yaxshi ko'radi.

Tirik bola tug'adigan kaltakesak takimondan ko'ra maydaroq narsalar (tutgan o'ljalari) bilan oziqlanadi. Baqa va qurbaqa tirik ozuqa: hasharotlar, chuvalchanglar, malyuuskalar hamda xom go'sht bilan boqiladi. Bunda go'shtni tayoqcha uchiga ilib, qurbaqaning ko'zi oldida qirmirlatib turish kerak.

Mayda sut emizuvchilar va ularni parvarishlash yo'llarini o'rgatish

1. Bolalar bog'chasida boqish mumkin bo'lgan hayvonlarni tabiat burchagida muntazam parvarish qilib turishni tarbiyachi va bolalar zimmasiga yuklatiladi. Bolalar kichik guruhda tarbiyachi rahbarligada tabiat burchagida mehnat qilsalar, katta va tayyorlov guruhlarda mustaqil mehnat qiladilar. Har bir guruhda tabiat burchagida navbatchilik tashkil etiladi. Navbatchilarning vazifasi hayvonlarning qafasini, terrariumini tozalash va ularga ovqat berishdir. Har bir tabiat burchagida navbatchilar uchun fartuklar bo'lib, maxsus taxtakachchalar, pichoq, tog'orachalar bo'ladi. Navbatchilar sabzavot va mevalarni shu taxtakach ustida tog'rab hayvonlarga

beradilar. Tozalash uchun supurgich, hakondoz, latta, chelak bo'lishi shart. Tozalayotganda ham, yosh xususiyatga ham e'tibor berish kerak. Har bir guruhda navbatchilar zo'r qiziqish bilan navbatchilik qiladilar. Tabiat burchakda boqiladigan jonivorlar bir kunda bir marta oziqlantiriladi, chunki bu jonivorlar o'z ozuqalarini g'amlab qo'yadigan odatlari bor. Tabiat burchagida boqiladigan hayvonlar uchun terrariumning kattaligi 60/70 santimetrli bo'lishi kerak. Terrariumni atrofi oyna bilan o'ralgan bo'lishi shart, chunki jonivorlar bolalarga ozor berib qo'yishlari mumkindir. Tabiat burchagida quyidagi jonivorlarni boqish tavsiya etiladi:

Dengiz cho'chqasi. Vatani Janubiy Amerika. Dengiz cho'chqasi cho'chqasimonlar oilasiga kiradi. Dengiz cho'chqasi kichkina hayvon bo'lib, tanasi oval, bo'yni kalta, tumshug'i tuxumsimon shaklda, quloqlari yarim doira bo'lib dikkayib turadi, ustki labi ikkiga ajralgan. Dumi yo'q, oyoqlari bir xil uzunlikda, uchtdan barmog'i bor, juni qattiq, silliq, uch xil rangli bo'ladi. Dengiz cho'chqasi juda yuvosh, beozor hayvondir. Ularni holati o'rtacha bo'lgan quruq xonalarda boqish kerak. Ular sovuq, issiq, namlik va yevlizaklarga bardosh bera olmaydilar.

Dengiz cho'chqasi sabzavotlar va mevalar, xashak, sulii, bug'doy, quritilgan non bilan oziqlanadi. Suv va sut berib turish kerak. Dengiz cho'chqasini suvsiz akvariumda saqlasa bo'ladi. Ular 8-10 yil yashaydi.

Suriya olmaxomi. Vatani Suriya. Sichqonsimonlar oilasiga kiradi. Tanasi uncha katta bo'lmagan hayvon, tumshug'i oval tuxumsimon, ko'zlari qora chaqchayib chiqqan, quloqlari dikkaygan, tanasi tuxumsimon, oyoqlari katta emas, bir xil uzunlikda, 5 ta barmog'i bor, dumi kalta, juni yumshoq kalta, tilla rang malla, qorni oq. Qora og'maxonlar ham uchraydi. Olmaxonning lunji orqasidagi xaltalari katta bo'ladi, shu xaltalarda iniga ovqat olib ketadi. Og'maxon 3 yil yashaydi. U har xil o'simliklar donlari, sabzavotlar, mevalar, ko'katlar, qotgan non, xashak, bir oz suv yoki sut bilan boqiladi, qo'lga tez o'rganadi.

Tipratikan. Tikanlilar oilasiga mansub bo'lib, tanasi oval shaklida kichkina, kul rang bo'ladi. Tumshug'i cho'zinchoq, quloqlari tepaga dikkaygan. Qorin qismi silliq, usti tikan bilan qo'langan bo'ladi. Oyoqlari kalta, panjalari bor, orqasida kalta dumi bor. Tipratikan mevalar, non, sut va suv bilan boqiladi. Bolalar bog'chasida terrariumda boqiladi.

Toshbaqa. Kattaligi 20-25 sm bo'ladi, ustida qattiq kosasi bor, orasida kichkina dumi bo'ladi. Tabiat burchaklarida toshbaqalarni tagiga qum yoki qipiq solib qo'yilgan yashiklarda boqish mumkin. Ularni salat, qoqi o't, karam, qirilgan sabzi, olma, tarvuz, bodring bilan boqiladi. Sershira oziqa ko'p bo'lsa, suv ham ichmaydi. Unda ovqatni bir vaqtda harakat qilib turgan vaqtda berish kerak. Toshbaqalar qishda uyquga ketishadi va bahorgacha qumga ko'milib uxlashadi.

Quyong. Suteinizuvchilar sinfiga kiradi, ayri tishlilar kenja oilasiga kiradi.

Yovvoyi quyonglar inlarida katta guruh bo'lib yashaydilar. Vatani Ispaniyadir. U yerdan Janubiy Yevropa, Osiyo va so'ngra hamma mamlakatlarga tarqalgan. Yangi tug'ilgan quyongning 16 ta sut tishlari bo'ladi, voyaga yetganda 28 taga yetadi. Ularda qoziqtish bo'lmaydi. Yovvoyi quyonglarni qo'lga o'rgatish va xonakilashtirish bilan odamlar o'rta asrlardayoq shug'illanganlar. Vatanimizda oq pahlavon, oq , kumush rang, kul rang va boshqa turlari boqiladi. Quyonglarni to'g'ri ovqatlantirish kerak, shunda ular yaxshi o'sib borishadi. Ularni o'tlar, ko'k novdalar, sabzavotlar, mevalar, hashoratlar, qotgan nonlar bilan boqiladi. Tabiat burchagida mana shu hayvonlarni boqish mumkin. Bu hayvonlarni boqishda hamma qonun qoidalarga rioya qilinsa juda yaxshi natijaga erishamiz.

Nazorat uchun savollar:

1. Turli yosh guruh bolalarini o'simliklarni parvarish qilishda qanday metodlardan foydalanish lozim?
2. Turli yosh guruhlari bolalarini hayvonlar va qushlarni parvarish qilishga o'rgatish texnologiyasi nimalardan iborat?

21- Mavzu. Yer maydonchalarini tashkil qilish va ularning turlari.

Reja:

1. Ekinzor va gulzorlar tashkil etish metodikasi
2. Turli yosh guruhlarda yer maydonlarini tashkil etish texnologiyasi
3. Yer maydonlarida hayvonlarini saqlash uchun shart- sharoitlar

Tayanch tushunchlar: *Manzarali o'simliklar, bir yillik o'simliklarni yetishtirish, gulzorlarni tashkil qilish, turli shakldagi gul ekinlari, gulzorlar tashkil qilishda qoidalardan foydalanish, yer maydonchasi, tabiatga o'tkaziladigan sayrlar, jonli tabiat burchagi uchun xona, jonli tabiat burchagini jihozlash, o'simlik va hayvonlar namunalarini yig'ish.*

Manzarali o'simliklar urug'idan, ya'ni ona o'simlikda uning qismlari – bargi, kurtagi, ko'chati, shoxi, ildizi, tugunagi va hokazolarni ajratish yo'li bilan ko'paytiriladi. Ko'pgina bir yillik o'simliklar urug'idan ko'paytirilganda, shu navga tegishli xususiyatlarni saqlab qoladi. Ko'p yillik manzarali o'simliklardan, shu jumladan, piyozsimon o'simliklardan urug' ko'paytirish, qoida bo'yicha, turli-tuman avlodlar kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Bu o'simliklar ko'pincha vegetativ yo'l bilan ko'paytiriladi.

Ochiq yerga quyidagi xususiyatli o'simlik urug'lari ekiladi: a) talabchan emas va chidamli (kalendula, mattiola, koreopsis);
b) tez o'suvchan (loviya, nastrustiya);

- v) kuchli rivojlangan o‘q ildizli va ko‘chirib o‘tqazishga chidamsiz (delfinium, bir yillik lyupin, rezeda);
- g) kech gullovchi (levkoya, qo‘qongul);
- d) urug‘lari qiyin iviydigan po‘choqli (akonitum, anemos, iris, liliya);
- e) ko‘chatlari issiqxonalarda chirishga moyil bo‘lgan (gesperis, iberis, lyupin va boshqalar);
- y) ekilgandan bir yil o‘tgach, unib chiqadi (ko‘p yilliklar – adonis).

Butashga mo‘ljallangan bir yillik o‘simliklarni yetishtirishda, shuningdek, ularning davomli gullashini ta‘minlash uchun, urug‘lar bir necha muddatlarda ekiladi (5-7 kun oralig‘ida).

Bir yillik o‘simliklarni ko‘chatsiz yetishtirish usuli mehnat sarf va o‘simlik tannarxini ma‘lum darajada kamaytiradi. Bunda o‘simlik kuchli rivojlanishi bilan ajralib turadi, kamroq kasallanadi. Bu usulning kamchiligi shundan iboratki, o‘simliklar ko‘chat bilan yetishtirilgandagiga qaraganda bir muncha kech gullaydi va urug‘ 2,5-3 baravar ko‘p sarf bo‘ladi.

Gul urug‘lari ekish uchun tuproq qunt bilan tayyorlanadi. Kuzgi haydalgan yoki shudgorlanib yoz bo‘yi ekilmagan yerlarga rejaga muvofiq joylashtiriladi, kultivastiya va borona solinadi. Bir yillik o‘simliklarni ko‘chatsiz usulda yetishtirishda urug‘lar bahorgi don ekinlarisingari mart oxiri, aprel boshlarida (qachonki yer yetilganda) ekiladi. Yer haydalayotganda yoki kultivastiya paytida o‘g‘it to‘liq solinmagan bo‘lsa, u holda jo‘yak tortish davomida 1m² yerga 30-50 g. superfosfat, 20-30 g. kaliy tuzi beriladi. Yuqori kislotali tuproqlarni ohak bilan o‘g‘itlash tavsiya qilinadi. Urug‘ yaxshi shamollatilgan torf, qum yoki chirindilar bilan ko‘mib berkitiladi. Urug‘ni g‘altakmola bilan tekislab, ehtiyotkorlik bilan sug‘oriladi. Lekin boshqa maqsad ham bo‘lishi mumkin. Masalan, tomoshabinda (dam oluvchi) gullarning go‘zalligi, ularning rangi, shakli, hidi, yangiligi va takrorlanmasligi bilan yaxshi kayfiyat hosil bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Bu holda umumiy arxitektura maqsadiga bezatish bo‘ysunmaydi, ya‘ni teskarisi, arxitektura ansambllari va ularning detallari o‘simliklar shaklining o‘ziga xosligini ajratib ko‘rsatadi., ularga qo‘shilib ketadi va o‘ziga xos garmoniya kasb etadi.

Parterli va turli kompozistiyali rang-barang, chiroyli gulzorlar alohida xususiyatga ega inshootlarni bezatishda ishlatiladi. Jumladan, bu ishlar ko‘rgazmalar, madaniyat saroylari, haykallar, memoriallar, muzeylar, teatrlar ro‘parasida amalga oshiriladi. Gullar va boshqa o‘simliklarning barcha sifatini ko‘rsatish uchun, bog‘lar, xiyobonlar va alohida gulzorlarni ko‘kalamzorlashtirishda turli klassik usullardan - regulyar (geometrik, franstuz) va landshaft (ingliz) usullaridan foydalanish mumkin. Bu usullar tinch, shoirona muhit va tabiatga bevosita yaqinlik tasavvurini aks ettiradi. Shaharlar

va boshqa yirik aholi punktlarida madaniyat va dam olish bog'lari shunday tashkil etiladiki, ularla gulzorlar, gazon (maysazor)lar daraxt butalar bir nechta mintaqalarda turlicha maqsad va har xil ko'rinishda joylashishi mumkin. Ko'kalamzorlashtirishda xiyobonlar, dahalar, maxsus bog'lar - rozariyalar, sirengariyalar, georgonariyalar va hokazolar ham katta ahamiyat kasb etadi.

Gulzorlarni tashkil qilish - bu loyihalash va ularni amaliyotda bajarishdan iboratdir. Gulzorlar loyihasini xiyobonlar, istirohat bog'lari va boshqa qurilishlari mo'ljallangan joydan ajratilgan holda amalga oshirish mumkin emas.

Gulzor deganda turli ob'ektlarni bezatish uchun mo'ljallangan va o'zida maysazorlar, yo'lakchalar bir yillik va ko'p yillik gullovchi hamda manzara beruvchi bargli o'simliklar va kichik arxitektura shakllarini mujassam etgan maydon tushuniladi. Gulzorlar qisqa vaqtli dam olish va bezatish uchun ishlatiladi, shuningdek, joyning konfiguratsiyasiga ko'ra turli shaklda - to'rt burchak, cho'zinchoq yumaloq, to'g'ri burchak bo'lishi mumkin. Gulzorlar turli o'lcham va shakldagi klumbalar, maysazorning yashil fonidagi rabatkalar va hoshiyalardan tashkil topadi. Gulzorlar maydoni kichikroq maydonchadan (4-5 dan 20 m gacha) 1 gektargacha va undan ko'proq bo'lishi mumkin.

Gulzor aniq tarkibiy qismga ega:

1) turli shakldagi gul ekinlari; 2) yo'lakchalar; 3) maysazor.

Ularning klassik mos tushishi, gul ekinlari maydoni, yo'lakchalar va maysazorlarning 3:5:8 munosabati hisoblanadi.

So'ngi yillarda maysazorlar ko'proq gullar uchun esa kamroq joy ajratiladi. Ob'ektlarni ko'kalamzorlashtirish turli elementlarning foizli munosabati ham mavjud. Daraxtlarga 40-50 foiz va (janubda birmuncha ko'proq), butalarga 1020 foiz (shimolda ko'proq), maysazorlar uchun 8-18 foiz, gul ekinlariga 4-8 foiz va yo'lakchalarga 15-20 foiz joy ajratish tavsiya etiladi.

Gulzor qismlari juda chiroyli, ko'zga tashlanib turishi, yorqin bo'lishi kerak. Shu masalani yechishda «oltin proporsiya» qoidasidan foydalanish yordam beradi, bunda birinchi ikki sonning yig'indisi uchinchi sonni beradi hamda birinchi son ikkinchi sonning yarmisidan katta.

Gulzorlar tashkil qilishda quyidagi qoidalaridan foydalanish tavsiya qilinadi:

1. Gulzor - klumbaning o'rta, markaziy qismi eng yorqin, diqqatni jalb qiluvchi bo'lishi kerak. U hovuz, haykal yonida yoki o'zicha mustaqil ob'ekt bo'lishi mumkin.
2. Gulzordagi gul shakllari mayda bo'lmasligi kerak, aks holda u xunuk ko'rinishi mumkin. Oddiy chiziqli yirik shakl hosil qilinishi ma'qulroqdir.
3. Gulli shakllar kamroq va ma'lum masofalarda gazon (maysazorlar) bilan ajratilgan bo'lishi kerak.

Nusxa loyihasini tuzish va tasdiqlanish dekabr oyining oxiri yanvar oyining boshidan kechiktirmaslik kerak, chunki ko'kalamzorlashtirish uchun kerakli o'simlik ko'chatlarini yetishtirish bo'yicha ishlab chiqarish topshirig'ini oldindan berish lozim.

Shundan so'ng ekishning ishchi chizmasi masshtabda, bo'yoqsiz bajariladi, bunda yo'llarning eni, klumbalarning diametri, rabatkalar eni va uzunligi, ekish uchun o'simliklar va jo'yaklar orasidagi masofa ko'rsatiladi. Ekish chizmasi loyihani amalda bajarish rasmlar, rabatkalarining rejasi tuziladi.

Ko'kalamzorlashtirish ob'ektida birinchi navbatda turli kommunikation yo'llar (vodoprovod, elektroprovodka va lyuk) o'tkaziladi. Shundan so'ng daraxt butalar ekiladi, yo'l tarmog'i, turli maydonchalar quriladi, maysazorlar aralashmasi ekiladi va oxirgi navbatda gulli o'simliklar ekiladi hamda urug'lari sepiladi.

MTT da yer maydonchasi bo'lib, bolalar ko'p vaqtlarini o'sha yerda o'tkazadilar. Maydoncha o'yinlar, sayrlar, mashg'ulotlar o'tkaziladigan butun yil davomida o'simlik va hayvonlarni kuzatadigan joydir. Maydonchada daraxtlar, butalar, ekinzor, gulxona, mevali daraxtlarning bo'lishi katta ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatiga ega. Bola tarbiyachi bilan birga o'simliklarni o'stiradi, ularni parvarish qiladi, o'sishi va rivojlanishi haqida aniq tasavvurlarga ega bo'ladilar. Bolalarga o'simliklarni pavarish qilish jarayonida, tuproqda ishlov berishda zarur bo'ladigan oddiy asboblardan foydalanish ko'nikmasi hosil bo'ladi hamda tabiatga unda yashovchilarga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish kabi xislatlar tarbiyalanadi. Maydonchani chiroyli, nafosatli bezatilish bolalarda badiiy va go'zallikni xis qilish, vatanparvarlik kabi nozik xislatlarni tarbiyalaydi. Bolalarda o'z o'lkasini sevishi, o'z o'lkasining tabiatini bilishi katta ahamiyatga ega. MTT maydonchaga ekiladigan daraxtlar, o'simliklar mana shu o'lka tabiatiga, iqlimga mos bo'lishi zarur. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda bir guruh uchun poliz ekinlari tanlanadi.

Kichik guruh uchun urug'lari yirik xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan sabzi, rediska tavsiya etiladi. O'rta guruhda ham xuddi shular ekiladi. Biroq imkoni boricha ikki xil navi ya'ni qizil va oq rediska ekiladi. Maqsad bolalar ularni solishtirib o'xshash va farqli tomonlarini tanlashlari lozim.

Katta guruhda bolalar uchun tavsiya etilgan barcha sabzavot o'simliklari ekiladi. Gulzorni tashkil etishda, MTTning tabiiy sharoitini hisobga olgap holda erta bahordan to kech kuzgacha gullaydigan o'simliklar tanlanadi. Masalan: lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar tanlanib, ularni markazga baland bo'yli, chetlariga past bo'yli gullar tanlanadi.

Yer maydonchasida bahor, yoz oylarida jonli tabiat burchagi tashkil etiladi. MTTning tabiiy sharoitini hisobga olgan holda, jonli tabiat burchagida quyonlarni, tovuqlarni, o'rdaklarni boqib parvarish qilish mumkin. Bolalar jonivorlarni parvarish qilish, ko'nikmasini tarbiyalash ularga nisbatan g'amg'o'rlik munosabatlarini chuqurroq tarbiyalashga yordam beradi. Yer maydonchasida har bir yosh guruh uchun o'yin va jismoniy tarbiya maydonchalari, tabiiy material bilan o'ynash uchun qum solingan yashiklar kichikroq hovuz bo'lishi lozim. Jonivorlar quyon va tovuqlar boqish uchun joyi ajratiladi.

Kichik guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga 1 kv m hisobidan tashkil qilinadi. O'rta guruh bolalari uchun norma 1,5 kv m gacha, tayorlov guruh bolalari uchun 1,5 — 2 kvm gacha oshiriladi. Ekinzor atrofi past bo'yli o'simliklar bilan o'raladi. Atrofi o'ralgan ekinzor qulay ko'rinishga ega bo'lishi bilan birga guruhlarni bir-biridan tabiiy ajratib turadi.

Ekinzor uchun tanlangan urug'lar yuqori navli yaxshi ekish xususiyatiga ega bo'lishi kerak. Ekilgan urug'larning asosiy sifat ko'rsatkichi uning unib chiqishidir. Nihollar paydo bo'lishini tezlashtirish uchun urug'lar namlanadi va undiriladi.

Gul o'simliklarining ekishning eng ko'p tarqalgan shakli klumba, rabotka va gazonlardir. Gulzorni bezashda manzarali o'simliklarni to'g'ri tanlash muhimdir. O'simliklarning yorug' va nanga bo'lgan talabini e'tiborga olish kerak. O'simliklarni tanlaganda erta bahordan to kech kuzgacha gul ochilib turishi nazarda tutilishi lozim. Erga bahorda ochilgan gulga ega bo'lishi, chunki ko'zda yerga piyozli o'simliklar: lola, chuchmoma ekiladi yoki iyul oyida kapalakgul, dastagullar ekilib, yerga bahorda ular doimiy joylariga kuchirib o'tkaziladi. Gulzorni bezashda chiroyli gullarni butazor va o'tsimon manzarali o'simliklardan foydalanish mumkin. Ochiq yerda yashash davomiyligiga ko'ra, o'simliklar ko'p yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bo'linadi. Uning hayoti tuproq ostidagi organlarida; piyoz, tutunak, ildizpoya, ildizida saqlanadi. Qishki o'simliklar bahorda tez o'sadi. Erta bahorda va kuzda gullaydi. Ko'p yillik o'simliklarga alohida e'tibor berish lozim. Ikki yillik gulli o'simliklarga ko'pincha urug' sepilgandan so'ng 2 yiliga gullaydigan o'simliklar kiritiladi. Bu o'simliklar yozning birinchi yarmida ochiladi.

Gulxonada bir vegetativ tarzda foydalaniladigan gullarni bir yillik yoki yozgi o'simliklar deyiladi. Yozgi o'simliklar ekilgan yili ochiladi, urug' beradi va halok bo'ladi. Ularning guli chiroyli bo'lib, yozning ikkinchi yarmida qiyg'os bo'lib ochiladi.

Maydoncha MTT bolalari uchun yil mavsumi va fasllarning o'zgarishini kuzatadigan qulay joylardir. Tarbiyachi bolalarni maydonchaga olib chiqib, tabiatda bo'ladigan o'zgarishlar, uning sabablari, qishlab qoluvchi va uchib keluvchi qushlar bilan tanishtiradi. Bir so'z bilan aytganda, MTT maydonchasi bolalarning har tomonlama rivojlanishida jonli va jonsiz tabiat bilan tanishishida, o'z ona Vatanini sevishta uni muhofaza qilish, o'simlik va hayvonlarni va ko'paytirishda ta'lim - tarbiya oladigan ilk maskan hisoblanadi.

Tabiatda davomli (uzoq vaqt davom etadigan) kuzatish va tajribalar uchun jonli tabiat burchagi tashkil qilinishi kerak. U yerda hayvon va o'simliklarni saqlash va zaruratga qarab ulardan tabiatshunoslikni o'rganishda foydalanish mumkin. Burchak shuningdek tarbiyachilarning darsdan va sinfdan tashqari ishlari uchun baza hisoblanadi. Bu yerda ular yilning itsagan vaqtida ish olib borishlari mumkin.

K.D.Ushinskiy quyi sinflarda tabiatni o'rganishni bolani doimo o'rab turgan va ularga tanish bo'lgan o'simlik va hayvonlardan boshlash kerak deb tavsiya qilgan. Bu prinsipga darslarda, sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ham amal qilish kerak. Bu

prinsipni amalga oshirishga jonli tabiat burchagidagi ishlar imkon beradi. Shu vaqtning o'zida u tarbiyachilarda jonajon o'lkaga muhabbatni tarbiyalaydi, tabiat to'g'risidagi ularning bilimlarini kengaytiradi.

Tabiatga o'tkaziladigan ekskursiyalar jonli tabiat burchagi tashkil qilishning boshlanishi bo'lishi mumkin. Suv havzasidagi hayot bilan tanisha turib, tarbiyachilar mollyuska, ninachi qurtlari, har xil qo'ng'izlar, gambuziya, peskar (tanga baliq), shuningdek suv o'simliklarining barchasi akvarium, shisha bankalar yoki boshqa yaroqli idishlarga joylashtiriladi. Bog' va polizlarda ko'pincha meva, rezavor meva hamda sabzavot o'simliklari zararkunandalarining g'umbak va qurtlari uchraydi. Sayr vaqtida ularni yig'ib, jonli tabiat burchagida ular ustida hasharotlar taraqqiyotining butun siklini tekshirib borish va yeb to'ymas qurtning harakatsiz g'umbakka aylanishini, g'umbakdan yetuk kapalak chiqishini ko'rish uchun kuzatishlar tashkil qilish mumkin. Jonli tabiat burchagiga keltiriladigan tirik ob'ektlar alohida daftarda hayvon yoki o'simlikni keltirish vaqti (kuni), kimdan qabul qilinganligi, hayvonning nomi va uning holatini ko'rsatib qayd qilib borilishi kerak.

Jonli tabiat burchagi uchun xona. Jonli tabiat burchagi uchun alohida xona ajratgan ma'qul. Bunday imkoniyat bo'lmaganda o'simlik va hayvonlarni tabiatshunoslik xonasi yoki sinfda joylashtiriladi. Jonli tabiat burchagi uchun xona yorug' bo'lishi, deraza ro'parasiga qo'yilgan har xil tagliklarga suv hayvonlari hamda o'simliklari bo'lgan akvariumlarni qo'yish qulay bo'ladi.

Agar jonli burchak alohida xonada bo'lsa, unda qushlarni ham saqlash mumkin. Barcha qush qafaslariga tozalash oson bo'lsin uchun harakatchan taglik va oziq uchun harakatchan yashik o'rnatiladi. Maktab tabiat burchagida sa'va, to'ti, chittak, chechetka kabilarni saqlagan yaxshi. Qafaslar devor yoki derazalarga ilib qo'yiladi, ammo shamol g'urillab o'tadigan joyga qo'ymaslik kerak, bunday joy qushlar uchun halokatlidir. Terrariumlar xona o'rtasiga yoki devor bo'ylab qo'yilgan stolchalarga o'rnatiladi. Sut emizuvchilarning (olmaxon, dengiz cho'chqasi) katakchalari xonaning qorong'iroq qismida polga qo'yiladi. Agar tabiatshunoslik kabineti katta bo'lmasa, o'simlik va hayvonlarning bir qismini sinflarda joylashtiriladi va ular kerak bo'lganda foydalaniladi.

Jonli tabiat burchagini jihozlash. Burchakda hayvonlar uchun ajratilgan joy ularning tabiatdagi hayot sharoitlariga muvofiq bo'lishi kerak. Akvariumni zoomagazindan olish ma'qul. Ammo akvarium sifatida xohlagan shisha idishdan foydalanish mumkin, lekin shuni hisobga olish kerakki, baliqlar to'rtburchak idishda yaxshi ko'rinadi. Akvariumdagi baliqlar soni uning katta-kichikligiga (o'lchamiga) va undagi o'simliklarning soniga muvofiq bo'lishi kerak, bunda yutiladigan va chiqariladigan kislorodning balansi ta'minlansin. Akvariumda yashovchilarga doimiy parvarish zarur. Oziqni zoomagazindan sotib olish mumkin. Baliqlarni ular shartli refleks hosil qilishi uchun muayyan vaqtda oziqlantirilishi kerak. Bolalar termometr bilan o'lchab, suv haroratini tekshirib borishga o'rganishlari lozim.

Sudralib yuruvchilar va suvda ham quruqda yashovchilar uchun xilma-xil ko‘rinish va katta-kichiklikdagi terrariumlar quriladi. Odatdagi terrarium metaldan yoki yog‘ochdan tayyorlangan yashik bo‘lib, yon va tepa devorlari shisha va to‘rdan iboratdir. Shisha devor terrariumda yashovchilarni kuzatish, yon devor hamda tepasining to‘rdan bo‘lishi toza havo bilan ta‘minlash imkoniyatini beradi. Terrariumning metall tagiga tuproq sepiladi, unga o‘simliklar o‘tqaziladi va suvli idish joylashtiriladi. Terrariumga unda yashovchilarning yashirinib olishi uchun toshlar qo‘yiladi. Suvga va quruqqa ehtiyojmand suv baqalari va tritonlar uchun akvaterrarium, ya‘ni quruqlik oroli bo‘lgan akvarium quriladi, uni akvarium tagiga tuproq solingan va suv sathidan biroz ko‘tarilib turadigan shisha banka qo‘yib tayyorlash qiyin emas. Quruqlik uchatskasini suv otsiga o‘rnatish yoki suzuvchi qilish mumkin.

O‘simlik va hayvonlar namunalarini yig‘ish, kuzatishlar tashkil qilish. Jonli tabiat burchagining aholisi (yangi o‘simlik va hayvonlari) uning asosini tashkil qiladi, unga qarab jihozlar tanlanadi. O‘simlik va hayvonlar to‘plami tabiatshunoslik datsuriga qarab, o‘lkashunoslik xususiyatlarini hisobga olib belgilanadi. Barcha xona o‘simliklari ularning nomlari, qachon va qayerdan olinganligi to‘g‘risida ma‘lumotlar yozilgan etiketkalarga ega bo‘lishlari zarur.

O‘simliklardan avval shundaylarini tanlash kerakki, ular yordamida namlik, issiqlik, yorug‘lik, suv itse‘mol qilishdagi farqlarini, jumladan quruq iqlimga (kaktus, aloe), nam iqlimga (asparagus, tradeskantsiya) moslangan o‘simliklarni, tropik o‘simliklarni (begoniya), mo‘‘tadil iqlim o‘simliklarini (navro‘zgul), yorug‘lik sevuvchi (xina) va soyaga chidamli (plyushch, aspiditsra) o‘simliklarni namoyish qilish mumkin bo‘lsin. Keyin shunday o‘simliklar tanlanadiki, ular, masalan, yorongul, fuksiya, begoniya, kaktus, tradeskantsiya, elodeya, binafsha kabilarning har xil turlari yordamida turlicha tajribalar o‘tkaziladi. Tradeskantsiyada qalamchalar bilan ko‘paytirishni namoyish qilish yaxshi bo‘ladi. Begoniya, fuksiya, yoronguldan ham foydalanish mumkin. Barglardan ko‘paytirishni uzumbark, binafsha yoki begoniya reksda ko‘rsatish mumkin.

Jonli tabiat burchagida tajribalar o‘tkazish uchun har xil madaniy o‘simliklarning urug‘laridan, loviyaning quruq, ivitilgan yoki undirilgan urug‘laridan (1 guruh), rediska, qizil lavlagi, sabzi urug‘laridan (2 guruh), pomidor va g‘o‘za chigitidan (3 guruh) keng foydalaniladi. Tajribalar tabiatshunoslik va qishloq xo‘jaligi mehnati datsuriga muvofiq o‘tkaziladi.

Jonli tabiat burchagida hayvonlarning har xil turlari bo‘lishi kerak. Barcha akvariumlarda chig‘anoqli mollyuskalar bo‘lishi kerak, chunki ular akvarium devorlarini suv o‘tlaridan tozalaydi va atmosfera havosidan nafas olgani uchun akvariumdagi boshqa hayvonlar uchun zarur bo‘lgan suvdagi havoni yutmaydi. Baliqlardan yashash sharoitlariga uncha talabchan bo‘lmaganlarini, masalan, guppi, qilich baliq, tilla baliq, to‘rsimon dumli baliq, teleskop, kometa kabilarni saqlash

yaxshi. Aylanchiq baliq, suv qandalasi kabi suv havzalarining vakillarini alohida shisha bankalarda saqlash kerak, chunki ularni baliqlar yeb qo'yadilar. Shuningdek yirtqich hisoblangan gambuziyani ham alohida saqlash zarur.

Tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida akvarium katta rol o'ynaydi. Tarbiyachilar suv hayvonlarining harakatlanishini kuzatadilar, ularning tana qismlarini ko'radilar, qanday ov qilishlarini kuzatadilar. Baliqlarni harakatda ko'ra turib, bolalar ularning harakat organlariga e'tibor beradilar, baliqlar hayotida rang qanday rol o'ynashligini aniqlaydilar. Gambuziya va tanga baliqlarning ko'payishini kuzatishga alohida e'tibor beriladi. Kuzatishlar kundaliklarida tangabaliq lichinkalari va gambuziya chavoqlarining paydo bo'lishi va rivojlanish muddatlari yozib boriladi. Akvariumda hayvonlardan tashqari o'simliklar (shoxbarg, urut, vodokras, vallesneriya, elodeya, ryaska) ham saqlanadi, ular bilan tarbiyachilar datsurni o'tish davomida tanishib boradilar.

Dasturga muvofiq kichik yoshdagi maktab tarbiyachilari baqa va qurbaqaning rivojlanishini (itbaliq, dumli baqacha va yetuk baqaning vujudga kelishini) ham kuzatadilar. Jonli tabiat burchagida bolalar ularni solishtirishlari, tana qismlarini qarab chiqishlari, ularning tuxumlari qanday farq qilishini, tuxumdan itbaliq rivojlanishini ko'radilar. Terrariumda tarbiyachilar, shuningdek kaltakesak va toshbaqalarning xulq-atvori, harakatlanishi, tashqi xususiyatlarini kuzatishlari mumkin.

Tabiatshunoslik o'qituvchisi tarbiyachilarning jonli tabiat burchagidagi o'simlik va hayvonlarni sitsemali ravishda parvarish qilib borishlariga, gullarni muntazam sug'orishlari, barglarni yuvishlari, hayvonlarni boqishlari hamda toza joyda saqlashlariga erishish kerak. Buning uchun tarbiyachilarning navbatchiligi yo'lga qo'yiladi.

Jonli tabiat burchagidagi tajriba, kuzatish va amaliy ishlar o'qituvchining diqqat markazida bo'lishi va u tomonidan nazorat qilib borilishi kerak. Barcha ishlar reja bo'yicha ko'rilishi zarur, reja tuzishda mavsumiylik printsipiga amal qilish lozim. Burchakdagi ishlar yillik, yarim yillik va choraklik tuziladi. Reja tuzishda tarbiyachilarning qiziqishlari, umumiy taraqqiyoti, shuningdek ishning uddalay olinadigan bo'lishi hisobga olinadi. Rejada maqsad va mavzuni belgilash, ishning mazmuni va shakllari ochib berilishi, amalga oshirish metodlarini ko'rsatishi, tarbiyachilar egallashi mo'ljallangan amaliy ko'nikmalar belgilangan bo'lishi kerak. Ayrim mavzularni ham rejalashtirish mumkin. (Jonli tabiat burchagidagi ishlar rejasining taxminiy shakliga qarang.)

Jonli tabiat burchagidagi ishlar rejasining taxminiy shakli

Mavzu va ishning mazmuni

Mavzu bo'yicha soatlar

Ishning boshlanishi va oxiri

Amaliy ko'nikmalar

Bajarilishi uchun mas'uliyatli shaxs

Ish rejasining bajarilishini maxsus jurnalda qayd qilib borish zarur. Jurnal sifatida umumiy daftar xizmat qilishi mumkin, unda o'qituvchi tarbiyachilar bajargan ishning hajmi va olingan natijalar ko'rsatiladi. Tarbiyachilarning kuzatishlar kundaliklari hisobga olishning shaklidir, unda kuzatishlar qisqacha yozib boriladi, rasmlar chiziladi, quritilgan o'simliklar yopishtiriladi.

O'lkashunoslik burchagi

Guruhdan boshlab tarbiyachilar o'z o'lkalari, o'z joylarini o'rganadilar, tabiat ustida kuzatishlar olib boradilar, ekskursiyalar o'tkazadilar. Boshlang'ich maktabda o'qish vaqtida ularda boy faktik material to'planadi, bu material o'lkashunoslik burchagida joylashtiriladi. Vaqt o'tishi bilan o'lkashunoslik burchagida boshlang'ich maktabni ilgarigi bitiruvchilari yiqqan eng qimmatli materiallar to'planib boradi. Undan tabiatshunoslikni o'qitishda sitsemali ravishda foydalaniladi.

Nazorat savollari

1. Ekinzor va gulzorlar tashkil etish metodikasi haqida nimalar bilasiz?
2. Bir yillik o'simliklarni k o'chatsiz yetishtirish usuli qanday amalga oshiriladi?
3. Gulzorlarni tashkil qilish xususiyatlarini ayting.
4. Gulzorlar tashkil qilish qanday qoidalarini bilasiz?
5. Guruhlarda yer maydonlarini tashkil etish texnologiyasi.
6. Yer maydonlarida hayvonlarini saqlash uchun shart- sharoitlar
7. Tabiatga o'tkaziladigan ekskursiyalar
8. Jonli tabiat burchagi uchun xona
9. Jonli tabiat burchagini jihozlash
10. Jonli tabiat burchagida tajribalar o'tkazish
11. Jonli tabiat burchagidagi ishlar rejasining taxminiy shakli

22 Mavzu. Turli yosh guruhlarda yer maydonchalarni tashkil qilish texnologiyasi.

Reja:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yer maydonchalarining o'rni.
2. Turli yosh guruhlarida yer maydonchalarini tashkil qilish.

Tayanch tushunchlar: *Manzarali o'simliklar, bir yillik o'simliklar, gulzorlarni tashkil qilish, turli shakldagi gul ekinlari, gulzorlar, tabiat, sayrlar, jonli tabiat burchagi, o'simlik va hayvonlar namunalari yig'ish.*

MTT da yer maydonchasi bo'lib, bolalar ko'p vaqtlarini o'sha yerda o'tkazadilar. Maydoncha o'yinlar, sayrlar, mashg'ulotlar o'tkaziladigan butun yil davomida o'simlik va hayvonlarni kuzatadigan joydir. Maydonchada daraxtlar, butalar, ekinzor, gulxona, mevali daraxtlarning bo'lishi katta ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatiga ega. Bola tarbiyachi bilan birga o'simliklarni o'stiradi, ularni parvarish qiladi, o'sishi va rivojlanishi haqida aniq tasavvurlarga ega bo'ladi. Bolalarga o'simliklarni pavarish qilish jarayonida, tuproqda ishlov berishda zarur bo'ladigan oddiy asboblardan

foydalanish ko'nikmasi hosil bo'ladi hamda tabiatga unda yashovchilarga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish kabi xislatlar tarbiyalanadi. Maydonchani chiroyli, nafosatli bezatilish bolalarda badiiy va go'zallikni xis qilish, vatanparvarlik kabi nozik xislatlarni tarbiyalaydi. Bolalarda o'z o'lkasini sevishi, o'z o'lkasining tabiatini bilishi katta ahamiyatga ega. MTT maydonchaga ekiladigan daraxtlar, o'simliklar mana shu o'lka tabiatiga, iqlimga mos bo'lishi zarur. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda bir guruh uchun poliz ekinlari tanlanadi.

Kichik guruh uchun urug'lari yirik xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan sabzi, rediska tavsiya etiladi. O'rta guruhda ham xuddi shular ekiladi. Biroq imkoni boricha ikki xil navi ya'ni qizil va oq rediska ekiladi. Maqsad bolalar ularni solishtirib o'xshash va farqli tomonlarini tanlashlari lozim.

Katta guruhda bolalar uchun tavsiya etilgan barcha sabzavot o'simliklari ekiladi. Gulzorni tashkil etishda, MTTning tabiiy sharoitini hisobga olgap holda erta bahordan to kech kuzgacha gullaydigan o'simliklar tanlanadi. Masalan: lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar tanlanib, ularni markazga baland bo'yli, chetlariga past bo'yli gullar tanlanadi.

Yer maydonchasida bahor, yoz oylarida jonli tabiat burchagi tashkil etiladi. MTTning tabiiy sharoitini hisobga olgan holda, jonli tabiat burchagida quyonlarni, tovuqlarni, o'rdaklarni boqib parvarish qilish mumkin. Bolalar jonivorlarni parvarish qilish, ko'nikmasini tarbiyalash ularga nisbatan g'amg'o'rlik munosabatlarini chuqurroq tarbiyalashga yordam beradi. Yer maydonchasida har bir yosh guruh uchun o'yin va jismoniy tarbiya maydonchalari, tabiiy material bilan o'ynash uchun qum solingan yashiklar kichikroq hovuz bo'lishi lozim. Jonivorlar quyon va tovuqlar boqish uchun joyi ajratiladi.

Kichik guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga 1 kv m hisobidan tashkil qilinadi. O'rta guruh bolalari uchun norma 1,5 kv m gacha, tayorlov guruh bolalari uchun 1,5 — 2 kvm gacha oshiriladi. Ekinzor atrofi past bo'yli o'simliklar bilan o'raladi. Atrofi o'ralgan ekinzor qulay ko'rinishga ega bo'lishi bilan birga guruhlarni bir-biridan tabiiy ajratib turadi.

Ekinzor uchun tanlangan urug'lar yuqori navli yaxshi ekish xususiyatiga ega bo'lishi kerak. Ekilgan urug'larning asosiy sifat ko'rsatkichi uning unib chiqishidir. Nihollar paydo bo'lishini tezlashtirish uchun urug'lar namlanadi va undiriladi.

Gul o'simliklarining ekishning eng ko'p tarqalgan shakli klumba, rabotka va gazonlardir. Gulzorni bezashda manzarali o'simliklarni to'g'ri tanlash muhimdir. O'simliklarning yorug' va namga bo'lgan talabini e'tiborga olish kerak. O'simliklarni tanlaganda erta bahordan to kech kuzgacha gul ochilib turishi nazarda tutilishi lozim. Erga bahorda ochilgan gulga ega bo'lishi, chunki ko'zda yerga piyozli o'simliklar: lola, chuchmoma ekiladi yoki iyul oyida kapalakgul, dastagullar ekilib, yerga bahorda ular doimiy joylariga kuchirib o'tkaziladi. Gulzorni bezashda chiroyli gullarni butazor va o'tsimon manzarali o'simliklardan foydalanish mumkin. Ochiq yerda yashash

davomiyligiga ko'ra, o'simliklar ko'p yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bo'linadi. Uning hayoti tuproq ostidagi organlarida; piyoz, tutunak, ildizpoya, ildizida saqlanadi. Qishki o'simliklar bahorda tez o'sadi. Erta bahorda va kuzda gullaydi. Ko'p yillik o'simliklarga alohida e'tibor berish lozim. Ikki yillik gulli o'simliklarga ko'pincha urug' sepilgandan so'ng 2 yiliga gullaydigan o'simliklar kiritiladi. Bu o'simliklar yozning birinchi yarmida ochiladi.

Gulxonada bir vegetativ tarzda foydalaniladigan gullarni bir yillik yoki yozgi o'simliklar deyiladi. Yozgi o'simliklar ekilgan yili ochiladi, urug' beradi va halok bo'ladi. Ularning guli chiroyli bo'lib, yozning ikkinchi yarmida qiyg'os bo'lib ochiladi.

Maydoncha MTT bolalari uchun yil mavsumi va fasllarning o'zgarishini kuzatadigan qulay joylardir. Tarbiyachi bolalarni maydonchaga olib chiqib, tabiatda bo'ladigan o'zgarishlar, uning sabablari, qishlab qoluvchi va uchib keluvchi qushlar bilan tanishtiradi. Bir so'z bilan aytganda, MTT maydonchasi bolalarning har tomonlama rivojlanishida jonli va jonsiz tabiat bilan tanishishida, o'z ona Vatanini sevishta uni muhofaza qilish, o'simlik va hayvonlarni va ko'paytirishda ta'lim - tarbiya oladigan ilk maskan hisoblanadi.

Tabiatda davomli (uzoq vaqt davom etadigan) kuzatish va tajribalar uchun jonli tabiat burchagi tashkil qilinishi kerak. U yerda hayvon va o'simliklarni saqlash va zaruratga qarab ulardan tabiatshunoslikni o'rganishda foydalanish mumkin. Burchak shuningdek tarbiyachilarning darsdan va sinfdan tashqari ishlari uchun baza hisoblanadi. Bu yerda ular yilning itsagan vaqtida ish olib borishlari mumkin.

K.D.Ushinskiy quyi sinflarda tabiatni o'rganishni bolani doimo o'rab turgan va ularga tanish bo'lgan o'simlik va hayvonlardan boshlash kerak deb tavsiya qilgan. Bu prinsipga darslarda, sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ham amal qilish kerak. Bu prinsipni amalga oshirishga jonli tabiat burchagidagi ishlar imkon beradi. Shu vaqtning o'zida u tarbiyachilarda jonajon o'lkaga muhabbatni tarbiyalaydi, tabiat to'g'risidagi ularning bilimlarini kengaytiradi.

Tabiatga o'tkaziladigan ekskursiyalar jonli tabiat burchagi tashkil qilishning boshlanishi bo'lishi mumkin. Suv havzasidagi hayot bilan tanisha turib, tarbiyachilar mollyuska, ninachi qurtlari, har xil qo'ng'izlar, gambuziya, peskar (tanga baliq), shuningdek suv o'simliklarining barchasi akvarium, shisha bankalar yoki boshqa yaroqli idishlarga joylashtiriladi. Bog' va polizlarda ko'pincha meva, rezavor meva hamda sabzavot o'simliklari zararkunandalarining g'umbak va qurtlari uchraydi. Sayr vaqtida ularni yig'ib, jonli tabiat burchagida ular ustida hasharotlar taraqqiyotining butun siklini tekshirib borish va yeb to'ymas qurtning harakatsiz g'umbakka aylanishini, g'umbakdan yetuk kapalak chiqishini ko'rish uchun kuzatishlar tashkil qilish mumkin. Jonli tabiat burchagiga keltiriladigan tirik ob'ektlar alohida daftarda hayvon yoki o'simlikni keltirish vaqti (kuni), kimdan qabul qilinganligi, hayvonning nomi va uning holatini ko'rsatib qayd qilib borilishi kerak.

Jonli tabiat burchagi uchun xona. Jonli tabiat burchagi uchun alohida xona ajratgan ma'qul. Bunday imkoniyat bo'lmaganda o'simlik va hayvonlarni tabiatshunoslik xonasi yoki sinfda joylashtiriladi. Jonli tabiat burchagi uchun xona yorug' bo'lishi, deraza ro'parasiga qo'yilgan har xil tagliklarga suv hayvonlari hamda o'simliklari bo'lgan akvariumlarni qo'yish qulay bo'ladi.

Agar jonli burchak alohida xonada bo'lsa, unda qushlarni ham saqlash mumkin. Barcha qush qafaslariga tozalash oson bo'lsin uchun harakatchan taglik va oziq uchun harakatchan yashik o'rnatiladi. Maktab tabiat burchagida sa'va, to'ti, chittak, chechetka kabilarni saqlagan yaxshi. Qafaslar devor yoki derazalarga ilib qo'yiladi, ammo shamol g'urillab o'tadigan joyga qo'ymaslik kerak, bunday joy qushlar uchun halokatlidir. Terrariumlar xona o'rtasiga yoki devor bo'ylab qo'yilgan stolchalarga o'rnatiladi. Sut emizuvchilarning (olmaxon, dengiz cho'chqasi) katakchalari xonaning qorong'iroq qismida polga qo'yiladi. Agar tabiatshunoslik kabineti katta bo'lmasa, o'simlik va hayvonlarning bir qismini sinflarda joylashtiriladi va ular kerak bo'lganda foydalaniladi.

Jonli tabiat burchagini jihozlash. Burchakda hayvonlar uchun ajratilgan joy ularning tabiatdagi hayot sharoitlariga muvofiq bo'lishi kerak. Akvariumni zoomagazindan olish ma'qul. Ammo akvarium sifatida xohlagan shisha idishdan foydalanish mumkin, lekin shuni hisobga olish kerakki, baliqlar to'rtburchak idishda yaxshi ko'rinadi. Akvariumdagi baliqlar soni uning katta-kichikligiga (o'lchamiga) va undagi o'simliklarning soniga muvofiq bo'lishi kerak, bunda yutiladigan va chiqariladigan kislorodning balansi ta'minlansin. Akvariumda yashovchilarga doimiy parvarish zarur. Oziqni zoomagazindan sotib olish mumkin. Baliqlarni ular shartli refleks hosil qilishi uchun muayyan vaqtda oziqlantirilishi kerak. Bolalar termometr bilan o'lchab, suv haroratini tekshirib borishga o'rganishlari lozim.

Sudralib yuruvchilar va suvda ham quruqda yashovchilar uchun xilma-xil ko'rinish va katta-kichiklikdagi terrariumlar quriladi. Odatdagi terrarium metaldan yoki yog'ochdan tayyorlangan yashik bo'lib, yon va tepa devorlari shisha va to'rdan iboratdir. Shisha devor terrariumda yashovchilarni kuzatish, yon devor hamda tepasining to'rdan bo'lishi toza havo bilan ta'minlash imkoniyatini beradi. Terrariumning metall tagiga tuproq sepiladi, unga o'simliklar o'tqaziladi va suvli idish joylashtiriladi. Terrariumga unda yashovchilarning yashirinib olishi uchun toshlar qo'yiladi. Suvga va quruqqa ehtiyojmand suv baqalari va tritonlar uchun akvaterrarium, ya'ni quruqlik oroli bo'lgan akvarium quriladi, uni akvarium tagiga tuproq solingan va suv sathidan biroz ko'tarilib turadigan shisha banka qo'yib tayyorlash qiyin emas. Quruqlik uchatskasini suv otsiga o'rnatish yoki suzuvchi qilish mumkin.

O'simlik va hayvonlar namunalarini yig'ish, kuzatishlar tashkil qilish. Jonli tabiat burchagining aholisi (yangi o'simlik va hayvonlari) uning asosini tashkil qiladi, unga qarab jihozlar tanlanadi. O'simlik va hayvonlar to'plami tabiatshunoslik datsuriga

qarab, o'lkashunoslik xususiyatlarini hisobga olib belgilanadi. Barcha xona o'simliklari ularning nomlari, qachon va qayerdan olinganligi to'g'risida ma'lumotlar yozilgan etiketkalarga ega bo'lishlari zarur.

O'simliklardan avval shundaylarini tanlash kerakki, ular yordamida namlik, issiqlik, yorug'lik, suv itse'mol qilishdagi farqlarini, jumladan quruq iqlimga (kaktus, aloe), nam iqlimga (asparagus, tradeskantsiya) moslangan o'simliklarni, tropik o'simliklarni (begoniya), mo'tadil iqlim o'simliklarini (navro'zgul), yorug'lik sevuvchi (xina) va soyaga chidamli (plyushch, aspiditsra) o'simliklarni namoyish qilish mumkin bo'lsin. Keyin shunday o'simliklar tanlanadiki, ular, masalan, yorongul, fuksiya, begoniya, kaktus, tradeskantsiya, elodeya, binafsha kabilarning har xil turlari yordamida turlicha tajribalar o'tkaziladi. Tradeskantsiyada qalamchalar bilan ko'paytirishni namoyish qilish yaxshi bo'ladi. Begoniya, fuksiya, yoronguldan ham foydalanish mumkin. Barglardan ko'paytirishni uzumbark, binafsha yoki begoniya reksda ko'rsatish mumkin. Jonli tabiat burchagida tajribalar o'tkazish uchun har xil madaniy o'simliklarning urug'laridan, loviyaning quruq, ivitilgan yoki undirilgan urug'laridan (1 guruh), rediska, qizil lavlagi, sabzi urug'laridan (2 guruh), pomidor va g'o'za chigitidan (3 guruh) keng foydalaniladi. Tajribalar tabiatshunoslik va qishloq xo'jaligi mehnati datsuriga muvofiq o'tkaziladi.

Jonli tabiat burchagida hayvonlarning har xil turlari bo'lishi kerak. Barcha akvariumlarda chig'anoqli mollyuskalar bo'lishi kerak, chunki ular akvarium devorlarini suv o'tlaridan tozalaydi va atmosfera havosidan nafas olgani uchun akvariumdagi boshqa hayvonlar uchun zarur bo'lgan suvdagi havoni yutmaydi. Baliqlardan yashash sharoitlariga uncha talabchan bo'lmaganlarini, masalan, guppi, qilich baliq, tilla baliq, to'rsimon dumli baliq, teleskop, kometa kabilarni saqlash yaxshi. Aylanchiq baliq, suv qandalasi kabi suv havzalarining vakillarini alohida shisha bankalarda saqlash kerak, chunki ularni baliqlar yeb qo'yadilar. Shuningdek yirtqich hisoblangan gambuziyani ham alohida saqlash zarur.

Tabiatshunoslikni o'qitish jarayonida akvarium katta rol o'ynaydi. Tarbiyachilar suv hayvonlarining harakatlanishini kuzatadilar, ularning tana qismlarini ko'radilar, qanday ov qilishlarini kuzatadilar. Baliqlarni harakatda ko'ra turib, bolalar ularning harakat organlariga e'tibor beradilar, baliqlar hayotida rang qanday rol o'ynashligini aniqlaydilar. Gambuziya va tanga baliqlarning ko'payishini kuzatishga alohida e'tibor beriladi. Kuzatishlar kundaliklarida tangabaliq lichinkalari va gambuziya chavoqlarining paydo bo'lishi va rivojlanish muddatlari yozib boriladi. Akvariumda hayvonlardan tashqari o'simliklar (shoxbarg, urut, vodokras, vallesneriya, elodeya, ryaska) ham saqlanadi, ular bilan tarbiyachilar datsurni o'tish davomida tanishib boradilar.

Dasturga muvofiq kichik yoshdagi maktab tarbiyachilari baqa va qurbaqaning rivojlanishini (itbaliq, dumli baqacha va yetuk baqaning vujudga kelishini) ham kuzatadilar. Jonli tabiat burchagida bolalar ularni solishtirishlari, tana qismlarini qarab

chiqishlari, ularning tuxumlari qanday farq qilishini, tuxumdan itbaliq rivojlanishini ko'radilar. Terrariumda tarbiyachilar, shuningdek kaltakesak va toshbaqalarning xulq-atvori, harakatlanishi, tashqi xususiyatlarini kuzatishlari mumkin.

Tabiatshunoslik o'qituvchisi tarbiyachilarning jonli tabiat burchagidagi o'simlik va hayvonlarni sitsemali ravishda parvarish qilib borishlariga, gullarni muntazam sug'orishlari, barglarni yuvishlari, hayvonlarni boqishlari hamda toza joyda saqlashlariga erishish kerak. Buning uchun tarbiyachilarning navbatchiligi yo'lga qo'yiladi. Jonli tabiat burchagidagi tajriba, kuzatish va amaliy ishlar o'qituvchining diqqat markazida bo'lishi va u tomonidan nazorat qilib borilishi kerak. Barcha ishlar reja bo'yicha ko'rilishi zarur, reja tuzishda mavsumiylik printsipligiga amal qilish lozim. Burchakdagi ishlar yillik, yarim yillik va choraklik tuziladi. Reja tuzishda tarbiyachilarning qiziqishlari, umumiy taraqqiyoti, shuningdek ishning uddalay olinadigan bo'lishi hisobga olinadi. Rejada maqsad va mavzuni belgilash, ishning mazmuni va shakllari ochib berilishi, amalga oshirish metodlarini ko'rsatishi, tarbiyachilar egallashi mo'ljallangan amaliy ko'nikmalar belgilangan bo'lishi kerak. Ayrim mavzularni ham rejalashtirish mumkin. (Jonli tabiat burchagidagi ishlar rejasining taxminiy shakliga qarang.)

Jonli tabiat burchagidagi ishlar rejasining taxminiy shakli

Mavzu va ishning mazmuni

Mavzu bo'yicha soatlar

Ishning boshlanishi va oxiri

Amaliy ko'nikmalar

Bajarilishi uchun mas'uliyatli shaxs

Ish rejasining bajarilishini maxsus jurnalda qayd qilib borish zarur. Jurnal sifatida umumiy daftar xizmat qilishi mumkin, unda o'qituvchi tarbiyachilar bajargan ishning hajmi va olingan natijalar ko'rsatiladi. Tarbiyachilarning kuzatishlar kundaliklari hisobga olishning shaklidir, unda kuzatishlar qisqacha yozib boriladi, rasmlar chiziladi, quritilgan o'simliklar yopishtiriladi.

O'lkashunoslik burchagi Guruhdan boshlab tarbiyachilar o'z o'lkalari, o'z joylarini o'rganadilar, tabiat ustida kuzatishlar olib boradilar, ekskursiyalar o'tkazadilar. Boshlang'ich maktabda o'qish vaqtida ular da boy faktik material to'planadi, bu material o'lkashunoslik burchagida joylashtiriladi. Vaqt o'tishi bilan o'lkashunoslik burchagida boshlang'ich maktabni ilgarigi bitiruvchilari yiqqan eng qimmatli materiallar to'planib boradi. Undan tabiatshunoslikni o'qitishda sitsemali ravishda foydalaniladi.

Nazorat savollari

1. Bir yillik o'simliklarni k o'chatsiz yetishtirish usuli qanday amalga oshiriladi?
2. Gulzorlar tashkil qilish qanday qoidalarini bilasiz?
3. Guruhlarda yer maydonlarini tashkil etish texnologiyasi.
4. Yer maydonlarida hayvonlarini saqlash uchun shart- sharoitlar

23 Mavzu. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun sayr va ekskursiyalarni tashkil etish texnologiyasi.

Reja:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun sayrning ahamiyati.
2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sayrning turlari.
3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ekskursiyalarni tashkil qilish.

Tayanch iboralar: *mashg'ulotlar, ekskursiyalar, kundalik hayot, kuzatishlar, suhbatlar, mehnat.*

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish xilma-xil shakllarda: mashg'ulotlarda, ekskursiyalarda, kundalik hayotda, kuzatishlarda, suhbatlarda, hamda mehnatda amalga oshiriladi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari bilimlarni bolalarning imkoniyati hamda tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida o'tadigan mashg'ulotlarda bolalarda dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi, asosiy bilish jarayonlari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum bir tartibda rivojlantiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularga aniqlash va tizimlashtirish imkonini beradi. Bolalarni mashg'ulotlarda o'qitish turli metodlarda amalga oshiriladi. Metod mashg'ulot turi, uning asosiy maqsadiga ko'ra tanlanadi.

Aytib o'tilgan metodlardan tashqari bu mashg'ulotlarda bolalarning tabiatdagi mehnatidan ham foydalaniladi. Uchinchi turdagi mashg'ulotlarning asosiy vazifasi — bilimlarni umumlashtirish hamda bir tizimga solishdir. Shuning uchun suhbatlar, didaktik o'yinlar, umumlashtiruvchi kuzatishlardan foydalaniladi. Bolalar egallagan bilimlarini mehnat va o'yinlarda amalda qo'llaydilar.

Mashg'ulotlar kichik va o'rta yosh guruhlarda bir oyda 2 martadan, katta guruhlarda esa haftada 1 martadan o'tkaziladi. Ekskursiyalar o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi. Barcha guruhlarda qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi.

Mashg'ulotlar kichik va o'rta yosh guruhlarda bir oyda 2 martadan, katta guruhlarda esa haftada 1 martadan o'tkaziladi. Ekskursiyalar o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi. Barcha guruhlarda qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi.

Mashg'ulotga tayyorlanish.

Mashg'ulotning samaraliligini tarbiyachining tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir. Tarbiyachi mashg'ulot mavzusini va ahamiyatini belgilab, mavzu bo'yicha tabiatshunoslik bilimlarini to'ldirishi, so'ng mashg'ulot vazifalarini dastur asosida ishlab chiqishi lozim. Bunda tarbiyachi «Ilk qadam» dastur vazifalariga, bolaning qobiliyat darajasiga hamda tevarakatdagi tabiiy muhitga tayanadi. Mazkur mashg'ulot mazmunini tanlashda uning ish tizimidagi o'rni (mashg'ulotda boshlang'ich bilimlarni shakllantirish jarayoni sodir bo'lyaptimi, yoki ular boyitilib bir tizimga solinyaptimi, bilimlarni qo'llash mashq qilinyaptimi va shu kabilar)ni aniqlash lozim.

Bu o'rinda tarbiyachi darsning maqsadi va mazmuniga qarab turli metodlarni qo'llaydi. Tarbiyachi qanaqa metod va uslublar tanlamasin ulardan kompleks, birbirini to'ldirgan holda foydalanishi, bu asosiy maqsad — o'rganilayotgan tabiat jismlari va hodisalarning bolalar tomonidan qabul qilib olinishini yaxshilashga hamda tabiat haqidagi tuchunchalarning to'g'ri shakllanishiga xizmat qilishi kerak.

Mashg'ulotda hal etiladigan tarbiyaviy vazifalar tabiatga ijobiy, ehtiyotkorona, g'amxo'rona, estetik munosabatlarni shakllantirishga yo'llanadi.

Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyektning xususiyatlari hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishni yaxshisi diafilm, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi.

Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim.

Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilma-xilligi tarbiyachidan puxta sharoit yaratishni talab qiladi: hayvonlar, xonaki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi. Bu bolalarning mashg'ulotda faol ishtirok etishlariga imkon beradi. Agar mashg'ulotda tarqatma material lardan foydalanilsa, ya'ni har bir bolaning qo'lida kuzatish obyekti bo'lsa, bolalarning o'z stollari atrofida o'tirganlari ma'qul. Ba'zai guruh xonasida mehnat malakalarini tarbiyalashga bag'ishlangai mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bunday holatda bolalarni to'rtburcha shaklida joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Shunda bolalar tarbiyachi ko'rsatadigan ish usullarini yaxshiroq ko'rishga ega bo'ladi.

Tarbiyachi mashg'ulot o'tkazishdan oldin bir qancha ko'rgazmali qurollar, ya'ni jonli va jonsiz tabiat jismlari (gerbariy lai yil fasllari, tabiat manzaralari tasvirlangan kalendarlar, toshlar foydali hasharotlar, o'simliklar va ularning qismlari, mayda hayvoni va boshqalar)ni tayyorlab qo'yadi. Chunki ko'rgazmali quro bolalarga o'rganilayotgan narsani bir necha sezgi a'zolari bilai qabul qilib olish imkoniyatini beradi, ya'ni ular narsani ko'ribgin qolmasdan, uning xususiyatini (masalan, tirnab ko'rish, bolg'ach bilan urib ko'rish orqali narsaning mo'rtligini, egish bilai qayishqoqligini, egiluvchanligini va hokazo) sinaydilar. Mashg'ulot so'ngida tarbiyachi bolalarning malaka va ko'nikmalarini, ularning mashg'ulotga munosabatlarini, qiziqishlarini pedagogik jihatdan baholaydi. Baholarning differensiyalashuv bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

Ekskursiya

Ma'lumki, tabiat bilan tanishtirish jarayonida tarbiyachi xilma-xil: og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlarni qo'llaydi U o'simlik va hayvonlarni, ularning yashash sharoitlarini namoyish qiladi. Bu narsalarni oddiy mashg'ulotlarda ko'rsatib bo'lmaydi.

Shuning uchun tabiat bilan tanishtirish metodikasida mashg'ulotlarni to'ldiruvchi maxsus shakllar qo'llaniladi.

Ekskursiya bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlar turidan biridir. U tabiat bilan tanishtirish metodlarining ko'rgazmali metodiga kiradi. Ekskursiya vaqtida bola tabiat hodisalarining mavsumiy o'zgarishlarini tabiiy sharoitda kuzatishi, tabiatning insonning hayot va talablariga muvofiq o'zgarayotganini hamda atrofimizdagi jonli va jonsiz tabiatda yuz berayotgan hodisa va jarayonlar to'g'risida bilimlar to'plashga imkon beradi.

Ekskursiya mashg'ulotlarining afzalligi yana shundaki, unda bolalar o'simlik va hayvonlarni ular yashaydigan muhitda ko'rish, hamda tabiatda mavjud bo'lgan o'zaro aloqalar haqida dastlabki dunyoqarash, tasavvurlarini, olamni materialistik tuchunishni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tarbiyachi rahbarligida o'rmon, dala, daryo va ko'l qirg'oqlariga uyushtirilgan ekskursiya bolalarning diqqatini jalb qiladi, tabiat burchagida olib boriladigan keyingi kuzatishlarga xilmaxil material to'plashga sharoit yaratadi. Ekskursiyalarda bolalarda kuzatuvchanlik, tabiatni o'rganishga qiziqish o'sadi. Ular narsalarni sinchiklab kuzatish va uning xarakterli xususiyatlarini qayd qilishga odatlanadilar.

Tabiatning go'zalligi bolalarda estetik hissiyotlarning o'sishiga yordam beradi.

Shu asosda ona tabiatga muhabbat, unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish shakllanadi.

Ekskursiyalar mazmuniga ko'ra shartli tarzda ikki turga bo'linadi: tabiatga uyushtiriladigan ekskursiya — bog', o'rmon, daryo, o'tloq, shuningdek, hayvonot bog'i, botanika bog'iga (bular turli mavsumda o'tkaziladi) ekskursiyalar hamda qishloq xo'jalik ekskursiyasi — dala, parrandachilik fabrikasi, bog', ekinzor va shu kabilarga kattalarning mehnati bilan tanishish maqsadida uyushtiriladigan ekskursiyalar. Ekskursiya mashg'ulot turi sifatida o'rta, katta hamda tayyorlov guruhlarida o'tkaziladi. Har bir ekskursiya uchun barcha bolalar egallashlari shart bo'lgan dastur mazmuni belgilanadi.

Tarbiyachining ekskursiyaga tayyorlanishi.

Tarbiyachi ekskursiyani rejalashtirar ekan, ekskursiya mavzusi hamda maqsadini aniq belgilaydi, ekskursiya o'rnini, unga boriladigan qulay (bolalarni charchatmaydigan, ulardiqqatini asosiy maqsaddan chalg'itmaydigan) yo'lni belgilaydi. Ekskursiya o'rnini tanlashda bolalarning jismoniy imkoniyatlarini (piyoda yuriladigan ekskursiyalar kichkintoylar uchun faqat yaqin masofalargagina uyushtirilishi mumkin), shuningdek mavsumni, yo'lning xususiyatlarini, obhavo holatini hisobga olish zarur.

Ekskursiya uyushtiriladigan joy tarbiyachiga qanchalik tanish bo'lmasin, u birikki kun oldin o'sha joyni ko'rib chiqishi lozim. Boiajak ekskursiya joyida bo'lgan tarbiyachi marshrutni aniqlaydi, kerakli obyektlarni topib, bolalar kuzatishlarni mustaqil olib borishlari hamda dam olishlari mumkin bo'lgan joyni belgilaydi.

Ekskursiyani o'tkazishdan oldin tarbiyachi uni o'tkazish usullarini atroflicha o'ylab ko'radi va ekskursiya qiziqarli o'tishi uchun oldindan she'r, topishmoq, maqollarni tanlab ulardan foydalanadi.

Bolalarni ekskursiyaga tayyorlash.

Ekskursiyadan bir necha kun oldin bolalarda mashg'ulotga qiziqish uyg'otish, tasavvurlarni jonlantirish maqsadida tarbiyachi ular bilan kichik suhbat o'tkazadi, ya'ni ekskursiya vazifalarini qo'yadi, topshiriq va vazifalarni taqsimlaydi, ekskursiyadagi xulqatvor qoidalari bilan tanishtiradi, shuningdek anjomaslaha va jihozlarni tayyorlaydi.

Tabiatshunoslik ekskursiyasi. Tabiatshunoslik ekskursiyasi kirish suhbat, kollektiv bo'lib kuzatish, bolalarning individual mustaqil kuzatishlari, tabiatga oid materiallarni to'plash, bolalarning dam olish vaqtida to'plagan materiallar bilan o'ynashi va yakuniy qismlarni o'z ichiga oladi. Bolalarni ekskursiya o'tkaziladigan joyga olib kelgandan so'ng tarbiyachi qisqa suhbatda ekskursiyaning maqsadi va vazifalarini eslatadi. Shundan so'ng ular tabiatdagi narsa va hodisalarni kuzatishga o'tadilar. Ekskursiyaning asosiy qismi — kollektiv kuzatishdir. Bunda mashg'ulotning asosiy qismi hal qilinadi. Tarbiyachi bolalarga narsa va hodisalarning xarakterli xususiyatlarini anglab olishlariga yordam beradi. Bunga turli usullar (savol va topshiriqlar, she'rlar, tadqiqotchilik harakatlari, o'yin usullari)ni qo'llash orqali erishiladi. Tarbiyachi kuzatishlarni o'z hikoyasi hamda tuchuntirishlari bilan to'idiradi.

Kuzatishda asosiy e'tibor jism va hodisalarni yaxshilab ko'rishga, ularni qiyoslashga, tabiat hodisalari o'rtasidagi aloqa larni aniqlashga yordam beradigan savol va topshiriqlarga qaratiladi. Kuzatish jarayonida hikoya, she'r va topishmoqlarni qo'llash foydalidir. Ekskursiya jarayonida tarbiyachi bolalarning bilish faoliyatiga rahbarlik qiladi. Bunda og'zaki (hikoya, suhbat, tuchuntirish) ko'rgazmali va amaliy metodlardan foydalanadi.

Ekskursiyaning asosiy qismi tugagach, bolalarning individual mustaqil kuzatishlarga qiziqishlarini qondirish va tabiatshunoslikka oid materiallarni to'plash uchun imkoniyat berish zarur. Biroq material to'plash uchun topshiriq berishda, to'plangan material miqdorini qat'iy cheklash lozim, bu bolalar e'tiborini faqat ma'lum o'simlik va hayvonlarga qaratish va bundan tashqari tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni tarbiyalash uchun ham kerakdir.

Bolalar mustaqil ishlayotgan vaqtda, tarbiyachi ham yordam berib turishi lozim. Ba'zan o'simlikni qanday kavlab olishni, quruq novdani qanday qirqishni va shu kabilarni ko'rsatib turishi kerak.

Dam olish vaqtida to'plangan materiallar saralanadi, jildlarga, savatchalarga joylanadi, ba'zilaridan o'yin va mashqlarda foydalaniladi.

Qishloq xo'jalik ekskursiyasi.

Qishloq xo'jalik ekskursiyalari xilmaxildir: dala (yer haydash, ekish, hosil to'plash), o'tloq (mol boqish, hashak o'rish) bog', ekinzor, mevazor, ferma, botanika bog'i,

issiqxona, parrandachilik fermasi va shu kabilarga ekskursiyalardir. Ekskursiya insonning tabiatga ta'sirini, ya'ni o'simliklarni o'stirishni va hayvonlarni boqishni ko'rgazmali tarzda ko'rsatish imkonini beradi. Bu yerda bolalar asosiy mehnat jarayonlarining bir nechtasi bilan tanishadilar.

Ekskursiyalarning o'ziga xosligi shundaki, bola inson faoliyatini ham, u ta'sir etayotgan tabiatni ham kuzatishi mumkin. Qishloq xo'jalik obyektiga uyushtiriladigan ekskursiya suhbat bilan boshlanadi. Qishloq xo'jalik ekskursiyalariga tayyorlanishda tarbiyachi kuzatish obyekti bilan oldin o'zi tanishadi, ekskursiya o'tkazish uchun ruxsat oladi, ekskursiya vaqti, bolalarning mehnatda qatnashishlari haqida kelishib oladi va bolalarning ma'lum ishda band bo'lgan kattalar bilan bo'ladigan suhbatining mazmunini belgilaydi.

Ekskursiya yakunida mazkur obyekt ishi haqidagi taassurotlar umumlashtiriladi. Ekskursiyadan keyingi ish. Ekskursiyada olingan bilimlar mashg'ulotlarda, o'yinlarda, tabiat burchagida o'tkaziladigan kuzatishlarda kengaytiriladi va mustahkamlanadi. Ekskursiya vakunida to'plangan materiallarni tabiat burchagiga joylashtirish (masalan, o'simliklarni vazalarga, gul tuvaklarga solish, jonivorlarni akvarium, terrarium, sadaklarga joylashtirish), o'simlik va hayvonlarni kuzatuv ostiga olish zarur. Ekskursiyadan 23 kun o'tgach, tarqatma material, rasm solish, loy va plastilindan narsalar yasaladi, tabiiy materiallardan foydalanib didaktik o'yinlar, mashg'ulotlar o'tkaziladi. Badiiy adabiyotlar o'qiladi, boialarning ekskursiyadan olgan taassurotlari haqidagi hikoyalari tinglanadi. Mashg'ulot yakunida umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi.

Tabiatshunoslik ekskursiyalari ma'lum tizimga muvofiq o'tkaziladi. Ularni tabiatda bo'ladigan mavsumiy o'zgarishlarga qarab ayni bir obyektning o'ziga yilning turli fasllarida uyushtirish maqsadga muvofiqdir. Masalan, bahor mavsumida maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan vazifalarni astasekin murakkablashtirgan holda istirohat bog'iga 3 marta ekskursiya uyushtirish lozim.

Bu ekskursiyadan maqsad — bolalarni bahorgi o'zgarishlar bilan tanishtirish, ularni ko'rish hamda tabiatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning sababini tushunish ko'nikmalarini o'stirishdir. Qishloq xo'jalik ekskursiyalarini kattalar mehnatining ayrim turlari bilan tanishtirish maqsadida epizodik tarzda o'tkazish lozim. Ekskursiyani uyushtirish guruhdagi mashg'ulotni uyushtirishga qaraganda qiyinroqdir, shuning uchun uning muvaffaqiyatli o'tishi tarbiyachi va boialarning puxta tayyorlanishlariga bog'liq bo'ladi.

Nazorat savollari:

4. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun sayrning ahamiyati.
5. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sayrning turlari.
6. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ekskursiyalarni tashkil qilish.

24-Mavzu. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish.

Reja:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish.
2. Istiqbolli reja, Unda faslchilik prinsipidan foydalanish.
3. Kundalik reja

Tayanch iboralar: Rejalashtirish, Istiqbolli reja, Kundalik reja

Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirishdagi asosiy qo'llanma, manba «Bolalar bogchasida ta'lim tarbiya dasturi» xisoblanadi. Bunda umumpedagogik qoidaga va rejalashtirish prinsiplariga amal qilinadi. Rejalashtirishning asosiy prinsipi bola shaxsini aqlan, ahloqan shakllantirib, ularda tabiatga doir bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilish tabiatga nisbatan ilmiy nuqtai nazardan qarash buyicha oddiy tushunchalar berish, tabiatda kattalar mehnatini xurmat qilish va uni kadrlash, usimlik va xayvonlarni sevishtirish xamda asrash ruxida ta'lim berishdan iboratdir. Buni amalga oshirish uchun pedagogik tarbiya ishlari turli rejalashtirilgan bulishi, bolalarning yosh xususiyatlari ruyobga olinib ta'lim - tarbiya berish, malaka va kunikmalar xosil kilinishi, bunda turli - tuman ta'lim - shakllari va bolalar faolligi xisobga olingan bulishi lozim. Reja aniq tizim asosida izchillik bilan oddiydan murakkabga karab bir -biri bilan boglik turli uslub va shakllardan iborat bulishi kerak. Rejalashtirishning bosh maqsadi «Bolalar bogchasining ta'lim tarbiya dasturini» tulik amalga oshirishdir. Shuning uchun xam yilning har bir fasli shunday rejalashtirilishi kerakki u uttan fasl xulosasi va kelgusida kilinadigan ishning davomi bulishi kerak. Rejaga turli xil ishlarni kiritilishi tarbiyachiga bolalarni har tomonlama tarbiyalashga yordam beradi.

Yillik reja umumiy vazifani kamrab olib butun pedagogik jamoaning ; maqsadini uziga mujassamlashtiradi. Ana shulardan biri tabiat bilan tanishtirish ishini maqsadga muvofiq tashkil qilishdir. Yillik rejada tarbiyachi bilan birga tabiat bilan tanishtirishning uslubiy ish shakllari rejalashtiriladi. Bunda pedagogik majlislarning mazmuni tabiat bilan tanishtirish soxasidagi ilgor tarbiyachilarning ish tajribalarini yoyish va ularni tuplash imkonlari (Mashg'ulot kuzatish, uni muxokama qilish, ekskursiya va xokozolar) Rejada tabiatshunoslik harakteridagi, uslubiy mavzularidagi topshiriklar, yullanmalar utkazish rejalashtiriladi.

Yillik reja ota - onalar bilan tabiatni muxofaza qilishga doir pedagogik tashvikot targibot ishlari borish xam kiritiladi.

2. Istiqbolli reja, Unda faslchilik prinsipidan foydalanish.

Istikbol rejaları bir gurux uchun tuziladi. Uni yil fasllari buyicha tuzish maqsadga muvofiq. Chunki bu tabiatning rang — barang xususiyatlarini xisobga olish va tabiat xodisalari bilan bolalarni tanishtirishga imkon yaratadi. Istikbolli reja tarbiyachiga

dastur materiallarini taksimlashga yordam beradi. U bolalar bilimini, malaka va kunikmalarini ma'lum tizim asosida izchillik bilan borishini ta'minlaydi. Rejada jonsiz tabiat xakidagi bilim, usimliklar xakidagi bilim, xayvonlar xakidagi, tabiatda kattalar mexnati xakidagi ma'lumotlar kiritiladi. Rejada tabiat burchagiga kuyilgan vaktincha va doimiy yangi obyektlar xam kiritilishi kerak. Bularni avvaldan aniqlashtirishdan maqsad, usimlik va xayvonlar uchun ovkat, sharoit tayyorlab kuyishdir.

Rejada ta'limiy o'yinlar, kinofilm va diafilmlar, tabiatga doir adabiyotlar, tarbiyachilar uchun tabiatda oid lugat adabiyotlari kiritiladi. Istikbolli rejada bolalarning yer maydonchasi va tabiat burchagida bajaradigan mexnatlari uz ifodasini topadi. Bu ishlarni oldindan rejalashtirishdan maqsad zarur mexnat asboblari sharoitini oldindan tayyorlab kuyishdir. Asosiy kuzatish jonli va jonsiz, tabiatda kishilar mexnatini fasllar buyicha uzgarishini aniqlashdan iborat.

Tabiat bilan tanishtirish ishini rejalashtirishning asosiy shakli — kundalik ish rejasini tuzishdir. Bu reja yilning har xil faslini uz ichiga oladi. Yosh tarbiyachilar bajaradigan ishlarini 2 xaftaga tuzib olishlari maqsadga mufovikdir. (2.1.-shakl)

3. Kundalik reja

Kundalik rejani tuzishda mashg'ulot utishningrejalashtirishdan boshlash lozim. Mashg'ulot — dastur mazmuni bulgan tabiat bilan tanishtirish ishini kunlik xayotda amalga oshirish va tabiatshunoslik ishining asosiy shaklidir. Kundalik rejada tabiat burchagidagi; kuzatish va mexnatning asosiy mazmuni uz . aksini topishi kerak. Rejada kuzatishning maqsadi va kuzatish yullari va kuzatilgan obyektning natijalarini taxlil qilish xam kundalik rejada tabiat materiallari asosida harakatli o'yinlarni bajarish xam kayd etiladi. Bajarish uchun kanday jixozlar zarurligi aniqlanadi. Tabiatshunoslikka doir ta'limiy o'yinlardan foydalanishda ularning shakli, mazmuniga karab ishlatish rejalashtiriladi. Tabiatshunoslikka oid ishlarni rejalashtirganda har bir yosh guruxning xususiyati xisobga olinib, ularning asosiy shakllaridan foydalanilib tabiat bilan tanishtirish uslublari asosida tuziladi. Tarbiyachi bajarilgan ishni kundalik ish rejasida xisobga olib boradi. Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyektning xususiyatlari hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishning yaxshisi diafilm, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi.

Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim. Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilma-xilligi tarbiyachidan puxta sharoit yaratishni talab qiladi: hayvonlar, xonaki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi. Bu

bolalarning mashg'ulotda faol ishtirok etishlariga imkon beradi. Agar mashg'ulotda tarqatma materiallardan foydalanilsa, ya'ni har bir bolaning qo'lida kuzatish obyekti bo'lsa, bolalarning o'z stollari atrofida o'tirganlari ma'qul. Ba'zan guruh xonasida mehnat malakalarini tarbiyalashga bag'ishlangan mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bunday holatda bolalarni to'rtburchak shaklida joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Shunda bolalar tarbiyachi ko'rsatadigan ish usullarini yaxshiroq ko'rishga ega bo'lalilar.

Tarbiyachi mashg'ulot o'tkazishdan oldin bir qancha ko'rgazmali qurollar, yani jonli va jonsiz tabiat jismlari (gerbariyalar, yil fasllari, tabiat manzaralari tasvirlangan kalendrlar, toshlar, foydali hasharotlar, o'simliklar va ularning qismlari, mayda hayvon va boshqalar)ni tayyorlab qo'yadi. Chunki ko'rgazmali qurol bolalarga o'rganilayotgan narsani bir necha sezgi a'zolari bilan qabul qilib olish imkoniyatini beradi, ya'ni ular narsani ko'ribgina qolmasdan, uning xususiyatini (masalan, tirnab ko'rish, bolg'acha bilan urib ko'rish orqali narsaning mo'rtligini, egish bilan qayishqoqligini, egiluvchanligini va hokazo) sinaydilar.

Mashg'ulot, asosan, quyidagi tartibda olib boriladi:

- ish maqsadini e'lon qilish;
- topshiriqni tushuntirish;
- ko'rgazmali qurollar ustida ishlash;
- kuzatish;
- o'tkazilgan ish natijalarini tushuntirish — suhbat;
- xulosa chiqarish;
- rasmlar chizish.

Mashg'ulot so'ngida tarbiyachi bolalarning malaka va ko'nikmalarini, ularning mashg'ulotga munosabatlarini, qiziqishlarini pedagogik jihatdan baholaydi. Baholarning differensiyalashuvi bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

Nazorat savollari:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish.
2. Istiqbolli reja, Unda faslchilik prinsipidan foydalanish.
3. Kundalik reja

25 Mavzu. Tabiatshunoslikka oid o'yinlarni rejalashtirish.

Reja:

1. Turli guruhlarda mashg'ulotlar o'tkazish, ularga rahbarlik qilish.
2. Tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirishda oila bilan hamkorlikni o'rnatish.
3. Tabiat bilan tanishtirishga oid o'yinlarni rejalashtirishning ahamiyati.

Tayanch iboralar: rejalashtirish, oila, hamkorlik, mashg'ulotlar

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish xilma-xil shakllarda: mashg'ulotlarda, ekskursiyalarda, kundalik hayotda, kuzatishlarda, suhbatlarda, hamda mehnatda amalga oshiriladi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari bilimlarni bolalarning imkoniyati hamda tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida o'tadigan mashg'ulotlarda bolalarda dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi, asosiy bilish jarayonlari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum bir tartibda rivojlantiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yig'ilib boradi. Mashg'ulotlar ularga aniqlash va tizimlashtirish imkonini beradi.

Bolalarni mashg'ulotlarda o'qitish turli metodlarda amalga oshiriladi. Metod mashg'ulot turi, uning asosiy maqsadiga ko'ra tanlanadi. Mashg'ulotlarning bir xillarida boshlang'ich bilimlar shakllantiriladi. Shu maqsadda tarbiyachi kuzatish, rasmlarni ko'rish, badiiy asarlarni o'qish, hikoya, diafilm va kinofilmlarni ko'rsatishdan foydalanadi. Boshqa mashg'ulotlarda esa bilimlar kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Aytib o'tilgan metodlardan tashqari bu mashg'ulotlarda bolalarning tabiatdagi mehnatidan ham foydalaniladi. Uchinchi turdagi mashg'ulotlarning asosiy vazifasi — bilimlarni umumlashtirish hamda bir tizimga solishdir. Shuning uchun suhbatlar, didaktik o'yinlar, umumlashtiruvchi kuzatishlardan foydalaniladi. Bolalar egallagan bilimlarini mehnat va o'yinlarda amalda qo'llaydilar.

Mashg'ulotlar kichik va o'rta yosh guruhlarida bir oyda 2 martadan, katta guruhlarida esa haftada 1 martadan o'tkaziladi. Ekskursiyalar o'rta guruhdan boshlab tashkil etiladi. Barcha guruhlarida qo'shimcha sifatida maqsadli sayrlar o'tkaziladi.

Mashg'ulotga tayyorlanish. Mashg'ulotning samaraliligini tarbiyachining tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir. Tarbiyachi mashg'ulot mavzusini va ahamiyatini belgilab, mavzu bo'yicha tabiatshunoslik bilimlarini to'ldirishi, so'ng mashg'ulot vazifalarini dastur asosida ishlab chiqishi lozim.

Bunda tarbiyachi «Ilk qadam» dastur vazifalariga, bolaning qobiliyat darajasiga hamda tevarakatdagi tabiiy muhitga tayanadi. Mazkur mashg'ulot mazmunini tanlashda uning ish tizimidagi o'rni (mashg'ulotda boshlang'ich bilimlarni shakllantirish jarayoni sodir bo'lyaptimi, yoki ular boyitilib bir tizimga solinyaptimi, bilimlarni qo'llash mashq qilinyaptimi va shu kabilar)ni aniqlash lozim. Bu o'rinda tarbiyachi darsning maqsadi va mazmuniga qarab turli metodlarni qo'llaydi. Tarbiyachi qanaqa metod va uslublar tanlamasin ulardan kompleks, birbirini to'ldirgan holda foydalanishi, bu asosiy maqsad — o'rganilayotgan tabiat jismlari va hodisalarning bolalar tomonidan qabul qilib olinishini yaxshilashga hamda tabiat haqidagi tushunchalarning to'g'ri shakllanishiga xizmat qilishi kerak.

Mashg'ulotda hal etiladigan tarbiyaviy vazifalar tabiatga ijobiy, ehtiyotkorona, g'amxo'rona, estetik munosabatlarni shakllantirishga yo'llanadi. Mashg'ulotga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda uning tuzilishini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyektning xususiyatlari hamda

bolalarning yoshiga bog'liqdir. Masalan, yovvoyi hayvonlar haqidagi bilimni shakllantirishni yaxshisi diafilm, kinofilmlar ko'rsatish orqali, tabiat burchagidagi hayvonlar va o'simliklar bilan tanishishni esa ularni bevosita kuzatish orqali amalga oshirgan ma'qul. Kichik yoshdagi bolalar mashg'ulotlarida kuzatish, o'yin metodlaridan foydalaniladi. Og'zaki metoddan, asosan, maktabgacha katta yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda foydalaniladi.

Tanlangan metod dastur vazifasining to'liq bajarilishini va bolalarning faol aqliy faoliyatini ta'minlashi lozim. Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan o'qitish metodlarining xilmaxilligi tarbiyachidan puxta sharoit yaratishni talab qiladi: hayvonlar, xonaki o'simliklar, rasmlarni ko'rish uchun bolalar yarim doira qilib o'tqaziladi. Bu bolalarning mashg'ulotda faol ishtirok etishlariga imkon beradi. Agar mashg'ulotda tarqatma material lardan foydalanilsa, ya'ni har bir bolaning qo'lida kuzatish obyekti bo'lsa, bolalarning o'z stollari atrofida o'tirganlari ma'qul. Ba'zai guruh xonasida mehnat malakalarini tarbiyalashga bag'ishlangai mashg'ulotlar o'tkaziladi. Bunday holatda bolalarni to'rtburcha shaklida joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Shunda bolalar tarbiyachi ko'rsatadigan ish usullarini yaxshiroq ko'rishga ega bo'ladi.

Tarbiyachi mashg'ulot o'tkazishdan oldin bir qancha ko'rgazmali qurollar, ya'ni jonli va jonsiz tabiat jismlari (gerbariy, yil fasllari, tabiat manzaralari tasvirlangan kalendarlar, toshlar foydali hasharotlar, o'simliklar va ularning qismlari, mayda hayvonlar va boshqalar)ni tayyorlab qo'yadi. Chunki ko'rgazmali qurollar bolalarga o'rganilayotgan narsani bir necha sezgi a'zolari bilan qabul qilib olish imkoniyatini beradi, ya'ni ular narsani ko'ribgina qolmasdan, uning xususiyatini (masalan, tiriklik ko'rish, bolg'ach bilan urib ko'rish orqali narsaning mo'rtligini, egish bilan qayishqoqligini, egiluvchanligini va hokazo) sinaydilar.

Mashg'ulot, asosan, quyidagi tartibda olib boriladi: (1.1.1-shakl)

Mashg'ulot so'ngida tarbiyachi bolalarning malaka va ko'nikmalarini, ularning mashg'ulotga munosabatlarini, qiziqishlarini pedagogik jihatdan baholaydi. Bolalarning differensiyalashuv bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

Mashg'ulot: Tabiat bilan tanishtirish

Mavzu: "Bahor keldi"

Maqsad: Bolalarga bahor haqida, undagi o'zgarishlar, ob-havodagi, daraxtlardagi, tabiatdagi, bahor faslida nishonlanadigan bayramlar haqida tushuncha berish.

Kutilayotgan natija: Bolalarda bahor fasli haqida tasavvurga ega bo'lish.

Kerakli jihozlar: Bahor fasli, undagi bayramlar, ob-xavo, gullar, maysalar, qushlar, hasharotlar rasmlari.

Mashg'ulotni borishi:

Tarbiyachi: Salom bolalar.

Bolalar: Assalomu alaykum.

Tarbiyachi: Vaalaykumassalom bolajonlar. Yaxshi keldilaringizmi? Kayfiyatingiz yaxshimi?

Bolalar: Ha yaxshi

Tarbiyachi: Bolalar bizning Vatanimiz qayer?

Bolalar: O‘zbekiston.

Tarbiyachi: O‘zbekistonning poytaxti qayer?

Bolalar: Toshkent

Tarbiyachi: O‘zbekiston Respublikasida nechta viloyat bor?

Bolalar: 12 ta

Tarbiyachi: Biz qaysi viloyatda yashaymiz?

Bolalar: Qashqadaryo viloyatida

Tarbiyachi:- bolalar men hozir sizlarga bir topishmoq aytaman

Kelib ketar bir yilda

To‘rt og‘ayni xar xilda

Bolalar: Bu fasllar.

Tarbiyachi: Kim menga fasllarni sanab beradi.

Marhamat Sanobarxon: Bahor, yoz, kuz, qish.

Tarbiyachi: Barakalla kim menga fasllarni rus tilida aytib beradi.

Marhamat Muxammadmuso: Vesna, leto, osen, zima.

Tarbiyachi: Kim menga ingliz tilida aytib beradi.

Marhamat Yaxyobek Spring. Summer. Autumn. Winter.

Tarbiyachi: Juda yaxshi bolalar. Hozir o‘lkamizda qaysi fasl?

Bolalar: Bahor

Tarbiyachi: Bolalar bugun sizlar bilan bahor fasli haqida suhbatlashamiz. Bugungi ob-havoni belgilab olamiz.

Bir bola: ob-havo taqvimini strelkasini to‘g‘irlab qo‘yadi.

Tarbiyachi: Hozir biz sizlar bilan ikki guruxga bo‘linib olamiz, guruhlarlarimizni nomlab ols

1-guruh Boychechak

2-guruh Lola

Sizlarga savollar berib boraman. To‘g‘ri javoblaringni lola guruhini gullar bilan boychechak guruhini tomchilar yordamida baholab boramiz.

Sizlar esa javoblaringni doskadagi cho‘ntakchalarga solib borasizlar.

Tarbiyachi: Bolalar menga bahor fasli haqida she‘r aytib bering.

Marhamat Aziza “Bahor keldi”

Bahor keldi gul bahor

Erib bitdi oppoq qor

Uchib keldi qushlarjon

Daraxtlar taqdi marjon.

Tarbiyachi: Mana bolajonlar bahor kelishi bilan tabiat borliq ona zamin uygʻonadi, tabiatda oʻzgarishlar boʻladi.

Lola guruhi: Qushlar uchib keladi

Boychechak guruhi: Daraxtlar gullaydi.

Lola guruhi: Qorlar erib ariqlarda suvlar oqadi.

Boychechak guruhi: Maysalar chiqadi.

Tarbiyachi: Toʻgʻri bolajonlar biz bahor faslida qanday bayramlarni nishonlaymiz.

Boychechak guruhi: Navroʻz bayrami

Lola guruhi: 8-mart 9-may xotira va qadrlash kuni

Tarbiyachi: Kim menga 8-mart onajonlar bayrami haqida sheʼr aytib beradi.

Lola guruhi:

Onajonimi mehribonim

Men gul boʻlsam siz bogʻbonim

Koʻzim ochib sizni koʻrdim

Siz tufayli inson boʻldim

Duo qiling tezroq oʻsay

Tinchlik uchun hissa qoʻshay.

Tarbiyachi: Bolalar biz barchamiz bayramda oyijonlarimiz buvijonlarimizni opa singillarimizni bayram bilan tabriklaymiz.

Bugun bolalar biz sizlar bilan bahor faslini tasvirlaymiz. Lola guruhi choʻplar yordamida.

Boychechak guruhi plastilin yordamida.

Bolajonlar ishimizni boshlaymiz. Oldigizda kerakli narsalar bor.

Musiqa sadolari ostida ishlarini bajaradilar.

Ishlari yakunlangan guruhlar ragʻbatlantiriladi.

Ikkala guruh bajargan ishlaridan farqini top oʻyini oʻtkaziladi.

JISMONIY DAQIQA

Shamol boʻlar gʻuv-guv

Suvlar oqar shildir-shildir

Yomgʻir yogʻar shitir-shitir

Sel quyar shatur-shutr

Tarbiyachi: Bolalar biz yana qaysi bayramlarni nishonlaymiz.

Bolalar: Navroʻz

Tarbiyachi: Bolalar Navroʻz qanaqa bayramimiz.

Bolalar: Milliy

Tarbiyachi: Bolalar Navroʻz bayramida qanday urf-odatlarimiz bor

Lola guruhi: Sumalak pishiramiz

Tarbiyachi: Sumalak nimadan tayyorlanadi

Boychechak: Bugʻdoy, un, yogʻ.

Tarbiyachi: Yana qanday taomlar tayyorlanadi.

Lola guruhi: Ko‘k somsa, ko‘k monti
 Boychechak guruhi: Ko‘k qatlama
 Tarbiyachi: Biz ularni qanday ko‘katlardan tayyorlaymiz
 Boychechak guruhi: Jag‘-jag‘, ot quloq
 Lola guruhi: Ismaloq, yalpiz.
 Tarbiyachi: Ko‘katlarni bizga qanday foydali taomlari bor.
 Lola guruxhi vitaminlarga boy.
 Tarbiyachi: Bahor kelishi bilan dalalarda bog‘larda bog‘bon va dehqonlar o‘z ishlarini boshlaydilar. Nimalar ekishadi?
 Lola guruxi: Kartoshka, rediska.
 Boychechak guruhi: pomidor, bodring, karam.
 Tarbiyachi: Bolalar bugun biz sizlar bilan guruximiz derazasiga ekin maydoni barpo qilamiz. Sizlar bilan xozir tuvaklarga piyoz ekamiz.
 Bolalar bizlar mehnat qilganimiz, o‘ynaganimizdan so‘ng qo‘llarimizni nima qilishimiz kerak.
 Bolalar: yaxshilab yuvamiz
 Nima bilan.
 Bolalar: Sovun bilan
 Tarbiyachi: Kelinglar sizlar bilan “Suv va sovun”she’rimizni takrorlab olamiz
 Tarbiyachi:Endi sizlar bilan bugungi mashg‘ulotimida olgan bilimlarimizni mustahkamlab olamiz
 Savatchadagi gullarni olasizlar, ularni orqasida bugungi mashg‘ulot yuzasidan savollar bor.

1-savol
 Bahor faslida birinchi uchub keladigan qush
 Boychechak: Qaldirg‘och
 Tarbiyachi. Barakalla bolalar

2-savol
 Bahor faslida birinchi ochiladigan gul
 Lola guruhi: Boychechak

3-savol
 Bahor oylarini sanab bering
 Boychechak: Mart, aprel, may

4-savol
 Bahor faslida birinchi gullaydigan daraxt
 Lola guruxi: Bodom daraxti
 Tarbiyachi: Endi bolalar bugungi olgan baholarimizni sanab chiqamiz g‘olib guruhni rag‘batlantiramiz.
 Tabiat bilan tanishtirishga oid o‘yinlarni rejalashtirishning ahamiyati. Rejalashtirish tarbiyachiga pedagogik jarayonni tashkil etishda, ma’lum bir guruh bolalarining yosh

va individual xususiyatlariga mos kelishi, tarbiyalanuvchi shaxsini shakllantirishga ko'maklashishini inobatga olishga yordam beradi.

Bu "Ilk qadam" maktabgacha davlat o'quv dasturining "Ilm fan va tabiat" matkazida ta'lim tarbiyaviy ishni rejalashtirishning maqsadi: bilimlar tizimini shakllantirish; bilimlar tarkibini murakkablashtirish; amaliy ko'nikma va malakalarni, bilish faoliyati usullarini shakllantirish. Bir vaqtning o'zida tarbiyachi bolalarning psixik rivojlanish qonuniyatlarini, bilimlarini shakllanish bosqichlarini, hozirgi kunda shakllanayotgan aniq bilimlar tuzilmasini, shuningdek o'rganilayotgan tabiiy xodisalarni inobatga oluvchi, metod, usul va shakllarni maqsadli tanlashni amalga oshiradi. Bu borada tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirishga oid o'yinlarni tashkil etishni rejalashtiradi. Tarbiyachi bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlari tizimida yani o'yinlarni tashkil etishni rejalashtirishda aniq tuzilma, metod, ish shakllaridan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Aynan shu holat bolalarda tabiatga oid bilimlarni tizimlashtirish va bilish faoliyatining zaruriy usullarini rivojlantirish imkonini beradi. Ishlarni rejalashtirish tabiatdagi mexnat, sayr, tabiat qo'ynidagi o'quv tarbiyaviy faoliyat o'rtasidagi aloqalarni ta'minlashga yo'naltirilgan. Kundalik hayotimizda to'planadigan tabiat to'g'risidagi tasavvurlar sekin asta o'quv tarbiyaviy faoliyatlar davomida tizimlashtirilib, umumlashtirilib boradilar. Shu bilan birga o'zlashtirilgan bilimlar bolalarning o'yin, mexnat kabi faoliyatlarida qo'llaniladi. Egallangan bilimlar asosida bolalarda tabiatga nisbatan muxabbat va g'amxo'rlik munosabati shakllantiriladi.

Tabiat bilan tanishtirishda o'yinlarni tashkil etishni rejalashtirishning ahamiyati shuningdek dasturning boshqa bo'limlari bilan aloqalarni o'rnatish natijasida ta'limiy tarbiyaviy vazifalarni kompleks xal etishni ham o'z ichiga oladi. Tabiat bilan san'at va musiqiy faoliyat, qurish-yasashkabi tuchunchalarni shakllantirishdagi hamkorlik samarali estetik tarbiyani ta'minlaydi. Tabiat bilan tanishtirishda nutqni rivojlantirish aqliy tarbiya vazifalarini xal qilishga yordam beradi.

Rejalashtirishning tarkibi va shakllari. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda o'yinlarini tashkil etishni rejalashtirish ishlari 3 xil shaklda amalga oshiriladi: a) maktabgacha ta'lim tashkilotining yillik rejasi; b) faslchilik - istiqbol rejasi; v) tarbiyachi ishining kalendar rejasi.

Yillik reja. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish maktabgacha ta'lim tashkilotining rahbari va katta tarbiyachi hamkorligida bir yilga tuziladi. Rejalashtirishdan avval tashkilot rahbari va katta tarbiyachi avvalgi yilning ishlarini to'liq tahlil qilib olishlari lozim. Tahlil natijasida quyidagi savollarga aniq va ob'ektiv javoblarni olishlari lozim: maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalanuvchilari tomonidan umuman va ularning har biri tomonidan tegishli bo'limlar asosida tashkilotning dasturi qanchalik o'zlashtirilganligi? Bilish faoliyatining usullari, mehnat ko'nikma va malakalari, bilimlar darajasi qay darajada o'zlashtirilganligi? Tabiatga nisbatan

ehtiyotkorona munosabat shakllanganmi? Tabiatga nisbatan qiziqish qay darajada tarbiyalangan?

Maktabgacha ta'lim tashkilotida tabiat bilan tanishtirish ishlarining umumiy holatini chuqur o'rganish asosida (tashkilotida tabiat burchagining mavjudligi; bolalar bilan ishlashda foydalaniladigan didaktik vositalar; har bir yosh guruhida ishning kalendar rejasining umumiy holati; tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachilarning malakasi) bolalarni rivojlantirishda ijobiy natijalarga olib keluvchi aniq pedagogik sharoitlar aniqlanadi.

Agar kamchiliklar aniqlangan bo'lsa, ularning sabablari xam aniqlanadi. Ishlarning real holatini tuchunish, yuzaga kelgan holatning sabablarini anglash, umumiy holatning taxlili bir yillik vazifalarni tuzishga yordam beradi. Keyinchalik maktabgacha ta'lim tashkilotini pedagogik jarayonini umumiy holatda mukammallashtirish ishlari ko'zda tutiladi. Shu tariqa tarbiyachilarning birida tabiiy vositalar yordamida bolalarga tarbiya berish pedagogik malakasi borligiga ko'ra uni butun maktabgacha ta'lim tashkiloti amaliyotiga singdirilishi rejalashtiriladi. Tarbiyachining bolalar faoliyatini boshqarish ko'nikmalarida kamchiliklar sezilganda, ularning malakasini oshirish ko'zda tutiladi. Asosiy savollar sifatida quyidagilarni ko'rish mumkin: "Bolalarda tabiat borasidagi bilimlarni tizimli shakllantirish" "tabiat bilan tanishtirishda faol metodlardan foydalanish", "bolalarni tabiatga ehtiyotkorona munosabatini tarbiyalash" va boshqalar.

Yillik rejada tabiat bilan tanishtirishning ishlarini yaxshilashda aniq yo'llar belgilanadi: tarbiyachilarning malakasini oshirish maqsadida seminar va maslahat ishlarini tashkil etish; ish malakalari muxokama qilinadigan pedagogik kengashlar ("Maktabgacha ta'lim tashkilotining katta guruhlari bolalarida tabiatni asrash munosabatini tarbiyalash" mavzusida masalan); ochiq tadbirlar; turli yosh guruhlarida dasturni o'zlashtirishni nazorat etishni tashkil etish; tabiiy vositalar yordamida bola shaxsini shakllantirishda ota onalar bilan xamkorlik ishlarini tarkibi va shakli.

Har yili maktabgacha ta'lim tashkiloti maydonida o'yinli tadbirlarni tashkil etish bo'yicha sharoit yaratish, tabiatga oid o'yin – tadbirlarni tashkil etishda tashkilotni metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash va boyitish rejalashtiriladi. Yillik reja vazifalari va ularni amalga oshirish yo'llari tarbiyachilarning har bir yosh guruhidagi ish rejalari bilan uzviy bog'liq.

Tabiat bilan tanishtirishning fasllarga oid istiqbol rejasini tuzish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buni katta tarbiyachi qolgan tarbiyachilarning hamkorligida tuzadi. Istiqbol rejaning ahamiyati topshiriq, metod va usullarni sekin asta murakkablashtirib borishga yo'naltirilgan holda bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlarini tizimlashtirishdadir. Bunday rejalashtirishning zarurati shundaki, tabiat hodisalarini (masalan, ob havoning holati, suvning agregat holati, hayvonlar va boshqalar) aniq muddatga qarab aniqlab bo'lmaydi. Istiqbol rejada quyidagilarni aniqlashtirish lozim:

Ma'lum guruhda tabiat bilan tanishishning faslchilik rejalari;

Ma'lum davrda shakllantirilishi zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning tarkibi;

Yetakchi metod va dastur vazifalaridan iborat o'quv tarbiyaviy faoliyatlar;

Bolalar faoliyatini boshqarishning asosiy usullarini ko'rsatilgan holda tabiat burchagi va tabiat qo'ynidagi sayoxatlarning tarkibi va ularning kuzatuvlari;

O'quv tarbiyaviy faoliyatlardan tashqari tabiat bilan tanishtiruvchi didaktik, predmetli, harakatli, ijodiy o'yinlar;

Qo'shimcha adabiyotlar. Istiqbolli rejalar, tarbiyachiga har kuni bolalarni tabiatga oid o'yinlarini va boshqa faoliyatlarini amalga oshirishda kalendar rejani tuzishda yordam beradi. Tarbiyachining kalendar rejasi bo'yicha tabiat bilan tanishtirish. Kalendar rejani tarbiyachi bir kun yoki bir haftaga tuzadi. Qisqa muddatga reja tuzish tarbiyachining ishini yengillashtiradi, lekin tabiat bilan tanishtirish ishlarida tizmlilikni yo'qotib qo'yish xavfini xam tug'diradi. Shuning uchun, ayniqsa ishni endi boshlagan tarbiyachi kalendar rejasini bir haftaga tuzish maqsadga muvofiq. Bu tabiatdagi o'zgarishlarni inobatga olish imkonni beradi. Kun mobaynida tabiat bilan tanishtirish ertalabki soatda (nonushtagacha), o'quv tarbiyaviy faoliyat mobaynida, sayrda hamda kunning ikkinchi qismida.

Kunning birinchi yarmi. Ertalabki soatda – individual yoki kichik guruhlar bilan o'yinlarni tashkil etishga xos didaktik o'yinlarni o'tkazish uchun juda qulay vaqt.

Rejada faoliyat tarkibi, uning maqsadi yoritiladi (bilimlarni mustaxkamlash; bilim va ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha ishlar; axloqiy sifatlarni tarbiyalash: mas'uliyat, mehnatsevarlik, tabiatga ehtiyotkorona munosabat).

Bolalar faoliyatini tashkil etishda o'yinlarni boqarish materiallari, shakllari va usullari o'ylab chiqiladi.

Topshiriqlar. O'quv tarbiyaviy faoliyatlarni rejalashtirishda uni o'tkazishni asosiy metodi, o'quv tarbiyaviy faoliyat tarkibi, dasturi aniqlashtiriladi. Ko'rgazmali material belgilanadi, bolalar bilan individual ish inobatga olinadi.

Sayr jarayonida bolalarni tabiat borasidagi tasavvurlarini boyitishda, o'yinlarni tashkil etish ko'nikmalari va malakalarini shakllantirish uchun sharoitlar yaratiladi. Tarbiyachi ob havoni, o'simliklar va xayvonlarni, odamlarni tabiatdagi mehnat jarayonlarini kuzatishlarini rejalashtiradi. Kuzatish kunduzgi va kechki sayrda amalga oshiriladi. Ular individual va jamoaviy tarzda amalga oshirilishi mumkin. Rejada kuzatuv ob'ekti (masalan, bahorda qorning erishi), uning maqsadi (kunning ilishi va qorning erishi orasidagi bog'liqlikni aniqlash), asosiy usullarni (maktabgacha ta'lim tashkiloti yer maydonining hamma qismida qor eriyaptimi, nima uchun uyning orqa tomonida erimayapti), ko'rganlarni yozib borish usullari (kuzatish kundaligiga chizib borish). Har doim xam sayr jarayonida kuzatuv ob'ektini oldindan aniqlab bo'lmaydi: ob havoning o'zgarib turishi, jonzoatlarni uchratish ehtimolining kamligi. Bunday vaziyatda kuzatish ob'ektini aniq ko'rsatmasa xam bo'ladi. Bunday hollarda

bolalarga predmetli va voqeaband mazmunli rasmlar asosida didaktik o'yinlarni tashkil etish ko'zda tutiladi.

Sayr jarayonida tabiat faoliyatiga xos o'yinlar va ulardan foydalanish ishlarini tashkil etishni nazarda tutadi. O'yinning nomini, uni boshqarish usullarini, qayta o'tkazish jarayonida murakkablashtirish yo'llarini rejalashtirish kerakdir. Alohida bolalar bilan individual ishlashni talab etuvchi o'yinlarni xam o'ylab qo'yish kerak. Kunning ikkinchi yarmi. Kunduzgi uyqudan kechki sayrgacha va undan so'ng bolalarni guruxda tabiatshunoslik o'yinlarini tashkil etish joizdir: predmetli stol-bosma, didaktik o'yinlar Bunday o'yinlar frontal, kichik guruhlarga bo'lib ishlash, bolalar uchun tabiat bilan tanishtirish kitoblarini o'qish, tabiat xaqidagi filmlarni ko'rish, tadbirlarni tashkil etish rejalashtiriladi.

Tabiatga oid o'yinlarni rejalashtirishda yuqorida ko'rsatilganidek ota onalarni ham jalb etish vazifasi ham e'tibordan chettda qolmasligi lozim. Ushbu sharoit albatta tarbiyachining maqbul usul va vositalarni belgilab olishni bilishi zaruriy ahamiyat kasb etadi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishga oid o'yinlarini tashkil etishda ota-onalarni jalb etish atrof-tabiatga bo'lgan ekologik ahloqiy munosabat muammolarini hal etish vazifasini samarali yechimini topishga zamin bo'lishini e'tiborga olish lozim.

Tarbiyachi ishining kalendar rejasini maktabgacha ta'lim tashkilotining yillik va istiqbol rejalari bilan bog'lash kerak. Bolalar tomonidan "Ilm fan va tabiat" o'quv ta'limi faoliyat markazida dasturdagi vazifalarni o'zlashtirilishiga yordam beradi. Ushbu jarayonda amalga oshirilgan tabiatga oid o'yin bolalarning tabiat haqidagi bilimlarni tashxislash imkonini yaratadi.

Nazorat savollari:

1. Turli guruhlarda mashg'ulotlar o'tkazish, ularga rahbarlik qilish.
2. Tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirishda oila bilan hamkorlikni o'rnatish.
3. Tabiat bilan tanishtirishga oid o'yinlarni rejalashtirishning ahamiyati.

26 -Mavzu. Turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari.

Reja:

1. Tabiatshunoslikka oid ishlarni hisobga olish.
2. Turli fasllarda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar haqidagi tasavvurlar hosil qilish va ularda amalga oshiriladigan ishlar.
3. Yil fasllariga tavsifnoma.

Tayanch iboralar: *Turli fasllar, mavsumiy o'zgarishlar, Yil fasllari, tavsifnoma*

1. Tabiatshunoslikka oid ishlarni hisobga olish. "Insonlarni tabiat bilan tanishtirishga oid faoliyatni hisobga olish" — ya'ni tabiatshunoslikka oid ishlarni rejalashtirish, tashkil etish va baholash metodikasi maktabgacha ta'limda muhim

masala hisoblanadi. Quyida bu jarayonni qanday samarali tashkil qilish mumkinligi to'g'risida asosiy yo'nalishlar keltiriladi:

1. O'quv-tarbiyaviy faoliyatni rejalashtirish va tahlil qilish

- **Metodik hamda reja asosida yondoshuv:** Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlari aniq pedagogik rejaga asoslangan bo'lishi zarur — masalan, o'quv o'yinlari, kuzatish, tajribalar, ekskursiyalarni o'z ichiga olgan kompleks faoliyatlar
- **Shuffle metodikasi:** faoliyatning samaradorligini kuzatish va tahlil qilish tizimini joriy qilish — mashg'ulot oxirida bolalarning bilim va ko'nikmalarini baholash orqali metodik xatoliklarni aniqlash va takomillashtirish imkonini beradi

2. Metodik qo'llanmalar va o'quv materiallari

- **Didaktik o'yinlar va materiallar:** “Atrofimizdagi olam”, “Tabiatshunoslik” kabi interaktiv o'quv-o'yin materiallari asosida faoliyat olib borish, bolalarning ekologik fikrlashini stimulate qilish mumkin
- **Tarbiyachilarni tayyorlash:** Bu borada tarbiyachilar maxsus kurslar, leksiya va seminarlar orqali doimiy kasbiy rivojlanishi lozim, shunda ular zamonaviy yondoshuvlar va yaxshi pedagogik amaliyotlardan xabardor bo'ladilar

3. Tajriba va kuzatish asosidagi baholar

- **Kundalik va strukturali kuzatish:** Bolalarning tabiatshunoslik faoliyatlarida ishtiroki — kuzatuvlar, o'yinlar, mehnat mashg'ulotlari orqali yig'ilgan bilimlar tizimli tarzda qayd etilishi lozim
- **Ekskursiya asosidagi bilimlar:** Bolalarning ekskursiyalar davomida o'rganilgan atrof-muhit haqida fikr yuritishlari (masalan, yashash joylarining ekologik holatini baholash, muhofaza choralari) asosida baholash tizimini yo'lga qo'yish lozim

4. Yosh xususiyatlarini hisobga olish tamoyili

- **Pedagogik yondoshuvda yosh xususiyatlariga e'tibor:** Tarbiya va o'qitishni tashkiliy rejalashtirishda bolaning jismoniy va psixologik rivojlanish bosqichlariga moslash zarur. Bu yondoshuv tarbiyachilarning samarali ish tashkillashtirish imkonini oshiradi

5. Umumiy baholash mexanizmi

a) Shakllantiruvchi baholash (Formativ)

- Mashg'ulot davomida bolalarning faoliyatini kuzatish, ularga real vaqt rejimida fikr-mulohazalar berish orqali tuzatish hamda bilimni takomillashtirish.

b) Yakunlovchi baholash (Summativ)

- Faoliyat yakunida bola bilim va qobiliyatlarini baholash (“Ekskursiyadan so'ng muhofaza masalalarini tushuntirdimi?”, “O'simlikni sug'orish jarayonini to'g'ri bajardimi?” kabi mezonlar asosida).

c) Metodik hisobotlar

- Tarbiyachilar tomonidan har haftalik metodik hisobotlar tuzish — mashg‘ulot mazmuni, bolalarning ishtiroki, kuzatuv natijalari, va kelgusida takomillashtirilishi kerak bo‘lgan jihatlar qayd etilishi zarur.

Tavsiyalar

Yo‘nalish	Tuzilma / Elementlar
Rejalashtirish	Mashg‘ulotlar jadvali, interaktiv usullar, ekskursiyalar
Amaliyot metodikasi	O‘yin, kuzatish, eksperiment, amaliy faoliyatlar
Baholash shakllari	Formativ va summativ baholar, jurnal va hisobot
Pedagog kadrlar	Kurslar, metodik uchrashuvlar, seminarlar
Yoshga mos yondashuv	Psixologik va jismoniy xususiyatlarni hisobga olish

Xulosa

Tabiatshunoslikka oid ishlarni hisobga olish — bu kompleks pedagogik yondoshuv bo‘lib, rejalashtirish, amaliy metodika, baholash hamda yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda olib borilishini talab qiladi. Mazkur yondoshuv nafaqat bolalarning bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlash, balki ekologik ongni shakllantirishga ham xizmat qiladi.

3. Turli fasllarda tabiatdagi mavsumiy o‘zgarishlar haqidagi tasavvurlar hosil qilish va ularda amalga oshiriladigan ishlar.

Fasllar haqidagi tasavvurlarni shakllantirish (pedagogik metodika)

1. Faslchilik tamoyili asosida mazmuniy yondashuv

Maktabgacha ta'lim muassasalari pedagogik dasturlarda fasllar va ulardagi tabiiy o‘zgarishlar mantiqiy ketma-ketlikda o‘zlashtiriladi: masalan, avvalo jonsiz tabiat

(quyosh, havo, kun kechasi), keyin o‘simlik va hayvonlarning reaksiyalari orqali fasllar anglanadi

Shuningdek, yosh bolalar bitta faslning kun va tun davomiyligi, ob-havo xususiyatlari, o‘simlik va hayvonlarning yashash tarzidagi sezilarli farqlarni idrok eta olishadi

2. Kuzatish va fenologik tadqiqotlar

Tarbiyachilar fasllar davomida quyosh nurining intensivligi, kunlarning davomiyligi, havo harorati, yomg‘ir va qor holati kabi omillarga e‘tibor berib, jadval yoki oddiy grafiklar orqali kuzatishlarni amalga oshiradilar

Fenologik kuzatishlar – ya‘ni o‘simliklarning gullashi, barg to‘kilishi, qishki holatlar kabi holatlarni tizimli ravishda kuzatish ham mukammal metodikaya zarurati sifatida ko‘riladi

3. Didaktik o‘yinlar va interaktiv metodlar

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarni fasllar bilan tanishtirishda **didaktik o‘yinlar** eng samarali yondashuv sanaladi. Bunda mavzuni oddiy, har tomonlama anglatadigan o‘yinlar, masalan rasmlar, rol o‘yinlari yoki tabiat elementlari bilan ishlash orqali tushunchalar mustahkamlanadi

4. Amaliy faoliyat va ekotiyatrlar orqali o‘rganish

Bolalarning tabiat hodisalarini tushunishi uchun ekotiyatr (ecological theater) tashkil qilish – kreativ o‘yin sahnalari orqali ekologik mazmunni yoritish eng samarali yo‘llardan biri bo‘lib, u bola ruhiy va jismoniy rivojiga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi

5. Yoshga mos va his-tuyg‘uni uyg‘otuvchi pedagogika

Faslardagi sezgilardan (issiq, sovuq, go‘zallik, tinchlik, qorong‘ilik, yorug‘lik va boshqalar) foydalanish orqali bolada his-tuyg‘u orqali tabiatga mehr uyg‘otadigan yondashuv zarur

Amaliy ko‘nikmalar: Fasllar bo‘yicha guruhlash va o‘yinlar

Fasl	Ko‘rish, baholash, faoliyatlar	Didaktik elementlar
Bahor	Gullash, o‘rish, yomg‘ir — bolalar barg o‘stiradi, gullar ekadi.	Rangli kartalar, rol o‘yinlar, bog‘ga sayrlar
Yoz	Quyoshli, iliq — bolalar qumli saralash, suvlarga oid eksperimentlar.	Ochiq o‘yinlar, suv bilan faoliyat, sovutish tashviqoti
Kuz	Barg tushishi, mevalar — kolaj, bargrangi san‘at, yer tozalash o‘yinlari.	Sag‘lom mehnat, atrof-chani saqlash
Qish	Qor, sovuq — qorva va muzni his qilish, issiq ichimlik tayyorlash o‘yinlari.	Sensor memory o‘yin, his-tuyg‘u asosida shaxsiy estetika

Qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar

1. **Haftalik reja tuzing** – har bir hafta faslga mos material va faoliyat bilan boyitilsin.
2. **Kuzatish jurnalini yuriting** – rasmlar, foto, sodir bo‘lgan tabiat o‘zgarishlarini tartib bilan yozing.

3. **O‘yin va qo‘l san‘atini qo‘shing** – har faslga xos o‘ziga xos o‘yinlarni yaratish orqali tasavvur va bilgini mustahkamlang.
4. **Tashqarida amaliy tadbirlar o‘tkazing** – bog‘, o‘rmon, park kabi joylarga chiqib, o‘shanda o‘z garovchisiz.
5. **Bolada estetik qarashni rivojlantiring** – har faslning go‘zalligini san‘at, musiqa yoki hikoya orqali his etishlariga imkon yarating.

1. BAHOR FASLIGA TAVSIFNOMA

Bahor mavsumi kalendar hisobi bo'yisha birinshi martdan boshlanadi. Lekin bahoming kelishi har yilda turlisha bo'ladi.

Yurtimizda bahor erta, odatda fevral oyidayoq boshlanadi. Biroq mart oyining oxirgi o'n kunligida ko'pinsha qor yog'ib, ertasigayoq erib ketadi.

Bahor kunlarining boshlanishi bilan daraxt kurtaklari bo'rtadi, mevali daraxtlar gullay boshlaydi. Shundan keyin bo'lgan qattiq sovuqiar esa kurtak va gullarni urib ketadi. Natijada o'rik, shaftoli va boshqa mevali daraxtlar hosil bermaydi.

Ob-havodagi o'zgarishlar. Mart oyida qattiq yog'ingarshilik bo'ladi. Harorat +25+29 darajagasha ko'tariladi. Lekin sovuqiar ham bo'lib turadi.

Martning oxirlarida ba'zan momaqaldiroq bo'ladi.

Aprel oyida harorat ko'tariladi. Oyning boshida kunning o'rtasha harorati +12+13, ba'zan +18+19 darajaga ko'tariladi. 1955 yili kunduzgi harorat hatto +35 darajaga ham yetgan edi. Aprel oyining ikkinchi yarmi haroratning ko'tarilishi, ayrim hollarda esa haroratning birmunsha pasayishi bilan xarakterlanadi.

Aprel oyida yog'ingarshilik ko'p bo'ladi. Ba'zi yillarda sovuq tushib qolishi hollari ham bo'ladi, ayrim hollarda qor ham yog'adi. Bahorda yoqqan kattakatta qorni xalqimiz «laylak qor» deydi, shunki shu qor bilan laylak ham keladi.

May oyida esa issiq kunlar boshlanadi, kunlik o'rtasha harorat + 10+25 daraja atrofida bo'ladi. Biroq, oyning boshlarida obhavo beqaror bo'lib, teztez o'zgarib turadi. Ba'zan g'o'za va boshqa o'simliklarga zarar keltiruvshi do'l yog'adi, momaqaldiroq bo'lib turadi.

O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida dalalar «ko'klam libosini kiyadi». Boysheshak, shushmoma, sovrinjon, gunafshalar oshila boshlaydi. Yovvoyi ildizli o'simliklar, lolalarning ko'pgina turlari, giatsintlar, har turli narsislar barg shiqara boshlaydi. Toshkentning tepalik va yon bag'irlari ertangi gulsapsar, lola, nilufar singari gullar bilan qoplanadi. Bu gullar ko'p yil yashasa ham, yog'ingarshilikdan keyingina gullaydi. Yozda ularning tanalari quriydi, yer ostida esa ildizlari saqlanib qoladi.

Oshiq va baland joylarda oq qaldirmoq, boysheshak, itgunafsha, qoqio't, kapalakgul, gunafsha, bo'tako'z singari bir yillik o'simliklar ham gullaydi. Daraxtlar shira shiqara boshlaydi. Qor erishi bilan daraxt ildizlari yerdagi namlikni o'ziga tortadi. O'simlik to'qimalari suvga to'ladi, suv olish bilan birga ozuqa moddasi bo'lgan uglevodni ham oladi. Uglevod barg to'qimalari orqali ildizga borib, kunlar isiy

boshlashi bilan ildizdan kurtakka qarab yo'naladi. Kurtak bo'rtadi va oshiladi. Ozuqaning shunday harakati orqali o'simlik «uyg'onadi». Suvning ildizdan daraxtga ta'siri shoxshabba orqali bo'ladi, yozda suv shoxlar orqali ildizga boradi va parlanadi.

Mart oyida qo'ziqorinlar paydo bo'ladi. Ular O'zbekiston sharoitida ush haftagina o'sadilar, biroq seryomg'ir bahorda qo'ziqorinlar aprelmay oylarida ham o'sishni davom ettiradi. Mart oyida ko'lmak suvlarda lempa, elodeya, qo'ytikan, perolistnik va boshqa suv o'simliklari o'sadi.

Aprel oyida deyarli barsha daraxtlar barg shiqaradi. Eman va shumtol singari daraxtlar hamma daraxtlardan keyin ko'karadi. Yog'oshli daraxtlar gullay boshlaydi, yong'oq, eman, tol singari daraxtlar gulto'da shiqara boshlaydilar, zarang daraxtining gullari kul rang va ko'ksariq tusda bo'ladi, shumtol daraxtida esa mayda gul kosalari ishida o'tiradi, akatsiyada — sho'p shaklidagi oq, xushbo'y gullar oshiladi, gledishiya daraxtida, ko'rimsiz, mayda sariq gulshalar paydo bo'ladi.

Aprel oyida nastarin, jasmin, buldonej singari buta o'simliklari gullaydi.

Daraxtlarning uyg'onishi obhavoning isishiga bog'liq bo'ladi. Martning oxiri va aprel oyining birinshi yarmida danakli o'simliklardan birinchi bo'lib: shaftoli, olsha, tog'olsha, olxo'ri gullaydi. Keyinshalik aprel oyining yarmida mevasining ishida urug'i boigan daraxtlardan: olma, nok, behi gullaydi.

Bahorda harorat bir me'vonda ko'tarilganda danakli daraxtlar bilan urug' daraxtlarning gullashi deyarli oldinmaketin, ayrim hollarda esa, bir vaqtning o'zida gullaydi. O'rik, shaftoli singari daraxtlar awal gullab, keyin barg shiqaradi. Olsha, tog'olsha, olma, nok, olxo'ri, behi singari daraxtlar esa awal barg shiqarib, keyin gullaydi. Obhavo sharoitining qulay kelishi daraxtlarning ko'plab gullashiga imkon beradi va hosildorlikni oshiradi. Bolalar bilan gullarning har turli rangi va tuzilishi bilan tanishtirish maqsadida mevali boqqa ekskursiyalar o'tkaziladi. Bolalar o'rik, shaftoli, olsha daraxtlarining gullarini hajmiga, barglarining rangiga qarab tezda ajrata olib, eslarida saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ana shu vaqtda sahrolarda lolaqizg'aldoq va lolalar shamandek oshiladi. Aprel oyining oxirida va ko'pinsha may oyining boshlarida jiyda daraxti kumushsimon barglar bilan qoplanadi. U kushli xushbo'y hid taratuvshi sariq gullar shiqaradi.

May oyida buldonej, uzum, jiyda gullaydi, olsha, gilos, qulupnay pishadi. Suv havzalarida mayda suv o'simliklarining ko'payishi davom etadi va suv yashil yoki sariq tusga kiradi.

Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qushlar ushib kela boshlaydi. Qushlarda ko'payish davri bosh lanishi sababli ularda uyalariga qaytib kelish zarurati tug'iladi. Agar qushlarda ko'payish ikkinchi yilda bo'lmay, ushinshi yilda sodir bo'lsa (masalan: kakkuga o'xshash) u vaqtda ular ikkinchi yili ham o'sha yerda qishlab qoladilar. Qushlar, odatda oziqovqat paydo bo'lishi bilan, hasharotxo'r qushlar esa keyinroq ushib keladilar. Ularning ushib kelishi hasharotlarning ko'payishi davriga to'g'ri keladi. Suvda suzuvshi qushlar suv havzalarida hayot qaynaganda ushib

keladilar. Mart oyida biz bolalar bilan birgalikda turnalar, g'ozlar va o'rdaklarning to'dato'da bo'lib ushib kelayotganligini kuzatamiz.

Fevralning oxiri, martning boshlarida jibljibonlar ushib kela-dilar. Ular bahorning darakshilaridan hisoblanadilar. Qaldirg'oshlar, jarqaldirg'oshlar, popishak, shug'urshuqlar ushib kelib, bo'g'otlarga, daraxt kavaklariga uya quradilar.

Shug'urshuqlar qurilgan tayyor uyalariga zo'r ishtiyoq bilan joylashadilar. Shuning uchun bog'cha hovlisida bolalar bilan birgalikda erta bahorda daraxtlarga donxo'rak va inlar osib qo'yish kerak. Qushlar qo'shaqo'sha bo'lib urshiy boshlaydilar. Ba'zi bir qushlar butun bir umrga juftlashadilar. Agar ular qishda ba'zan ajralishsa, bahorda yana o'sha eski inlarida ushrashadilar. Qarg'alar esa o'z juftlaridan hatto qish faslida ham ajralmaydilar. Zag'shalar o'z juftlari bilan har yili o'zlarining eski inlariga joylashadilar. Qushlar eski inlariga qaytib kelganlaridan keyin, uni «tuzatadilar». Ular tumshuqlarida pat va xashaklarni tishlab inlariga olib keladilar. Ba'zan ular daraxt shoxlarida shovqinsuron qilib shox talashadilar. Bu vaqtda qushlarning sayrashlari, hushtaklari va qiyqirishlari, ajoyib parvozlari kishini o'ziga jalb qiladi.

In qurish vaqtida ota qushlar patlarining to'kilishi juda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ona qushlarniki u qadar yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Bolalar bilan ekskursiyaga shiqqanda ularning e'tiborini bu narsaga qaratish zarur.

Mart oyida g'urraqlarning g'urullashi yanada ko'proq eshitila boshlaydi. Shittaklarning ovozi yana ham o'tkirroq, sa'valarning ovozi esa ahyonahyondagina eshitiladi.

Zag'sha, qarg'a singari ko'shib yuruvshi qushlar esa astasekin ushib keta boshlaydilar. Mart oyida ko'pgina hasharotlar (yaltiroq quit (9rasm), qarsildoq qo'ng'iz va boshqalar) paydo bo'ladi. Ular o'simliklarning asosiy ildizlarini kemirib, ularga katta zararyetkazadilar. Buning natijasida ko'pgina o'simliklar nobud bo'ladi. Ayniqsa bu kabi hasharotlar tut daraxtlarining ildizlariga zarar yetkazadilar.

Mart oyining boshlarida, ba'zan esa fevral oyining oxirlarida iliq kunlar boshlanishi bilanoq arilar o'z uyalaridan ushib shiqadilar.

Asalarilar kattakatta oila bo'lib yashaydilar. Har bir oilada bitta ona urug'i bo'lib, u besh yilgasha yashaydi. Bahorgi iliq kunlarning boshlanishi va gullarning oshila boshlashi bilan ona ari tuxum qo'ya boshlaydi. Bundan avvalo lishinkalar, keyinshalik esa qo'g'irshoqlar paydo bo'ladi va nihoyat katta asalarilar yetishadi.

Bolalar bilan mevali bog'larga ekskursiyaga shiqilganda asalarilarning o'rik, shaftoli va boshqa o'simlik gullarining biridanikkiinchisiga qo'nib yurganligini kuzatish mumkin. Bolalar asalarilarning g'uvillashini eshitadilar. Bolalar bog'chasi gulzorlarida ham asalarilarni kuzatish mumkin.

Hovuzlar tagidan suzg'ish qo'ng'izlar (10rasm), suvsevar qo'ng'izlar suv yuziga shiqadilar.

Suzg'ish qo'ng'izlar shushuk suvlarda yashovshi umurtqasiz hayvonlarning eng yirik va kushli vakillaridan biridir. Uning tanasi yashil qora tusda va tanasi atrofida sariq hoshiyasi bor. Hovuzlarga ekskursiya vaqtida Tarbiyachi suvdagi qo'ng'izlarni

o'simliklarga ilashtirib oladi. Uni ehtiyotlik bilan olish kerak, boimasa qo'lni tishlab oladi.

Suvsevar qo'ng'iz ham yirik suv qo'ng'izlari qatoriga kiradi. Uning rangi qora yoki qo'ng'ir bo'ladi. U o'simliklar bilan ovqatlanadi.

Tabiat burshagida qo'ng'izlarni baliqlardan bo'lak akvariumda saqlash kerak, shunki qo'ng'iz yovvoyi hasharotdir. Suzuvshi qo'ng'iz qo'yiladigan akvarium keng va baland bo'lishi kerak. Qo'ng'iz unda bemalol suzib yura oladi. Bunda akvarium doka bilan bekutiladi. Suzg'ish qo'ng'izlar, odatda, keshasi ovqat izlab shiqadilar.

Katta guruh bolalari bilan suzg'ish qo'ng'iz hamda baliqlar ustida kuzatishlar olib borish mumkin. Bolalar baliq ham, suzg'ish qo'ng'iz ham suvda yashab, ammo usha olishi ham mumkinligi haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Bunda baliq tanasi tangashalar bilan qoplanganligiga, qo'ng'izlarda esa qanot borligiga bolalarning diqqatlarini jalb qilish zarur. Baliq suzg'ish qanotlari yordamida, qo'ng'iz esa orqa oyoqlari yordamida suzadi. Qo'ng'izning old oyoqlari orqa oyoqlariga qaraganda uzunroq bo'ladi. U xom go'sht va shushalshang yeydi.

Aprel oyida uya quruvshi qushlarning ushib kelislii ansha kamayadi. Zarg'aldoq, bulbul, moyqut, ko'rshapalak, laylak, ko'k qarg'a, shivinxo'r, shuningdek, o'zining kelganligidan xabar beruvshi kakkular ham ushib keladilar.

Aprel oyida turg'un qushlarda ham katta jonlanish boshlanadi. Ularning xatti-harakatlari ham o'zgaradi. Jumladan, shumshuqlar ushishdan to'xtaydilar. Ular juftjuft bo'lib, ota shumshuq yangi shiqqan patiarini yozib ona shumshuq oldida sakrab yuradi. Shumshuqlar uylarning bo'g'otlarida, shuningdek, katta qushlar tashlab ketgan bo'sh joylarga uya soladilar.

Aprel oyida ko'kqarg'a, go'ngqarg'a, sa'valarning ushib ketishi tugaydi. Shaharda endi so'fito'rg'aylarni ushratib bo'lmaydi.

Uy parrandalari: tovuqlar, o'rdaklar, g'ozlar tuxum bosadilar. Bu tuxumlardan quyuc path, ko'zlari mo'ltirab turgan, shopishga va ovqat sho'qishga qobiliyatli bo'lgan qush bolalari — jo'jalar shiqadilar.

Aprel oyida turli qo'ng'izlar: tillaqo'ng'iz (ko'k rangli qo'ng'izsha), tutxo'r qo'ng'iz (havo rang va yonlarida sarg'ish dog'lari bo'lgan kishkina qo'ng'izsha), meva qo'ng'iz (yashil belgili, qanot ostlarida ushta oltinsimon shuqurshasi bo'lgan qo'ng'iz)lar paydo bo'ladi. May oyida qizil zag'shalar ushib kela boshlaydi. Kakkularning sayrashlari eshitiladi, qizilishton, laylak, popushak, ko'kqarg'a, qaldirg'oshlar tuxum qo'ya boshlaydilar. Kakku o'z uyasiga tuxum qo'ymay, balki boshqa qushlarning uyasiga (uning tuxumlari 20 tagasha bo'ladi) qo'yadi. Kakku uyaga tuxum qo'yganida uya egasining bitta tuxumini olib tashlab, o'zining tuxumini qo'yadi. Shunday qilib, uyadagi tuxumlarning soni o'zgarmay qolaveradi. Shu bilan kakkuning nasllar haqidagi g'amxo'rligi tamom bo'ladi.

Kakkular boshqa qushlarga nisbatan bir sutka ilgari tuxumlarni oshib shiqadilar, tuxumni uyadan shiqarib tashlab o'zlari qoladilar. Ular uyadagi boshqa qushshalarga

mutlaqo o'xshamaydi, biroq qushlar o'z bolalari singari ularni ham muhabbat bilan parvarish qilaveradilar.

May oyining o'rtalarida qushshalarning tuxumdan shiqishi boshlanadi. Yosh shumshuqlar, zag'shalarning bolalari shiyillaydilar, jarqaldirg'oshlar ovoz shiqarib ushib yuradilar. Bolalar ularning ovozigga quloq soladilar va qushshalarni ko'rsatishni iltimos qiladilar.

May oyida har xil rangdagi kapalaklar: limon o'simligi kapalagi, qishitqi o't kapalaklari va boshqalar paydo bo'ladi. Ekin maydonlarida sassiq qo'ng'iz (katta hajmdagi qo'ng'iz), go'rkov qo'ng'iz, xonqizi paydo bo'ladi.

Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qurbaqalar, sho'l baqalari va quruqlikda yashovshi hayvonlar o'z «konsertlarini» boshlaydilar. Qurbaqalar suv havzalari va anhorlarda, ariq va hovuzlarning bo'ylarida, sho'l baqalari esa devorlarning kavaklarida, ariqlardagi ko'priklar ostida, bog'larda, ekinzorlarda va dalalarda yashaydilar.

Toshkent viloyatida to'q yashil va quyuq qo'ng'ir ko'l qurbaqalari suzib yuradi. Ba'zan uning qovurg'a kuragida ko'ndalang oq shizig'i bo'lib, tanasi silliq bo'ladi.

Sho'l baqasi yashil kul rangli, terisi g'adibudir, bir oz namxush bo'lib, oqqizil so'galli bo'ladi. U dushmanning hujumidan himoya qiluvshi suyuqlikka egadir.

Qurbaqa singari sho'l baqasining ham terisi tarang bo'lib, dumi, bo'yni bo'lmaydi. Tanasi kallasidan keskin ajralmagan, ko'zlari katta va serharakat, go'yo shishgandek bo'ladi. Bunday xususiyat tungi hayvonlar uchun xarakterlidir. Ko'zining bunday joylashishi kallasini ortiqsha harakatlantirmay yonatroflarini bemalol ko'rishiga imkoniyat beradi.

Qurbaqa suzgan vaqtida ko'zini zararlantirmaslik uchun ko'z qorashig'ini ko'z kosasi ishiga tortib oladi. Qurbaqada og'iz kengligi juda katta. Tili ikkilangan, old ush tomoni yopishgan bo'lib, hasharotlarni ovlash uchun xizmat qiladi. Qurbaqa tilini shiqarib qanotli hasharotlarni ham urib tushiradi, ushlangan hasharot tilning yopishqoq qismiga uzatiladi, og'ziga tortiladi va butunisha yutiladi.

Qurbaqa va sho'l baqalarining quyruqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, orqa oyoqlari oldingi oyoqlariga nisbatan uzunroq, suzuvshi pardalar bilan ta'minlangandir. Bular quruqlikka shiqqan vaqtlarida ush buklangan shakldagi bukilish quyruqlarini to'g'rileydilar va yerga tayangan holda nafas oladilar. Uning oldingi oyoqlari tayansh vazifasini bajaradi. Bu oyoqlar qurbaqa sakrashga tayyorlanayotganida uning tanasini ko'tarib turadi va uning yerga qaytib tushayotganida tayanish xizmatini o'taydi.

Qurbaqa ajoyib suzadi. Suzish vaqtida Lining oldingi oyoqlari ishlamaydi. U ko'pinsha qirg'oqqa shiqib olib, quyoshda isinadi. U suvda yashovshi jonivorlar bilan: suzuvshi o'rgimshak bolasi, suvsevar qo'ng'iz, ninashi tuxumlari, shuningdek suv o'simliklari bilan oziqlanadi.

Sho'l baqalari ushmaydigan hasharotlarni zo'r ishtiyoq bilan oviyadilar, shuningdek pashsha, shivin tuxumlarini, qo'ng'iz tuxumlarini, o'simliklarning ildizini kemiradigan

qurtlarni, karam barglarini, pomidor barglarini, kemiruvshi va g'o'za shanoqlarini zararlovshi qurtlarni, yomg'ir shuvalshanglarini yeydilar.

Ular qishloq xo'jaligi uchun ko'pgina zarar keltiruvshi har turli hasharotlarning katta qismini qirib tashlab, yaxshi foyda keltiradilar. Bolalarni qurbaqa va sho'l baqalarini saqlash hamda asrashga o'rgatish kerak. Tarbiyachi qurbaqa va sho'l baqasi to'g'risidagi bu kabi ma'lumotlardan bolalar bilan kuzatish va suhbatlar o'tkazish vaqtida keng foydalanadi.

Ko'lmak suvlarda gulxayrilar, dafniyalarning yoki boshqasha aytganda «suv burgalari»ning to'dasi paydo bo'ladi. Suvda qizil va sariq «huqta»lar ko'rinadi — bu ana shu suv burgalaridir. Dafniyalar suv yuzasida suzib yuradilar, qorong'i tushishi bilan suv tagiga tushib ketadilar.

Dafniyalar bilan birgalikda baliqlarning sevimli ozig'i sikloplar paydo bo'ladi. Bular akvariumlarda saqlanuvshi kichik baliqlar uchun ham sevimli ozuqadir. Ko'lmak suvlar ostidan shilliq qurt, suzg'ish qo'ng'izlar, suvsevar qo'ng'izlar ko'tarilib suv yuziga shiqadi.

Mart oyida baliqlar ikra yig'ishga va urshishga kirishadilar.

Toshbaqalar, kaltakesaklar, ilonlar singari sudralib yuruvshilar ham uyg'onadilar. O'zbekistonda sho'l baqasi (toshbaqa) ko'p ushraydi.

Toshbaqaning rangi kosasining rangi bilan bir xilda: sarg'ish yoxud qo'ng'ir tusda bo'ladi, barmoqlari orasida parda bor. Dumi qisqagina bo'lib, ushi o'tkir, ota toshbaqa ona toshbaqaga nisbatan kichikroq bo'lib, dumi uzunroq bo'ladi.

Toshbaqalar suvga muhtoj bo'lmaydilar, shunki ular uchun yeydigan o'simliklaridagi suvlarning o'zi ham yetarlidir. Tunlari o'z uyalariga kirib ketadilar, ular o'z uyalarini novdalarning tagiga, shuningdek, o'nqirsho'nqir yerlardan kavlaydilar. Tosh baqalar erta saharda yoki kesh kirishi oldidan o'tlaydilar. Toshbaqalar yalpiz, ko'k o't va boshqa o'simliklar bilan oziqlanadilar.

Toshbaqalar terrariumlarga joylashtiriladi va bolalar ularni parvarish qiladilar — o't olib kelib boqadilar. Toshbaqaning harakat qilishi bolalarni juda qiziqtiradi.

Toshbaqalar martaprel oylarida ko'payadi. Ular tuxumlarini qum orasini yorib, u yerga ko'madilar. Yosh ona toshbaqalar odatda ikkitadan, qarilari esa ushbeshtadan tuxum qo'yadilar. Toshbaqaning tuxumi tovuq tuxumiga o'xshash bo'lib, hajmi kichikroq bo'ladi.

Toshbaqalar mavsum davomida ikkiush marta tuxum qo'yadilar. Tuxum qo'yish iyun oyidagina tugaydi. Yosh toshbaqalar tuxumdan yuz kunda oshib shiqadilar.

Bu paytlarda ilonga o'xshagan, oyoqsiz sariq qorinli kaltakesaklar ham uyg'onadilar. Bu kaltakesak ko'zini yumishi mumkin, ilonning ko'zi esa, doimo oshiq turadi. Sariq qorinli kaltakesak qo'ng'ir yoki qizg'ish tusda bo'ladi. Yosh kaltakesaklar esa osh kul rang bo'ladilar. Kaltakesaklar ko'pinsha daryo vodiylarida, qirlarda, qalin o'tlar o'sadigan joylarda, shuningdek, bog'larda, sug'oriladigan joylarda ham ushraydi. U suvga ishtiyoq bilan borib, u yerda uzoq vaqt qolishi ham mumkin. Sariq qorinli

kaltakesak kemiruvshilarning uyasida, shuningdek, toshlar tagida va butazorlar orasida yashirinadilar.

Toshkentning qurg'oq yerlarida, ariqlarning bo'ylarida, bog'—larda osh qo'ng'ir sahroyi kaltakesak (sariq ilonlar) ko'zga tashlanadi.

Bolalar bilan sayrga shiqqanda asfalt yo'ldan tez shopib ketayotgan ilonquyruqlarni ushratish mumkin. Ular pashsha, qo'ng'iz, kapalakqurt, kana va o'rgimshaklarni yeydilar.

Bolalar sariq qorinli kaltakesaklar singari ilonquyruqlarni ham tabiat burshagidagi terrariumlarda kuzatishlari mumkin. Ular zararsiz (tishlamaydilar), kishiga beixtiyor o'rganadilar. Qo'ng'izshalar shilliq qurtlar, yomg'ir shuvalshanglari, suvaraklar bilan oziqlanadilar.

Bolalar kaltakesaklarning harakatlarini, ovqatlanishlarini kuzatadilar. Suvaraklarni tashlash bilan kaltakesaklar ularni shu ondayoq tutib oladilar va yutib yuboradilar, shuningdek, xom, qotirilgan go'shtlarni yeydilar.

Kaltakesaklar qishloq xo'jaligi uchun ham foydalidir, ular qishloq xo'jaligi zararkunandalarining katta qismini qirib tashlaydilar. Mart oyining oxirida devor yoriqlaridan kishkina, kul rang kaltakesaklar shiqadi. Ular kun bo'yi kavaklarida yotib, quyoshli kunlarda shiqib isinadilar.

Bahor quyoshi ko'lmak suvlarni ilitishi bilanoq sho'lbaqalari va qurbaqalar suvda urug' (ikra) ajratishga kirishadilar. Toshkent atroflarida ikra ajratish davri 50 kungasha sho'ziladi.

Qurbaqa urug'lari ko'lmak suvlarning tubida tevarakatofi yaltiroq holda, qora yumaloq toshga o'xshash narsalarga yopishgan boiadi. Sho'lbaqalarining ikrasi, ipsimon bo'lib, suvosti o'simliklariga yopishgan bo'ladi. Ikra qora rangda bo'lgani uchun bahorning iliq nurlari unga ko'proq ta'sir qiladi.

Oradan bir nisha kun o'tgash, ikradan katta qurbaqalarga sira o'xshamaydigan itbaliqlar shiqadi. Qurbaqashalar tanasining quyi qismida ikkita so'rg'ish bo'lib, ular bu so'rg'ishlar yordamida suv o'simliklariga yopishadilar. Qurbaqashalarning uzun dumshalari yumshoq suzg'ishlar bilan qoplangan bo'lib, u baliqning suzg'ish dumiga o'xshash harakat qiladi. Keyinroq itbaliqlarning quyrug'i, awalo orqa quyrug'i, so'ngra oldingi quyrug'i rivojlana boshlaydi.

Shu bilan birga dumi qisqara borib, tanasining shakli o'zgaradi va itbaliq astasekin dumli qurbaqaga aylanadi. Bu qurbaqa suvda yoki suvning atrofida har qanday xavfdan yashirinib turadi. Keyinshalik uning dumi batamom yo'qoladi. Shuningdek, shoi baqalari va qurbaqashalar yer yuzi hayotiga moslashib ketadilar.

Bolalar bog'chasining jonli burshagiga ko'lmak suvlardan baqalarning ikralarini olib kelish va ularning o'sishini bolalar bilan birgalikda kuzatib borish mumkin. Buning uchun akvariumdagi harorat 20—25°C bo'lishi kerak. Tarbiyachi kundalik kuzatish ishlarini olib borarkan, (itbaliqlar) qurbaqashalarning qaysi kuni shakllanganligini qayd qiladi. Bolalar bu kabi hodisalarni zo'r qiziqish bilan kuzatadilar.

Aprél oyida, havo yaxshi isiganida tipratikanlar uyqudan uyg'onadilar.

Toshkent atrofida va Toshkent viloyatida «quloqli tipratikan»lar ushraydi. Bu tipratikan Yevropa tipratikanidan kichikroq bo'lib, ignalari ham kaltaroqdir. Uning quloqlari katta (boshining yarmidan ham uzunroqdir), shuning uchun ham u quloqli tipratikan deb ataladi. Tipratikanlar havzalarda, tog'li o'lkalarda va bog'larda yashaydi. Ular qorong'i tushganidan tonggasha dalalar, bogiar, soyabon daraxtlar tagida daydib yuradilar va hasharotlar, kaltakesaklar, ilonlar va sishqonlarni, shigirtkalar, sho'l sishqonlarini gohogoho o'simliklarni (yer ostidan makkajo'xori, bug'doy donlarini) topib yeydilar. Tipratikanlar suzishni biladilar, Yevropa tipratikaniga nisbatan kamroq o'raladilar. Ular ko'p vaqt terrariumlarda yashaydilar. Tipratikanlar beixtiyor, tezda ko'nikadilar. Bolalar ularni qo'llariga olishlari mumkin. Ular hatto bolalar shaqirsalar ham boradilar. Bolalar terrariumga barglar solishganda, tipratikan bu barglarga yumalab, ularni o'z ignalariga sanshib olib yuraveradi. Uning bu harakatlari bolalarda katta qiziqish uyg'otadi.

Tipratikanlar berilgan narsalarni tanlamay yeyaveradilar. Bolalar ba'zan o'zlaridan qolgan ovqatlarni ham berishlari mumkin.

Tipratikanlar sishqonlarni, suvaraklarni qirib tashlaydilar. Shuning uchun ham ko'pinsha odamlar mushuk o'rniga tipratikan saqlaydilar.

Aprél oyida ko'pgina yovvoyi hayvonlar, jumladan, aprelning o'rtalarida sho'l bo'risi bolalaydi, uning bolalari ko'r holda tug'ilib, oradan 12—13 kun o'tgash, ko'zlari oshiladi. Bo'ri bolalari 5—6 hafta onasining sutini emadi.

Bo'rilar urshish davrida ko'proq o'z uyalaridan boshqa joylarga ketmaydilar.

Tuya sho'l va sahroda yashaydigan ajoyib hayvonlardan biridir. Sahrodagi tuya shimolda yashaydigan bug'u singari mehnat qiluvshi hayvonlardan hisoblanadi. Bizda tuya uy hayvonlaridek bo'lib, kishilarga ko'shib yurishda, og'ir yuklarni tashishda va xo'jalikda ham katta foyda keltiradi. Ona tuya oqsil moddalarga boy bo'lgan va moyli quyuq sut beradi.

Tuyadan jun va par olinadi. Jundan dag'al kiyimlar, ko'rpalar, qop va arqonlar tayyorlanadi. Pardan bosh kiyimlar, shuningdek, qimmatbaho movutlar ishlab shiqariladi. Tuyaning go'shti ovqatga ham ishlatiladi.

Qishloq xo'jalik ishlari. Mart oyida dalalarda don ekinlari va beda ekish davom etadi. Kartoshka va ertangi karam ekiladi, rediska, petrushka va ukrop sepiladi.

Mart oyida ko'shatlar o'tqazish va daraxtlarni bir yerdan ikkinchi yerga ko'shirish ishlari davom ettiriladi. Daraxt ko'shatlarini o'tqazish ishlarini tuproqning yumshashidan boshlab loirtaklarning bo'rta boshlaganiga qadar davom ettirish mumkin. Daraxt ko'shatlarini o'tqazish uchun joy va har bir daraxtning yaxshi o'sishi uchun ma'lum ozuqa maydoni tanlanadi.

Daraxtlarni bir-biriga juda ham yaqin o'tqazib bo'lmaydi, shunki ildizlar o'sib yetilib, birbiriga xalaqit beradi (daraxtlarning ildizlari tevarakatrofga keng qulosh yozadilar, ayniqsa eski bog'larda ularning ildizlari birbirlari bilan shatishib ketgan). Mevali

bog'larda daraxtlarning turli xillarini ekish tavsiya qilinadi. Har bir tur mevadani bir necha nav; urug'lilaridan 2—3 nav, danaklilaridan 3—4 nav ekiladi.

Olma va nok daraxtlarini birbiridan 6—10 m masofada o'tqaziladi, olsha va olxo'ri daraxtlarini birbiriga yaqinroq, ya'ni 3—4 metr oralig'ida joylashtirish mumkin.

Daraxtlar qatorlab yoki shaxmat usulida ekiladi. Daraxtlar ko'shatzorlarda qanday o'tqazilgan bo'lsa, ana shunday shuqurlikda o'tqazilishi lozim.

Odatda daraxtlarni o'tqazish vaqtida shu narsa tavsiya qilinadiki, daraxtning ildiz bo'yni tuproqning yuqori qatlamiga nisbatan birmunsha yuqoriroq bo'lishi kerak, shunki tuproq keyinshalik sho'kkan vaqtida daraxtning ildiz bo'yni bilan barobar bo'lib qoladi.

Daraxtning ildiz bo'ynini besh santimetrdan oshiqroq shuqurlikda ekilsa, keyinshalik havoning yetarli miqdorda kirmasiigi natijasida daraxtlar yomon rivojlanadi. Shuqur o'tqazilgan daraxt sekin o'sadi, sovuqqa shidamsiz bo'lib, har xil kasalliklarga, bog' zararkunandalarining hujumiga shidash bera olmaydi. Daraxt ildizining normal o'sishi uchun yetarli miqdorda issiqlik, havo va namlik bo'lishi kerak.

Mevali daraxtlar shuqur o'tqazilsa yaxshi hosil bermaydilar yoki mutlaqo hosildan to'xtab, birvaqt quvrab qoladilar. Daraxt ko'shatining sayoz ekilishi ildizlarining qurib qolishiga va o'simlikning nobud bo'lishiga olib keladi.

Daraxt ekish uchun o'yilgan shuqurlik radiusi va shuquriigi bo'yicha ildizining rivojlanish darajasiga bog'liq bo'ladi (radiusi 50—75 sm, shuquriigi 60 sm), shuqur qazish vaqtida yerning ustki qatlami bir tomonga, ostki qatlami esa ikkinchi tomonga tashlanadi. Shuqur tayyor bo'lgash, yerning yuza qatlami ko'proq ozuqalarga ega bo'lganligi uchun o'g'it bilan aralashtirib shuqurning tagiga solinadi, shuningdek tepasha qilinadi, bunda daraxt shunday qo'yiladiki, ana shu tepashaning atroflari bo'ylab erkin ravishda joylashadi (11 rasm).

Daraxt ko'shatlarini o'tqazishdan oldin qazilgan har shuqurga 3—4 shelakdan suv quyiladi.

Daraxt o'tqazilgash, uning ushi va novdalari qirqiladi, shunki daraxt ko'shatining taraqqiy qilgan ushi (tojisi) hali tuproqda yaxshi o'rnashmagan ildizlardan ko'ra suvni ko'proq bug'lantirib yuboradi.

Fevral-mart oylarida daraxt va butalarning atroflari o'yib qo'yiladi. Keyin esa o'sishga yaroqsiz — kasal va zararlangan daraxtlar kesib tashlanadi. Mart oyida anor, atirgul kabi (ko'mib qo'yilgan) gullarning usti oshiladi.

O'zbekistonda tut daraxti ayniqsa ko'p tarqalgan. Tut daraxt shaklida ham, buta shaklida ham o'sadi. Tut daraxtidan pilla qurtlari uchun ozuqa sifatida foydalaniladi. Shuningdek, tut daraxti meva ham qiladi. Erta bahorda bevaqt bo'lgan sovuqlar tut daraxtini zararlantiradi, bu bilan ipak qurtini ozuqadan mahrum qiladi.

Taxminan mart oyining ikkinchi o'n kunligida toklarni oshish boshlanadi. Tok kurtak shiqargunsha oshilishi zarur. Aks holda, bo'rtgan kurtaklar va yosh sho'ralar zararlanadi.

Ko'p yillar mobaynida olib borilgan kuzatish ishlari shuni ko'rsatdiki, tok sho'ralarining oshilishi Toshkent havzasi sharoitida bir nisha hafta atrofida yildanyilga o'zgarib turadi — mart oyining ushinshi o'n kunligi va aprel oyining birinshi yarmi. Bunday ahvol ko'pinsha obhavo xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Yaxshi bo'rtgan «ko'zshalar» haroratning 3—4 daraja pastga kctishi natijasida zararlanishi mumkin. Oshila boshlagan kurtaklar birikki daraja sovuqdayoq osonliksha zararlanadi. Yosh va nozik sho'ralar uchun bir daraja sovuq ham xavflidir.

Bog'eha hovlisida boialar katta kishilarning ishlarini kuzatadilar, katta yosh 1 i boialar esa, daraxt ko'shatlarini o'tqazishda ishtirok etadilar: ular ko'shatlarni tashib kelishda ko'maklashadilar, ko'shatlarni o'tqazishda ushlab turadilar, tuproqni o'raga tashlaydiar, yosh ko'shatlarni sug'oradilar. Boialar zambil va zambil g'altaklarda tok taglaridagi go'ng va axlatlarni olib shiqarib tashlaydiar.

Aprel oyida dalalarda shigit ekish boshlanadi. Shigitning yaxshi unib shiqishi uchun tuproq yetarli miqdorda nam bo'lishi va kunlik o'rtasha harorat 10 darajadan kam bo'lmasligi kerak. Bunday harorat odatda Toshkent viloyatida aprelning birinshi o'n kunligida bo'ladi, janubiy viloyatlarda birmunsha oldinroq boshlanadi.

Harorat qanshaiik ko'tarilsa, shigit shunshalik tez o'sa boshlaydi va bir tekisda ko'karib shiqadi. Shigitni yaxshi unib shiqishi uchun shuqurlarga solib namlaydilar. G'o'zani parvarish qilish vaqtida mashina bilan ikki tomonlama uzunasiga va ko'ndalangiga ishlov berish maqsadida shigitni seyalkalar yordamida kvadratuyalab ekiladi. Shunday usul bilan ekilganda, qo'I mehnati kam sarflanadi. hosil esa ko'proq olinadi.

Shigit yaxshi tayyorlangan va nam yerga 4—5 sm shuqurlikda ekiladi.

Shigit unib shiqqandan keyin darhol unga ishlov beriladi. Ekin maydonini doimo haydalgan va yowoyi o'tlardan tozalangan holda tutishga harakat qilinadi. G'o'za qator oralariga ikki tomonlama ishlov berishda mashinalar yaxshi yordam beradilar. O'simlik ildiziga yaqin bo'lgan joydagi o'tlarni yo'qotish va yaganalash ishlaridagina qo'l mehnatidan foydalaniladi. Shuningdek, dalalarga makkajo'xori, oq jo'xori va kungaboqar ekiladi.

Istirohat bog'lari, ko'shalar, bog'cha hovlilarida «jonli devorlar (ko'mko'k kichik daraxtlar) ekiladi.

Bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalariga va hasharotlarga qarshi kurash olib boriladi (3ilovaga qaralsin). Aprel oyining o'rtalarida qashqargul, xina, nastursiya, petuniya (gullari kattakatta bog' o'simligi), jasmin, xushbo'y no'xat va boshqa bog' gullarining urug'lari sepiladi hamda ko'shatiari o'tqaziladi. Katta gullarning ko'shatiari (qo'qongul, petunya va boshqa gullarning) 15—20 sm oralig'ida o'tqaziladi. Shu bilan birga gulning uzun novdalari shilpiladi, ya'ni bo'ynining uzunligi ushdan birga qisqartiriladi, bu gulning yon shoxshalarining yaxshi o'sishiga imkon beradi. Yangi o'tqazilgan gul ko'shatini albatta mayda katakli leyka yordamida sug'orish tavsiya qilinadi. Yosh o'simliklarning o'sishiga xalaqit qilmasligi uchun yovvoyi o'tlar tezda

yulib tashlanadi. Yer sug'orilgandan keyin ozgina qurigash, yovvoyi o'tlarni olib tashlash osonlashadi.

Gul urug'lari sepilishdan oldin, +12+20 daraja haroratda undiriladi. So'ng esa sepiladi. Kanna, lunasvet kabi gullarning urug'lari qattiq bo'lgani uchun, bir ushi pishoq bilan bir oz qirqib qo'yiladi.

Ba'zan ana shunday o'simliklarning urug'i qaynoq suvga solib ivitiladi, keyinshalik esa sovuq suv solib aralashtiriladi, bunda urug'lar yoriladi.

Floks, delfinum, pion singari ko'p yillik gullarning urug'lari ekishdan oldin sovutilmasa, o'smaydi.

April oyining dastlabki kunlarida yerto'lalardan kartoshkagul gulining kartoshkasi olinib, ko'zdan keshirib shiqiladi. Qurib qolganlari namlanadi va yorug'roq joyga qo'yib, vaqtivaqti bilan suv sepib turiladi. Unib shiqa boshlaganlari ajratilib, yonveridan unib shiqqan shoxshabbalar bilan birga alohida joyga o'tqaziladi.

Bunday ishlarni amalga oshirishda bolalar ham jalb qilinadilar.

Gullayotgan o'simliklar (nastarin, buldonej) gullagash, yangi shoxlarni yaxshi rivojlantirish uchun gulkosalari qirqib tashlanadi.

Ekin maydonlarida pomidor va boshqa sabzavotlarni ekish ishlari davom ettiriladi. Tarvuz, qovun, qovoq singari poliz ekiniari ekiladi.

Dala ekinlarini parvarish qilish, g'o'zaga ishlov berish, bedani o'rib olish, texnika ekiniari va boshqa o'simliklarni sug'orish davom etadi.

Profilaktika maqsadida toklar (uzum) maydalangan oltingugurt bilan shanglatiladi. Shuningdek, toklarga tushuvshi, O'zbe kistonda keng tarqalgan kasalliklardan — oidiumga qarshi kurash | olib borish maqsadida ham bu tadbir qo'llaniladi. O'simlik shoxlarining yaxshi ko'karishi, ko'p suv berib turilishi bu kasallikka qarshi kurashishning qulay shartlaridan biridir. Oidium tokning barsha ko'k qismlarida: gullari, barglari va shoxlarida bo'ladi.

Mevasi ustida ko'plab kul rang nuqtalar paydo bo'ladi, to'qimalarning normal o'sishi natijasida yoriqlar paydo bo'ladi va meva urug'i (12 rasm) ko'rinib qoladi. Obhavo nam boiganida, yorilgan mevalar shiriy boshlaydi, quruq obhavo sharoitida esa qurib qoladi. Ortiqsha shoxlarni, barglarni kesib tashlash, novdalarni shekanka qilish oidiumga qarshi kurashning muhim vositalaridan biridir.

Bu kabi tadbiriy shora agrotexnika sharoitlarini yaxshilashdan tashqari shoxlarning zishlashib qolishidan asraydi va uining orasidan shamol bemalol o'tadi. Bunda tekinxo'r qo'ziqorinning yashashiga hesh qanday sharoit qoldirmaydi. Toklarni (uzumni) maydalangan oltingugurt bilan har 20 kunda muntazam shanglab turish kerak.

Tokzorni ana shunday parvarish qilish natijasida bolalar bog'chasi uzumdan mo'l hosil olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bularga bolalarning e'tiborini jalb qilish zarur.

Mevali bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalariga qarshi kurash olib boriladi.

YOZ FASLIGA TAVSIFNOMA

Birinshi iyun kalendar hisobi bo'yisha yozning birinshi kuni hisoblanadi. 22 iyun yoz faslida quyoshning eng uzoq nuqtadan o'tgan kuni bo'lib, bunda eng uzun kun va eng qisqa tun bo'ladi.

O'zbekistonda haqiqiy yoz may oyidan boshlanadi. Yoz fasli O'zbekistonda birmunsha sho'ziladi.

Bahorda boshlangan bu jarayon o'simliklardagi meva va urug'larning pishib yetilishi bilan tugallanadi.

Ob-havodagi o'zgarishlar. Iyun oyida obhavo yaxshi bo'ladi. Kurilik o'rtasha harorat $+20^{\circ}+30^{\circ}$ daraja atrofida bo'ladi. Ko'pinsha yoz oylarida havo oshiq bo'lib turadi¹.

Iyun oyida kamdankam yomg'ir yog'adi. Shunda ham oyning birinshi o'n kunligida, ko'pinsha momaqalldiroq aralash yomg'ir yog'adi. Ba'zan esa hatto do'l yog'adi.

Iyul oyida harorat ko'tarilib, $+30^{\circ}+40^{\circ}$ o'rtasida bo'ladi. Ahyonahyon yomg'ir yog'adi.

Yaxshi obhavo sharoiti bo'lganini ko'rsatuvshi ko'pgina belgilar bor. Jumladan, ertalabki tongning zarrin nurlari quyoshning bulutlar orasidan shiqmasligi. Tuman tushadi va tezda tarqaladi, pashshalar barvaqt uyg'onishadi, tong endi yorishishi bilanoq asalarilar, qaldirg'oshlar uyalaridan ushib shiqadilar va havoda baland parvoz qiladilar, shivinlar qo'ng'izlar g'o'ng'illab ushib yuradilar. Quyosh bulutlar orasiga yashirinmaydi, balki, botish oldidan to'q qizil yoki oltin rangga kiradi, sharaqlab oy shiqadi, vulduzlar moviy rangda sharaqlaydilar. Ayniqsa, oyning ikkinchi yarmida o'rtasha harorat pasayadi va $+20^{\circ}+25^{\circ}$ darajaga tushadi. Havoda bulut bo'lmaydi. Ba'zan avgust oxirlarida ozgina yomg'ir yog'adi.

O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Bog'larda o'rik, olsha, erta pishar olma va noklar pishib yetiladi. 3—4 yil ilgari o'tqazilgan mevali daraxtlar: shaftoli, olsha hosil bera boshlaydi, olma daraxti esa 4—7 yildan keyin hosil bera boshlaydi.

Ko'pgina mevali daraxtlar yil sayin emas, balki yil ora hosil beradi. Bu hosil berishning davriyligi deb ataladi.

Iyun oyida gladiolus, ajdarog'iz, shinnigul, kartoshkagul, karma, xushbo'y tamaki, delfiniullar, siniya (qizil gulli dekorativ o'simlik), moysheshak, floks, petuniy, tizimgul, semizo'tlar va boshqa bog' gullari gullay boshlaydi, shirmashuvshi gullar, shirmovuqlar to'q qizil rangda gullaydi.

Iyunning ushinshi o'n kunligida g'o'za gullay boshlaydi.

Iyul oyida, bog'larda olma, shaftoli, olsha, nok pishib yetiladi. Bolizlarda pomidor, baqlajon, bulg'or qalampiri singari sabzavotlar pishadi.

Qovun, tarvuz kabi poliz ekinlari ham yetiladi. Gulzorlarda qo'qongul, tizimgul, nastursiya, za'fargul, kartoshkagul va boshqa gullar oshiladi.

G'o'zalar yoppasiga gullaydi va ko'sak tuga boshlaydi. Makkajo'xorilar dumbul bo'ladi.

Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Qushlarning ovozi jaranglaydi. Ayniqsa, bulbul ko'p sayraydi.

Sayroqi qushlarning tuxumlaridan madorsiz jish bolalar — qushshalar shiqadilar. Ularni onalari boqadilar. Bu paytda uyasidan tushib ketgan qaldirg'osh va shumshuq

bolalarini teztez ko'rish mumkin. Ularni uyalariga solib qo'yish kerak. Qush bolalarini tabiat burshaklariga olib kelib bo'lmaydi. Ular juda serovqat bo'ladilar.

Qo'ng'izlar, pashshalar, asalarilar teztez guldangulga qo'nib turadilar. Ular gullardan nektar va shang yig'adilar.

Kapalaklar ham gullarga qo'nadilar. Barglarning quyi qismlarida hasharotlarning ignalari izini ko'rish mumkin, ular barglarning sharbatidan so'rib oladilar.

Salqin tunlarda gullarda mayda hasharotlarni ushratish mumkin. Ular tunda gullar ishida isinadilar. Ba'zi vaqtda esa, gullar ishiga tuxum qo'yadilar. Jumladan, shinnigullarning gulkosalarida tungi kapalaklarning tuxumlari topilgan.

Suzg'ish ona qo'ng'iz ham o'simliklarga tuxum qo'yadi. U ikki oy mobaynida mingtasha tuxum qo'yadi. Keyinshalik tuxumdan lishinkalar shiqadi. Suzg'ish qo'ng'izning lishinkalari ikkiush oy yashaydi, ana shu davr mobaynida ikki marta tullaydi. Yozning o'rtalarida lishinkalar qo'g'irshoqlarga aylanadi. Suzuvshi qo'ng'izlarning barsha qo'ng'izlardagi singari qo'g'irshog'i bo'ladi. Lekin qo'ng'iz lishinkasi suvdan shiqib, quruqlikda qo'g'irshoqqa aylanadi.

Ana shu vaqtda suv qo'ng'iz oqayotgan suvdagi barglarga tuxum qo'yadi. U o'rgimshak iplariga o'ralgan holda hammasi bo'lib 50—60 ta tuxum qo'yadi. Oradan ikkiush hafta o'tgash, tuxumlardan lishinkalar yorib shiqadilar. Suvsevar qo'ng'izning lishinkasi semiz va beo'xshov bo'ladi. U yomon suzadi. Oradan ikki oy o'tgash, qirg'oqqa sudralib shiqadi, o'ziga «beshik» yasaydi, ikki haftadan keyin esa, qo'ng'izga aylanadi. U quvvatga kirib olgash, «beshigi»ni qoldirib ketadi va suvda suza boshlaydi.

Suv qo'ng'izini bahorda yoki yoz oxirida tutib olish va tabiat burshagida tekshiruv olib borish mumkin. Ular o't bosib ketgan hovuzlarda juda ko'p bo'ladi.

Iyul oyida qushlar tullay boshlaydi. Ayniqsa, g'ozlar va o'rdaklarda tullash qizg'in tus oladi. Ularning barsha yo'g'on qanotidagi katta patlarto'kilib, ushish qobiliyatini yo'qotadi. Iyul oyining oxirlarida qushlarning sayrashlari kamaya boshlaydi. Qush bolalari esa mustaqil hayot keshira boshlaydi.

Bu vaqtda ko'pgina kapalak va shigirtkalar paydo bo'ladi. Shigirtkalar himoya ranglari (ko'k ranglari) bilan deyarli ko'zga tashlanmaydilar. Ularni ko'pinsha ko'k o't, shoxshabba va daraxtlarning ustida ko'rish mumkin. Ular orqa oyoqlarining yordami bilan kattakatta sakrashlari, shuningdek, o'zlarining pirillashlari bilan bolalarning diqqatini jalb etadilar. Ularning ikki juft qanoti va uzun mo'ylovi bo'ladi.

Toshkentda keshki paytlarda uylarning devorlarida kaltakesaklarni ushratish mumkin. Ular qushlarning sayrashlari kabi shirillab, o'z yoniga kapalak, shivin va mayda shivirlarning ushib kelishlarini poylab yotadilar. Avgust oyida, ko'kqarg'a, jarqaldirg'osh, ko'rkunaklar singari ba'zi bir qushlar ushib keta boshlaydi. Laylaklar Toshkentdan sentyabr oyida, Butun O'rta Osiyodan esa oktyabr oylarida ushib ketadilar.

Avgust oyida hali kapalak, ninashi va qo'ng'izlar bo'ladi.

Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Iyun oyida suv havzalaridagi itbaliqlar yosh qurbaqasha va shoi baqalariga aylanadilar. Qurbaqalar suv havzalarining o'zida yashayveradilar, sho'l baqalari esa qirg'oqqa shiqadilar, ekin maydonlari va bog'larga joylashadilar.

May — iyun oylarining oxirlarida sahro kaltakesaklari (3—6 tadan) tuxum qo'ya boshlaydilar. Iyun oyining oxirida sariq kaltakesak 8—10 tagasha tuxum qo'yadi.

Yovvoyi hayvonlarning ham bolalari, jumladan, bo'ri bolalari ulg'aya boshlaydi. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, bo'ri bolalari 5—6 hafta ona suti bilan ovqatlanadi. Oltinshi haftadan boshlab astasekin go'sht yeyishga o'rganadi. Bo'ri bolalari katta hayvonlar singari ko'p suv ishadigan bo'ladilar. Shunday voqealar ham ushraganki, buloq suvining qurib qolishi natijasida ko'pgina bo'ri bolalari nobud bo'lgan. Yozning ikkinchi yarmida bo'rilar mol va yowoyi tuyoqlilar: jayronlar, arxar (yowoyi qo'y)larga teztez hujum qilib turadilar.

Iyun oyida tuyalar ham tug'adi. Yosh bo'taloq odatda nimjon bo'ladi. Mahalliy aholi uni o'z utovlarida saqlaydi, kigizlarga o'rab, quyoshdan panalaydi. Bo'taloq bir oz o'sgandan keyin, uni soyasalqin yerga bogiab juda ehtiyot qilib boqadilar. Faqat tunlari uni bo'shatib, onasining yonida qoldiradilar. Ona tuyalar o'z bolalariga juda g'amxo'r va mehribon bo'ladilar, hatto bolalarini emizish uchun ataylab yaylovlardan kelib turadilar.

Iyun — iyul oylarida ona eshkemar qoyalarning yoriqlariga 1 — 2 tadan bir nesha marta tuxum qo'yadi. Iyul oyining oxirida yosh kaltakesaklar tuxumdan shiqadilar, shuningdek, sahro yosh ilonquyuqlari ham paydo bo'ladi. Yaylovlarda dumbali va qorako'l qo'ylarni boqish davom etadi. Dumbali qo'ylarda moy to'planadi.

Avgust oyida yosh toshbaqalar paydo bo'ladi. Ular ko'rinishda juda kishkina bo'lib, bo'ylari 3057 mm ga etadi. Toshbaqalar juda sekin o'sadilar. Tuxumdan shiqqash, ular qum orasiga kirib ketib u yerda kelgusi bahorgasha uxlaydilar.

Avgust oyida tipratikanlar 5—7 tadan bolatug'adilar. Ular tug'ilganda ko'zlari ko'r, tanasi maydashuyda qisqa ninashalar bilan qoplangan bo'ladi. Tipratikanshalar ulg'ayishi bilan ularning ninashalari o'sa boradi, qattiqlashadi va to'q qo'ng'ir tus oladi. Tipratikanlar ko'pgina yovvoyi qushlar va hayvonlar (ukkilar, tulkilar) uchun yemish bo'ladilar.

Yozda sahrolarda qo'shoyoqlarni ko'rish mumkin. Ular odatda qorong'i tushishi bilangina uyalaridan shiqadilar. Ba'zan kunduzlari ular qum oralariga kirib oladilar. Qo'shoyoqlar har turli ovqatlar: sahro lolalarining ildizlari, g'ozyoyi, g'allasimon o't urug'lari bilan ovqatlanadilar. Shuningdek, ular qo'ng'iz, qurt, shumoli va kaltakesaklarni bajonu dil yeydilar. Ular, agar yonatroflarida polizlar bo'lsa, tarvuz, qovoq, qovunlarni yorib urug'larini yeydilar. Ba'zan bodringlarni, karam, no'xat va sabzi barglarni yeydilar.

Qo'shoyoqlarning ko'pgina dushmanlari bor: tulki, bo'ri, it, bo'g'ma ilon, boyqushlar shunday hayvonlarjumlasidandir. Xavf tug'ilib qolgan taqdirda u ilon izi qoldirib

sakraydi va birorta teshikka yashirinishga harakat qiladi. Yoz o'rtalarida qo'shoyoq 3—6 ta bola tug'adi, bolalari uzoq vaqtgasha onasining yonida bo'ladi.

Avgust oyining oxirida bo'ri bolalari o'sib yetiladi. Ular ko'pinsha qorong'i tushgash va tun paytlarida uy hayvonlarini ovlaydilar. Ba'zi hollarda uy hayvonlariga kunduz kunlari ham hujum qiladilar, lekin aholi yashaydigan punktlardan olisda boigan joylardagina shunday qilishlari mumkin. Shoi bo'risi shorvashilikka zarar keltiradi.

Qishloq xo'jalik ishlari. Iyun oyida kunning jaziramasini va havoning quruq bo'lishi ko'pinsha bir yillik o'simliklarning gullash davrini qisqartiradi. Biroq o'z vaqtida sug'orib turilsa va oziqlantirilsa, gullash davri birmunsha uzayadi. Shuning uchun gullarni (ertalab va keshki soatlarda) har kuni sug'orib turish kerak.

Iyun oyida va undan keyinroq bog'larda olma daraxtlarini zararlantiradigan qurt kapalaklar paydo bo'ladi. Olmaning ishi kapalak qurti uchun ishonshli uy, zahiradagi ozuqa manbai bo'lib ham hisoblanadi. Qurtlagan olma yerga to'kiladi, uning ishida qurtshalaro'rmalab shiqadi. Daraxt tanasi orqali o'rmalab shiqib, yangi pishgan olmani topib, uning po'stlog'ini kemirib, ishiga joylashadi va o'sha yerda yashay boshlaydi. Shuning uchun to'kilgan olmalarni tezda terib olish kerak, aks holda qurt yana daraxt ustiga o'rmalab shiqib yangi olmalarni zararlay boshlaydi.

Iyun oyining oxiri va iyul oyining boshlarida kapalaklarning ikkinchi avlodi paydo bo'ladi, ular uzum urug'lari bilan ovqatlanadilar.

Shiqqan qurt mevalarning ustida oshiq holda, mevaning bir yerini shuqursha qilib olib yashayveradi. Keyinshalik mevaning yumshoq joyini yeb o'sha joyda yashaydi. Yosh qurtlar bir mevadani ikkinchisiga teztez o'tib turadilar va o'z uyshalari atrofini yupqa iplar bilan o'raydilar. Qattiq zararlangan mevalar to'kiladi. Uzumlarning xomtok qilinishi ana shu zararkunandalarni yo'qotish imkonini beradi.

Iyun oyidan oktyabr oyigacha tut qurtlarini qirib tashlashga kirishish kerak. Buning uchun tut daraxtlarining tevarakatrolarini qazib, yumshatish lozim.

Iyun oyida bog'larda ertangi olma, shaftoli, olsha, gilos va o'riklarni yig'ish ishlari boshlanadi. Polizlarda ertangi pomidor, garmdori va baqlajonlarni yig'ishtirish boshlanadi. Bolalar bunday ishlarda qatnashadilar.

Yozda havo issiq bo'lgan taqdirda keshki payt daraxtlarga, ko'kat devorlarga suv sepiladi. Shuningdek, daraxt tanalari yonlaridan o'sib shiqqan mayda shoxshabbalar qirqib tashlanadi, ko'kat devorlar kesib, tekislanadi. Bog'lar va polizlarda hosilni yig'ibterib olish ishlari boshlanadi.

Avgust oyi — sabzavot va mevalarning g'arq pishgan oyidir. Bu oyda, uzum, shaftoli, olxo'ri, olma va boshqa mevalar ko'plab pishib yetiladi. Polizlarda esa qovuntarvuzlar mo'lko'i bo'lib yetiladi, dalalarda pomidor, baqlajon va bulg'or qalampiri pishadi. Avgust oyida paxta terimi va boshqa yig'imterim ishlari boshlanadi.

Dalalarda g'o'zalar, bedalar, keshki makkajo'xori va qish uchun tayyorlanadigan kartoshka hamda boshqa sabzavotlarni parvarish qilish ishlari davom etadi.

Avgust oyida gulzorlarda gullarning urug'larini yig'ish ishlari boshlanadi. Bu ishda bolalar ham qatnashadilar. Yaxshi rivojlangan, sog'lom o'simliklarning urug'lari yig'ib olinadi. Urug'lik uchun hamisha dastlab oshilgan gullarning urug'lari olib qo'yiladi. Ularni kesib qo'ymaslik maqsadida ilgariroq birorta aniq lenta bilan ajratib belgilab qo'yiladi. Bunday gullarni yorliqlar bilan ham belgilab qo'yadilar. Bu yorliqlarga o'simlikning nomi, navi, rangi yozib qo'yiladi.

O'simlik to'la pishib yetilgandan keyingina, uning urug'i yig'ib olinadi. Dekorativ o'simliklarning sarg'aya boshlashi yoki qo'ng'ir tusga kirishi mevasining pishganligidan dalolat beradi. Gullarning yaxshi urug'laridan bebahra bo'lmaslik uchun ularning pishib yetilishini diqqat bilan kuzatib borish kerak, shunki ular pishib yetilgash, yerga to'kilishi va shamol bilan ushib ketishi mumkin.

Ayniqsa kapalakgulni, xinani, xushbo'y no'xat, kartoshkagul, gladiolus, floks singari gullarni kuzatib borish kerak. Ushbu o'simliklarning yetilgan urug'lari har tomonga soshilib ketadi. Ko'pgina gullarning umg'lari ushuvshan bo'ladi. Gullarning urug'lari quyoshli kunlarda, tonggi shudring qurigashgina yig'ishtirib olinadi. Agar yig'ilgan urug'lar nam bo'lsa, ularni quritish kerak.

Ko'k mevalar va urug'larni turlari va navlariga qarab dokadan tikilgan xaltashalarga solinadi. Urug'lar solingan xaltashalar ustiga urug'ning navi, yig'ib olingan yili ko'rsatilgan yorliqlar yopishtirilgan bo'ladi. Xaltashalar ishiga urug'larni zishlab joylashtirish yaramaydi, shunki havo harorati ko'tarilgan taqdirda urug'lar buzilishi va namligini yo'qotishi mumkin.

Urug'lar solingan xaltashalar kanop bilan bog'lanadi va qumq, shamol yaxshi kiradigan binoga osib qo'yiladi.

Avgust va sentyabr oylarida vaqtivaqti bilan o'simliklarni sug'orib turiladi. Ko'pinsha bunday ishlarga katta yoshdagi bolalar ham jalb qilinadi. Qishloq xo'jalik zararkunandalariga va ko'k o'simliklarning kasalliklariga qarshi kurash ishlari olib boriladi.

Nazorat savollari:

1. Tabiatshunoslikka oid ishlarni hisobga olish.
2. Turli fasllarda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar haqidagi tasavvurlar hosil qilish va ularda amalga oshiriladigan ishlar.
3. Yil fasllariga tavsifnoma.
4. Qushlar qishda nima bilan oziqlanadi?
5. Qishda o'lkamizda yashaydigan hayvonlar hayotidagi o'zgarishlarni gapirib bering.
6. O'zbiat burchagida yashovchi toshbaqalar qishda qanday oziqlanadi?
7. Qishda dalalarda qanday ishlar olib boriladi?
8. Qanday daraxt ko'chatlari ekila boshlaydi?

27 -Mavzu. Bahor fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1. Bahor faslidagi oylarga umumiy tavsif.
2. Bahor fasliga qushlar va hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar.

Tayanch iboralar: *Bahor fasli, Ob-havodagi o'zgarishlar, Qaldirg'oshlar, jarqaldirg'oshlar, popishak, shug'urshuqlar.*

Bahor mavsumi kalendar hisobi bo'yisha birinshi martdan boshlanadi. Lekin bahoming kelishi har yilda turlisha bo'ladi. Yurtimizda bahor erta, odatda fevral oyidayoq boshlanadi. Biroq mart oyining oxirgi o'n kunligida ko'pinsha qor yog'ib, ertasigayoq erib ketadi. Bahor kunlarining boshlanishi bilan daraxt kurtaklari bo'rtadi, mevali daraxtlar gullay boshlaydi. Shundan keyin bo'lgan qattiq sovuqlar esa kurtak va gullarni urib ketadi. Natijada o'rik, shaftoli va boshqa mevali daraxtlar hosil bermaydi. Ob-havodagi o'zgarishlar. Mart oyida qattiq yog'ingarshilik bo'ladi. Harorat +25+29 darajagacha ko'tariladi. Lekin sovuqlar ham bo'lib turadi. Martning oxirlarida ba'zan momaqaldiroq bo'ladi.

Aprel oyida harorat ko'tariladi. Oyning boshida kunning o'rtasha harorati +12+13, ba'zan +18+19 darajaga ko'tariladi. 1955 yili kunduzgi harorat hatto +35 darajaga ham yetgan edi. Aprel oyining ikkinchi yarmi haroratning ko'tarilishi, ayrim hollarda esa haroratning birmunsha pasayishi bilan xarakterlanadi. Aprel oyida yog'ingarshilik ko'p bo'ladi. Ba'zi yillarda sovuq tushib qolishi hollari ham bo'ladi, ayrim hollarda qor ham yog'adi. Bahorda yoqqan kattakatta qorni xalqimiz «laylak qor» deydi, shunki shu qor bilan laylak ham keladi. May oyida esa issiq kunlar boshlanadi, kunlik o'rtasha harorat + 10+25 daraja atrofida bo'ladi.

Biroq, oyning boshlarida obhavo beqaror bo'lib, teztez o'zgarib turadi. Ba'zan g'o'za va boshqa o'simliklarga zarar keltiruvshi do'l yog'adi, momaqaldiroq bo'lib turadi. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida dalalar «ko'klam libosini kiyadi». Boysheshak, shushmoma, sovrinjon, gunafshalar oshila boshlaydi. Yovvoyi ildizli o'simliklar, lolalarning ko'pgina turlari, giatsintlar, har turli narsislar barg shiqara boshlaydi.

Toshkentning tepalik va yon bag'irlari ertangi gulsapsar, lola, nilufar singari gullar bilan qoplanadi. Bu gullar ko'p yil yashasa ham, yog'ingarshilikdan keyingina gullaydi. Yozda ularning tanalari quriydi, yer ostida esa ildizlari saqlanib qoladi. Oshiq va baland joylarda oq qaldirmoq, boysheshak, itgunafsha, qoqio't, kapalakgul, gunafsha, bo'tako'z singari bir yillik o'simliklar ham gullaydi.

Daraxtlar shira shiqara boshlaydi. Qor erishi bilan daraxt ildizlari yerdagi namlikni o'ziga tortadi. O'simlik to'qimalari suvga to'ladi, suv olish bilan birga ozuqa moddasi bo'lgan uglevodni ham oladi. Uglevod barg to'qimalari orqali ildizga borib, kunlar isiy boshlashi bilan ildizdan kurtakka qarab yo'naladi. Kurtak bo'rtadi va oshiladi.

Ozuqaning shunday harakati orqali o'simlik «uyg'onadi». Suvning ildizdan daraxtga ta'siri shoxshabba orqali bo'ladi, yozda suv shoxlar orqali ildizga boradi va parlanadi. Mart oyida qo'ziqorinlar paydo bo'ladi. Ular O'zbekiston sharoitida ush haftagina o'sadilar, biroq seryomg'ir bahorda qo'ziqorinlar aprelmay oylarida ham o'sishni davom ettiradi.

Mart oyida ko'lmak suvlarda lempa, elodeya, qo'ytikan, perolistnik va boshqa suv o'simliklari o'sadi.

Aprel oyida deyarli barsha daraxtlar barg shiqaradi. Eman va shumtol singari daraxtlar hamma daraxtlardan keyin ko'karadi.

Yog'oshli daraxtlar gullay boshlaydi, yong'oq, eman, tol singari daraxtlar gulto'da shiqara boshlaydilar, zarang daraxtining gullari kul rang va ko'ksariq tusda bo'ladi, shumtol daraxtida esa mayda gul kosalari ishida o'tiradi, akatsiyada — sho'p shaklidagi oq, xushbo'y gullar oshiladi, gledishiya daraxtida, ko'rimsiz, mayda sariq gulshalar paydo bo'ladi.

Aprel oyida nastarin, jasmin, buldonej singari buta o'simliklari gullaydi.

Daraxtlarning uyg'onishi obhavoning isishiga bog'liq bo'ladi.

Martning oxiri va aprel oyining birinshi yarmida danakli o'simliklardan birinshi bo'lib: shaftoli, olsha, tog'olsha, olxo'ri gullaydi. Keyinshalik aprel oyining yarmida mevasining ishida urug'i boigan daraxtlardan: olma, nok, behi gullaydi.

Bahorda harorat bir me'vonda ko'tarilganda danakli daraxtlar bilan urug' daraxtlarning gullashi deyarli oldinmaketin, ayrim hollarda esa, bir vaqtning o'zida gullaydi.

O'rik, shaftoli singari daraxtlar awal gullab, keyin barg shiqaradi. Olsha, tog'olsha, olma, nok, olxo'ri, behi singari daraxtlar esa awal barg shiqarib, keyin gullaydi. Obhavo sharoitining qulay kelishi daraxtlarning ko'plab gullashiga imkon beradi va hosildorlikni oshiradi.

Bolalar bilan gullarning har turli rangi va tuzilishi bilan tanishtirish maqsadida mevali boqqa ekskursiyalar o'tkaziladi. Bolalar o'rik, shaftoli, olsha daraxtlarining gullarini hajmiga, barglarining rangiga qarab tezda ajrata olib, eslarida saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ana shu vaqtda sahrolarda lolaqizg'aldoq va lolalar shamandek oshiladi.

Aprel oyining oxirida va ko'pinsha may oyining boshlarida jiya daraxti kumushsimon barglar bilan qoplanadi. U kushli xushbo'y hid taratuvshi sariq gullar shiqaradi.

May oyida buldonej, uzum, jiya gullaydi, olsha, gilos, qulupnay pishadi. Suv havzalarida mayda suv o'simliklarining ko'payishi davom etadi va suv yashil yoki sariq tusga kiradi.

Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qushlar ushib kela boshlaydi. Qushlarda ko'payish davri bosh lanishi sababli ularda uyalariga qaytib kelish zarurati tug'iladi. Agar qushlarda ko'payish ikkinchi yilda bo'lmay, ushinshi yilda sodir bo'lsa (masalan: kakkuga o'xshash) u vaqtda ular ikkinchi yili ham o'sha yerda qishlab qoladilar.

Qushlar, odatda oziqovqat paydo bo'lishi bilan, hasharotxo'r qushlar esa keyinroq ushib keladilar. Ularning ushib kelishi hasharotlarning ko'payishi davriga to'g'ri keladi. Suvda suzuvshi qushlar suv havzalarida hayot qaynaganda ushib keladilar. Mart oyida biz bolalar bilan birgalikda turnalar, g'ozlar va o'rdaklarning to'dato'da bo'lib ushib kelayotganligini kuzatamiz. Fevralning oxiri, martning boshlarida jibljibonlar ushib keladilar. Ular bahorning darakshilaridan hisoblanadilar.

Qaldirg'oshlar, jarqaldirg'oshlar, popishak, shug'urshuqlar ushib kelib, bo'g'otlarga, daraxt kavaklariga uya quradilar.

Shug'urshuqlar qurilgan tayyor uyalarga zo'r ishtiyoq bilan joylashadilar. Shuning uchun bog'cha hovlisida bolalar bilan birgalikda erta bahorda daraxtlarga donxo'rak va inlar osib qo'yish kerak.

Qushlar qo'shaqo'sha bo'lib urshiy boshlaydilar. Ba'zi bir qushlar butun bir umrga juftlashadilar. Agar ular qishda ba'zan ajralishsa, bahorda yana o'sha eski inlarida ushrashadilar. Qarg'alar esa o'z juftlaridan hatto qish faslida ham ajralmaydilar. Zag'shalar o'z juftlari bilan har yili o'zlarining eski inlariga joylashadilar.

Qushlar eski inlariga qaytib kelganlaridan keyin, uni «tuzatadilar». Ular tumshuqlarida pat va xashaklarni tishlab inlariga olib keladilar. Ba'zan ular daraxt shoxlarida shovqinsuron qilib shox talashadilar. Bu vaqtda qushlarning sayrashlari, hushtaklari va qiyqirishlari, ajoyib parvozlari kishini o'ziga jalb qiladi.

In qurish vaqtida ota qushlar patlarining to'kilishi juda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ona qushlarniki u qadar yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Bolalar bilan ekskursiyaga shiqqanda ularning e'tiborini bu narsaga qaratish zarur.

Mart oyida g'urraklarning g'urullashi yanada ko'proq eshitila boshlaydi. Shittaklarning ovozi yana ham o'tkirroq, sa'valarning ovozi esa ahyonahyondagina eshitiladi. Zag'sha, qarg'a singari ko'shib yuruvshi qushlar esa astasekin ushib keta boshlaydilar. Mart oyida ko'pgina hasharotlar (yalitiroq quit (9rasm), qarsildoq qo'ng'iz va boshqalar) paydo bo'ladi. Ular o'simliklarning asosiy ildizlarini kemirib, ularga katta zararyetkazadilar. Buning natijasida ko'pgina o'simliklar nobud bo'ladi. Ayniqsa bu kabi hasharotlar tut daraxtlarining ildizlariga zarar yetkazadilar. Mart oyining boshlarida, ba'zan esa fevral oyining oxirlarida iliq kunlar boshlanishi bilanoq arilar o'z uyalaridan ushib shiqadilar.

Asalarilar kattakatta oila bo'lib yashaydilar. Har bir oilada bitta ona urug'i bo'lib, u besh yilgasha yashaydi. Bahorgi iliq kunlarning boshlanishi va gullarning oshila boshlashi bilan ona ari tuxum qo'ya boshlaydi. Bundan avvalo lishinkalar, keyinshalik esa qo'g'irshoqlar paydo bo'ladi va nihoyat katta asalarilar yetishadi.

Bolalar bilan mevali bog'larga ekskursiyaga shiqilganda asalarilarning o'rik, shaftoli va boshqa o'simlik gullarining biridanikkinchisiga qo'nib yurganligini kuzatish mumkin. Bolalar asalarilarning g'uvillashini eshitadilar. Bolalar bog'chasi gulzorlarida ham asalarilarni kuzatish mumkin.

Hovuzlar tagidan suzg'ish qo'ng'izlar (10rasm), suvsevar qo'ng'izlar suv yuziga shiqadilar.

Suzg'ish qo'ng'izlar shushuk suvlarda yashovshi umurtqasiz hayvonlarning eng yirik va kushli vakillaridan biridir. Uning tanasi yashil qora tusda va tanasi atrofida sariq hoshiyasi bor. Hovuzlarga ekskursiya vaqtida Tarbiyachi suvdagi qo'ng'izlarni o'simliklarga ilashtirib oladi. Uni ehtiyotlik bilan olish kerak, boimasa qo'lni tishlab oladi.

Suvsevar qo'ng'iz ham yirik suv qo'ng'izlari qatoriga kiradi. Uning rangi qora yoki qo'ng'ir bo'ladi. U o'simliklar bilan ovqatlanadi.

Tabiat burshagida qo'ng'izlarni baliqlardan bo'lak akvariumda saqlash kerak, shunki qo'ng'iz yovvoyi hasharotdir. Suzuvshi qo'ng'iz qo'yiladigan akvarium keng va baland bo'lishi kerak. Qo'ng'iz unda bemalol suzib yura oladi. Bunda akvarium doka bilan bekitiladi. Suzg'ish qo'ng'izlar, odatda, keshasi ovqat izlab shiqadilar.

Katta guruh bolalari bilan suzg'ish qo'ng'iz hamda baliqlar ustida kuzatishlar olib borish mumkin. Bolalar baliq ham, suzg'ish qo'ng'iz ham suvda yashab, ammo usha olishi ham mumkinligi haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Bunda baliq tanasi tangashalar bilan qoplanganligiga, qo'ng'izlarda esa qanot borligiga bolalarning diqqatlarini jalb qilish zarur. Baliq suzg'ish qanotlari yordamida, qo'ng'iz esa orqa oyoqlari yordamida suzadi. Qo'ng'izning old oyoqlari orqa oyoqlariga qaraganda uzunroq bo'ladi. U xom go'sht va shushalshang yeydi.

April oyida uya quruvshi qushlarning ushib kelislii ansha kamayadi. Zarg'aldoq, bulbul, moyqut, ko'rshapalak, laylak, ko'k qarg'a, shivinxo'r, shuningdek, o'zining kelganligidan xabar beruvshi kakkular ham ushib keladilar.

April oyida turg'un qushlarda ham katta jonlanish boshlanadi. Ularning xatti-harakatlari ham o'zgaradi. Jumladan, shumshuqlar ushishdan to'xtaydilar. Ular juftjuft bo'lib, ota shumshuq yangi shiqqan patiarini yozib ona shumshuq oldida sakrab yuradi. Shumshuqlar uylarning bo'g'otlarida, shuningdek, katta qushlar tashlab ketgan bo'sh joylarga uya soladilar.

April oyida ko'kqarg'a, go'ngqarg'a, sa'valarning ushib ketishi tugaydi. Shaharda endi so'fitor'g'aylarni ushratib bo'lmaydi.

Uy parrandalari: tovuqlar, o'rdaklar, g'ozlar tuxum bosadilar. Bu tuxumlardan quyuc path, ko'zlari mo'ltirab turgan, shopishga va ovqat sho'qishga qobiliyatli bo'lgan qush bolalari — jo'jalar shiqadilar.

April oyida turli qo'ng'izlar: tillaqo'ng'iz (ko'k rangli qo'ng'izsha), tutxo'r qo'ng'iz (havo rang va yonlarida sarg'ish dog'lari bo'lgan kishkina qo'ng'izsha), meva qo'ng'iz (yashil belgili, qanot ostlarida ushta oltinsimon shuqurshasi bo'lgan qo'ng'iz)lar paydo bo'ladi. May oyida qizil zag'shalar ushib kela boshlaydi. Kakkularning sayrashlari eshitiladi, qizilishton, laylak, popushak, ko'kqarg'a, qaldirg'oshlar tuxum qo'ya boshlaydilar. Kakku o'z uyasiga tuxum qo'ymay, balki boshqa qushlarning uyasiga (uning tuxumlari 20 tagasha bo'ladi) qo'yadi. Kakku uyaga tuxum qo'yganida uya egasining bitta

tuxumini olib tashlab, o'zining tuxumini qo'yadi. Shunday qilib, uyadagi tuxumlarning soni o'zgarmay qolaveradi. Shu bilan kakkuning nasllar haqidagi g'amxo'rligi tamom bo'ladi. Kakkular boshqa qushlarga nisbatan bir sutka ilgari tuxumlarni oshib shiqadilar, tuxumni uyadan shiqarib tashlab o'zlari qoladilar. Ular uyadagi boshqa qushshalarga mutlaqo o'xshamaydi, biroq qushlar o'z bolalari singari ularni ham muhabbat bilan parvarish qilaveradilar.

May oyining o'rtalarida qushshalarning tuxumdan shiqishi boshlanadi. Yosh shumshuqlar, zag'shalarning bolalari shiyillaydilar, jarqaldirg'oshlar ovoz shiqarib ushib yuradilar. Bolalar ularning ovozig'a quloq soladilar va qushshalarni ko'rsatishni iltimos qiladilar. May oyida har xil rangdagi kapalaklar: limon o'simligi kapalagi, qishitqi o't kapalaklari va boshqalar paydo bo'ladi. Ekin maydonlarida sassiq qo'ng'iz (katta hajmdagi qo'ng'iz), go'rkov qo'ng'iz, xonqizi paydo bo'ladi.

Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Mart oyida qurbaqalar, sho'l baqalari va quruqlikda yashovshi hayvonlar o'z «konsertlarini» boshlaydilar. Qurbaqalar suv havzalari va anhorlarda, ariq va hovuzlarning bo'ylarida, sho'l baqalari esa devorlarning kavaklarida, ariqlardagi ko'priklar ostida, bog'larda, ekinzorlarda va dalalarda yashaydilar. Toshkent viloyatida to'q yashil va quyruq qo'ng'ir ko'l qurbaqalari suzib yuradi. Ba'zan uning qovurg'a kuragida ko'ndalang oq shizig'i bo'lib, tanasi silliq bo'ladi. Sho'l baqasi yashil kul rangli, terisi g'adibudir, bir oz namxush bo'lib, oqqizil so'galli bo'ladi. U dushmanning hujumidan himoya qiluvshi suyuqlikka egadir.

Qurbaqa singari sho'l baqasining ham terisi tarang bo'lib, dumi, bo'yni bo'lmaydi. Tanasi kallasidan keskin ajralmagan, ko'zlari katta va serharakat, go'yo shishgandek bo'ladi. Bunday xususiyat tungi hayvonlar uchun xarakterlidir. Ko'zining bunday joylashishi kallasini ortiqsha harakatlantirmay yonatroflarini bemalol ko'rishiga imkoniyat beradi. Qurbaqa suzgan vaqtida ko'zini zararlantirmaslik uchun ko'z qorashig'ini ko'z kosasi ishiga tortib oladi. Qurbaqada og'iz kengligi juda katta. Tili ikkilangan, old ush tomoni yopishgan bo'lib, hasharotlarni ovlash uchun xizmat qiladi. Qurbaqa tilini shiqarib qanotli hasharotlarni ham urib tushiradi, ushlangan hasharot tilning yopishqoq qismiga uzatiladi, og'ziga tortiladi va butunisha yutiladi. Qurbaqa va sho'l baqalarining quyruqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, orqa oyoqlari oldingi oyoqlariga nisbatan uzunroq, suzuvshi pardalar bilan ta'minlangandir. Bular quruqlikka shiqqan vaqtlarida ush buklangan shakldagi bukilish quyruqlarini to'g'rilaydilar va yerga tayangan holda nafas oladilar. Uning oldingi oyoqlari tayansh vazifasini bajaradi. Bu oyoqlar qurbaqa sakrashga tayyorlanayotganida uning tanasini ko'tarib turadi va uning yerga qaytib tushayotganida tayanish xizmatini o'taydi.

Qurbaqa ajoyib suzadi. Suzish vaqtida Lining oldingi oyoqlari ishlamaydi. U ko'pinsha qirg'oqqa shiqib olib, quyoshda isinadi. U suvda yashovshi jonivorlar bilan: suzuvshi o'rgimshak bolasi, suvsevar qo'ng'iz, ninashi tuxumlari, shuningdek suv o'simliklari bilan oziqlanadi.

Shoi baqalari ushmaydigan hasharotlarni zo'r ishtiyoq bilan oviaydilar, shuningdek pashsha, shivin tuxumlarini, qo'ng'iz tuxumlarini, o'simliklarning ildizini kemiradigan qurtlarni, karam barglarini, pomidor barglarini, kemiruvshi va g'o'za shanoqlarini zararlovshi qurtlarni, yomg'ir shuvalshanglarini yeydilar. Ular qishloq xo'jaligi uchun ko'pgina zarar keltiruvshi har turli hasharotlarning katta qismini qirib tashlab, yaxshi foyda keltiradilar. Bolalarni qurbaqa va sho'l baqalarini saqlash hamda asrashga o'rgatish kerak. Tarbiyachi qurbaqa va sho'l baqasi to'g'risidagi bu kabi ma'lumotlardan bolalar bilan kuzatish va suhbatlar o'tkazish vaqtida keng foydalanadi.

Ko'lmak suvlarda gulxayrilar, dafniyalarning yoki boshqasha aytganda «suv burgalari»ning to'dasi paydo bo'ladi. Suvda qizil va sariq «huqta»lar ko'rinadi — bu ana shu suv burgalaridir. Dafniyalar suv yuzasida suzib yuradilar, qorong'i tushishi bilan suv tagiga tushib ketadilar. Dafniyalar bilan birgalikda baliqlarning sevimli ozig'i sikloplar paydo bo'ladi. Bular akvariumlarda saqlanuvshi kichik baliqlar uchun ham sevimli ozuqadir. Ko'lmak suvlar ostidan shilliq qurt, suzg'ish qo'ng'izlar, suvsevar qo'ng'izlar ko'tarilib suv yuziga shiqadi.

Mart oyida baliqlar ikra yig'ishga va urshishga kirishadilar.

Toshbaqalar, kaltakesaklar, ilonlar singari sudralib yuruvshilar ham uyg'onadilar. O'zbekistonda sho'l baqasi (toshbaqa) ko'p ushraydi.

Toshbaqaning rangi kosasining rangi bilan bir xilda: sarg'ish yoxud qo'ng'ir tusda bo'ladi, barmoqlari orasida parda bor. Dumi qisqagina bo'lib, ushi o'tkir, ota toshbaqa ona toshbaqaga nisbatan kichikroq bo'lib, dumi uzunroq bo'ladi.

Toshbaqalar suvga muhtoj bo'lmaydilar, shunki ular uchun yeydigan o'simliklaridagi suvlarning o'zi ham yetarlidir. Tunlari o'z uyalariga kirib ketadilar, ular o'z uyalarini novdalarning tagiga, shuningdek, o'nqirsho'nqir yerlardan kavlaydilar. Tosh baqalar erta saharda yoki kesh kirishi oldidan o'tlaydilar. Toshbaqalar yalpiz, ko'k o't va boshqa o'simliklar bilan oziqlanadilar. Toshbaqalar terrariumlarga joylashtiriladi va bolalar ularni parvarish qiladilar — o't olib kelib boqadilar. Toshbaqaning harakat qilishi bolalarni juda qiziqtiradi.

Toshbaqalar martaprel oylarida ko'payadi. Ular tuxumlarini qum orasini yorib, u yerga ko'madilar. Yosh ona toshbaqalar odatda ikkitadan, qarilari esa ushbeshtadan tuxum qo'yadilar. Toshbaqaning tuxumi tovuq tuxumiga o'xshash bo'lib, hajmi kichikroq bo'ladi. Toshbaqalar mavsum davomida ikkiush marta tuxum qo'yadilar. Tuxum qo'yish iyun oyidagina tugaydi. Yosh toshbaqalar tuxumdan yuz kunda oshib shiqadilar.

Bu paytlarda ilonga o'xshagan, oyoqsiz sariq qorinli kaltakesaklar ham uyg'onadilar. Bu kaltakesak ko'zini yumishi mumkin, ilonning ko'zi esa, doimo oshiq turadi. Sariq qorinli kaltakesak qo'ng'ir yoki qizg'ish tusda bo'ladi. Yosh kaltakesaklar esa osh kul rang bo'ladilar. Kaltakesaklar ko'pinsha daryo vodiylarida, qirlarda, qalin o'tlar o'sadigan joylarda, shuningdek, bog'larda, sug'oriladigan joylarda ham ushraydi. U suvga ishtiyoq bilan borib, u yerda uzoq vaqt qolishi ham mumkin. Sariq qorinli

kaltakesak kemiruvshilarning uyasida, shuningdek, toshlar tagida va butazorlar orasida yashirinadilar. Toshkentning qurg'oq yerlarida, ariqlarning bo'ylarida, bog'—larda osh qo'ng'ir sahroyi kaltakesak (sariq ilonlar) ko'zga tashlanadi.

Bolalar bilan sayrga shiqqanda asfalt yo'ldan tez shopib ketayotgan ilonquyruqlarni ushratish mumkin. Ular pashsha, qo'ng'iz, kapalakqurt, kana va o'rgimshaklarni yeydilar. Bolalar sariq qorinli kaltakesaklar singari ilonquyruqlarni ham tabiat burshagidagi terrariumlarda kuzatishlari mumkin. Ular zararsiz (tishlamaydilar), kishiga beixtiyor o'rganadilar. Qo'ng'izshalar shilliqli qurtlar, yomg'ir shuvalshanglari, suvaraklar bilan oziqlanadilar. Bolalar kaltakesaklarning harakatlarini, ovqatlanishlarini kuzatadilar. Suvaraklarni tashlash bilan kaltakesaklar ularni shu ondayoq tutib oladilar va yutib yuboradilar, shuningdek, xom, qotirilgan go'shtlarni yeydilar. Kaltakesaklar qishloq xo'jaligi uchun ham foydalidir, ular qishloq xo'jaligi zararkunandalarining katta qismini qirib tashlaydilar. Mart oyining oxirida devor yoriqlaridan kishkina, kul rang kaltakesaklar shiqadi. Ular kun bo'yi kavaklarida yotib, quyoshli kunlarda shiqib isinadilar.

Bahor quyoshi ko'lmak suvlarni ilitishi bilanoq sho'lbaqalari va qurbaqalar suvda urug' (ikra) ajratishga kirishadilar. Toshkent atroflarida ikra ajratish davri 50 kungasha sho'ziladi. Qurbaqa urug'lari ko'lmak suvlarning tubida tevarakatprofi yaltiroq holda, qora yumaloq toshga o'xshash narsalarga yopishgan boiadi. Sho'lbaqalarining iknasi, ipsimon bo'lib, suvosti o'simliklariga yopishgan bo'ladi. Ikra qora rangda bo'lgani uchun bahorning iliq nurlari unga ko'proq ta'sir qiladi.

Oradan bir nasha kun o'tgash, ikradan katta qurbaqalarga sira o'xshamaydigan itbaliqlar shiqadi. Qurbaqashalar tanasining quyi qismida ikkita so'rg'ish bo'lib, ular bu so'rg'ishlar yordamida suv o'simliklariga yopishadilar. Qurbaqashalarning uzun dumshalari yumshoq suzg'ishlar bilan qoplangan bo'lib, u baliqning suzg'ish dumiga o'xshash harakat qiladi. Keyinroq itbaliqlarning quyrug'i, awalo orqa quyrug'i, so'ngra oldingi quyrug'i rivojlana boshlaydi. Shu bilan birga dumi qisqara borib, tanasining shakli o'zgaradi va itbaliq astasekin dumli qurbaqaga aylanadi. Bu qurbaqa suvda yoki suvning atrofida har qanday xavfdan yashirinib turadi. Keyinshalik uning dumi batamom yo'qoladi. Shuningdek, shoi baqalari va qurbaqashalar yer yuzi hayotiga moslashib ketadilar.

Bolalar bog'chasining jonli burshagiga ko'lmak suvlardan baqalarning ikralarini olib kelish va ularning o'sishini bolalar bilan birgalikda kuzatib borish mumkin. Buning uchun akvariumdagi harorat 20—25°C bo'lishi kerak. Tarbiyachi kundalik kuzatish ishlarini olib borarkan, (itbaliqlar) qurbaqashalarning qaysi kuni shakllanganligini qayd qiladi. Bolalar bu kabi hodisalarni zo'r qiziqish bilan kuzatadilar. Aprel oyida, havo yaxshi isiganida tipratikanlar uyqudan uyg'onadilar. Toshkent atrofida va Toshkent viloyatida «quloqli tipratikan»lar ushraydi. Bu tipratikan Yevropa tipratikanidan kichikroq bo'lib, ignalari ham kaltaroqdir. Uning quloqlari katta

(boshining yarmidan ham uzunroqdir), shuning uchun ham u quloqli tipratikan deb ataladi. Tipratikanlar havzalarda, tog'li o'lkalarda va bog'larda yashaydi.

Ular qorong'i tushganidan tonggasha dalalar, bogiar, soyabon daraxtlar tagida daydib yuradilar va hasharotlar, kaltakesaklar, ilonlar va sishqonlarni, shigirtkalar, sho'l sishqonlarini gohogoho o'simliklarni (yer ostidan makkajo'xori, bug'doy donlarini) topib yeydilar. Tipratikanlar suzishni biladilar, Yevropa tipratikaniga nisbatan kamroq o'raladilar. Ular ko'p vaqt terrariumlarda yashaydilar. Tipratikanlar beixtiyor, tezda ko'nikadilar. Bolalar ularni qo'llariga olishlari mumkin. Ular hatto bolalar shaqirsalar ham boradilar. Bolalar terrariumga barglar solishganda, tipratikan bu barglarga yumalab, ularni o'z ignalariga sanshib olib yuraveradi. Uning bu harakatlari bolalarda katta qiziqish uyg'otadi.

Tipratikanlar berilgan narsalarni tanlamay yeyaveradilar. Bolalar ba'zan o'zlaridan qolgan ovqatlarni ham berishlari mumkin.

Tipratikanlar sishqonlarni, suvaraklarni qirib tashlaydilar. Shuning uchun ham ko'pinsha odamlar mushuk o'rniga tiprati-kan saqlaydilar.

Aprel oyida ko'pgina yovvoyi hayvonlar, jumladan, aprelning o'rtalarida sho'l bo'risi bolalaydi, uning bolalari ko'r holda tug'ilib, oradan 12—13 kun o'tgash, ko'zlari oshiladi. Bo'ri bolalari 5—6 hafta onasining sutini emadi.

Bo'rilar urshish davrida ko'proq o'z uyalaridan boshqa joylarga ketmaydilar.

Tuya sho'l va sahroda yashaydigan ajoyib hayvonlardan biridir. Sahrodagi tuya shimolda yashaydigan bug'u singari mehnat qiluvshi hayvonlardan hisoblanadi. Bizda tuya uy hayvonlaridek bo'lib, kishilarga ko'shib yurishda, og'ir yuklarni tashishda va xo'jalikda ham katta foyda keltiradi. Ona tuya oqsil moddalarga boy bo'lgan va moyli quyuq sut beradi.

Tuyadan jun va par olinadi. Jundan dag'al kiyimlar, ko'rpalar, qop va arqonlar tayyorlanadi. Pardan bosh kiyimlar, shuningdek, qimmatbaho movutlar ishlab shiqariladi. Tuyanining go'shti ovqatga ham ishlatiladi.

Qishloq xo'jalik ishlari. Mart oyida dalalarda don ekinlari va beda ekish davom etadi. Kartoshka va ertangi karam ekiladi, rediska, petrushka va ukrop sepiladi.

Mart oyida ko'shatlar o'tqazish va daraxtlarni bir yerdan ikkinchi yerga ko'shirish ishlari davom ettiriladi. Daraxt ko'shatlarini o'tqazish ishlarini tuproqning yumshashidan boshlab loirtaklarning bo'rta boshlaganiga qadar davom ettirish mumkin. Daraxt ko'shatlarini o'tqazish uchun joy va har bir daraxtning yaxshi o'sishi uchun ma'lum ozuqa maydoni tanlanadi.

Daraxtlarni bir-biriga juda ham yaqin o'tqazib bo'lmaydi, shunki ildizlar o'sib yetilib, birbiriga xalaqit beradi (daraxtlarning ildizlari tevarakatrofga keng qulosh yozadilar, ayniqsa eski bog'larda ularning ildizlari birbirlari bilan shatishib ketgan). Mevali bog'larda daraxtlarning turli xillarini ekish tavsiya qilinadi. Har bir tur mevadan bir nesha nav; urug'lilaridan 2—3 nav, danaklilaridan 3—4 nav ekiladi.

Olma va nok daraxtlarini birbiridan 6—10 m masofada o'tqaziladi, olsha va olxo'ri daraxtlarini birbiriga yaqinroq, ya'ni 3—4 metr oralig'ida joylashtirish mumkin.

Daraxtlar qatorlab yoki shaxmat usulida ekiladi. Daraxtlar ko'shatzorlarda qanday o'tqazilgan bo'lsa, ana shunday shuqurlikda o'tqazilishi lozim.

Odatda daraxtlarni o'tqazish vaqtida shu narsa tavsiya qilinadiki, daraxtning ildiz bo'yni tuproqning yuqori qatlamiga nisbatan birmunsha yuqoriroq bo'lishi kerak, shunki tuproq keyinshalik sho'kkan vaqtida daraxtning ildiz bo'yni bilan barobar bo'lib qoladi.

Daraxtning ildiz bo'ynini besh santimetrdan oshiqroq shuqurlikda ekilsa, keyinshalik havoning yetarli miqdorda kirmasiigi natijasida daraxtlar yomon rivojlanadi. Shuqur o'tqazilgan daraxt sekin o'sadi, sovuqqa shidamsiz bo'lib, har xil kasalliklarga, bog' zararkunandalarining hujumiga shidash bera olmaydi. Daraxt ildizining normal o'sishi uchun yetarli miqdorda issiqlik, havo va namlik bo'lishi kerak.

Mevali daraxtlar shuqur o'tqazilsa yaxshi hosil bermaydilar yoki mutlaqo hosildan to'xtab, birvaqt quvrab qoladilar. Daraxt ko'shatining sayoz ekilishi ildizlarining qurib qolishiga va o'simlikning nobud bo'lishiga olib keladi.

Daraxt ekish uchun o'yilgan shuqurlik radiusi va shuquriigi bo'yisha ildizining rivojlanish darajasiga bog'liq bo'ladi (radiusi 50—75 sm, shuquriigi 60 sm), shuqur qazish vaqtida yerning ustki qatlami bir tomonga, ostki qatlami esa ikkinchi tomonga tashlanadi. Shuqur tayyor bo'lgash, yerning yuza qatlami ko'proq ozuqalarga ega bo'lganligi uchun o'g'it bilan aralashtirib shuqurning tagiga solinadi, shuningdek tepasha qilinadi, bunda daraxt shunday qo'yiladiki, ana shu tepashaning atroflari bo'ylab erkin ravishda joylashadi (11 rasm).

Daraxt ko'shatlarini o'tqazishdan oldin qazilgan har shuqurga 3—4 shelakdan suv quyiladi.

Daraxt o'tqazilgash, uning ushi va novdalari qirqiladi, shunki daraxt ko'shatining taraqqiy qilgan ushi (tojisi) hali tuproqda yaxshi o'rnashmagan ildizlardan ko'ra suvni ko'proq bug'lantirib yuboradi.

Fevralmart oylarida daraxt va butalarning atroflari o'yib qo'yiladi. Keyin esa o'sishga yaroqsiz — kasal va zararlangan daraxtlar kesib tashlanadi. Mart oyida anor, atirgul kabi (ko'mib qo'yilgan) gullarning usti oshiladi.

O'zbekistonda tut daraxti ayniqsa ko'p tarqalgan. Tut daraxt shaklida ham, buta shaklida ham o'sadi. Tut daraxtidan pilla qurtlari uchun ozuqa sifatida foydalaniladi. Shuningdek, tut daraxti meva ham qiladi. Erta bahorda bevaqt bo'lgan sovuqlar tut daraxtini zararlantiradi, bu bilan ipak qurtini ozuqadan mahrum qiladi.

Taxminan mart oyining ikkinchi o'n kunligida toklarni oshish boshlanadi. Tok kurtak shiqargunsha oshilishi zarur. Aks holda, bo'rtgan kurtaklar va yosh sho'ralar zararlanadi.

Ko'p yillar mobaynida olib borilgan kuzatish ishlari shuni ko'rsatdiki, tok sho'ralarining oshilishi Toshkent havzasi sharoitida bir nisha hafta atrofida yildanyilga o'zgarib turadi — mart oyining ushinshi o'n kunligi va aprel oyining birinshi yarmi. Bunday ahvol ko'pinsha obhavo xususiyatlariga bog'liq bo'ladi.

Yaxshi bo'rtgan «ko'zshalar» haroratning 3—4 daraja pastga kctishi natijasida zararlanishi mumkin. Oshila boshlagan kurtaklar birikki daraja sovuqdayoq osonliksha zararlanadi. Yosh va nozik sho'ralar uchun bir daraja sovuq ham xavflidir.

Bog'eha hovlisida boialar katta kishilarning ishlarini kuzatadilar, katta yosh 1 i boialar esa, daraxt ko'shatlarini o'tqazishda ishtirok etadilar: ular ko'shatlarni tashib kelishda ko'maklashadilar, ko'shatlarni o'tqazishda ushlab turadilar, tuproqni o'raga tashlaydiar, yosh ko'shatlarni sug'oradilar. Boialar zambil va zambil g'altaklarda tok taglaridagi go'ng va axlatlarni olib shiqarib tashlaydiar.

Aprel oyida dalalarda shigit ekish boshlanadi. Shigitning yaxshi unib shiqishi uchun tuproq yetarli miqdorda nam bo'lishi va kunlik o'rtasha harorat 10 darajadan kam bo'lmasligi kerak. Bunday harorat odatda Toshkent viloyatida aprelning birinshi o'n kunligida bo'ladi, janubiy viloyatlarda birmunsha oldinroq boshlanadi.

Harorat qanshaiik ko'tarilsa, shigit shunshalik tez o'sa boshlaydi va bir tekisda ko'karib shiqadi. Shigitni yaxshi unib shiqishi uchun shuqurlarga solib namlaydilar. G'o'zani parvarish qilish vaqtida mashina bilan ikki tomonlama uzunasiga va ko'ndalangiga ishlov berish maqsadida shigitni seyalkalar yordamida kvadratuyalab ekiladi. Shunday usul bilan ekilganda, qo'I mehnati kam sarflanadi. hosil esa ko'proq olinadi.

Shigit yaxshi tayyorlangan va nam yerga 4—5 sm shuqurlikda ekiladi.

Shigit unib shiqqandan keyin darhol unga ishlov beriladi. Ekin maydonini doimo haydalgan va yowoyi o'tlardan tozalangan holda tutishga harakat qilinadi. G'o'za qator oralariga ikki tomonlama ishlov berishda mashinalar yaxshi yordam beradilar. O'simlik ildiziga yaqin bo'lgan joydagi o'tlarni yo'qotish va yaganalash ishlaridagina qo'l mehnatidan foydalaniladi. Shuningdek, dalalarga makkajo'xori, oq jo'xori va kungaboqar ekiladi.

Istirohat bog'lari, ko'shalar, bog'cha hovlilarida «jonli devorlar (ko'mko'k kichik daraxtlar) ekiladi.

Bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalariga va hasharotlarga qarshi kurash olib boriladi (3ilovaga qaralsin). Aprel oyining o'rtalarida qashqargul, xina, nastursiya, petuniya (gullari kattakatta bog' o'simligi), jasmin, xushbo'y no'xat va boshqa bog' gullarining urug'lari sepiladi hamda ko'shatiari o'tqaziladi. Katta gullarning ko'shatiari (qo'qongul, petunya va boshqa gullarning) 15—20 sm oralig'ida o'tqaziladi. Shu bilan birga gulning uzun novdalari shilpiladi, ya'ni bo'ynining uzunligi ushdan birga qisqartiriladi, bu gulning yon shoxshalarining yaxshi o'sishiga imkon beradi. Yangi o'tqazilgan gul ko'shatini albatta mayda katakli leyka yordamida sug'orish tavsiya qilinadi. Yosh o'simliklarning o'sishiga xalaqit qilmasligi uchun yovvoyi o'tlar tezda

yulib tashlanadi. Yer sug'orilgandan keyin ozgina qurigash, yovvoyi o'tlarni olib tashlash osonlashadi.

Gul urug'lari sepilishdan oldin, +12+20 daraja haroratda undiriladi. So'ng esa sepiladi. Kanna, lunasvet kabi gullarning urug'lari qattiq bo'lgani uchun, bir ushi pishoq bilan bir oz qirqib qo'yiladi.

Ba'zan ana shunday o'simliklarning urug'i qaynoq suvga solib ivitiladi, keyinshalik esa sovuq suv solib aralashtiriladi, bunda urug'lar yoriladi. Floks, delfinnum, pion singari ko'p yillik gullarning urug'lari ekishdan oldin sovutilmasa, o'smaydi. Aprel oyining dastlabki kunlarida yerto'lalardan kartoshkagul gulining kartoshkasi olinib, ko'zdan keshirib shiqiladi. Qurib qolganlari namlanadi va yorug'roq joyga qo'yib, vaqtivaqti bilan suv sepib turiladi. Unib shiqa boshlaganlari ajratilib, yonveridan unib shiqqan shoxshabbalar bilan birga alohida joyga o'tqaziladi.

Bunday ishlarni amalga oshirishda bolalar ham jalb qilinadilar. Gullayotgan o'simliklar (nastarin, buldonej) gullagash, yangi shoxlarni yaxshi rivojiantirish uchun gulkosalari qirqib tashlanadi. Ekin maydonlarida pomidor va boshqa sabzavotlarni ekish ishlari davom ettiriladi. Tarvuz, qovun, qovoq singari poliz ekiniari ekiladi.

Dala ekinlarini parvarish qilish, g'o'zaga ishlov berish, bedani o'rib olish, texnika ekiniari va boshqa o'simliklarni sug'orish davom etadi.

Profilaktika maqsadida toklar (uzum) maydalangan oltingugurt bilan shanglatiladi. Shuningdck, toklarga tushuvshi, O'zbe kistonda keng tarqalgan kasalliklardan — oidiumga qarshi kurash | olib borish maqsadida ham bu tadbir qo'llaniladi. O'simlik shoxlarining yaxshi ko'karishi, ko'p suv berib turilishi bu kasallikka qarshi kurashishning qulay shartlaridan biridir. Oidium tokning barsha ko'k qismlarida: gullari, barglari va shoxlarida bo'ladi.

Mevasi ustida ko'plab kul rang nuqtalar paydo bo'ladi, to'qimalarning normal o'sishi natijasida yoriqlar paydo bo'ladi va meva urug'i (12 rasm) ko'rinib qoladi. Obhavo nam boiganida, yorilgan mevalar shiriy boshlaydi, quruq obhavo sharoitida esa qurib qoladi. Ortiqsha shoxlarni, barglarni kesib tashlash, novdalarni shekanka qilish oidiumga qarshi kurashning muhim vositalaridan biridir. Bu kabi tadbiriy shora agrotexnika sharoitlarini yaxshilashdan tashqari shoxlarning zishlashib qolishidan asraydi va uiarning orasidan shamol bermalol o'tadi. Bunda tekinxo'r qo'ziqorinning yashashiga hesh qanday sharoit qoldirmaydi. Toklarni (uzumni) maydalangan oltingugurt bilan har 20 kunda muntazam shanglab turish kerak. Tokzorni ana shunday parvarish qilish natijasida bolalar bog'chasi uzumdan mo'l hosil olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bularga bolalarning e'tiborini jalb qilish zarur. Mevali bog'larda qishloq xo'jalik zararkunandalariga qarshi kurash olib boriladi.

Nazorat savollari:

1. Yil fasllariga ta'rif bering.
2. Turli guruhlarda fasllar haqida qahday ma'lumotlar beriladi?

28 Mavzu. Yoz fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1. Yoz fasliga umumiy tavsif.
2. Yoz faslida tabiat va hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar.

Tayanch iboralar: *Yoz fasli, tavsif, Ob-havo, O'simliklar, Qishloq xo'jalik ishlari*

Birinshi iyun kalendar hisobi bo'yisha yozning birinshi kuni hisoblanadi. 22 iyun yoz faslida quyoshning eng uzoq nuqtadan o'tgan kuni bo'lib, bunda eng uzun kun va eng qisqa tun bo'ladi. O'zbekistonda haqiqiy yoz may oyidan boshlanadi. Yoz fasli O'zbekistonda birmunsha sho'ziladi. Bahorda boshlangan bu jarayon o'simliklardagi meva va urug'larning pishib yetilishi bilan tugallanadi.

Ob-havodagi o'zgarishlar. Iyun oyida obhavo yaxshi bo'ladi. Kunlik o'rtasha harorat $+20+30$ daraja atrofida bo'ladi. Ko'pinsha yoz oylarida havo oshiq bo'lib turadi. Iyun oyida kamdankam yomg'ir yog'adi. Shunda ham oyning birinshi o'n kunligida, ko'pinsha momaqaldiroq aralash yomg'ir yog'adi. Ba'zan esa hatto do'l yog'adi. Iyul oyida harorat ko'tarilib, $+30^{\circ}+40^{\circ}$ o'rtasida bo'ladi. Ahyonahyon yomg'ir yog'adi. Yaxshi obhavo sharoiti bo'lganini ko'rsatuvshi ko'pgina belgilar bor. Jumladan, ertalabki tongning zarrin nurlari quyoshning bulutlar orasidan shiqmasligi. Tuman tushadi va tezda tarqaladi, pashshalar barvaqt uyg'onishadi, tong endi yorishishi bilanoq asalarilar, qaldirg'oshlar uyalaridan ushib shiqadilar va havoda baland parvoz qiladilar, shivinlar qo'ng'izlar g'o'ng'illab ushib yuradilar. Quyosh bulutlar orasiga yashirinmaydi, balki, botish oldidan to'q qizil yoki oltin rangga kiradi, sharaqlab oy shiqadi, vulduzlar moviy rangda sharaqlaydilar. Ayniqsa, oyning ikkinchi yarmida o'rtasha harorat pasayadi va $+20^{\circ}+25^{\circ}$ darajaga tushadi. Havoda bulut bo'lmaydi. Ba'zan avgust oxirlarida ozgina yomg'ir yog'adi.

O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Bog'larda o'rik, olsha, erta pishar olma va noklar pishib yetiladi. 3—4 yil ilgari o'tqazilgan mevali daraxtlar: shaftoli, olsha hosil bera boshlaydi, olma daraxti esa 4—7 yildan keyin hosil bera boshlaydi. Ko'pgina mevali daraxtlar yil sayin emas, balki yil ora hosil beradi. Bu hosil berishning davriyligi deb ataladi. Iyun oyida gladiolus, ajdarog'iz, shinnigul, kartoshkagul, karma, xushbo'y tamaki, delfiniullar, siniya (qizil gulli dekorativ o'simlik), moysheshak, floks, petuniy, tizimgul, semizo'tlar va boshqa bog' gullari gullay boshlaydi, shirmashuvshi gullar, shirmovuqlar to'q qizil rangda gullaydi. Iyunning ushinshi o'n kunligida g'o'za gullay boshlaydi.

Iyul oyida, bog'larda olma, shaftoli, olsha, nok pishib yetiladi. Bolizlarda pomidor, baqlajon, bulg'or qalampiri singari sabzavotlar pishadi. Qovun, tarvuz kabi poliz ekinlari ham yetiladi. Gulzorlarda qo'qongul, tizimgul, nastursiya, za'fargul, kartoshkagul va boshqa gullar oshiladi. G'o'zalar yoppasiga gullaydi va ko'sak tuga boshlaydi. Makkajo'xorilar dumbul bo'ladi. Qushlar va hasharotlar hayotidagi

o'zgarishlar. Qushlarning ovozi jaranglaydi. Ayniqsa, bulbul ko'p sayraydi. Sayroqi qushlarning tuxumlaridan madorsiz jish bolalar — qushshalar shiqadilar. Ularni onalari boqadilar. Bu paytda uyasidan tushib ketgan qaldirg'osh va shumshuq bolalarini teztez ko'rish mumkin. Ularni uyalariga solib qo'yish kerak. Qush bolalarini tabiat burshaklariga olib kelib bo'lmaydi. Ular juda serovqat bo'ladilar. Qo'ng'izlar, pashshalar, asalarilar teztez guldangulga qo'nib turadilar. Ular gullardan nektar va shang yig'adilar. Kapalaklar ham gullarga qo'nadilar. Barglarning quyi qismlarida hasharotlarning ignalari izini ko'rish mumkin, ular barglarning sharbatidan so'rib oladilar. Salqin tunlarda gullarda mayda hasharotlarni ushratish mumkin. Ular tunda gullar ishida isinadilar. Ba'zi vaqtda esa, gullar ishiga tuxum qo'yadilar. Jumladan, shinnigullarning gulkosalarida tungi kapalaklarning tuxumlari topilgan.

Suzg'ish ona qo'ng'iz ham o'simliklarga tuxum qo'yadi. U ikki oy mobaynida mingtasha tuxum qo'yadi. Keyinshalik tuxumdan lishinkalar shiqadi. Suzg'ish qo'ng'izning lishinkalari ikkiush oy yashaydi, ana shu davr mobaynida ikki marta tullaydi. Yozning o'rtalarida lishinkalar qo'g'irshoqlarga aylanadi. Suzuvshi qo'ng'izlarning barsha qo'ng'izlardagi singari qo'g'irshog'i bo'ladi. Lekin qo'ng'iz lishinkasi suvdan shiqib, quruqlikda qo'g'irshoqqa aylanadi.

Ana shu vaqtda suv qo'ng'iz oqayotgan suvdagi barglarga tuxum qo'yadi. U o'rgimshak iplariga o'ralgan holda hammasi bo'lib 50—60 ta tuxum qo'yadi. Oradan ikkiush hafta o'tgash, tuxumlardan lishinkalar yorib shiqadilar. Suvsevar qo'ng'izning lishinkasi semiz va beo'xshov bo'ladi. U yomon suzadi. Oradan ikki oy o'tgash, qirg'oqqa sudralib shiqadi, o'ziga «beshik» yasaydi, ikki haftadan keyin esa, qo'ng'izga aylanadi. U quvvatga kirib olgash, «beshigi»ni qoldirib ketadi va suvda suza boshlaydi.

Suv qo'ng'izini bahorda yoki yoz oxirida tutib olish va tabiat burshagida tekshiruv olib borish mumkin. Ular o't bosib ketgan hovuzlarda juda ko'p bo'ladi. Iyul oyida qushlar tullay boshlaydi. Ayniqsa, g'ozlar va o'rdaklarda tullash qizg'in tus oladi. Ularning barsha yo'g'on qanotidagi katta patlarto'kilib, ushish qobiliyatini yo'qotadi. Iyul oyining oxirlarida qushlarning sayrashlari kamaya boshlaydi. Qush bolalari esa mustaqil hayot keshira boshlaydi.

Bu vaqtda ko'pgina kapalak va shigirtkalar paydo bo'ladi. Shigirtkalar himoya ranglari (ko'k ranglari) bilan deyarli ko'zga tashlanmaydilar. Ularni ko'pinsha ko'k o't, shoxshabba va daraxtlarning ustida ko'rish mumkin. Ular orqa oyoqlarining yordami bilan kattakatta sakrashlari, shuningdek, o'zlarining pirillashlari bilan bolalarning diqqatini jalb etadilar. Ularning ikki juft qanoti va uzun mo'ylovi bo'ladi. Toshkentda keshki paytlarda uylarning devorlarida kaltakesaklarni ushratish mumkin. Ular qushlarning sayrashlari kabi shirillab, o'z yoniga kapalak, shivin va mayda shivirlarning ushib kelishlarini poylab yotadilar. Avgust oyida, ko'kqarg'a, jarqaldirg'osh, ko'rkunaklar singari ba'zi bir qushlar ushib keta boshlaydi. Laylaklar Toshkentdan sentyabr oyida, Butun O'rta Osiyodan esa oktyabr oylarida ushib ketadilar.

Avgust oyida hali kapalak, ninashi va qo'ng'izlar bo'ladi. Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Iyun oyida suv havzalaridagi itbaliqlar yosh qurbaqasha va shoi baqalariga aylanadilar. Qurbaqalar suv havzalarining o'zida yashayveradilar, sho'l baqalari esa qirg'oqqa shiqadilar, ekin maydonlari va bog'larga joylashadilar. May — iyun oylarining oxirlarida sahro kaltakesaklari (3—6 tadan) tuxum qo'ya boshlaydilar. Iyun oyining oxirida sariq kaltakesak 8—10 tagasha tuxum qo'yadi. Yovvoyi hayvonlarning ham bolalari, jumladan, bo'ri bolalari ulg'aya boshlaydi. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, bo'ri bolalari 5—6 hafta ona suti bilan ovqatlanadi. Oltinshi haftadan boshlab astasekin go'sht yeyishga o'rganadi. Bo'ri bolalari katta hayvonlar singari ko'p suv ishadigan bo'ladilar. Shunday voqealar ham ushraganki, buloq suvining qurib qolishi natijasida ko'pgina bo'ri bolalari nobud bo'lgan. Yozning ikkinchi yarmida bo'rilar mol va yowoyi tuyoqlilar: jayronlar, arxar (yowoyi qo'y)larga teztez hujum qilib turadilar. Iyun oyida tuyalar ham tug'adi. Yosh bo'taloq odatda nimjon bo'ladi. Mahalliy aholi uni o'z utovlarida saqlaydi, kigizlarga o'rab, quyoshdan panalaydi. Bo'taloq bir oz o'sgandan keyin, uni soyasalqin yerga bogiab juda ehtiyot qilib boqadilar. Faqat tunlari uni bo'shatib, onasining yonida qoldiradilar. Ona tuyalar o'z bolalariga juda g'amxo'r va mehribon bo'ladilar, hatto bolalarini emizish uchun ataylab yaylovlardan kelib turadilar. Iyun — iyul oylarida ona eshkemar qoyalarning yoriqlariga 1 — 2 tadan bir nesha marta tuxum qo'yadi. Iyul oyining oxirida yosh kaltakesaklar tuxumdan shiqadilar, shuningdek, sahro yosh ilonquyruqlari ham paydo bo'ladi. Yaylovlarda dumbali va qorako'l qo'ylarni boqish davom etadi. Dumbali qo'ylarda moy to'planadi. Avgust oyida yosh toshbaqalar paydo bo'ladi. Ular ko'rinishda juda kishkina bo'lib, bo'ylari 3057 mm ga etadi. Toshbaqalar juda sekin o'sadilar. Tuxumdan shiqqash, ular qum orasiga kirib ketib u yerda kelgusi bahorgasha uxlaydilar. Avgust oyida tipratikanlar 5—7 tadan bolatug'adilar. Ular tug'ilganda ko'zlari ko'r, tanasi maydashuyda qisqa ninashalar bilan qoplangan bo'ladi. Tipratikanshalar ulg'ayishi bilan ularning ninashalari o'sa boradi, qattiqlashadi va to'q qo'ng'ir tus oladi. Tipratikanlar ko'pgina yovvoyi qushlar va hayvonlar (ukkilar, tulkilar) uchun yemish bo'ladilar.

Yozda sahrolarda qo'shoyoqlarni ko'rish mumkin. Ular odatda qorong'i tushishi bilangina uyalaridan shiqadilar. Ba'zan kunduzlari ular qum oralariga kirib oladilar. Qo'shoyoqlar har turli ovqatlar: sahro lolalarining ildizlari, g'ozyoyi, g'allasimon o't urug'lari bilan ovqatlanadilar. Shuningdek, ular qo'ng'iz, qurt, shumoli va kaltakesaklarni bajonu dil yeydilar. Ular, agar yonatroflarida polizlar bo'lsa, tarvuz, qovoq, qovunlarni yorib urug'larini yeydilar. Ba'zan bodringlarni, karam, no'xat va sabzi barglarni yeydilar. Qo'shoyoqlarning ko'pgina dushmanlari bor: tulki, bo'ri, it, bo'g'ma ilon, boyqushlar shunday hayvonlar jumlasidandir. Xavf tug'ilib qolgan taqdirda u ilon izi qoldirib sakraydi va birorta teshikka yashirinishga harakat qiladi. Yoz o'rtalarida qo'shoyoq 3—6 ta bola tug'adi, bolalari uzoq vaqtgasha onasining yonida bo'ladi. Avgust oyining oxirida bo'ri bolalari o'sib yetiladi. Ular ko'pinsha

qorong'i tushgash va tun paytlarida uy hayvonlarini ovlaydilar. Ba'zi hollarda uy hayvonlariga kunduz kunlari ham hujum qiladilar, lekin aholi yashaydigan punktlardan olisda boigan joylardagina shunday qilishlari mumkin. Shoi bo'risi shorvashilikka zarar keltiradi.

Qishloq xo'jalik ishlari. Iyun oyida kunning jaziramasi va havoning quruq bo'lishi ko'pinsha bir yillik o'simliklarning gullash davrini qisqartiradi. Biroq o'z vaqtida sug'orib turilsa va oziqlantirilsa, gullash davri birmunsha uzayadi. Shuning uchun gullarni (ertalab va keshki soatlarda) har kuni sug'orib turish kerak.

Iyun oyida va undan keyinroq bog'larda olma daraxtlarini zararlantiradigan qurt kapalaklar paydo bo'ladi. Olmaning ishi kapalak qurti uchun ishonshli uy, zahiradagi ozuqa manbai bo'lib ham hisoblanadi. Qurtlagan olma yerga to'kiladi, uning ishida qurtshalaro'rmalab shiqadi. Daraxt tanasi orqali o'rmalab shiqib, yangi pishgan olmani topib, uning po'stlog'ini kemirib, ishiga joylashadi va o'sha yerda yashay boshlaydi. Shuning uchun to'kilgan olmalarni tezda terib olish kerak, aks holda qurt yana daraxt ustiga o'rmalab shiqib yangi olmalarni zararlay boshlaydi. Iyun oyining oxiri va iyul oyining boshlarida kapalaklarning ikkinchi avlodi paydo bo'ladi, ular uzum urug'lari bilan ovqatlanadilar.

Shiqqan qurt mevalarning ustida oshiq holda, mevaning bir yerini shuqursha qilib olib yashayveradi. Keyinshalik mevaning yumshoq joyini yeb o'sha joyda yashaydi. Yosh qurtlar bir mevadani ikkinchisiga teztez o'tib turadilar va o'z uyshalari atrofini yupqa iplar bilan o'raydilar. Qattiq zararlangan mevalar to'kiladi. Uzumlarning xomtok qilinishi ana shu zararkunandalarni yo'qotish imkonini beradi.

Iyun oyidan oktyabr oyigasha tut qurtlarini qirib tashlashga kirishish kerak. Buning uchun tut daraxtlarining tevarakatroflarini qazib, yumshatish lozim.

Iyun oyida bog'larda ertangi olma, shaftoli, olsha, gilos va o'riklarni yig'ish ishlari boshlanadi. Polizlarda ertangi pomidor, garmdori va baqlajonlarni yig'ishtirish boshlanadi. Bolalar bunday ishlarda qatnashadilar.

Yozda havo issiq bo'lgan taqdirda keshki payt daraxtlarga, ko'kat devorlarga suv sepiladi. Shuningdek, daraxt tanalari yonlaridan o'sib shiqqan mayda shoxshabbalar qirqib tashlanadi, ko'kat devorlar kesib, tekislanadi. Bog'lar va polizlarda hosilni yig'ibterib olish ishlari boshlanadi.

Avgust oyi — sabzavot va mevalarning g'arq pishgan oyidir. Bu oyda, uzum, shaftoli, olxo'ri, olma va boshqa mevalar ko'plab pishib yetiladi. Polizlarda esa qovuntarvuzlar mo'lkoi bo'lib yetiladi, dalalarda pomidor, baqlajon va bulg'or qalampiri pishadi. Avgust oyida paxta terimi va boshqa yig'imterim ishlari boshlanadi. Dalalarda g'o'zalar, bedalar, keshki makkajo'xori va qish uchun tayyorlanadigan kartoshka hamda boshqa sabzavotlarni parvarish qilish ishlari davom etadi.

Avgust oyida gulzorlarda gullarning urug'larini yig'ish ishlari boshlanadi. Bu ishda bolalar ham qatnashadilar. Yaxshi rivojlangan, sog'lom o'simliklarning urug'lari yig'ib olinadi. Urug'lik uchun hamisha dastlab oshilgan gullarning urug'lari olib qo'yiladi.

Ular kesib qo'ymaslik maqsadida ilgariroq birorta aniq lenta bilan ajratib belgilab qo'yiladi. Bunday gullarni yorliqlar bilan ham belgilab qo'yadilar. Bu yorliqlarga o'simlikning nomi, navi, rangi yozib qo'yiladi. O'simlik to'la pishib yetilgandan keyingina, uning urug'i yig'ib olinadi. Dekorativ o'simliklarning sarg'aya boshlashi yoki qo'ng'ir tusga kirishi mevasining pishganligidan dalolat beradi. Gullarning yaxshi urugiaridan bebahra bo'lmaslik uchun ularning pishib yetilishini diqqat bilan kuzatib borish kerak, shunki ular pishib yetilgash, yerga to'kilishi va shamol bilan ushib ketishi mumkin.

Ayniqsa kapalakgulni, xinani, xushbo'y no'xat, kartoshkagul, gladiolus, floks singari gullarni kuzatib borish kerak. Ushbu o'simliklarning yetilgan urug'lari har tomonga soshilib ketadi. Ko'pgina gullarning umg'lari ushuvshan bo'ladi. Gullarning urug'lari quyoshli kunlarda, tonggi shudring qurigashgina yig'ishtirib olinadi. Agar yig'ilgan urugiar nam bo'lsa, ularni quritish kerak.

Ko'k mevalar va urug'larni turlari va navlariga qarab dokadan tikilgan xaltashalarga solinadi. Urug'lar solingan xaltashalar ustiga urug'ning navi, yig'ib olingan yili ko'rsatilgan yorliqlar yopishtirilgan bo'ladi. Xaltashalar ishiga urug'larni zishlab joylashtirish yaramaydi, shunki havo harorati ko'tarilgan taqdirda urug'lar buzilishi va namligini yo'qotishi mumkin. Urug'lar solingan xaltashalar kanop bilan bog'lanadi va qumq, shamol yaxshi kiradigan binoga osib qo'yiladi.

Avgust va sentyabr oylarida vaqtivaqti bilan o'simliklarni sug'orib turiladi. Ko'pinsha bunday ishlarga katta yoshdagi bolalar ham jalb qilinadi. Qishloq xo'jalik zararkunandalariga va ko'k o'simliklarning kasalliklariga qarshi kurash ishlari olib boriladi.

29- Mavzu. Kuz fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1. Kuz faslining mohiyati.
2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar
2. Pedagogik maqsadlar.

Tayanch iboralar: Kuz fasli, Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar.

Ob-havodagi o'zgarishlar. Kuzda harorat asta-sekin pasayib boradi, buning natijasida o'simlik va hayvonot dunyosi hayotida o'zgarish hamda susayish ro'y beradi (o'simlik barglari sarg'ayadi, to'kiladi, ba'zi qushlar uchib ketib, boshqalari uchib keladi va hokazo). Sentyabr kuz faslining birinchi oyidir, biroq O'zbekistonda sentyabr oyida ham yoz faslidagidek issiq bo'ladi. Sentyabr oyida havo issiq bo'lib, kechalari harorat +7 darajagacha tushib ketadi. Kunduz kunlari esa +20+25 darajagacha ko'tariladi. Oktyabr odatdagidek kuz oyi hisoblanadi. Bu oyda o'lkamiz quyoshli, issiq va quruq bo'ladi, kunning birinchi yarmida harorat +7+10 daraja bo'ladi, kunduz kunlari +15+23 darajaga, ba'zi hollarda esa +27 darajagacha ko'tariladi. Ana shunday juda issiq vaqtlarda o'simliklar, ayniqsa gunafsha, dastagul va boshqalar 2 marta

gullaydi. Hayvonlar dunyosida ham bahorgi hodisalarning takrorlanishini ko‘rish mumkin: g‘urraklar g‘urullay boshlaydi, to‘rg‘aylar sayraydi, qurbaqalar qurullaydi, ba’zi bir hasharotlarda esa kuzgi urchish boshlanadi. Oktyabr oyining ikkinchi yarmida harorat, odatda, pasayadi, ertalab +3+5 daraja bo‘lib, kunduz kunlari esa +16+20 darajagacha ko‘tariladi. Uzoq yillik tajriba shuni ko‘rsatadiki, o‘simliklarning katta qismini va ayniqsa, qishloq xo‘jalik o‘simliklaridan paxta, kartoshka, pomidor, bodring va boshqalarni sovuq uradigan ayozlar o‘lkamizda taxminan 12—18-oktyabrlarda boshlanadi. Sovuq tushishi — bu haroratning qisqa vaqtli pasayishi bo‘lib, yer qatlamlari va yer yuzasining ustki qatlamlari nol darajadan pastroq bo‘ladi. Ana shunday dastlabki ayozlar kuz faslining boshlanganidan dalolat beradi. Shimoliy kenglikdan sovuq shamol esa boshlashi bilan sovuqlar boshlanadi.

Sovuq darajasi joyning relyefiga va tuproqning issiqligiga bog‘liq bo‘ladi. Odatda, sovuq tushganining dastlabki kuni kunduzi, ba’zi hollarda esa tunda havoning bulutli bo‘lishi kutiladi. Agar kechasi osmon bulutsiz bo‘lsa, yer ustki qatlamlarining parlanishi natijasida yerning yuza qatlami muzlaydi. Bunday sovish yer qatlamlariga tegib, havoning haroratini yanada ko‘proq pasaytiradi. Sovuqning dastlabki to‘lqinlari o‘zi qoplagan barcha hududni ozgina muzlatadi, u faqatgina past joylarga tarqaladi va bir-ikki kun davom etadi. Agar havo to‘lqinining harorati nol darajadan past bo‘lsagina muzlash barcha hududga yoyilishi mumkin. Shunda tuproq va o‘simliklarning ustki qatlamlariga ertalabki shudring tushadi. Ba’zi vaqtlarda oktyabr oyida kuchli va sovuq shamollar esadi, aralash yomg‘irlar yog‘ib o‘tadi. Bunday paytlarda tarbiyachi bolalarning diqqat-e’tiborini daraxtlarning katta shoxlari va ingichka novdalarning

tebranishiga jalb etadi. Noyabr qishga o'tish oyi hisoblanadi. Odatda, noyabr oyida o'lkamizda ob-havo qulay bo'lmaydi: goh yomg'ir, goh qor yog'adi, kun goho iliq, goho sovuq bo'lib turadi.

O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. O'zbekistonda, asosan, paxta yetishtiriladi. Bu vaqtda g'o'za barglari bir tekisda yetila boshlaydi (g'o'za chanoqlari pishib, asta-sekin ochila boshlaydi va momiqdek oq paxta paydo bo'ladi). Bog'larda kechki olmalar, kechki uzumlar, yong'oq pishib yetiladi, shuningdek, O'zbekiston uchun xos bo'lgan behi, anor pishadi, yovvoyi do'lana, olcha va na'matak hamda bolalarning eng sevimli mevalaridan biri — jiyda pishadi. Gulxonalarda gultojixo'rozlar, xrizantemalar gullaydi, floks va boshqa gullar esa so'liy boshlaydi. Kuzning tushishi, avvalo, mevasiz daraxtlarga ta'sir qiladi. Birinchi galda bu daraxtlarning barglari sarg'aya boshlaydi. Bunday o'zgarishlarni bolalar butun kuz davomida kuzatib boradilar. Ushbu davrda ma'lum turdagi o'simliklarning hammasi birdaniga o'zgarmaydi, albatta. Bu vaqtda ularning bir qismi «kuz libosi»ni kiya boshlasa, boshqa bir qismi esa, o'zining yozgi holatini to'la qoplaydi (barglari ko'm-ko'k bo'ladi). O'simliklarning yoshi ham ma'lum darajada ta'sir qiladi, qari daraxtlarda yosh daraxtlarga nisbatan ilgariroq o'zgarish ko'zga tashlanadi. Barglarning rang o'zgarishlari xlorofillning parchalanishi bilan bog'liq bo'ladi. Xlorofill donalarining yordami bilan daraxt barglari butun yoz davomida karbonat kraxmal oladilar. Yoz davomida xlorofill ko'proq hosil bo'ladi va kamroq parchalanadi. Kuzda haroratning pasayishi bilan xlorofillning hosil bo'lishi kamayadi. Aksincha, quyosh nurlarining ta'siri ostida xlorofillning parchalanishi kuchayadi. Shuning uchun xlorofillning umumiy miqdori kamayib boradi. Xlorofill murakkab modda bo'lib, bir necha (rang beruvchi) pigmentlardan: ikkita ko'k va ikkita sariq pigmentdan iboratdir. Xlorofillning parchalanishi vaqtida (ko'k va sariq pigmentlar) sariq rangdagi yana yangi moddalar paydo bo'ladi. Ana shu moddalar kuzda barglarni sariq rangga bo'yaydi. Barglardagi hosil bo'lgan pigmentlar oradan birmuncha vaqt o'tgach parchalanadi va barglar qo'ng'ir tusga kiradi. Barglarning qo'ng'ir rangga kirishi ularning xazon bo'lishidan dalolat beradi. Bundan tashqari barglarning sariq tuslari qizg'ish tusga, qizg'ish tusdan to'q binafsha tusga o'tadi. Bolalar bog'chalarining tarbiyachilari esa tabiatda bo'layotgan bunday o'zgarishlarga bolalarning e'tiborini jalb qiladilar. Bu rang antotsian deb ataluvchi alohida pigmentga bog'liq bo'ladi. Har turli qizg'ish barglarning tusi barglardagi nordon va ishqor moddalarning mavjudligiga bog'liq bo'ladi. Kuchli yorug' va past harorat bo'lgandagina barglarda antotsian hosil bo'ladi. Barglarda shakar moddalarining mavjudligi antotsian hosil bo'lishining muhim shartlaridan biridir.⁷ Ma'lumki, kuzda harorat pasayishi bilan shakar kraxmalga aylanadi. Barglarning kuzdagi rang o'zgarishi bilan tiniq rangli zarang ilgariroq o'zgara boshlaydi (ular och sariq rang hosil qiladilar) va majnuntolning barglari to'q sariq, oqish tusga kiradi. Uzum, o'rik, nok va

⁷ 6 – Hasanboyeva O.U., va boshq

keyinroq esa qayrag'och, shaftoli va boshqa daraxtlarning barglari sarg'ayib, qizg'ish tusga kiradi. Oktyabr oyida, odatda, quruq ob-havo sharoitida barglar rangining o'zgarishi tezlashadi va ular o'ziga xos go'zallik kasb etadi: barglar yana ham ravshanroq tus oladi. Tarbiyachi bolalarning diqqat-e'tiborini daraxtlarning go'zalligiga jalb qiladi. Bolalar barglardan guldastalar yasaydilar va ular bilan tabiat burchaklari, shkaflar, jovonlarni bezatadilar. Barglarning rangi o'zgara borishi bilan asta-sekin xazon bo'la boshlaydi va o'simliklarning qishga tayyorlanishiga zamin hozirlaydi, chunki bunday tayyorgarlik o'simliklar hayoti bilan bog'liqdir. Oktyabr oyida barglar to'kila boshlaydi.

Avvalo zarang daraxtining barglari to'kiladi, keyinchalik esa, akatsiya, qayrag'och, gledichiya, eman, yong'oq, oqterak va chinorlarning barglari to'kila boshlaydi. Zarang daraxtining siyraklashgan barglari orasidan juftjuft bo'lib o'suvchi bir pallali meva boshlari ko'rinib turadi. «Pallalar» orasida jigarrang, yumaloq urug'lari bo'ladi. Kuzda to'kilgan urug'dan yana daraxt o'sib chiqaveradi. Zarang daraxtining urug'lari juda ko'p bo'ladi, uzoq payt yaxshi saqlanadi (buzilmaydi), shuning uchun bu daraxtning unibo'sishini kuzatish va shunday daraxtlarni ekib o'stirishga bolalarni jalb qilish oson. Shu maqsadda kuz faslida zarang, shumtol va boshqa daraxt navlarining urug'larini yig'ish tavsiya etiladi. Xazonrezgilik o'simlik hayotida katta ahamiyatga egadir. Agar barglar to'kilmaganida, eski barglar daraxt tanasidagi namlikni parlatib yuborar, natijada daraxtlar qurib qolgan bo'lar edi, shuning uchun ham barglarning to'kilishi o'simliklarni qurib qolishdan saqlaydi. Bundan tashqari, barglar to'kilmasa, qishda qorni tutib qolib, novdalarga zarar yetkazar edi. Barglarning to'kilishi bilan o'simliklarning hayot kechirishlari uchun zararli bo'lgan shavel kislotasi yo'qoladi. Bu nuqtayi nazardan qaraganda o'simliklar bargining to'kilishi ularning yashashi uchun tug'ilgan yangi shartsharoit hisoblanadi. Barglarning to'kila borishi turli daraxtlarda turlicha: eman daraxtining barglari bir necha kundayoq to'kilib bo'ladi, teraklarda esa uzoqroq saqlanadi. Jumladan, terak sovuq tushguncha ko'karib turadi, sovuq tushgach esa barcha barglari tezda to'kiladi. Bolalar barglarning to'kilishi ustida bir necha marta kuzatish olib borishlari natijasida kuz fasliga xos xazonrezgilik haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'ladilar. Noyabr oyida daraxt va butalarning barglari ko'proq sarg'ayib, qo'ng'ir tusga kiradi, keyinchalik asta-sekin to'kilib, tamom bo'ladi. Eman, chinor va boshqa daraxtlarning barglari ayrim hollarda qattiq sovuq tushgunga qadar ham ko'm-ko'k bo'lib turadi.

Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Sentyabr-oktyabr oylarida o'lkamizga go'ngqarg'alar (4-ilova, 1-rasm) uchib kelishadi. Biz ularni bolalar bog'chasi bog'larida ham ko'ramiz. Ular bizga tog'lardan tushib uchib kelishadi (bu qushlar bahor va yoz fasllarida tog'larida yashaydilar). Go'ngqarg'alar kunduz kunlari dalalarga uchib ketishadi va hosili yig'ib olingan ekin maydonlaridan don va turli begona o'tlarning urug'larini terib yeydilar. Qarg'a turli qoldiqlarni yeydi.

Toshkentning chekka joylarida sentyabr oyining ikkinchi yarmida qizilto'shlar (o'rmon sayroqi qushi) paydo bo'ladi. Ba'zan ular Toshkent bog'larida aprel oyining oxirigacha bo'lishadi. Odatda, ular to'da-to'da bo'lishib, O'zbekistonning havzalarida ko'chib yuradi. Sentyabr oyida qorayaloqlar (2-rasm), chittaklar (3-rasm, a) va issiq mamlakatlarga uchib ketayotgan tilla rangli qushlarni ko'rish mumkin. Tog' o'rmonlaridan vodiylarga tushib kelgan zag'- chalarining (3-rasm, b) katta to'dasini ham ko'rish mumkin bo'ladi. Zarg'aldoq, qaldirg'och, bulbul (3-rasm d, e), chivinxo'r qushlar, moyqutlar, jibljibon, ko'kqarg'a va boshqa shu kabi qushlar janubdan issiq mamlakatlarga uchib ketadilar. Qushlar uchib ketishga odatlanib qolganliklari, shuningdek, hasharotlarning (kapalak, ninachi, qo'ng'izlarning) sekin-asta yo'qola borishi tufayli uchib ketishadi. Chunki bu hasharotlar ana shu qushlar uchun ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Sentyabr oyida laylaklar, g'ozlar, o'rdaklar va turnalar o'z inlariga yig'iladilar va uchib ketishga tayyorlanadilar. Tovuqlar tullay boshlaydi. Ularning deyarli barcha patlari to'kilib, yangidan chiqadi. Shu bilan birga, ular qishki sovuqlarga tayyorlana boshlaydilar. Uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlarda ham qish sharoitiga monand keladigan tuklar o'sa boshlaydi. Sentyabr oyida asalarilar ham qishga tayyorlana boshlaydilar. Ular o'zlarining asal zaxiralarini uyalarining bir tomoniga olib o'tadilar, o'z uyalarini isitadilar, keraksiz teshik va yoriqlarni bekitadilar, o'z uyalaridan o'rgimchaklarni haydab chiqaradilar, chunki o'rgimchaklar qish vaqtida asalarilar uchun ortiqcha yuk bo'lib, asal zaxiralarini yeb qo'yishlari mumkin. O'rgimchaklarning asalariniki kabi nishlari va jag'lari bo'lmaydi, shuning uchun ular o'zlarini himoya qila olmaydilar, uyalarini tashlab chiqib ketib ochlikdan o'lib qoladilar. Asalarilar boshqa hasharotlar singari uzoq uxlamaydilar. Dastlabki sovuqlar tushishi bilanoq turnalar va g'ozlar janub tomonga gala-gala bo'lib uchib ketishadi. Qushlar to'dasining tuzilishi — uchib ketuvchi qushlarning xarakterli belgilaridandir. Turnalar, odatda, o'tkir burchak hosil qilib, g'ozlar esa uzun qiyshiq qator, ba'zida esa burchak hosil qilib uchadilar. Yovvoyi qushlar va kakkulargina (4-rasm) alohida-alohida uchib ketadilar. Qushlarning uchib ketishini bolalarni sayrga olib chiqqanda kuzatish mumkin. Oktyabr oyining oxirlarida shahar va vodiylarda sa'valar paydo bo'ladi va ular mart oyining oxirlarigacha shu yerlarda qoladi. Ular qariqiz, otquloq urug'- larini yeb kun kechiradilar. Sa'valar o'zlarining chiroyli patlari va ajoyib

ovozlari bilan bolalarni o'zlariga jalb qiladilar. Bolalar sa'valarni tabiat burchaklarida parvarish qilishni o'rganadilar: toza suv, so'k, arpa, pista donlarini maydalab beradilar. Shuningdek, kuz faslida zarang va shumtol daraxtlarining urug'laridan tayyorlangan ozuqalarni beradilar. Sa'valar qirilgan sabzini va bolalar qo'li bilan tabiat

burchagida o'stirilgan ko'k sulini zo'r ishtaha bilan yeydilar. Kechalari dalalardan shaharlarga go'ngqarg'a, zag'cha (5-rasm) va qarg'alar to'da-to'da bo'lib uchib keladi. Haroratning pasayishi bilan hasharotlar ham asta-sekin yo'qola boradi. Ularning ba'zilari o'ladi, boshqalari esa (sassiq qo'ng'iz) daraxtlarning, (chivinlar, pashshalar) imoratlarning kavaklariga kirib yashirinadilar. Ko'pgina chivinlar xazon bo'lgan barglar ostiga yashirinadilar. Ba'zi hasharotlar qish uchun tuxumlarini saqlab qo'yadilar (o'simlik biti, kapalak), boshqalar esa lichinka holatida yerda qishlaydilar (tillaqo'ng'izlar). Bolalar ochiq havoga dam olgani chiqqanlarida to'kilgan barglar tagida yotgan hasharotlarni topib oladilar. Oltin kuz davomida uchib yurayotgan o'rgimchak uyasi ko'zga tashlanadi. Uning kumushsimon uzun to'qimasida 4-rasm. Kakku. 5-rasm. Zag'cha. kichkina o'rgimchak uyachalari, shuningdek, ko'chmanchi qo'ng'izlar bo'ladi.

DUNYODAGI ENG G'AROYIB KO'RINISHGA EGA QUSHLAR

Noyabr oyida shaharda ko'plab go'ngqarg'alar, olaqarg'alar, zag'chalar uchib yuradi. Shaharga dala chumchuqlari uchib keladilar. Ular don izlab to'dato'da bo'lib uchib yuradilar. Shuningdek, shaharga tog'lardan oqbosh sa'valar, shahar chetlaridan esa so'fito'rg'aylar uchib keladilar. Bog'larda ko'pgina qorayaloqlar va chittaklar paydo bo'ladi. Ular, asosan, tog'lardan uchib keladi. Ko'k chumchuqlarning o'tkir ovozlari ham eshitilib turadi. Hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar. Kuz faslida qurbaqalarning vaqirlashi kamroq eshitila boradi. Bunga bolalar e'tiborini jalb qilish lozim. Yosh ti'dratikanlar mustaqil hayot kechira boshlaydilar. Bolalar tabiat burchagida ularni boqadilar va parvarish qiladilar. Shu paytlarda tog' etaklari va cho'lli rayonlarda qum quyonlarini tez-tez uchratish mumkin. Kichikroq ko'rinishdagi, unchalik katta bo'lmagan bu quyon o'ziga xos rangga egadir. U sariq kurakli va oq rangli bo'ladi. Uning dumi uzun, dumining uchida popukchasi bo'lib, boshi esa cho'zinchoq bo'ladi. Qum quyoni qumlar orasida, saksovul o'rmonlarida va daryolarning qirg'oqlaridagi to'qaylarda yashaydi. Kuz faslida, o'tlar quriganda shahar atrofidagi rayonlarda quyonlar yosh daraxtlarning qobiqlarini, cho'lli rayonlarda esa cherkes kandim,

yulg'un va shu kabi yovvoyi o'simliklarning qobiqlarini kemirib tashlaydilar. Sudraluvchi hayvonlar (kaltakesaklar, ilonlar, toshbaqalar) dong qotib uxlash davriga kiradilar. Sovuq tushishi bilan qurbaqalar hovuz tagidan balchiqlar ichiga kirib ketadilar, cho'l qurbaqalari esa uy atrofidagi kavaklarga kirib, uyquga ketadilar. Tiðratikanlar sovuq tushguncha o'zlarining qishki joylariga ketishadi. Ular qishda to'rt oydan ortiq uxlaydilar. Bu vaqt ichida qimirlamaydilar va hech qanday ovqat ham yemaydilar. Ular ana shu uyqu jarayonida o'zlarining gavda og'irliklarining uchdan bir qismini yo'qotadilar. Ba'zi vaqtlarda bolalar bog'chalarida tiðratikanni qish vaqtida ham olib qoladilar. Ularni qutilarga solib, bahorgacha salqin yerda saqlaydilar. Bolalar tiðratikanning uyg'onishini alohida qiziqish bilan kuzatadilar. Ko'rshapalaklar sovuq tushishi bilan tashlandiq uylarning shiðlariga kelib, osilib olgan holda 87 yashaydilar. Ular yoz mobaynida to'plagan ozuqa zaxiralarini qishda juda kam sarflaydilar. Agar ko'rshapalak qishda issiqroq joylarda yashasa, tez-tez uyg'onib turadi. Qishloq xo'jalik ishlari.

Sentyabr oyida O'zbekistonning barcha hududlarida, shu jumladan, Toshkent viloyatida ham asosiy xo'jalik ishlaridan biri — paxta yig'im-terimi boshlanadi. Har bir chanoqda 3—5 pallacha bo'lib, har bir pallachada esa paxta tolalari bilan o'rab olingan 8—9 tadan chigit bo'ladi. Paxta tolasi paxtaning eng qimmatbaho qismi hisoblanadi. Paxta tolasidan gazmollar va boshqa ko'pgina texnik mahsulotlar, chigitidan esa moy, kunjara va boshqa narsalar tayyorlanadi. Sentyabr oyida mevali bog'larda olma, behi teriladi, uzum uziladi. Bu ishlarda bolalar ham qo'llaridan kelgancha ishtirok etishlari mumkin. Tarbiyachilar bu paytda bahorda bog'cha hovlisiga o'tkazilgan uy o'simliklarini tabiat burchaklariga ko'chirib o'tqazadilar. Gulzorlarda qo'qongul, xushbo'y no'xat, ajdarog'iz (gullari katta-katta bog' o'simligi), nastursiya, petuniy, sambittol, floks va tirnoqgul kabi o'simliklar urug'ini terishni davom ettiradilar, bunda bolalar ham qatnashadilar. Oktyabr oyida dalalarda ommaviy ravishda paxta yig'im-terimi davom etadi. Paxta chanoqlari tungi sovuq va kunduzgi issiqning keskin ta'siri natijasida ochila boshlaydi. Dalalar va polizlarda karam, pomidor, lavlagi, baqlajon, kartoshka singari sabzavotlar yig'ib-terib olinadi. Bu kabi manzarani qishloq joylarda tez-tez uchratib turish mumkin. Bog'larda mevali daraxtlarni qish sharoitiga tayyorlaydilar. Yerga o'simliklar o'sishdan to'xtagan vaqtda o'g'it solinadi. So'ngra daraxt atroflari chopib qo'yiladi, qator oralari haydaladi. Daraxtning ildiziga yaqinroq yerlari yuzaroq haydaladi, chunki daraxt ildizlari yerning ustki qatlamiga yaqinroq turadi. Daraxt ildizlaridan uzoqlashgan yer chuqurroq haydalishi kerak. Bunda daraxt turlarining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi lozim. Jumladan, nok va olma daraxtlarining ildizlari olcha va olxo'rilarga nisbatan katta chuqurlikda joylashgan, shuning uchun ham shu daraxtlar atrofidagi yerlarni chuqurroq haydash talab qilinadi. Yerni kuzgi shudgorlash vaqtida tuproqni haddan tashqari maydalab yubormay, balki uni yirik qilib ag'darish va shu holicha 88 qishga qoldirish kerak, bunday qilinganda tuproq strukturasi yaxshilanib, uni saqlab qolishga

imkoniyat tug'iladi. Bundan tashqari yerni yirik-yirik qilib ag'darish foydali, chunki u namni va qorni yaxshi saqlaydi. Bu esa o'simlikning yaxshi rivojlanishi uchun juda muhimdir. Odatda, qish faslida tuproqning ustki qatlamida zararli hasharotlar yashirilib qoladilar. Yerni haydash va namlash natijasida ular o'ladilar, demak ular kelgusi yil hosili uchun zarar keltira olmaydilar. Barglarning to'kilishi bilan barcha zararli hasharotlar ham yerga tushadilar va to'kilgan barglar orasiga joylashib oladilar. Shuning uchun barcha axlatlarni to'plash va yoqish yoki ko'mib tashlash kerak. Bu yerda ularning hammasi chirib o'g'itga aylanadi. Zararli hasharotlar, ularning bolalari, lichinka va tuxumlari daraxt po'stloqlarining yoriqlari orasida ham bo'ladi. Ularni eski, chirigan ildizlari bilan birga yo'qotish, yoriqlarini esa suvash kerak. Daraxt tanalarini yangi go'ng yoki loy qo'shilgan ohak bilan oqlash kerak (daraxt ildizlari kuyib ketib, zarar yetkazmasligi uchun) yoki dust DDT (geksaxloral) ning bo'r bilan aralashmasini daraxtlarga surish kerak. Ana shu vaqtda daraxt po'stlog'idan shiralar olib tashlanadi. Oktyabr oyida daraxt va novdalarni butash boshlanadi. Bu ish shoxlarning uzunasiga qarab o'sishini to'xtatadi va yosh novdalarning rivojlanishiga yordam beradi. Bunday holda o'simlik qishni osonlik bilan o'tkazadi. Daraxt tanasidagi o'sishga qarshilik qilgan ortiqcha, eski, chirigan shoxlari ham qirqib tashlanadi. Shu yo'l bilan daraxtlarning kelgusi yil rivojlanishi uchun yaxshi sharoit yaratib berishga harakat qilinadi. Oktyabr oyining oxirida daraxtlar va butalarni (1- va 2-ilova) bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish, toklarni qish mavsumiga tayyorlash boshlanadi. Bunda toklar kesilib ko'miladi. Toshkent viloyati sharoitida ba'zi paytlarda toklarni ko'mmasdan ham qishlatish mumkin, ayrim hollar, ya'ni to'satdan sovuq tushishidan saqlash uchun toklarni ko'mish maqsadga muvofiqdir. Shu maqsadda gullar, anorlar va boshqa o'simliklar ham xashak va somon bilan o'raladi yoki qish davri uchun yerga ko'miladi. Xmel, pechak, chirmashuvchi gullar singari o'simliklar yig'ib olinadi yoki o'rab qo'yiladi. Gulzorlardan kanna ildizlari, gladiolus ildizi, kar- 89 toshkagul va boshqa shu kabi sovuqqa chidamli ko'p yillik o'simliklar tuganaklari kavlab olinadi. Kartoshkagul tuganaklari oftobda biroz quritilib, so'ng salqin joyda saqlanadi. Gladiolus ildizlari yaxshilab tuproqdan tozalanadi va doka xaltachaga solib quruq, salqin yerga osib qo'yiladi. Oktyabrning ikkinchi yarmida kapalakgul (bo'tako'z), dastargul urug'lari sepiladi, bular erta bahorda gulzorlarni bezaydi. Bolalar dala va bog'larda kattalar qilayotgan ishlarni kuzatib boradilar va urug' sepish, qirqilgan shoxchalarni yig'ish, yerni ko'p yillik o't-ildizlaridan tozalash va ularni quritish singari ishlarda o'zlari bevosita qatnashadilar. Noyabr oyida dalalarda g'o'zaning ochilmagan ko'saklari ham terila boshlanadi. G'o'zapoya yulib olinadi, ekin maydonlariga o'g'it solinib, shudgor qilinadi. Bundan tashqari mana shu vaqtda kelgusi yil hosiliga zamin hozirlash maqsadida yoppasiga sug'orish o'tkaziladi. Ekin maydonlari haydalgandan keyin ham sug'orish o'tkazish mumkin. Bog', maktab oldi maydonlarida, agar harorat 5 darajadan past bo'lmasa, daraxt ko'chatlarini o'tqazish mumkin. Noyabr oyida daraxtlarni butash, mevali daraxtlar hamda boshqa daraxtlarda bo'ladigan

zararkunandalarga qarshi kurash ishlari davom ettiriladi. Gulxonalar xazonlardan tozalanadi, qizitilgan go'ng yoki sharbat va superfosfat solinadi. Shuningdek, tuproqni kuzgi shudgor qilib qo'yiladi.

Nazorat savollari:

1. Kuz faslida ob-havoda qanday o'zgarishlar ro'y beradi?
2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlarni gapirib bering.
3. Qushlar va hasharotlar kuzda nima qiladi?
4. Kuzda hayvonlar hayotidagi o'zgarishlarni gapirib bering.
5. Kuzgi qishloq xo'jalik ishlari qanday olib boriladi?

30-Mavzu: Qish fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1. Qish fasliga umumiy tavsifnoma.
2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar.
3. Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar.

Tayanch iboralar: Qish fasli, tavsifnoma

Qish fasliga tavsifnoma Kalendar bo'yicha qish birinchi dekabrda boshlanadi. Aslini olib qaraganda, qish ba'zi hollarda ilgariroq boshlanishi ham mumkin, chunki xalq maqolida aytilganidek: «Yil yilga to'g'ri kelmaydi».

Ob-havodagi o'zgarishlar. Yerning ustki qatlamini qor qoplashi va suvlarning muzlashi qishning boshlanishidan 90 darakdir. O'zbekistonda qish o'ziga xos xususiyatga ega. Qor qatlamlari mumtoz bo'lmay, tez eriydi va qishda bir necha martagina yog'adi. Odatda, qor dekabr oyining boshlarida yog'adi. Qishning ikkinchi yarmida — yanvar oyida, fevral oyining boshlarida ko'proq qor yog'adi, mart oyida ham biroz yog'ishi mumkin. Dekabr oyida sovuq tushib, tez-tez shamol esib turadi. Dekabr oyida barvaqt qor yog'ishi Toshkent sharoiti uchun xos bo'lgani bilan, bunday hol kamdan-kam bo'ladi. Hatto dekabr oyida shunday kunlar bo'ladiki, bunda harorat +20+25 darajagacha ko'tariladi. Masalan, 1955-yilning dekabr oyida mahalliy vaqt bilan soat 6 dan 12 daqiqa o'tganda bahordagi singari momaqaldiroq, chaqmoq bo'lib, do'l aralash yomg'ir yog'gan. Yanvar oyida, odatda, qor yog'adi, lekin tez erib ketadi. O'rtacha harorat butun oy davomida +4—6°C atrofida bo'ladi, biroq ba'zan janubi-sharqdan iliq shamol «garmse» esishi natijasida haroratning keskin ko'tarilishini payqash mumkin. Kunduz kunlari harorat +17+20 darajagacha isiydi. Vaqtincha iliq va quyoshli havo bo'ladi. Shunday vaqtlarda daraxtlar va butalar kurtak chiqarib qoladi.

Keyinchalik yengil ayoq ta'siri ostida asta-sekin yana havo sovib qoladi. Fevral oyida quyosh yuqoriroq ko'tariladi, kun ancha uzayadi. Fevralning birinchi o'n kunida, odatda, kun iliq, quruq bo'ladi, harorat +17+19 darajagacha ko'tariladi. Ikkinchi o'n kunlikda unchalik qattiq sovuq bo'lmay, kuchli qor yog'ib o'tadi. Ba'zi vaqtlarda uchinchi o'n kunlikda ham qattiq sovuq tushib, qor quruq yog'adi. Daraxtlarning

shoxlari oqarib, qattiqqina qor qatlami hosil bo'ladi. Qushlar ovqat topib yeyishga qiynaladilar.

O'simliklar hayotidagi o'zgarishlar. Qishda daraxtlar «yalang'och» holda bo'ladilar va nisbiy osoyishtalik holatida yashaydilar. O'simlikning yer ustidagi qismlari o'sishdan to'xtab, qishki osoyishtalikka o'tadi, ildizlarning yer ostidagi hayot faoliyatlari esa davom etadi. Daraxt nisbiy osoyishtalik vaqtlarida ozuqa zaxiralarini to'playdi, (kraxmal, shakar va yog') to'qimalarining nafas olishi pasayadi. Qish davrida daraxtlarning barcha shoxlari va po'stlog'i, shuningdek, kurtak, tanasidagi yoriqlar va barglar o'z namini yo'qotib 91 boradi. Daraxtlar namligining katta miqdorda yo'qolishiga qishki shamollar ham sabab bo'ladi. Qishki shamollar ta'sirida o'simliklarning novdalari va hatto butun o'simlik ham halok bo'lishi mumkin. Shuning uchun hosil olingach, kech kuzda bog'larni asta-sekin qoplatib sug'oriladi. Qishda daraxtlarning halok bo'lmasliklari va ko'proq nam saqlashlari uchun ular atrofiga qorlarni to'dalab qo'yadilar. Ikki yilik va ko'p yillik o't o'simliklarning yer yuzasidagi qismi qurib, ildizpoya, piyozbosh va tuganaklari qoladi, bular o'simlikning yangidan o'sib chiqishi uchun ozuqa moddalar zaxirasini to'playdi. Ildizlar yer tagida, qor tagida sovuqdan saqlanib turadi. Qishda sovuq qattiqroq bo'lib, yer qatlami qattiq muzlasa, o'simliklarning ildizlari ham nobud bo'ladi. Ba'zi yillarda dekabr oyida ham o'simliklar kurtak chiqaradi: bo'tako'z, margaritkalar ochiladi. Fevral oyida sovuq bo'lsa, o'simliklar hayotida hech qanday o'zgarish bo'lmaydi. Bunda agar havo iliq bo'lsa, yashil o'tlar ko'rina boshlaydi. Iliq qish vaqtida, fevral oyining o'rtalarida gunafshalarning kurtagi bo'rtadi, kumushdek teraklar kuchalalay boshlaydi, zarang daraxtining bo'rtib chiqqan kurtaklarida nozikkina gul barglari ko'rina boshlaydi. Maysa o'tlar chiqa boshlaydi, gunafsha, qoqio't, bodom, oq qaldirmoqlar gullaydi.

Qushlar va hasharotlar hayotidagi o'zgarishlar. Qish vaqtida o'simliklarning uyquga ketishi munosabati bilan bu davrda bolalarning diqqat-e'tiborini qushlar hayotiga va holatiga jalb etish mumkin. Dekabr oyida shahar va qishloqlarda, aholi yashaydigan punktlarda chumchuqlar, qarg'alar, zag'chalar va boshqa qishlaydigan parrandalar yig'iladi. Ular o'ralar, axlatxonalar, shuningdek, serqatnov yo'llarda ozuqa qidiradilar. Ovqatlanib bo'lishgach, bog' va xiyobonlarga uchib ketadilar. Daraxtlarning shoxlarida dam oladilar. So'ng, yana hovlima-hovli uchib keladilar. Qorong'i tushishi bilan oq to'da-to'da bo'lib uchib ketib, baland daraxtlarning shoxlariga qo'nib tunaydilar. Dekabr oyida shahar atroflaridan ko'kraklari oq-qora rangli katta chittaklar uchib keladilar va Toshkent bog' va xiyobonlarini to'ldirib yuboradilar. Ular daraxtlarning kavaklari va shoxlarida qishlagan hasharotlarni topib yeydilar. 92 Ular hasharotlarning yuz minglarcha tuxumlarini ham tozalaydilar. Ba'zi vaqtlarda zyabliklar ham uchraydi. Quyoshli kunlarda qushlar ko'proq harakatchan, quvnoq bo'lishadi, bunga bolalarning diqqatini jalb etish kerak. Shahar atrofidagi joylarda bu vaqtda ko'pgina so'fito'rg'aylarni uchratish mumkin, ular dalalardagi yovvoyi o'tlarning urug'larini terib yeydilar. Shuningdek, bu vaqtda bog'lar va

odamlar yashaydigan yerlarga yaqin kelib yashovchi zag'izg'onlarni ham uchratamiz. Dekabr oyida qorayaloq va chittaklarning sayrashi eshitiladi. Bog'-larda qizilquyuqlar (6-rasm) paydo bo'ladi. Kam-kam uchrasa-da, har o'n yilda bir marta sovuq qish vaqtida snegirlar (7-rasm) paydo bo'lishadi. Ular sekin-sekin hushtak chalib uchadilar. Bunda ota qushgina emas, balki ona qush ham sayraydi (ba'zi qushlarda esa ona qushlar sira sayramaydi). Doimiy qishlovchi qushlar bilan birgalikda ahyon-ahyonda jarqanotlarni uchratish mumkin. Bu qushlar tog' qoyalaridan shaharga tushib kelishadi va xoliroq yerdagi g'isht devorli binolarga joylashadilar. Qor yoqqan vaqtda bu qushlar och qolishadi va hatto ochlikdan o'la boshlaydilar. Ular birovning ovqat berishiga muhtoj bo'lib qoladilar. Shuning uchun bolalar bog'chalari hovlilarida qushlarni oziqlantirish maqsadida har turli inlar yasab qo'yish kerak. Bunday manzara bolalar bilan birgalikda qushlarning harakatlarini kuzatish imkoniyatini beradi. Qushlarni cho'chitib yubormaslik maqsadida inlar uchun tinch yerlarni tanlaydilar. Ularni daraxtlarga, uylarning devorlariga osib qo'yadilar, deraza tokchalariga o'rnatadilar. Donxo'rak yoki inlarda doimo ozuqa bo'lishi kerak. Qushlar bunday ozuqalarga ko'nikadilar va har kuni ma'lum soatlarda uchib keladilar. Bolalar qushchalar to'g'risida g'amxo'rlik 6-rasm. Qizilquyuq. 7-rasm. Snegir. 93 qiladilar, deyarli har kuni ularga ozuqa berib turadilar. Kuzatish vaqtida har turli qushlarning o'zlarini qanday tutayotganlarini, shuningdek, qaysi bir ozuqani manzur ko'rishlarini payqab olish mumkin. Hatto hasharotni zaharlovchi chittaklar ham qish faslida urug'liklar bilan oziqlanadilar. Yog' ularning asosiy ovqati bo'lib hisoblanadi. Qushlar gavjum bo'lishib, oziq-ovqat qidirishni davom ettiradilar. Kunduz kunlari to'da-to'da qarg'alar, ko'kqarg'alar va go'ngqarg'alarning uchib yurishlarini ko'rish mumkin, shuningdek ko'pgina sa'avalari va g'urraklar ham uchib yurishadi. Bog'larda qorayaloqning qattiq qichqirishi ahyonahyonda eshitilib tursa-da, lekin uning sayrashi endi eshitilmaydi. Ko'pincha qorayaloqlar ariqlarning bo'ylarini kavlayotganliklarini, shuningdek, bog'lardagi na'mataklarning donini topib cho'qiyotganligini ko'rish mumkin. Ba'zan Toshkentning Salar va Qorasuv bo'ylarida jiblabibonlarni uchratish mumkin. Ular bahorda uchib kelib, bu yerda qishlash uchun qolishadi. Yanvar oyining boshlarida g'urraklarning g'urullashi eshitila boshlaydi. Yanvar oyining o'rtalarida esa g'urraklarning akatsiya daraxtlarining chivichalaridan mayda tayoqchalar va quruq qobiqlardan uyalar qurishga kirishganliklarini bolalar bilan birgalikda kuzatish mumkin. Fevral oyida qushlar oziqlantirishga muhtoj bo'ladilar. Fevralning oxirida qushlar galasi qo'shaloq-qo'shaloq bo'lib ajraladi. Keyinchalik ular uya qurish uchun shahardan chetdagi joylarga uchib ketadilar. Chittaklar bahor oldi qo'shiqlarini «kuylaydilar».

Fevral oyida g'urraklar tuxum ochib, 15 kun tuxum bosadilar. Tuxumdan chiqqan yosh g'urraklar o'z uyasida o'n kun qoladi. G'urrak bir yilda besh marta tuxum qo'yadi. G'urraklar kaptarlar singari biologik tomondan juda qiziq bo'ladilar. Ular sutemizuvchilar singari qushchalarni boqish uchun o'zlaridan ozuqa moddasi ishlab

chiqaradilar: bu ichki bezlardan ajralib chiqadi. Ona qush og‘zini ochadi, qushchalar esa ozuqani cho‘qib oladilar. Fevral oyining oxirlarida shaharlardan jibljibonlar uchib kelishadi. Kechki payt shaharga yana ko‘pgina zag‘chalar va ko‘kqarg‘alar uchib kelishadi. Tunash uchun baland daraxtlarning shoxlariga qo‘nayotganlarida ularning shovqinlari va qichqiriqlari eshitiladi. Biroq ular asta-sekin sovuq o‘lkalarga uchib keta boshlaydilar. Bulutli kunlarda qorong‘i tusha boshlashi bilan mayda ko‘rshapalaklarni ko‘rish mumkin. Bular barcha ko‘rshapalaklar ichida eng kichigi hisoblanadi. Ularning qish faslida g‘orlarda qishlovchi ko‘pgina boshqa ko‘rshapalaklardan farqi shundaki, ular yil bo‘yi binolarning yoriqlarida yashaydi va haroratning ko‘tarilishi bilan birinchi bo‘lib uyg‘onadi. Qorong‘i tushishi bilanoq ovoz chiqarmasdan ucha boshlaydi hamda chivin, pashsha va boshqa jonivorlarni tutib yeydi. Yerda qishlagan tut kapalaklari fevral oyida kapalak qurtlari chiqaradi.

Hayvonlar hayotidagi o‘zgarishlar. Dekabr oyida ko‘pgina yovvoyi hayvonlar qishlash uchun o‘z uyalariga kirib oladilar. Toshkent viloyatining shahardan chetdagi ba’zi bir tumanlaridagina shu vaqtda oziq-ovqat qidirib, o‘z uyalaridan chiqqan hayvonlarni (karagan tulki, qo‘shoyoqlarni) uchratish mumkin. Dekabr oyida oziq-ovqat topish maqsadida tog‘lardan sahro bo‘rilari tushib keladilar va ko‘pgina mollarga hujum qiladilar, itlarni g‘ajib, ba’zi vaqtlarda qishloq chetidagi poliz, hovlilarga kirishga urinadilar. Sahro bo‘rilari unchalik katta bo‘lmay, juni kalta, dag‘al tusda bo‘ladi. Uning rangi atrof-muhitga qarab o‘zgarib turishi mumkin. Yanvar, fevral oylarida tabiat burchagi sharoitida ba’zan toshbaqalar uyg‘ona boshlaydilar. Shu vaqt ularga ovqat berish zarur. Bolalar esa toshbaqalarni zo‘r qiziqish bilan boqadilar. Toshbaqa karam barglarini, qirilgan sabzi, ko‘k suli, sutda ivitilgan non, grechixa va suli bo‘tqalarini zo‘r ishtaha bilan yeydi. Qish faslida Sirdaryo vohasidagi cho‘llarda uchraydigan mahalliy karagan tulkilar junining tusi o‘zgaradi. Odatda, uning juni och kulrang bo‘lib, sahro va cho‘llardagi loylarning tusiga mos keladi. Qish faslida esa uning beli, bo‘yni va yelkasi zang tusini beruvchi och sariq tusga kiradi. Dumining uchi va qorni oqaradi. Karagan tulki, asosan, cho‘ldagi yumronqoziq va qumsichqonlar singari kemiruvchilar bilan oziqlanadi. Ba’zan tovuqlarga ham hujum qilib qoladi. U qishloq xo‘jaligi zararkunandalari bo‘lgan kemiruvchilarni yeb tugatishi va yaxshi mo‘yna berishi bilan bizga foyda keltiradi. Fevral oyida yovvoyi hayvonlar hamda uy hayvonlarida bahorgi tullash boshlanadi. Tulkilar, qo‘shoyoqlar, bo‘rilar, quyonlar, qumsichqonlar va boshqa hayvonlar po‘st tashlaydilar. Ularning yungi tushib, terilari ko‘rimsiz bo‘lib qoladi. Uy parrandalari, ayniqsa tovuqlarda katta jonlanish boshlanib, ular tuxum qilishga kirishadilar. Qishloq xo‘jalik ishlari. Dekabr oyida paxta dalalarida «oq oltin»ning oxirgi qoldiqlari yig‘ishtirib olinadi, g‘o‘zapoyalar yig‘ib olinib, yerga o‘g‘it solib, shudgor qilinadi. Ba’zi joylarda zarur bo‘lgan hollarda yaxob suvi berilib, yerning sho‘ri yuviladi. Bog‘larda daraxtlarni butash, atroflarini yumshatish va qator oralarini haydash, shuningdek, zararkunandalarga qarshi kurash ishlari davom ettiriladi. Yanvar oyida parniklarda ertangi sabzavotlar – rediska, pomidor, bodring,

karam va boshqa o'simliklar ko'chatlarini yetishtirish boshlanadi. Yetishtirilgan ko'chatlar parnik yoki issiqxonalarga o'tqaziladi. Bundan keyin bevosita dalalarga ekiladigan ko'chatlar tayyorlanadi. Issiqxona va parniklarda fevral oyida ertangi pomidor, bulg'or qalampiri, baqlajon va boshqa sabzavot o'simliklarining ko'chatlarini yetishtirish uchun sabzavot urug'lari ekish davom etadi. Fevral oyida parniklarda ba'zi bir gul ko'chatlarini yetishtirish uchun: chinnigul, qo'qongul, sambittol, petuniya (gullari katta-katta bog' o'simligi), xushbo'y tamaki, siniya (qizil gulli xona o'simligi), ajdarog'iz (yirik gulli o'simlik) va boshqa gullarning urug'lari ekiladi. Parnik va issiqxonalarda ertangi rediska, bodring, ertangi karam va boshqa sabzavotlar o'stiriladi. Iliq kunlar bo'lganda bolalar bog'chasi hovlisida rediska urug'i sepiladi. Bunda bolalar ham qatnashadilar. Ana shu vaqtda ko'chalar, istirohat bog'larini obodonlashtirish ishlari boshlanadi, har turli daraxtlar: eman, chinor, qayrag'och, kashtan (qora qayinlar oilasiga mansub daraxt va shu daraxting yong'og'i), shumtol daraxtining barcha turlari, teraklarning barcha turlari, oq akatsiya, zarang, gledichiya, aylant, qora tol va boshqa daraxt ko'chatlari ekiladi. Ko'chalarni ko'kalamzorlashtirishda shu narsani esda tutish kerakki, hatto tez o'sadigan daraxt ko'chatlari ham kamida 5—6 yil o'tgandan keyin chiroyli manzara beradi, sekin o'sadigan daraxt ko'chatlari esa oradan 10—12 yil o'tgandan keyingina dekorativ manzara kasb etadi. Gullaydigan va dekorativ butalar ikkinchi yili va hatto o'tqazilgan birinchi yiliyoq ko'kalamzor ko'rinishini beradi. Mana shuning uchun ham birinchi yili zarang, shumtol singari tez o'sadigan daraxtlar va ko'chatlarni o'tqazish, keyingi yillarda esa, shar tusidagi va piramida sifat qayrag'och, shuningdek, sekin o'sadigan eman, kashtan singari daraxtlarning ko'chatlarini o'tqazish tavsiya qilinadi. Fevral oyida legistrum (jonli devor), buldonej, nastarin, shumtol (oq xushbo'y gulli daraxt), jasmin (xo'shbo'y oq gulli o'simlik) daraxtlarining qalamchalari o'tqazila boshlaydi. Agar bolalar bog'chalari hovlilarida tut daraxtlari bo'lsa, bu holda daraxt taglarida qishlagan tut zararkunandalariga qarshi kurash olib boriladi. Fevral oyida g'umbaklardan chiqqan to'q kulrangdagi ona qurtlar barglarga tirmashib chiqib, daraxt tanasidagi yoriq joylarga tuxum qo'yadilar. Kapalak qurti tut daraxtining po'stlog'i va barglarini yeydi. Tut daraxtlarining ommaviy ravishda ko'karishiga zarar yetkazuvchi hasharotlarni yo'qotish uchun har bir daraxtga 3—4 litrdan 5%li geksoxloran sepiladi. Agar havo issiq kelsa, fevral oyida ham ekin ekishga kirishish mumkin. Bunda donli ekinlar va yer ishlari uchun juda qimmatli bo'lgan o't o'simligi — bedani ekish mumkin. Beda ko'p yillik dukkakli o'simlikdir. Yaxshi parvarish qilinganda uni yiliga 4—5 marta o'rib olish mumkin. U mollarga to'yimli ozuqa sifatida beriladi. Bundan tashqari, beda ekilgan tuproqning tuzilishi o'zgaradi va yerning hosildorligi ortadi.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonda qish faslida qanday o'zgarishlar ro'y beradi?
2. O'simliklar hayotidagi o'zgarishlarni gapirib bering.
3. Qishda o'lkamizga qanday qushlar uchib keladi?

AMALIY MASHG'ULOT

1-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining nazariy asoslari va tabiat haqida tuchuncha.

Reja:

1. Tabiat haqida tuchuncha, tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining maqsadi
2. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining vazifalari
3. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining predmeti

4. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining umumiy xususiyatlar
5. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi.

Topshiriq; “Rotatsiya” metodi orqali yangi mavzu ustida ishlash; (Savol Inklyuziv ta’lim nima. Bu ta’lim turi haqida siz nimalar bilasiz?)

“Rotatsiya” metodi -bu metod mashg’ulot mavzuini har bir kichik guruh alohida-alohida muhokama qilib chiqishi, yozganlarini butun guruh jamoa bo‘lib tahlil qilib ko‘rishi uchun qo‘llaniladi va quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

-dars mavzusi bo‘yicha nomerlangan topshiriqlar plakatlarga yozilib doskaga osib qo‘yiladi;

-topshiriqlar soni uchta bo‘lsa, talabalar ham shuncha kichik guruhlar ajratiladi va guruhchalar nomerlanadi;

-kichik guruhlar o‘zlarining nomerlariga mos nomerdagi topshiriqni va uni bajarishda foydalaniladigan yozma ma’lumotlar paketini oladi;

-kichik guruhlar o‘zlariga taqdim etilgan materiallarni hamkorlikda o‘rganishib topshiriqqa javoblarini yozishadi;

-javoblar qaysi kichik guruhniki ekanligi ajralib turishi uchun ularga har xil rangdagi flamasterlardan foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, kichik guruhlar nomerlanib, ular o‘zlarining javoblarini shu nomer ostida yozishlari ham mumkin;

-javoblar yozilgan varaqlar doskadagi osig‘liq plakatlarga skochda yopishtirilib, o‘qituvchi ishtirokida muhokama qilinadi, umumlashtiriladi va to‘g‘ri javoblar daftarlarga yozib olinadi;

-to‘g‘ri va mukammal javoblar soniga qarab talabalar rag‘batlantiriladi va baholanadi.

TEST SAVOLLARI

1.Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish vazifalari nimalardan iborat.

A) aqliy, ahloqiy jismoniy ekologik tarbiya berish

B) jismoniy, estetik

C) mehnat, axloqiy

D) ma'naviy-axloqiy

2.Ekologiya so'zining tarifi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan.

A) tirik organizmlarning yashash sharoiti yoki tashqi muhit bilan o'zaro munosabati

B) organizmlarning yashash sharoiti

C) atmosferaning tozaligi

D) tashqi muhitning o'zaro munosabati

3.Tabiat bilan tanishtirish ish shakllari.

A) mashg'ulot, ekskursiya, sayr
sabzavot

B) barglar, urug'lar ildiz, meva,

C) belkurak, ketmon, xaskash

D) ekskursiya, sayr

4.Sayr va uning turlari.

A) maqsadli sayr maqsadsiz

B) xiyobonga, hayvonot bog'iga

C) g'allazorga, daraxtzorga

D) ertalabki, kechki sayr

5.Ekologiya tushunchasini fanga birinchi bo'lib kim tomondan kiritilgan.

A) Ernest Gekkel

B) Aristotel

C) Platon

D) Al-Xorazmiy

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fani nima uchun o'qitiladi?
2. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining maqsadi va vazifalari haqida tushuntiring?
3. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining asosiy tushunchalari qaysilar?

4. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi haqida gapiring?

2-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: O'zbekiston Respublikasining qaror va qonunlarida tabiatni muhofaza qilish ga doir masalalarni yoritilishi.

Reja:

1. O'zbekiston Respublikasida Ekologik ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasining maqsadi va vazifalari.

2. Maktabgacha ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish masalari mazmuni.

3. Umumiy o'rta ta'lim va O'rta maxsus, professional ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish masalalarining mohiyati.

4. Oliy ta'lim, Oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish muammosining mazmuni.

5. Kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish bosqichlarida va Maktabdan tashqari ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish ishlarining mazmuni.

Topshiriq; «Klaster» metodi - pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli bo'lib, u ta'lim olovchilarga ixtiyoriy muammo (mavzu) lar yuzasidan erkin, ochiq o'ylash va fikrlarni bimalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Mazkur metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. Klaster metodi aniq obektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Undan foydalanish inson miya faoliyatining ishlash tamoyili bilan bog'liq ravishda amalga oshadi. Ushbu metod muayyan mavzuning ta'lim olovchilar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga hizmat qiladi.

«Klaster» metodi puxta o'ylangan strategiya bo'lib, undan ta'lim oluvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida amalga oshiriladi. Klaster inglizcha so'z bo'lib (kluster) – bir butun holatda ma'lum mavzu bo'yicha erkin va ochiq fikrlashning notekis shaklini namoyon etadi. Klaster metodini amalga oshirishda yangi mavzuning asosiy tushunchasi aylanma shaklidagi chizma ichida yoziladi. Masalan yangi mavzu pedagogik qobiliyatlar bo'lsa talabalar u haqida ko'z oldiga kelgan fikrlarni yozish taklif etiladi. Bunda talabalar tomonidan yozilgan fikrlar umumlashtirib aytib beriladi. Bu fikrlarni doskada bo'r yoki plakatda flomasterlar bilan yozish mumkin. Klaster metodini amalga oshirishda yangi mavzuning asosiy tushunchasi aylanma shaklidagi chizma ichida yoziladi. Masalan yangi mavzu **“Badantarbiya”** bo'lsa talabalar u haqida ko'z oldiga kelgan fikrlarni yozish taklif etiladi. Talabalar yozilganlarni (o'qib) aytib beradilar. Doskada (boshqa rangli bo'r bilan) yoki plakatda boshqa rangli flomasterlar bilan aytilgan fikrlari yozib boriladi. Klaster metodi pedagogik, didaktik strategiyaning muayyan shakli sifatida ta'lim oluvchilarga muammo (mavzu) lar xususidagi ixtyoriy, erkin, ochiq o'ylash va fikrlarni bema'lol bayon etish imkoniyatini yaratadi. Mazkur metod turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalarni fikrlash, aniqlashda amalga oshiriladi. Ushbu jarayonlar ta'lim oluvchilar tomonidan chuqur hamda puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatining bir maromda bo'lishini ta'minlashga hizmat qiladi. Dars mashg'ulotlarida ushbu metod talabalar tomonidan bildirilayotgan g'oyalarning majmui tarzida nomoyon bo'ladi. Chunki, ushbu jarayonda har bir talaba tomonidan ilgari surilayotgan g'oyalarni uyg'unlashtirish hamda ular o'rtasidagi aloqalarni topa olish imkoniyatini yaratadi.

TEST SAVOLLARI

1. Eksperimentda ishlatiladigan ob'ektlarning tabiati bo'yicha quydagi turlarga bo'linadi.

A) -jonsiz narsalar bilan tajribalar.

B) -hayvonlar bilan tajribalar va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

C) -o'simliklar bilan tajribalar, hayvonlar bilan tajribalar va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

D) -jonli va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

2. Bolalar bilan o'tkaziladigan shaxsiy tajribalarda bolalar soni nechta bo'lishi ma'qul?

A) Bolalar soni (1-4 ta)

B) Bolalar soni (5 ta)

C) Bolalar soni (4 ta)

D) Bolalar soni (2-3)

3. Bolalar bilan o'tkaziladigan guruhli tajribalarda bolalar soni nechta bo'lishi ma'qul?

A) Guruhli (5-10 ta)

B) Guruhli (8-10 ta)

C) Guruhli (3-5 ta)

D) Guruhli (6-8 ta)

4. Bolalar bilan o'tkaziladigan kollektiv tajribaga to'g'ri berilgan javobni ko'rsating?

A) butun guruh bilan

B) butun jamoa bilan

C) butun muassasa bilan

D) ma'lum bir yosh guruhi bilan

5. Tuxumni suzishga o'rgating-tajribasi uchun kerak bo'ladigan maxsulotlarni to'g'ri tanlang?

A) xom tuxum , bir stakan suv , bir necha osh qoshiq tuz.

B) xom tuxum , bir necha osh qoshiq tuz.

C) bir qoshiq suv , bir necha osh qoshiq tuz va tuxum

D) tuxum , bir stakan suv , bir necha osh qoshiq sirka

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. O'zbekiston Respublikasida Ekologik ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasining maqsadi va vazifalari.

2. Maktabgacha ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish masalari mazmuni.

3. Umumiy o'rta ta'lim va O'rta maxsus, professional ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish masalalarining mohiyati.

4. Oliy ta'lim, Oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish muammosining mazmuni.

5. Kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish bosqichlarida va Maktabdan tashqari ta'lim tizimida ekologik ta'limni takomillashtirish ishlarining mazmuni.

3-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasi

Reja:

1. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasining umumiy tahlili
2. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasining mazmun va mohiyati
3. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasining tarkibiy tuzilishi
4. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasida MTT larida amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan vazifalar.

Topshiriq; "BBB" metodi bu-B-B-B sxemasi bo'yicha talabalar bilan mavzuni mustahkamlash uchun ijodiy ishlash metodidir. "BBB" metodida talabalar guruhlariga bo'linishadi. O'tilayotgan mavzu yoki tushuncha yuzasidan har bir guruh o'zaro hamkorlikda «Taxminan nimani bilamiz?» ustunini shu vaqtgacha mavzu yoki tushuncha yuzasidan nimani bilgan bo'lsa barchasini to'ldirishadi. Keyingi ustunlar

han xuddi shgunday ketma-ketlikda untun nomidan kelib chiqqan holda toi'ldirib chiqiladi.

"BBB" metodi		
Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
1.		
2.		
3.		
4.		

TEST SAVOLLARI

1.Tabiat burchagidagi o'simliklarga qo'yilgan talablar

- A) barcha javoblar to'g'ri
- B) o'simliklarni o'sish uchun issiqlik va yorug'lik yetarli bo'lishi
- C) tabiat burchagidagi o'simliklarni biologik xususiyatlariga qarab joylashtirish (namlik, yorug'lik)
- D) tabiat burchagidagi o'simliklarga xona sharoitida ekologik muhitda bimalol o'sa oladigan

2.Akvariumda yashovchi (baliqlar) qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan.

- A) teleskop, tovon baliq, guppi, sazan
- B) tovon baliq, sazan, qilich baliq
- C) tilla baliq, tovon baliq, guppi, qilich baliq, teleskop
- D) guppi, sazan

3.O'zbekistondagi eng muhim ekologik muammo.

- A) orol va orol bo'yi muammosi
- B) Chuchuk suv xavzasi
- C) Cho'llanish jarayonining ortib borishi
- D) havoda karbonat angidrid gazining ortishi.

4.Ekologiya so'zi fanga nechanchi yilda kiritilgan.

- A) 1966-yilda B) 1967-yilda
C) 1868-yilda D) 1982-yilda

5. Tabiat burchagida saqlanadigan hayvonlarga qo'yilgan talablar.

- A) barcha qatordagi javoblar to'g'ri.
- B) saqlanadigan hayvonlarni parvarish qilish bolalar qo'lidan keladigan, ovqat tanlamaydigan bo'lishi.
- C) saqlanadigan hayvonlar bolalar sog'lig'iga zara etkazmaydigan bolalarga estetik zavq beradigan
- D) saqlanadigan hayvonlar biologik tuzilishi jixatdan bog'cha sharoitiga mos kelishi

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasining umumiy tahlili haqida gapiring?
2. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasining mazmun va mohiyatini tushuntiring?
3. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasining tarkibiy tuzilishi qanay?
4. Uzluksiz ta'limda ekologik ta'lim konsepsiyasida MTT larida amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan vazifalarni izohlang?

4-Amaliy mashg'ulot

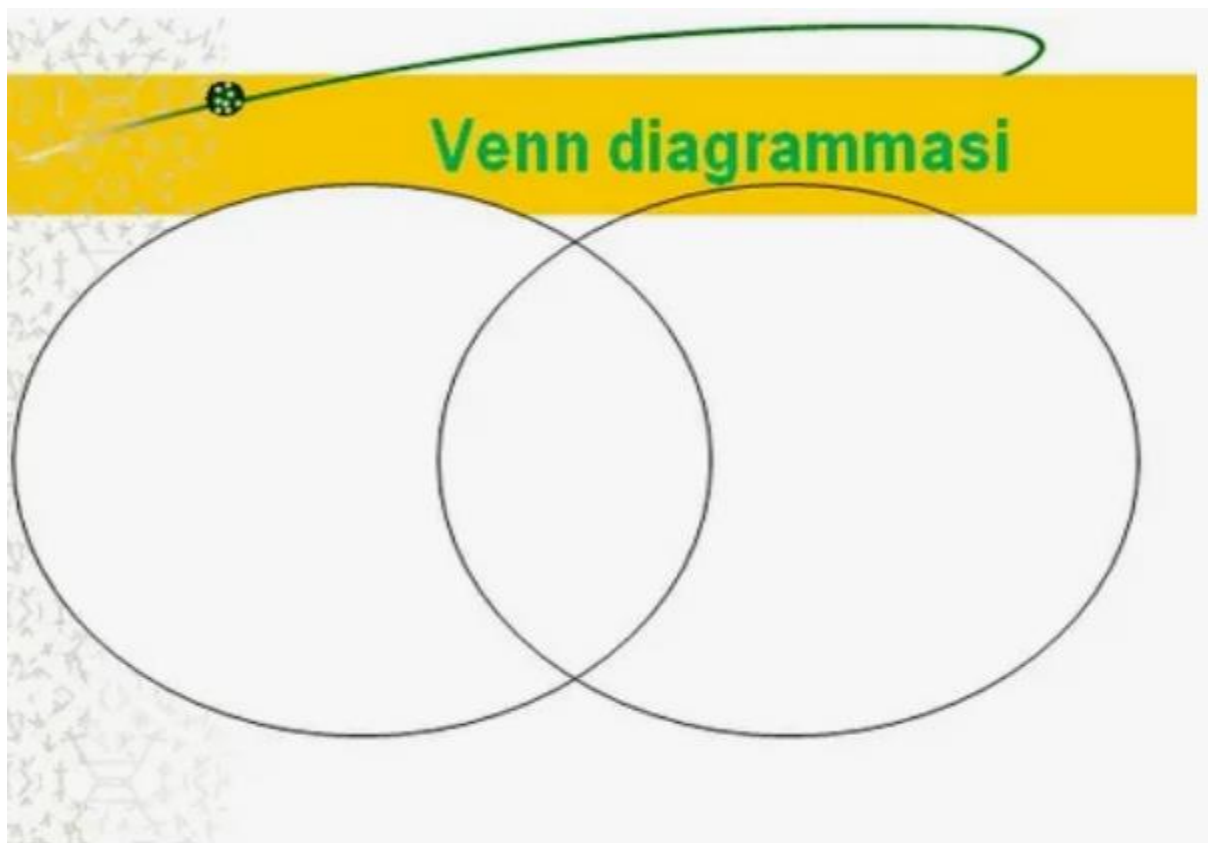
Mavzu: Qadimgi yozma yodgorliklarida tabiatni avaylab asrashga doir ta'limotlar

Reja:

1. Qadimgi yozma yodgorliklar va ularning mazmuni
2. Qadimgi yozma yodgorliklarni na'munalar
3. Qadimgi yozma yodgorliklarida tabiatni avaylab asrashga doir ta'limotlar

Topshiriq; Venn diagrammasi ko'pincha taqdimotlarda, ayniqsa maktablar va idoralarning ish faoliyatida ko'proq ko'rasiz. Ikki narsa yoki mavzu o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatadigan Venn diagrammalari bugungi kunda juda keng ommalashgan metodlardan biridir. Biroq, ba'zi odamlar Venn diagrammasi haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lishlari kerak va bu ularni tuzishda qiyinchiliklarga uchrab kelmoqda.

Venn diagrammasi eng ajoyib bo'lgan metodlar sirasiga kirishi bilan birga uning yaratuvchisi uchun juda qulaydir. Venn diagrammasini osongina va erkin chizishingiz mumkin bo'lgan bir nechta ilovalar mavjudligini bilasiz. Bu metod kelib chiqish va qo'llanilishi boshqa murakkab sohalarga taaluqli bo'lishiga qaramasdan ta'lim jarayonida ham muhim va yuqori qulayliklarga ega bo'lgan metoddir. Bu metod orqali mazmunan bir-biriga zid bo'lgan ikkita mavzu tanlanadi va bu mavzularning farqli va o'zhash tomonlarini ifodalash orqali bu metod ishga tushadi. Bu diagrammaning turli ko'rinishlari mavjud bo'lib uning eng keng tarqalgan ko'rinishi quydagi ko'rinishga ega.

TEST SAVOLLARI

1. Ekologiya faniga xissa qo'shgan O'rta Osiyo olimlari

- A) Al-Farg'oniy, Ibn-Sino, Al-Xorazmiy
- B) Beruniy, Ibn-Sino, Farobiy, Al-Xorazmiy
- C) Forobiy, Navoiy,
- D) Ibn-Sino, Al-Fag'oniy, Navoiy

2. Yer maydonchasiga tavsiya etilgan gullar

- A) lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar
- B) gladiolus, gulbier, qo'qongul
- C) astra, atirgul, piyongul, gvazdika
- D) romashqa, atirgul, gulbier, lola, astra

3. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning bir qancha vazifalari mavjud. Ular quyidagilar:

A) A, B, C javoblar to'g'ri -bolalarni o'z o'lkasini sevisga o'rgatish va tabiat bilan tanishtirish orqali bolalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish,

B) -bolalarda kuzatuvchanlikni rivojlantirish va o'zining , tengdoshlari va kattalarning mehnatini qadrlashga o'rgatish.

C) -tabiat orqali psixik jarayonlarni rivojlantirish (sezgilar, idrok, xotira, qayol, tasavvur, nutq, diqqat)ni va bolalarning qissiyotini irodasini rivojlantirish, tabiat in'om etgan nematlarni avaylab asrashga o'rgatish.

D) -bolalarni o'z o'lkasini sevisga o'rgatish va tabiat bilan tanishtirish orqali bolalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish,

4. Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini texnik vositalar bilan olib borganda bolalarda nechta ko'nikma shakllanadi.

A) 12

B) 10

C) 9

D) 4

5. Bolalar bilan o'tkaziladigan oddiy tajribalar asosan qobiliyatini oshiradi.

A) Izlanuvchanlik

B) Kuzatuvchanlik

C) Topqirlik

D) Ziyraklik

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Qadimgi yozma yodgorliklar va ularning mazmuni haqida gapiring?
2. Qadimgi yozma yodgorliklarni namunalari ayting?
3. Qadimgi yozma yodgorliklarida tabiatni avaylab asrashga doir ta'limotlarni izohlang?

5-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Hadislarda tabiatga oid bandlarni o'rganish va tahlil qilish.

Reja:

1. Hadislarning yaratilishi, mazmuni, yo'nalishlari
2. Hadis-u sharflar va uning mazmunida tabiat va uni asrash masalalarining kiritilishi
3. Hadislarda tabiatga oid bandlarni tahlil qilish.

Topshiriq; “Qor bo’ron” metodi mashg’ulotni o’zaro musobaqa ko’rinishida tashkil etilishini ta’minlaydigan qiziqarli metodlardan biridir. Metodni qo’llash jarayonida talabalar mavzu yuzasidan tezkor, asosli, to’g’ri fikrlay olishlari lozim.

Mazkur metodni qo’llash quyidagi tarzda kechadi:

- 1) talabalarga muhokama uchun tanlangan mavzu (masala) e’lon qilinadi;
- 2) talabalar “Qorbo’ron” metodining mohiyati va shartlari bilan tanishtiradilar;
- 3) talabalar ikki guruhga ajratiladilar;
- 4) o’qituvchi mavzu yuzasidan tuzilgan savollarni talabalarning e’tiborlariga hovola qiladi;
- 5) har ikki guruh talabalari berilgan savolga birinchi bo’lib, to’g’ri javob topishga harakat qilishlari lozim;
- 6) guruhlarning har bir to’g’ri javobi yumoloqlangan qor ko’rinishida ularning hisobiga yozuv taxtasiga yozib boradilar;
- 7) barcha savollar berib bo’lingach, guruhlar tomonidan to’plangan ballar umumlashtiriladi va g’olib jamoa (guruh) aniqlanadi.

TEST SAVOLLARI

1. Kichik guruh ichkintoylari 2-3 xil o’simlikni bilib olishlari va ularning asosiy qismlarini farqlay olib, nomlarini aytishlari lozim.

A) bargi, poyasi, guli

B) Bargi, novdasi, guli

C) Ildizi, guli, bargi

D) Novdasi, ildizi, poyasi

2. O'rta yosh guruhdagi bolalarda predmetlarning xususiyat va sifatlarini ko'ra olish malakasi hosil qilinadi.

- A) shaklining xilma-xilligi, rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar
- B) rangi, kattaligi, sathining xarakteri
- C) rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar
- D) shaklining xilma-xilligi, rangi, kattaligi.

3. Katta yosh guruhida bolalar tabiatni quydagicha o'rganadi. predmetlarni kuzatish, solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

A) predmetlarni kuzatish solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

B) turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

C) solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish

D) predmetlarni kuzatish, solishtirib ko'rish.

4. Tayyorlov guruhida bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy vazifasi ularda tabiat olamidagi muhim o'rgatiladi.

A) Bog'liqliklar

B) Uzviylik

C) Ketma-ketlik

D) Davomiylik

5. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda kichik guruh uchun quydagi poliz ekinlari tanlanadi.

A) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: sabzi, rediska, bodiring tavsiya etiladi.

B) urug‘lari xomligicha iste‘mol qilish mumkin bo‘lgan: sabzi, sholg‘om tavsiya etiladi.

C) urug‘lari xomligicha iste‘mol qilish mumkin bo‘lgan: sabzi, petrushka tavsiya etiladi.

D) urug‘lari xomligicha iste‘mol qilish mumkin bo‘lgan: rediska, kartoshka tavsiya etiladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Hadislarning yaratilishi, mazmuni, yo‘nalishlari
2. Hadis-u sharflar va uning mazmunida tabiat va uni asrash masalalarining kiritilishi
3. Hadislarda tabiatga oid bandlarni tahlil qilish.

6-Amaliy mashg‘ulot

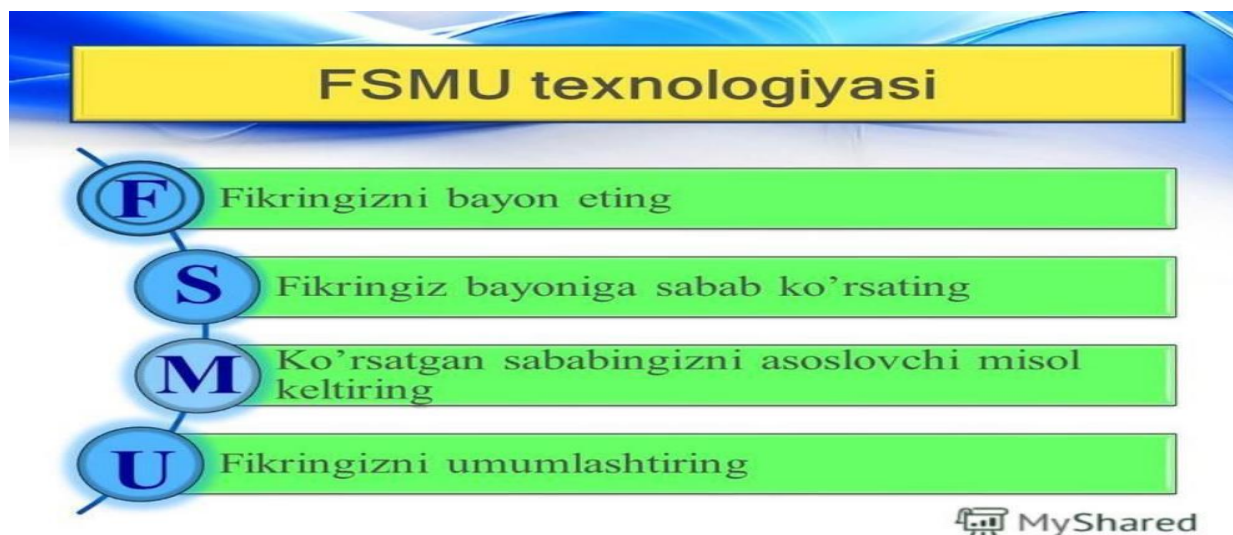
Mavzu: Adab durdonasi asarida hayvonot olamiga oid munosabat bandlarini o‘rganish.

Reja:

1. Adab durdonasi asari va uning mazmuni
2. Adab durdonasi asarining tarkibiy tuzilishi
3. Adab durdonasi asarida tabiatga oid munosabat bandlarini o‘rganish.
4. Adab durdonasi asarida hayvonot olamiga oid munosabat bandlarini o‘rganish.

Topshiriq; F.S.M.U. metodining tavsifi: Bu metod mashg‘ulotda o‘rganilayotgan mavzuning muhokamasi jarayonida unga doir masalalar bo‘yicha talabalar o‘z fikrlarini bayon qilishlari, shu fikrlarni asoslovchi sabablarni ko‘rsatishlari, ularni tasdiqlovchi misollarni keltirishlari va pirovardida umumlashtiruvchi xulosalar chiqarishlarini o‘rgatish va mashq qildirish metodidir. Bu metod talabalarni erkin fikrlashga, o‘z fikrini himoya qilishga va boshqalarga o‘z

fikrini o'tkazishga, ochiq holatda bahslashishga, bahs-munozara madaniyatini shakllantirishga, shu bilan bir qatorda, talabalar tomonidan o'quv jarayonida egallangan bilimlarni tahlil etishga va o'zlashtirish darajasini aniqlashga va baholashga o'rgatadi.

TEST SAVOLLARI

1. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda o'rta guruh uchun quydagi poliz ekinlari tanlanadi.

- A) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq rediska ekiladi
- B) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq karam ekiladi
- C) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq kartoshka ekiladi
- D) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq sabzi ekiladi

2. Dastur mazmunidan kelib chiqqan holda katta guruh uchun quydagi gullar tanlab ekiladi..

- A) lola, narstiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar
- B) kapalakgul, qo'qongul kabi gular

C) (chuchmoma), kapalakgul, qo‘qongul kabi gular

D) narstiss (chuchmoma), kapalakgul, qo‘qongul kabi gullar

3. Kichik guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

A) har bir bolaga 1k, m

B) har bir bolaga 0,5 k,m

C) har bir bolaga 0,75 k,m

D) har bir bolaga 1,5 k,m

4. O‘rta guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

A) har bir bolaga 1,5 k,m

B) har bir bolaga 0,5 k,m

C) har bir bolaga 0,75 k,m

D) har bir bolaga 1,5 k,m

5. Katta va tayyorlov guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

A) har bir bolaga 1,5-2 k,m

B) har bir bolaga 1,5-2 k,m

C) har bir bolaga 0,75 k,m

D) har bir bolaga 1,5 k,m

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Adab durdonasi asari va uning mazmuni haqia gapiring?
2. Adab durdonasi asarining tarkibiy tuzilishi haqia tushuntiring?
3. Adab durdonasi asarida tabiatga oid munosabat bandlarini tahlil qiling?
4. Adab durdonasi asarida hayvonot olamiga oid munosabat bandlarini tahlil qiling?

7-Amaliy mashg‘ulot

Mavzu: “Avesto”da tabiatni asrash haqida fikr va mulohazalar.

Reja:

1. Nodir qo‘lyozma “Avesto” ning mazmuni

2. Nodir qo'lyozma "Avesto" ning mohiyati
3. Nodir qo'lyozma "Avesto" mazmunida ekologiya va ekologik madaniyat masalalarining mohiyati

Topshiriq; "Loyiha" metodi mavzuni o'rganishga xizmat qilishi, nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etishi, ta'lim oluvchilar tomonidan mustaqil rejalashtirish, tashkillashtirish va amalga oshirish imkoniyatini yarata oladigan bo'lishi kerak. O'qituvchi-pedagog "Loyiha" metodini qo'llashi uchun topshiriqlarni ishlab chiqishi, loyiha ishini dars rejasiga kiritishi, topshiriqni ta'lim oluvchilarning imkoniyatlariga moslashtirib, ularni loyiha ishi bilan tanishtirishi, loyihalash jarayonini kuzatib turishi va topshiriqni mustaqil bajara olishlarini ta'minlanishi lozim.

"Loyiha" metodini amalga oshirishning uch xil shakli mavjud:

- yakka tartibdagi ish;
- kichik guruhlarda ishlash;
- jamoviy ish;

O'qituvchilar tomonidan tashkil etiladigan interfaol mashg'ulotlarda talabalarning faol ishtirokini jadallashtirish talab etiladi. Har bir o'qitish faol metodi o'z xususiyatlari, afzalliklari va kamchiliklariga ega. Ularni guruhli ish doirasida qo'llash maxsus bilimlar va ko'nikmalarni, aniq kommunikativ ko'nikmalarni talab etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarda bilim va ko'nikmaning shakllanishi uchun o'qituvchining pedagogik mahorati, tanlagan ta'lim metodlar va shakllari, mashg'ulotlarni didaktik qonunlarga asoslangan holda tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonining maqbul darajada tashkil etilishi, mashg'ulotlarda interfaol metodlarning qo'llanilishi kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllanishiga aniq optimal yo'llarini belgilashda xizmat qiladi.

TEST SAVOLLARI

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida gul o'simliklarining eng ko'p tarqalgan shakli qaysilar?

- A) klumba, rabatka va gazonlardir.
- B) klumba, rabatka va narsissdir.
- C) klumba, rabatlardir.
- D) rabatka va gazonlardir.

2. Klumbaga xos xususiyatni to'g'ri ko'rsating?

- A) erta bahordan to kech kuzgacha gul ochib turadi
- B) erta bahordan to kech kuzgacha ildiz yoyadi.
- C) erta bahordan to kech kuzgacha uyquda bo'ladi
- D) erta bahordan to kech kuzgacha gul tukadi.

3. Ochiq yerda yashash davomiyligiga ko'ra manzarali o'simliklar quydagicha bo'linadi.

- A) ko'p yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bo'linadi.
- B) ko'p yillik va 1 yilliklarga bo'linadi.
- C) butalar va daraxtlar
- D) uzoq yillik va bir yillik

4. Tabiat burchagida yashovchilar ko'p mehnat talab qilmasligi, ovqat tanlamasligi va bolalar yoshiga mos o'simlik va hayvonlar qanday nom bilan ataladi?

- A) "Beor"
- B) "zararsiz"
- C) "Beozor"
- D) "Nozik"

5. Xona o'simliklari to'g'ri ko'rsatilgan javobni tanlang?

- A) (krinum, uzumbar gunafsha) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi
- B) (qo'qongul, kaktus) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi
- C) (binafsha, kaktus) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi
- D) (chiroqgul, kaktus) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Nodir qo'lyozma "Avesto" ning mazmuni haqida tushuntiring?
2. Nodir qo'lyozma "Avesto" ning mohiyatini izohlang?
3. Nodir qo'lyozma "Avesto" mazmunida ekologiya va ekologik madaniyat masalalarining mohiyati haqida gapiring?

8-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Sharq olimlarining tabiat uning inson xayotidagi o'rni haqidagi qarashlari.

Reja:

1. Muahmmad Muso Al-Xorazmiy va Abu Nasr Farobiy asarlarida tabiatning inson rivojlanishidagi ahamiyati haqidagi qarashlari.
2. Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino asarlarida tabiatning inson rivojlanishidagi ahamiyati haqidagi qarashlari.
3. Ahmad al-Farg'oniy, Bobur va Mirzo Ulug'bek asarlarida tabiatning inson rivojlanishidagi ahamiyati haqidagi qarashlari.

Topshiriq; "SINKVEYN" metodi—bu metod ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida va turlarida foydalanish uchun mo'ljallangan metodlar sirasiga kiradi va uning olib borilish jarayoni ta'lim oluvchilarga ijobiy kayfiyat beradi. Bu metod besh qatordan iborat bo'lib, unda bir tushuncha haqida axborot beriladi. Birinchi qatorda mavzu (kalit so'z) beriladi, ikkinchi qatorda unga bir yoki ikkita aniqlovchi tanlanadi. Uchinchi qatorda unga harakat-holat (fe'l) bilan to'ldiriladi. To'rtinchi qatorda so'z har

xil usul bilan yoyiq gapga aylantiriladi. Beshinchi qatorda kalit soʻzning maʼnodoshi (sinonimi) keltiriladi. Bu metod mavzuni mustahkamlashdan tashqari dars jarayonidagi toliqishlar va bir xilliklarning oldini ham olishga yordam beradi

TEST SAVOLLARI

1. Kichik guruxda tavsiya etilgan baliqlar?

A) Tilla baliq	B) Guppi,sazan
C) Skalyariy,sazan	D) Meʼyasits,guppy

2. Oʻrta guruxda tavsiya etilgan hayvonlar?

A) Tipratikan, olmaxon, toshbaqa	B) Toshbaqa,qurbaqa,olmaxon
C) Qurbaqa,toshbaqa,quyon	D) Quyon,olmaxon,oʻrdak

3. Katta guruxda tavsiya etilgan qushlar?

A) Taram-taram,toʻtiqush.	B) Laylak, oʻrdak
C) Tovuq, joʻjalar	D) Toʻtiqush, tovuq

4. Piyozdani koʻpayadigan oʻsimliklarni tanlang?

A) Yuqoridagi barcha javoblar toʻgʻri	B) krinum
C) gemantus va zefirantes	D) Amarallis

5. Yer ustidan deyarli toʻliq shakllangan yosh oʻsimliklar shaklidagi hosil qiluvchi oʻsimliklar juda oson koʻpayadi-bu koʻpaytirish usuli nima deyiladi.

A) Bachkilaridan koʻpaytirish	B) piyozidan koʻpaytirish
C) Ildizpoyadan koʻpaytirish.	D) qalamchasidan koʻpayish

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Muahmmad Muso Al-Xorazmiy va Abu Nasr Farobiy asarlarida tabiatning inson rivojlanishidagi ahamiyati haqidagi qarashlari haqia gapiring?
2. Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino asarlarida tabiatning inson rivojlanishidagi ahamiyati haqidagi qarashlarini izohlang?
3. Ahmad al-Farg'oniy, Bobur va Mirzo Ulug'bek asarlarida tabiatning inson rivojlanishidagi ahamiyati haqidagi qarashlarini tushuntiring?

9-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: G`arb olimlarining tabiat fanining rivojlanishi va uning taraqqiyotidagi ahamiyati haqidagi ilmiy mulohazalari

Reja:

1. Rivojlangan avlatlar tajribasida ekologik tarbiya va ekologik madaniyatni rivojlantirish usullari.
- 2.Y. A. Komenskey va J. J. Russo fikrlarida va asarlarida yosh avlodga ekologik tarbiya berish mezonlari.
3. I.G. Pestaloststi va F. Frebel fikrlarida va asarlarida yosh avlodga ekologik tarbiya berish masalalari.
4. M. Montessori, V. F. Odoyevskiy va K. D. Ushinskiy fikrlarida va asarlarida yosh avlodga ekologik tarbiya berish.
5. A. S. Simonovich va Y. I. Tixiyeva fikrlarida va asarlarida yosh avlodga ekologik tarbiya berish.

Topshiriq; “Zinama zina” metodi-bu ta'lim jarayonining eng ommaviy metodlaridan biri bo'lib bu metod asosida darslar qiziqarli va samarali tashkil qilinadi. Bu metodda har bir zinaga chiqish uchun turli ta'limiy didaktik zinalarni bosib o'tishlari kerak bo'ladi. O'qituvchi darsning har bir bosqichida eng yuqori zinaga

yetaklovchi ta'limiy usullardan birini galma- gal qo'llaydi va g'olib bo'lgan talabalarni ballar bilan baholab boradi. Bu metod orqali guruhlarda va individual ishlashga erishiladi. Dars oxirigacha har bir talaba ishtiroki uchun ball to'playdi. Dars oxirida to'plagan ballari asosida har bir talaba baholanadi.

Bu metodni darsning o'tilgan mavzuni mustahkamlash qismida foydalanadi yaxshi nateja beradi. Bu usulda har bir guruh vakili o'z muvaffaqiyati uchun o'zi kurashadi. Bu orqali esa sog'lom raqobat muhiti shakllanadi. Berilgan savolarga javob bergan talabaga 1 ball beriladi va u 1- zina yuqoriga chiqiladi.

TEST SAVOLLARI

1. Ildizpoyadan ko'payadigan o'simliklar qaysilar?

A) barcha javoblar to'g'ri

B) sansevyera

C) siperus

D) Aspidistra

42. *Nogoxvostki-nima?*

A) oq rangdagi mayda hasharot
qo'ng'iz

B) qora rangdagi mayda

C) yashil ko'z ilg'amas hashorat

D) zararkunanda hashorat

2. *Subtropik o'simliklarga qishda juda kam necha kunda, namligini e'tiborda tutib suv quyiladi?*

A) 1haftada

B) 4-5 kunda

C) 3-4 kunda

D) 5 kunda

3. *Quyon uchun tayyorlangan uyaga nima tushaladi.*

A) margonsofkali qipiq

B) namlangan qipiq

C) namlangan yung

D) margonsofkali yung

4. Quyonga kuniga marta ovqat beriladi.

A) 3 marta

B) 4 marta

C) 2 marta

D) 5 marta

5. Yer ustidan deyarli to'liq shakllangan yosh o'simliklar shaklidagi hosil qiluvchi o'simliklar juda oson ko'payadi-bu ko'paytirish usuli nima deyiladi.

A) Bachkilaridan ko'paytirish

B) piyozidan ko'paytirish

C) Ildizpoyadan ko'paytirish.
ko'payish

D) qalamchasidan

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Rivojlangan avlatlar tajribasida ekologik tarbiya va ekologik madaniyatni rivojlantirish usullarini sanang?
2. Y. A. Komenskey va J. J. Russo fikrlarida va asarlarida yosh avlodga ekologik tarbiya berish mezonlarini tushuntiring?
3. I.G. Pestaloststi va F. Frebel fikrlarida va asarlarida yosh avlodga ekologik tarbiya berish masalalari haqida gapiring?

11-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Pedagog psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini o'rganish.

Reja:

1. Pedagoglarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini o'rganish.
2. Psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini o'rganish.

3. Pedagog-psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini o'rganish.

Topshiriq: “Charxpalak” interfaol metodi

“Charxpalak” interfaol metodi- bu metod ta'lim jarayonida uzoq yillardan buyon foydalanib kelinayotgan metodlardan biri bo'lib bunda ta'lim oluvchilar guruhlariga bo'linadi, ularga topshiriqlar yozilgan varaqa tarqatiladi. Bu metod orqali ta'lim oluvchilarni o'tilgan mavzularni yodga olishga, mantiqan fikrlab, berilgan savollarga mustaqil ravishda to'g'ri javob berishga va o'zini-o'zi baholashga o'rgatib borish hamda qisqa vaqt ichida ta'lim beruvchi tomonidan barcha ta'lim oluvchilarni egallagan bilimlarini baholashga erishish mumkin. Bu metodni qo'llash jarayonida ta'lim oluvchilar o'z fikrlarini mustaqil bayon etishga, guruh bo'lib ishashga, boshqalar fikrini hurmat qilishga o'rganadi.

“Charxpalak” interfaol usulida amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish natejasida darslarini qiziqarli bo'lishiga erishishimiz mumkin. Bu metodning asosiy sharti savollar, javoblar va ma'lumotlar yozilgan varaqalar talabalarga xuddi charxpalak kabi ularning orasida aynalishi ularni fikrlashga va tinimsiz harakat qilishga undashi kerak.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Pedagoglarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini tahlil qiling?

2. Psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini tahlil qiling?

3. Pedagog-psixologlarning bolalarni tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati haqidagi fikrlarini tahlil qiling?

12-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiatshunoslik ishlarini tashkil etish.

Reja:

1. Rejalashtirish - ta'lim jarayonining natejadorligini ta'minlovchi omil sifatida.
2. Maktabgacha ta'limda ta'limiy faoliyatni rejalashtirish turlari.
3. Maktabgacha ta'limda guruhlar kesimida tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish.

«NILUFAR GULI» **metodi** – o'zlashtirilgan mavzu mustahkamlab olish uchun mo'ljallangan qiziqarli va yuqori emotsiyaga mos bo'lgan metodlardan biridir. O'zida nilufar guli qiyofasini mujassam etadi va uning asosini 9 ta katta kvadratlar tashkil etib, ularning har biri o'z navbatida to'qqizta kichik kvadratdan qatnashadi. Asosan bu metod orqali ta'lim oluvchilarda tizimli, ijodiy, tahliliy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

«Nilufar guli» sxemasini tuzish bo'yicha o'quv topshirig'iga yo'riqnoma

O'quv topshiriqda ko'rsatilgan muammoni hal etish vositalarini topish uchun:

1) O'zida nilufar guli qiyofasini mujassam etgan sxemani chizing. Uning asosiga 9 ta katta kvadrat hosil qiling va, ularning har biriga o'z navbatida to'qqizta kichik kvadratlarni yarating;

	B			Z			C	
			B	Z	C			
	D		D	A	F		F	
			G	H	Y			
	G			H			Y	

2) asosiy muammoni markaziy kvadratning ichiga yozing. Uni hal etish g'oyalarini markaziy kvadrat atrofida joylashgan qolgan sakkizta kvadratlarga yozing;

3) sakkizta g`oyani markaziy kvadrat atrofida joylashgan sakkizta katta kvadrat markaziga o`tkazing, boshqacha qilib aytganda, nilufar gulidan uning gul bargiga o`tkazing. Shunday qilib, ular har biri, o`z navbatida, yana o`zidan keying gul barglarni hosil qiladi.

“NILUFAR GULI” metodi orqali ta’lim oluvchilar savolning asosi qayerda savolning yechimi va uning natejalar haqida mazmunan fikr yuritish va uning mohiyatiga to’g’ri yondasha olish qobiliyatlariga ega bo’lib boradi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Rejalashtirish - ta’lim jarayonining natejadorligini ta’minlovchi omil sifatida ekanligini izohlang?
2. Maktabgacha ta’limda ta’limiy faoliyatni rejalashtirish turlarini sanang?
3. Maktabgacha ta’limda guruhlar kesimida tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirishni tashkil etishni gapiring?

12-Amaliy mashg’ulot

Mavzu: Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tabiatshunoslik ishlarini tashkil etish.

Reja:

1. Tabiat bilan tanishtirish ishlarini tashkil etish shakllari va ularning asosiy turlari.
2. Mashg’ulot- bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy omili sifatida.
3. Ko’ngil ochar tadbirlar va ularning bolalarni tabiat bilan tanishtirishdagi ahamiyati.
4. Tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlar maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi vosita sifatida

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi-bu metod ta’lim jarayonida keng qo’llaniladigan metodlardan biri bo’lib bu metodning maqsadi murakkab, ko’p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o’rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo’yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Bu metod interfaol metodlar tarkibiga mansub bo’lib tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda ta’lim ovchilarning mustaqil g’oyalari, fikrlarini yozma va og’zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma’ruza mashg’ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg’ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida o’rganilgan mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodini amalga oshirish tartibi:

- pedagog ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;
- dars maqsadi, shartlari va tartibi bilan talabalarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo’lgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallarni tarqatadi;
- har bir guruh o’ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o’z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo’yicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;
- navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o’z taqdimotlarini o’tkazadilar. Shundan so’ng, pedagog tomonidan tahlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan to’ldiriladi va mavzu yakunlanadi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Tabiat bilan tanishtirish ishlarini tashkil etish shakllari va ularning asosiy turlari haqida gapiring?

2. Mashg'ulot- bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy omili ekanligi haqida o'z fikringizni bildiring?

3. Ko'ngil ochar tadbirlar va ularning bolalarni tabiat bilan tanishtirishdagi ahamiyati haqida tushutiring?

4. Tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlar maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi vosita va ularning mazmuni?

14-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Tabiat bilan tanishtirish dasturining mohiyati.

Reja:

1. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan "Davlat talablari" va uning mazmun mohiyati

2. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan "Davlat talablari" asosidagi yosh davrlari va ularning mazmuni

3. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan "Davlat talablari"ga muvofiq bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan talablar mazmuni

"SWOT-tahlil" metodi

"SWOT-tahlil" metod- mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarini topish, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholash, mustaqil va tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladigan metodlardan biridir.

S – (strength)	• kuchli tomonlari
W – (weakness)	• zaif, kuchsiz tomonlari
O – (opportunity)	• imkoniyatlari
T – (threat)	• to'siqlari

Bu metotdan foydalanish haqida 1963-yilda Garvard universitetining professori Andryus tomonidan biznes siyosati muammolariga bag`ishlangan xalqaro konferensiyada birinchi marta taklif etilgan. Dastlab bu metod mavjud vaziyat haqidagi bilimlarni tizimlashtirish maqsadida qo`llangan. U o`rganilayotgan ob`ekt, vaziyat yoki jarayonning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, ob`ektzni o`rab turgan tashqi muhit bilan bog`liq xavf xatarlarni aniqlashni o`z oldiga maqsad qilib qo`ygan. Bu metodni ta`lim jarayonida qo`llash o`quvchilarda tahlil qilish va xulosa chiqarish ko`nikma va malakalarini shakllantirish va kengaytirishga xizmat qiladi.

“SWOT-tahlil” metodni qo`llashga qo`yiladigan talablar - SWOT –universal tahlil metodini ta`lim jarayonida qo`llash uchun ta`lim beruvchilar ham, ta`lim oluvchilar ham ma`lum bir tayyorgarlikdan o`tgan bo`lishi, ya`ni bu metodning maqsadi, qo`llanilish holatlari haqida to`liq tasavvurga ega bo`lishi lozim. Bunda o`rganilayotgan ob`ekt yoki masalaga taalluqli bo`lgan ichki va tashqi faktorlarni ajratish, ijobiy va salbiy omillarni ajrata olish malakalari shakllangan bo`lishi talab etiladi. Shuningdek, tahlilini o`tkazish jarayonida ijtimoiy, siyosiy, madaniy muhitdagi o`zgarishlarni hisobga olish ham muhim sanaladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo`yiladigan “Davlat talablari” va uning mazmun mohiyati haqida gapiring?

2. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan "Davlat talablari" asosidagi yosh davrlari va ularning mazmunini izohlang?

3. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan "Davlat talablari"ga muvofiq bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan talablarni sanang?

15-Amaliy mashg'ulot

Mavzu: Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish metod vositalarni tanlashga qo'yiladigan talablar.

Reja:

1. Ta'lim metodlari tushunchasi va uning mazmuni.
2. Ta'lim metodlarining tarkibiy klasfikatsiyasi va ahamiyati.
3. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanini o'qitishda ta'lim metodlarining o'rni.
4. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda ko'rgazmali, og'zaki hamda amaliy metodlardan foydalanish.

"Tuchunchalar tahlili" metodi

"Tuchunchalar tahlili" metodi-bu metodning mohiyati o'zlashtirilgan mavzularini qayta yodga olish, biron - bir mavzu bo'yicha pedagog-o'qituvchi, tomonidan berilgan tuchunchalarga mustaqil ravishda o'z izohlarini berish, shu orqali o'z bilimlarini tekshirib olish va baholashga imkoniyat yaratishga yo'naltirilgan metoddir.

"Tuchunchalar tahlili" metodining maqsadi amaliy mashg'ulotda o'tilgan mavzuni egallaganlik va mavzu bo'yicha tayanch tuchunchalarni o'zlashtirib olinganlik darajalarini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o'zlarining bilim darajalarini baholay olish, yakka va guruhlarda ishlay olish,

safdoslarining fikriga hurmat bilan qarash, shuningdek o'z bilimlarini bir tizimga keltira olishga o'rgatishdan iborat.

“Tuchunchalar tahlili” metodning qo'llanishi:

-o'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida (dars boshlanishi yoki dars oxirida, yoki o'quv predmetining biron bir bo'limi tugallanganda);

- mashg'ulot jarayonida yoki mashg'ulotning bir qismida yakka, kichik guruh hamda jamoa shaklida tashkil etish mumkin. Ushbu uslubdan uyga vazifa berishda ham foydalansa bo'ladi.

-o'tilgan mavzuni o'zlashtirilganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash yoki oraliq va yakuniy nazorat o'tkazish uchun, shuningdek, yangi mavzuni boshlashdan oldin ta'lim oluvchilarning-bilimlarini tekshirib olish uchun mo'ljallangan.

“Tuchunchalar tahlili” metodining o'tkazish tartibi:

- ta'lim oluvchilarni guruhlariga ajratadi;

- ta'lim oluvchilar mashg'ulotni o'tkazishga qo'yilgan talab qoidalar bilan tanishtiriladi;

- tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.

- ta'lim oluvchilar yakka tartibda o'tilgan mavzu yoki yangi mavzu bo'yicha tarqatma materialda berilgan tuchunchalar bilan tanishadilar;

- ta'lim oluvchilar tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan tuchunchalar yoniga egallagan (yoki o'zlarining) bilimlari asosida (berilgan tuchunchalarni qanday tuchungan bo'lsalar shunday) izoh yozadilar (yakka tartibda);

- pedagog tarqatma materialda mavzu bo'yicha berilgan tuchunchalarni o'qiydi va jamoa bilan birgalikda har bir tuchunchaga to'g'ri izohni belgilaydi yoki ekranda har bir tuchunchaning izohi berilgan slayd orqali tanishtiriladi;

- har bir tinglovchi to'g'ri javob bilan belgilangan javoblarning farqlarini aniqlaydilar, kerakli tuchunchaga ega bo'ladilar, o'z-o'zlarini tekshiradilar, baholaydilar, shuningdek bilimlarini yana bir bor mustahkamlaydilar.

“Tuchunchalar tahlili” metodidan bir darsning o'zida dars boshlanishida o'tgan mavzuni takrorlash, mustahkamlash yoki yangi mavzu bo'yicha o'quvchilarning dastlabki bilimlari, qanday tuchunchalarni egallaganliklari va shu darsning oxirida bugungi mavzudan nimalarni bilib olganliklarini aniqlash uchun ham foydalanish mumkin

Tuchunchalar	mazmuni

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Ta'lim metodlari tushunchasi va uning mazmuni nima?
2. Ta'lim metodlarining tarkibiy klasfikatsiyasi va ahamiyatini izohlang?
3. Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanini o'qitishda ta'lim metodlarining o'rni haqida gapiring?

1-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Tabiat bilan tanishtirishning amaliy metodi va tabiatshunoslikka oid o'yin turlari.

Reja:

1. O'yin-maktabgaha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy vositasi sifatida
2. Tabiatshunoslikka oid o'yin turlari va ularning mazmuni
3. Tabiatshunoslikka oid amaliy metodlar va ularning mazmuni

“Akademik munozara” metodi-bu metod Oliy ta'lim tizimida qo'llanilishi mumkin bo'lgan va unda ta'lim oluvchilar tomonidan har doim ijobiy ba'holanadigan metodlardan biridir. Bu metoddan biror mavzu bo'yicha ta'lim oluvchilar bilan o'zaro bahs, fikr almashinuv tarzida o'tkaziladigan o'qitish metodidir. Har qanday mavzu va muammolar mavjud bilimlar va tajribalar asosida muhokama qilinishi nazarda tutilgan holda ushbu metod qo'llaniladi. ***“Akademik munozara”*** metodini tashkil etishda eng avvallo ta'lim oluvchilarni ta'lim beruvchi noodatiy tarzda teng ikkiga bo'lib olishi va uni boshqarish borishi bo'lib olishi va uni boshqarib borishi yoki boshqarib borish vazifasini ta'lim oluvchilarning biriga topshirishi mumkin. Bu metodni erkin holatda olib borish va har bir ta'lim oluvchini munozaraga jalb etishga harakat qilish lozim. Ushbu metod olib borilayotganda ta'lim oluvchilar orasida paydo bo'ladigan nizolarni darhol bartaraf etishga harakat qilishi kerak.

“Akademik-munozara” metodini o'tkazishda quydagi qoidalarga qat'iy amal qilish lozim.

- barcha ta'lim oluvchilar ishtirok etishi uchun imkoniyat yaratish;
- “o'ng qo'l” qoidasi (qo'lini ko'tarib, ruhsat olgandan so'ng so'zlash)ga rioya qilish;
- fikr-g'oyalarni tinglash madaniyati;

-bildirilgan fikr-g'oyalarning takrorlanmasligi;

-bir-birlariga o'zaro hurmat.

“Akademik-munozara” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Ta'lim beruvchi munozara mavzusini tanlaydi va shunga doir savollar ishlab chiqadi.

2. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarga muammo bo'yicha savol beradi va ularni munozaraga taklif etadi.

3. Ta'lim beruvchi berilgan savolga bildirilgan fikrlarni, ya'ni turli g'oyalarni yozib boradi yoki bu vaziyatni bajarish uchun birorta Talabani mas'ul etib tayinlaydi. Bu bosqichda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarga o'z fikrlarini erkin bildirishlariga sharoit yaratib beradi.

4. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilar bilan birgalikda bildirilgan fikr va g'oyalarni guruhlariga ajratadi, umimlashtiradi va tahlil qiladi.

5. Tahlil natijasida qo'yilgan muammoning eng maqbul echimi tanlanadi.

“Akademik-munozara” metodining afzalliklari:

- ta'lim oluvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi;

- ta'lim oluvchilar o'z fikrining to'g'riligini isbotlashga harakat qilishiga imkoniyat yaratiladi;

- ta'lim oluvchilarda tinglash va tahlil qilish qobiliyatining rivojlanishiga yordam beradi.

“Akademik-munozara” metodining kamchiliklari:

- ta'lim beruvchidan yuksak boshqarish mahoratini talab etadi;

- ta'lim oluvchilar orasida o'zaro tortishuvlarning paydo bo'lishi;

- ta'lim oluvchilarning o'rtasidagi o'zaro hurmatning buzilishi

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. O'yin-maktabgaha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy vositasi sifatida kanligini izohlang?
2. Tabiatshunoslikka oid o'yin turlari va ularning mazmunini gapiring?
3. Tabiatshunoslikka oid amaliy metodlar va ularning mazmunini tushuntiring?

2-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Oddiy tajribalar, ularning mazmuni, bolalarda izlanuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirish.

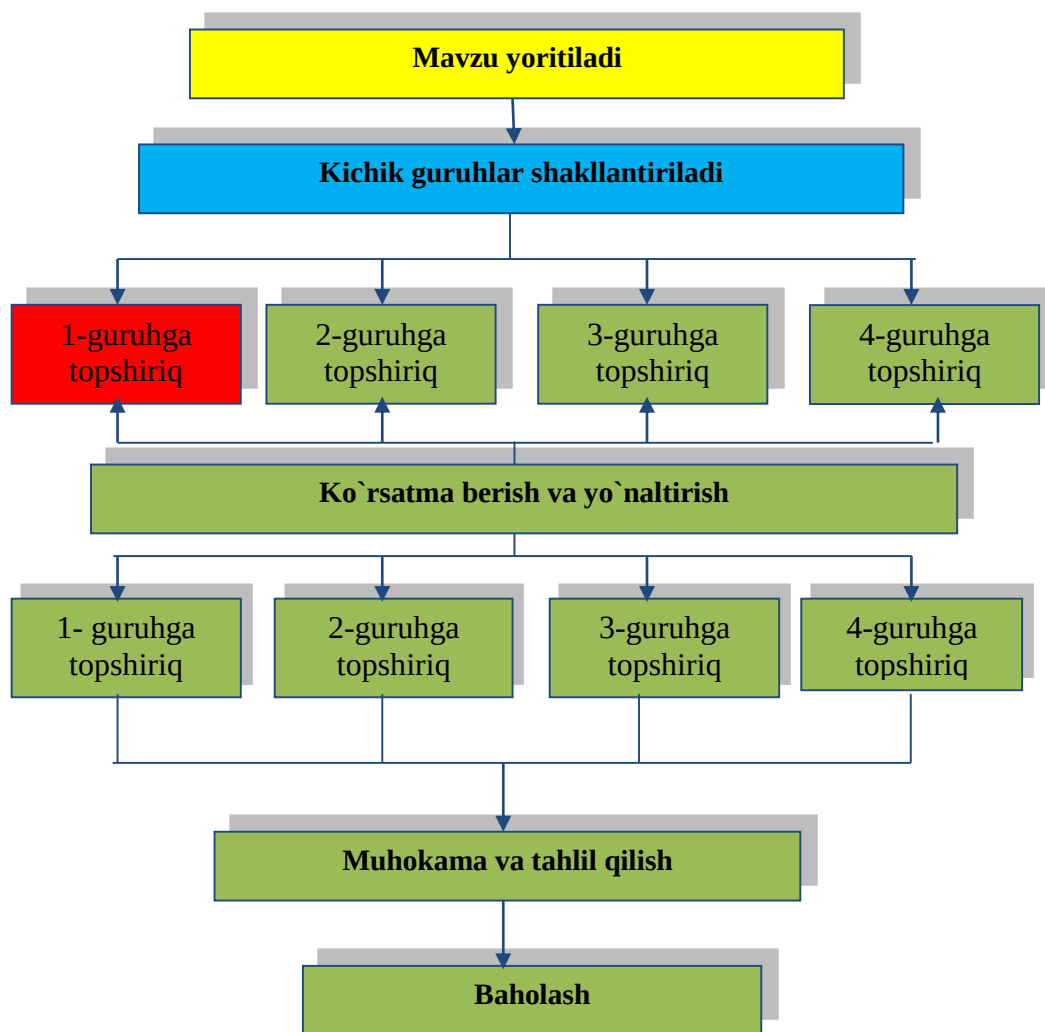
Reja:

1. Tajriba tushunchasining mazmuni va uning asosiy turlari.
2. Tabiiy tajribalarning asosiy xususiyatlari va o'tkazilish shartlari.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishdan oddiy tajribalardan foydalanish samaradorligi.
4. Maktabgacha ta'lim tashkilotida o'tkaziladigan oddiy tajribalardan na'munalar.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi

Ta'lim oluvchilarni faollashtirish maqsadida ularni kichik guruhlariga ajratgan holda o'quv materialini o'rganish yoki berilgan topshiriqni bajarishga qaratilgan darsdagi ijodiy ish jarayoni bo'lib, ushbu metod qo'llanilganda ta'lim oluvchi kichik guruhlarda ishlab, darsda faol ishtirok etish huquqiga, boshlovchi rolida bo'lishga, bir-biridan o'rganishga va turli nuqtai-nazarlarni qadrlash imkoniga ega bo'ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodi qo'llanilganda ta'lim beruvchi boshqa interfaol metodlarga qaraganda vaqtni tejash imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki ta'lim beruvchi bir vaqtning o'zida barcha ta'lim oluvchilarni mavzuga jalb eta oladi va baholay oladi. Quyida “Kichik guruhlarda ishlash” metodining tuzilmasi keltirilgan.

Kichik guruhlarda ishlash metodining tuzilmasi

Kichik guruhlarda ishlash metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Faoliyat yo`nalishi aniqlanadi. Mavzu bo`yicha bir-biriga bog`liq bo`lgan masalalar belgilanadi.
2. Kichik guruhlar belgilanadi. Ta`lim oluvchilar guruhlariga 3-6 kishidan bo`linishlari mumkin.
3. Kichik guruhlar topshiriqni bajarishga kirishadilar.
4. Ta`lim beruvchi tomonidan aniq ko`rsatmalar beriladi va yo`naltirib turiladi.
5. Kichik guruhlar taqdimot qiladilar.
6. Bajarilgan topshiriqlar muhokama va tahlil qilinadi.
7. Kichik guruhlar ba`holanadi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining afzalligi:

- o`qitish mazmunining yaxshi o`zlashtirishga olib keladi;
- muloqotga kirishish ko`nikmasining takomillashishiga olib keladi;
- vaqtni tejash imkoniyati mavjud;
- barcha ta`lim oluvchilar jalb etiladi;
- o`z-o`zini va guruhlararo baholash imkoniyati mavjud bo`ladi.

“Kichik guruhlarda ishlash” metodining kamchiliklari:

- ba`zi kichik guruhlarda kuchsiz ta`lim oluvchilar bo`lganligi sababli kuchli ta`lim oluvchilarning ham past baho olish ehtimoli bor;
- barcha ta`lim oluvchilarni nazorat qilish imkoniyati past bo`ladi;
- guruhlararo o`zaro salbiy raqobatlar paydo bo`lib qolishi mumkin;
- guruh ichida o`zaro nizo paydo bo`lishi mumkin.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Tajriba tushunchasining mazmuni va uning asosiy turlari qaysilar?
2. Tabiiy tajribalarning asosiy xususiyatlari va o`tkazilish shartlarini sanang?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishdan oddiy tajribalardan foydalanish samaradorligi haqida gapiring?

3-Seminar mashg`ulot

Mavzu: Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchagini tashkil qilish.

Reja:

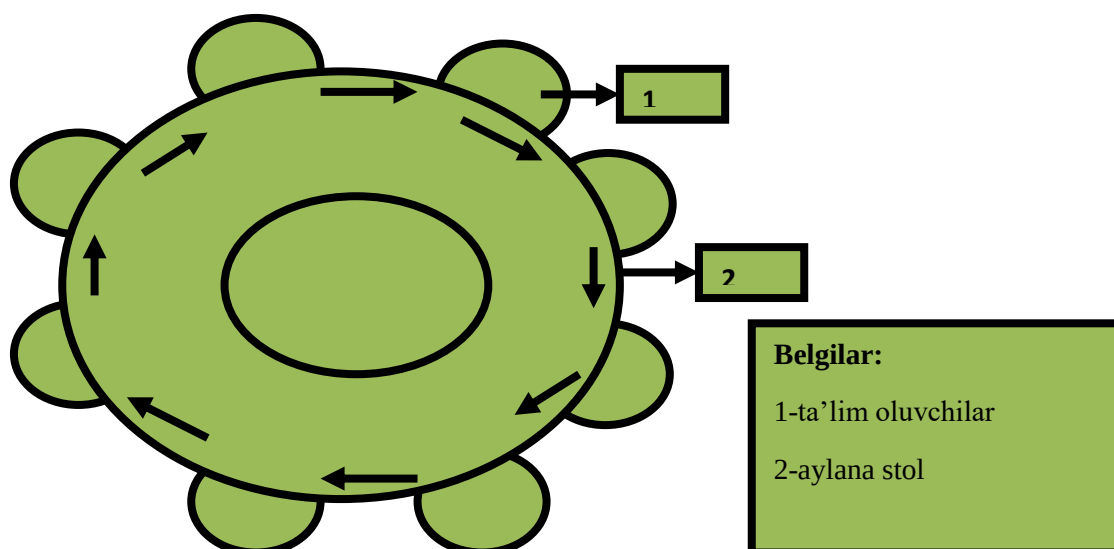
1. Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchaklarining o`ziga xos jihatlari.

2.Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchaklarini tashkil etish va unga qo'yiladigan minimal talablar.

3.Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchaklari va ularda bolalar mehnatini tashkil etish.

“Davra suhbatı” metodi

Bu metod aylana stol atrofida berilgan muammo yoki savollar yuzasidan ta'lim oluvchilar tomonidan o'z fikr-mulohazalarini bildirish orqali olib boriladigan o'qitish metodidir.

“Davra suhbatı” metodi qo'llanilganda stol-stullarni doira shaklida joylashtirish kerak. Bu har bir ta'lim oluvchining bir-biri bilan “ko'z aloqasi”ni o'rnatib turishiga yordam beradi. Davra suhbatı metodining og'zaki va yozma shakllari mavjuddir. Og'zaki davra suhbatida ta'lim beruvchi mavzuni boshlab beradi va ta'lim oluvchilardan ushbu savol bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirishlarini so'raydi va aylana bo'ylab har bir ta'lim oluvchi o'z fikr-mulohazalarini og'zaki bayon etadilar. So'zlayotgan ta'lim oluvchini barcha diqqat bilan tinglaydi, agar muhokama qilish lozim bo'lsa, barcha fikr-mulohazalar tinglanib bo'lingandan so'ng muhokama qilinadi. Bu esa ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashiga va nutq madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi. Quyida “Davra suhbatı” metodining tuzilmasi keltirilgan

Davra stoli metodining tuzilmasi

Yozma davra suhbatida ham stol-stullar aylana shaklida joylashtirilib, har bir ta`lim oluvchiga konvert qog`ozi beriladi. Har bir ta`lim oluvchi konvert ustiga ma`lum bir mavzu bo`yicha o`z savolini beradi va “Javob varaqasi”ning biriga o`z javobini yozib, konvert ichiga solib qo`yadi. Shundan so`ng konvertni soat yo`nalishi bo`yicha yonidagi ta`lim oluvchiga uzatadi. Konvertni olgan ta`lim oluvchi o`z javobini “Javoblar varaqasi”ning biriga yozib, konvert ichiga solib qo`yadi va yonidagi ta`lim oluvchiga uzatadi. Barcha konvertlar aylana bo`ylab harakatlanadi. Yakuniy qismda barcha konvertlar yig`ib olinib, tahlil qilinadi.

“Davra suhbat” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. Mashg`ulot mavzusi e`lon qilinadi.
2. Ta`lim beruvchi ta`lim oluvchilarni mashg`ulotni o`tkazish tartibi bilan tanishtiradi.
3. Har bir ta`lim oluvchiga bittadan konvert va javoblar yozish uchun guruhda necha ta`lim oluvchi bo`lsa, shunchadan “Javoblar varaqalari”ni tarqatilib, har bir javobni yozish uchun ajratilgan vaqt belgilab qo`yiladi. Ta`lim oluvchi konvertga va “Javoblar varaqalari”ga o`z ismi-sharifini yozadi.
4. Ta`lim oluvchi konvert ustiga mavzu bo`yicha o`z savolini yozadi va “Javoblar varaqasi”ga o`z javobini yozib, konvert ichiga solib qo`yadi.
5. Konvertga savol yozgan ta`lim oluvchi konvertni soat yo`nalishi bo`yicha yonidagi ta`lim oluvchiga uzatadi.
6. Konvertni olgan ta`lim oluvchi konvert ustidagi savolga “Javoblar varaqalari”dan biriga javob yozadi va konvert ichiga solib qo`yadi hamda yonidagi ta`lim oluvchiga uzatadi.
7. Konvert davra stoli bo`ylab aylanib, yana savol yozgan ta`lim oluvchining o`ziga qaytib keladi. Savol yozgan ta`lim oluvchi konvertdagi “Javoblar varaqalari”ni baholaydi.
8. Barcha konvertlar yig`ib olinadi va tahlil qilinadi.

Ushbu metod orqali ta'lim oluvchilar berilgan mavzu bo'yicha o'zlarining bilimlarini qisqa va aniq ifoda eta oladilar. Bundan tashqari ushbu metod orqali ta'lim oluvchilarni muayyan mavzu bo'yicha baholash imkoniyati yaratiladi. Bunda ta'lim oluvchilar o'zlari bergan savollariga guruhdagi boshqa ta'lim oluvchilar bergan javoblarini baholashlari va ta'lim beruvchi ham ta'lim oluvchilarni ob'ektiv baholashi mumkin.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchaklarining faqli jihatlarini izohlang?
2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchaklarini tashkil etish va unga qo'yiladigan minimal talablarni sanang?
3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xususiy tabiat burchaklari va ularda bolalar mehnatini tashkil etish qanday bo'ladi?

4-Seminar mashg'ulot

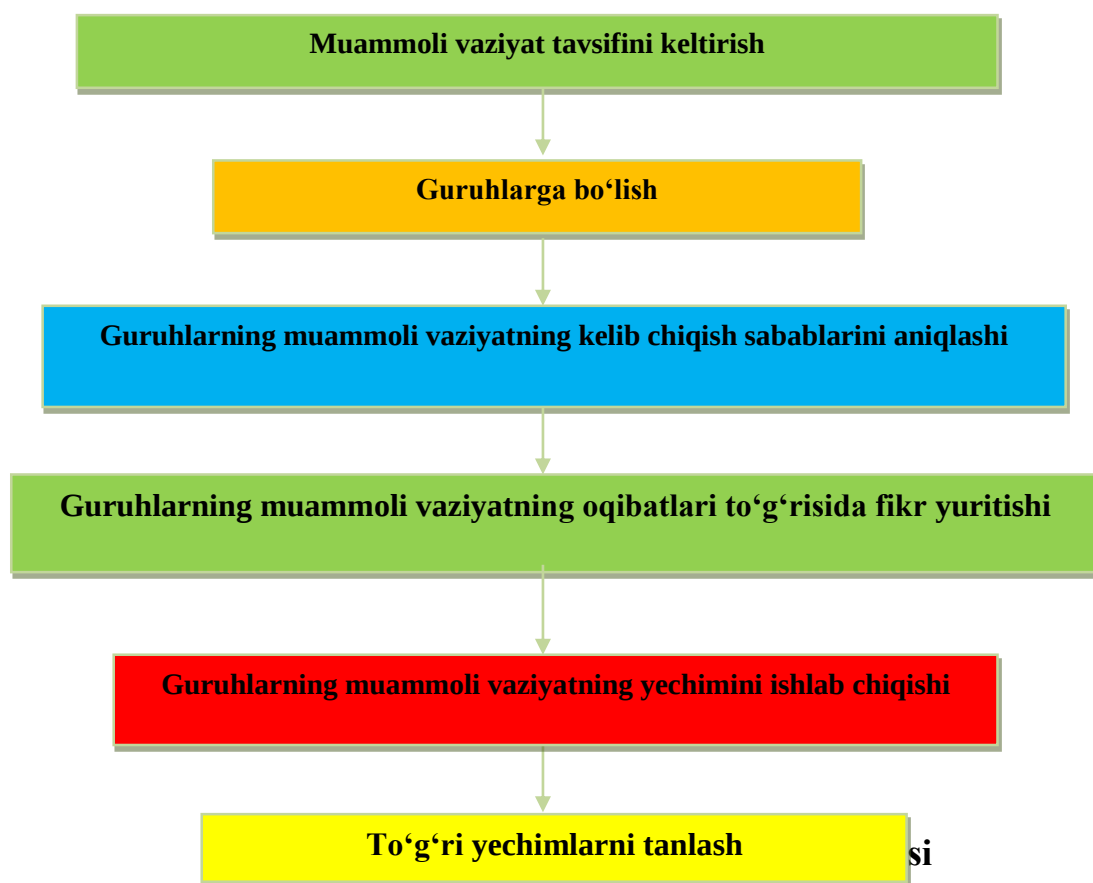
Mavzu: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida umumiy tabiat burchagini tashkil qilish.

Reja:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida umumiy tabiat burchaklarini tashkil etish va unga qo'yiladigan minimal talablar.
2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida umumiy tabiat burchaklari orqali bolalarni mehnat qilish o'rgatish texnologiyasi.
3. Maktabgacha ta'lim tashkilotining turli yosh guruhlarida umumiy tabiat burchaklarini tashkil etish metodikasi

“Muammoli vaziyat” metodi.

Ta`lim oluvchilarda muammoli vaziyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning yechimini topish bo`yicha ko`nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metoddir. “Muammoli vaziyat” metodi uchun tanlangan muammoning murakkabligi ta`lim oluvchilarning bilim darajalariga mos kelishi kerak. Ular qo`yilgan muammoning yechimini topishga qodir bo`lishlari kerak, aks holda yechimni topa olmaganach, ta`lim oluvchilarning qiziqishlari so`nishiga, o`zlariga bo`lgan ishonchlarining yo`qolishiga olib keladi. «Muammoli vaziyat» metodi qo`llanilganda ta`lim oluvchilar mustaqil fikr yuritishni, muammoning sabab va oqibatlarini tahlil qilishni, uning yechimini topishni o`rganadilar. Quyida “Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi keltirilgan.

“Muammoli vaziyat” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat: 1.

Ta`lim beruvchi mavzu bo`yicha muammoli vaziyatni tanlaydi, maqsad va vazifalarni aniqlaydi. Ta`lim beruvchi ta`lim oluvchilarga muammoni bayon qiladi.

2. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarni topshiriqning maqsad, vazifalari va shartlari bilan tanishtiradi.

3. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarni kichik guruhlarga ajratadi.

4. Kichik guruhlar berilgan muammoli vaziyatni o'rganadilar. Muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlaydilar va har bir guruh taqdimot qiladi. Barcha taqdimotdan so'ng bir xil fikrlar jamlanadi.

5. Bu bosqichda berilgan vaqt mobaynida muammoning oqibatlari to'g'risida fikr-mulohazalarini taqdimot qiladilar. Taqdimotdan so'ng bir xil fikrlar jamlanadi.

6. Muammoni yechishning turli imkoniyatlarini muhokama qiladilar, ularni tahlil qiladilar. Muammoli vaziyatni yechish yo'llarini ishlab chiqadilar.

7. Kichik guruhlar muammoli vaziyatning yechimi bo'yicha taqdimot qiladilar va o'z variantlarini taklif etadilar.

8. Barcha taqdimotdan so'ng bir xil yechimlar jamlanadi. Guruh ta'lim beruvchi bilan birgalikda muammoli vaziyatni yechish yo'llarining eng maqbul variantlarini tanlab oladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

4. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida umumiy burchaklarining faqli jihatlarini izohlang?

5. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida umumiy tabiat burchaklarini tashkil etish va unga qo'yiladigan minimal talablarni sanang?

6. Maktabgacha ta'lim tashkilotining turli yosh guruhlarida umumiy tabiat burchaklarini tashkil etish metodikasini gapiring?

5-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Turli yosh guruhlari bolalarini o'simliklar, hayvonlar va qushlarni parvarish qilishga o'rgatish texnologiyasi

Reja:

1. Turli yosh guruhlari bolalarini o'simliklarni parvarish qilishga o'rgatish texnologiyasi

2. Turli yosh guruhlari bolalarini hayvonlarni parvarish qilishga o'rgatish texnologiyasi

3. Turli yosh guruhlari bolalarini qushlarni parvarish qilishga o'rgatish texnologiyasi

“T – sxema” metodi

“T – sxema” metodi- bu metod ta'lim jarayonida keng qo'llaniladigan metodlardan biri bo'lib bu metodning boshqa metodlardan farqli tomoni shundaki bunda talabalar mustaqil ishlaydi.

O'qituvchi tomonidan quydagilar amalga oshiriladi:

- topshiriqni batafsil tushuntiradi ya'ni talabalarga ikki qarama-qarshi jihat haqida boshlang'ich ma'lumotlarni beradi;
- topshiriqni yakka tartibda bajarishlarini so'raydi va 10 daqiqa vaqt ajratadi;
- vaqt tugagach o'quvchilardan izohlarsiz o'z fikr – mulohazalarini o'qib eshittirishlarini aytadi;
- barcha xulosalar tinglangach, umumlashtiriladi va yakuniy xulosa shakllantiriladi.

Tinglovchi tomonidan esa quydagilar amalga oshiriladi:

- mavzuni diqqat bilan tinglaydi;
- o'zi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni daftariga qayd qilib boradi;

- berilgan sxema asosida tuchunchaga nisbatan o`zining mustaqil fikrini bildiradi;

- yakuniy xulosasi bilan o`tirganlarni tanishtiradi;

- reglamentga rioya qiladi.

Kutiladigan natija: talabalar mavzu yuzasidan zaruriy bilimlarni o`zlashtiradi, dasturning mohiyati haqida tasavvurga ega bo`ladi.

“T” sxema asosida mustaqil faoliyatni tashkil etish.

+ (ha, ijobiy)	- (yo`q, salbiy)

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

7. Turli yosh guruhlari bolalarini o`simliklarni parvarish qilishga o`rgatish texnologiyasi izohlang?

8. Turli yosh guruhlari bolalarini hayvonlarni parvarish qilishga o`rgatish texnologiyasi gapiring?

9. Turli yosh guruhlari bolalarini qushlarni parvarish qilishga o`rgatish texnologiyasi gapiring?

6-Seminar mashg`ulot

Mavzu: Yer maydonchalarini tashkil qilish va ularning turlari.

Reja:

1. Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida yer maydonchalarini tashkil etish va undan ko`zlangan asosiy maqsad.

2.Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yer maydonchasini tashkil etish va unga qo'yiladigan asosiy talablar.

3.Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida gulzorlarni tashkil etish va unga qo'yiladigan umumiy talablar.

4.Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ekinzorlar va daraxtzorni tashkil etish va unga qo'yiladigan biologik talablar

“Charxpalak” interfaol metodi

“Charxpalak” interfaol metodi- bu metod ta'lim jarayonida uzoq yillardan buyon foydalanib kelinayotgan metodlardan biri bo'lib bunda ta'lim oluvchilar guruhlariga bo'linadi, ularga topshiriqlar yozilgan varaqa tarqatiladi. Bu metod orqali ta'lim oluvchilarni o'tilgan mavzularni yodga olishga, mantiqan fikrlab, berilgan savollarga mustaqil ravishda to'g'ri javob berishga va o'zini-o'zi baholashga o'rgatib borish hamda qisqa vaqt ichida ta'lim beruvchi tomonidan barcha ta'lim oluvchilarni egallagan bilimlarini baholashga erishish mumkin. Bu metodni qo'llash jarayonida ta'lim oluvchilar o'z fikrlarini mustaqil bayon etishga, guruh bo'lib ishashga, boshqalar fikrini hurmat qilishga o'rganadi.

“Charxpalak” interfaol usulida amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish natejasida darslarini qiziqarli bo'lishiga erishishimiz mumkin. Bu metodning asosiy sharti savollar, javoblar va ma'lumotlar yozilgan varaqalar talabalarga xuddi charxpalak kabi ularning orasida aynalishi ularni fikrlashga va tinimsiz harakat qilishga undashi kerak.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yer maydonchalarini tashkil etish va undan ko'zlangan asosiy maqsad nimada?

2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida yer maydonchasini tashkil etish va unga qo'yiladigan asosiy talablarni sanab bering?

3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida gulzorlarni tashkil etish va unga qo'yiladigan umumiy talablari haqida gapiring?

7-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Turli yosh guruhlarda yer maydonchalarnini tashkil qilish texnologiyasi.

Reja:

- 1.Kichik guruhlarda yer maydonchalarnini tashkil qilish texnologiyasi.
- 2.O'rta guruhlarda yer maydonchalarnini tashkil qilish texnologiyasi.
- 3.Katta guruhlarda yer maydonchalarnini tashkil qilish texnologiyasi.
- 4.Tayyorlov guruhlarda yer maydonchalarnini tashkil qilish texnologiyasi.

“Muzyorar” metodi

“Muzyorar” metodi- bu metod ta'lim jarayoniga befarqligining oldini olishga dars jarayonida hosil bo'lgan charchoqni va talabalarga ruhiy bosim bo'lishining oldini olishga mo'ljallangan ma'lum bir xildagi faol faoliyat turidir. Demak, ular ta'lim jarayonida yuzaga kelgan “muzlash” ning oldini olish va agar bunday “Muzlash” hosil bo'lgan bo'lsa, uni eritib, yorib yuborish uchun ishlatilishi mumkin. Ko'pgina o'qituvchilar “muzyorar” larni ta'limni boshlang'ich bosqichidagina ishlatadilar, lekin uni xuddi shunday muvaffaqiyat bilan dars davomida, talaba bilan yoki talabalararo muloqot ma'lum sabablarga ko'ra qiyinlashganda ham ishlatish mumkin. Bazi turlarga oid “muzyorar”lar talaba yoki talabalarning bir birlari bilan tanishishlariga mo'ljallangan bo'lib, guruhlardagi shaxslarning bir-birlariga savol berishlarini ularning o'qish yoki ish sharoitlari haqida o'zaro ma'lumot olishlarini, nimani yoqtirishlari haqida mulohaza qilishlarini o'z ichiga qamrab oladi. Buning sababi shundaki talaba yoki talabalar darslarning boshlanishida bir birlarini yaxshi bilmaydilar. Shu sababli, ular orasidagi “muzdek” aloqani qandaydir usullar bilan

eritib, do'stona aloqa o'rnatish kerak. Hozirgi kunda dunyoning turli mamlakatlarida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ta'limda innovatsiyalarni qo'llash bo'yicha izlanishlar olib borilgan. Ularda «innovatsiya», «interfaol usullar», «innovatsion texnologiyalar» to'g'risida yaxshi axborotlar to'plangan, biroq axborot texnologiyalarini ta'lim muassasalarida o'rgatish samaradorligini o'ttirish bo'yicha aniq tavsiyalar yetarli emas. Ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni qo'llash bugungi kunda quyidagi vazifalarni amalga oshirishni talab etadi:

- o'quv fanining aniq maqsadini aniqlash;
- fanning hajmi va mazmunini aniqlash;
- zarur bo'lgan ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va tavsiya etish;
- fanning moddiy va texnik ta'minotini yaratish;
- ta'lim oluvchilarning xususiyatlarini o'rganish;
- o'qituvchining tayyorgarligi va dars mashg'ulotini loyihalashi.

Yuqoridagi vazifalar ichida eng muhimi, bu o'quv jarayonini tashkil etish uchun eng maqbul bo'lgan ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va uni amaliyotda samarali qo'llashdir.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

- 1.Kichik guruhlarda yer maydonchalarni tashkil qilish texnologiyasini izohlang?
- 2.O'rta guruhlarda yer maydonchalarni tashkil qilish texnologiyasini tushuntiring?
- 3.Katta guruhlarda yer maydonchalarni tashkil qilish texnologiyasini gapiring?
- 4.Tayyorlov guruhlarda yer maydonchalarni tashkil qilish texnologiyasini tushuntiring?

8-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun sayr va ekskursiyalarni tashkil etish texnologiyasi.

Reja:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda sayr va ekskursiyalarning ahamiyati.

2. Maktabgacha ta'lim tashkilotida sayr va ekskursiyalarni tashkil etishning asosiy funksiyalari.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda sayr va ekskursiyalardan foydalanishga qo'yiladigan talablar.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda sayr va ekskursiyalardan foydalanish meyorlari.

5. Maktabgacha ta'lim tashkilotida sayr va ekskursiyalarni tashkil etishda tarbiyachining asosiy vazifalari

“6X6X6” METODI

Ushbu metod yordamida bir vaqtning o'zida 36 nafar tahsil oluvchini muayyan faoliyatga jalb etish orqali muayyan topshiriq yoki masalani hal etishmshuningdek guruhlarining har bir a'zosi imkoniyatlarini aniqlash, ularning qarashlarini bilib olish mumkin. —6x6x6l metodi asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotda har birida 6 nafardan ishtirokchi bo'lgan 6 ta guruh o'qituvchi tomonidan tashlangan muammoni muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga

yetgach o'qituvchi oltita guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlarining har birida avvalgi oltita guruhdan bittadan vakil bo'ladi. Yangi shakllangan guruh a'zolari o'z jamoadoshlariga avvalgi guruhi tomonidan muammo (masala) yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

1. O'qituvchi mashg'ulot boshlanishidan oldin 6 ta stol atrofida 6 tadan stul qo'yib chiqadi.

2. Tahsil oluvchilar o'qituvchi tomonidan 6 ta guruhga bo'linadilar. Tahsil oluvchilarni guruhlarda bo'lishda o'qituvchi quyidagicha yo'l tutishi mumkin: 6 ta stolning har birida muayyan ob'ekt (masalan, kema, to'lqin, baliq, delfin, kit, akula)

sur'ati chizilgan lavhani qo'yib chiqadi. Mashg'ulot ishtirokchilariga kema, to'lqin, baliq, delfin, kit hamda akula surati tasvirlangan (jami 36 ta) varaqchadan birini olish taklif etiladi. Har bir tahsil oluvchi o'zi tanlagan varaqchada tasvirlangan surat bilan nomlanuvchi stol atrofiga qo'yilgan stuldan joy egallaydi.

3. Tahsil oluvchilar joylashib olganlaridan so'ng o'qituvchi mashg'ulot mavzusini e'lon qiladi hamda guruhlariga muayyan topshiriqlarni beradi. Ma'lum vaqt belgilanib, munozara jarayoni tashkil etiladi.

4. O'qituvchi guruhlarining faoliyatini ko'zatib boradi, kerakli o'rinlarda guruh a'zolariga maslahatlar beradi. Yo'l – yo'riqlar ko'rsatadi hamda guruhlar tomonidan

berilgan topshiriqlarning to'g'ri hal etilganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng, guruhlardan munozaralarni yakunlashni so'raydi.

5. Munozara uchun belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach, o'qituvchi guruhlarini qaytadan shakllantiradi. Yangidan shakllangan har bir guruhda avvalgi oltita guruhning har biridan bir nafar vakil bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi. Tahsil oluvchilar o'z o'rinlarini almashtirib olishganlaridan so'ng belgilangan vaqt ichida guruh a'zolari avvalgi guruhlariga topshirilgan vazifa va uning yechimi xususida guruhdoshlariga so'zlab beradilar. Shu tartibda yangidan shakllangan guruh avvaliga guruhlar tomonidan qabul qilingan xulosalar (topshiriqlar echimlari) ni muhokama qiladilar va yakuniy xulosaga keladilar.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda sayr va ekskursiyalarning ahamiyati haqida gapiring?
2. Maktabgacha ta'lim tashkilotida sayr va ekskursiyalarni tashkil etishning asosiy funksiyalarini sanab bering?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda sayr va ekskursiyalardan foydalanishga qo'yiladigan talablar va ularning mazmunini izohlang?

9-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish.

Reja:

1. Takomillashtirilgan “Ilk qadam” davlat o`quv dasturi maqsad, vazifa va asosiy tamoyillari

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarga tabiat ta`limini berishda kompetensiyaviy yondashuv

3. "Ilk qadam" davlat o`quv dasturida tadqiqiy-bilish va samarali refleksiv faoliyat sohasi va uni ta`lim jarayoniga tadbiq etish

“Aqliy hujum” metodi

Mazkur metod muayyan mavzu yuzasidan berilgan muammolarni hal etishda keng qo`llanadigan metod sanalib, u mashg`ulot ishtirokchilarini muammoxususida keng va har tomonlama fikr yuritish hamda o`z tasavvurlari va g`oyalaridan ijobiy foydalanish borasida ma`lum ko`nikma va malakalarni hosil qilishga rag`batlantiriladi. Bu metod yordamida tashkil etilgan mashg`ulotlar jarayonida ixtiyoriy muammolar yuzasidan bir necha original yechimlarni toppish imkoniyati tug`iladi. —Aqliy hujum|| metodi tanlab olingan mavzular doirasida ma`lum qadriyatlarni aniqlanadi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Takomillashtirilgan “Ilk qadam” davlat o`quv dasturi maqsad, vazifa va asosiy tamoyillari haqida gapiring?

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarga tabiat ta`limini berishda kompetensiyaviy yondashuvlar va ularning mazmunini tushuntiring?

3. "Ilk qadam" davlat o`quv dasturida tadqiqiy-bilish va samarali refleksiv faoliyat sohasi va uni ta`lim jarayoniga tadbiq etish mazmuni nimalardan iborat?

11-Seminar mashg`ulot

Mavzu: Turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari

Reja:

1.Kichik guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari

2.O'rta guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari

3. Katta guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari

4.Tayyorlov guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari

T-texnologiyasi

Bolalarda yozish, o'qish ko'nikmalarini shakllantirish.

Afzalligi	Kamchiligi

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1.Kichik guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari izohlang?

2.O'rta guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari sanang?

3. Katta guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari gapiring?

4. Tayyorlov guruh bolalarini turli fasllarda bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari tushuntiring?

12-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Bahor fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni bahor faslining ob-havo xususiyati bilan tanishtirish.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni bahor faslidagi o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni bahor faslidagi hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalarni bahor faslidagi qushlar va hashoratlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

5. Maktabgacha yoshdagi bolalarni bahor faslidagi qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

«Bumerang» texnologiyasi

Bu texnologiya o'quvchi-talabalarni dars jarayonida, darsdan tashqarida turli adabiyotlar, matnlar bilan ishlash, o'rganilgan materialni yodida saqlab qolish, so'zlab bera olish, fikrini erkin xolda bayon eta olish hamda bir dars davomida barcha o'quvchi-talabalarni baholay olishga qaratilgan.

Maqsad: trening davomida tinglovchilarga tarqatilgan materiallarni ular tomonidan yakka va guruh holatida o'zlashtirib olishlari hamda o'zaro suhbat munozara orqali, turli savollar, tarqatma materiallar va undagi matnlar qay darajada o'zlashtirilganini nazorat qilish. Trening davomida o'quvchi-talabalar tomonidan baho ballarini egallashga imkoniyat yaratish.

O'tkazish texnologiyasi.

1-bosqich.

- trening to'g'ridan-to'g'ri tinglovchilarni 4-5 kishidan iborat kichik, guruhlariga bo'lishdan boshlanadi;
- trener har bir guruh va uning har bir a'zosiga mustaqil o'rganish, fikrlash va yodda saqlab qolish uchun alohida-alohida aniq yozma tarqatma material beradi va tarqatma materialda trener tomonidan tanlangan umumiy mavzu bo'yicha biron bir hajmdagi matn berilgan, ularning soni guruhlar va tinglovchilar soniga bog'liq. Agar 4 ta kichik guruh bo'lsa, u holda umumiy mavzu 4 ta kichik matnlarga bo'linib har bir guruhga beriladi;
- faoliyat samarali bo'lishi uchun har bir guruhga berilgan matndan har bir tinglovchiga beriladi. Shunday qilib, 4 ta guruh umumiy mavzu asosida 4 xil matnga ega, har bir tinglovchi esa o'z guruhiga tushgan matnga ega bo'ladi.

2-bosqich.

- guruhlariga berilgan matnni guruh a'zolari yakka tartibda alohida o'rganishlari, matnni eslab qolishlari, keyin kerak bo'lganda trenerga yoki boshqalarga gapirib berishlari, iloji boricha matnni o'zlashtirib olishlari kerakligini trener uqtiradi va tayyorgarlik uchun matnni katta-kichikligiga qarab 10-15 daqiqa vaqt beradi. O'zi esa guruh va tinglovchilarni ish faoliyatini kuzatadi.

3-bosqich.

- trener oldindan tayyorlab qo'yilgan raqamlar yozilgan kichik qog'ozlar bilan har bir guruh yoniga kelib guruh a'zolaridan ushbu qog'ozlardan bittadan raqam tortib olishlarini so'raydi (qog'ozlar soni guruhdagi tinglovchilar soniga bog'liq, masalan: guruhda 5 kishi bo'lsa, qog'ozdagi raqamlar 1,2,3,4,5 etib tayyorlanadi, agar 4ta bo'lsa 1 dan 4 gacha va h.) guruhlardagi barcha tinglovchilar raqamlar yozilgan qog'ozdan olishlari kerak. Nechta guruh bo'lsa, shuncha guruh a'zolari soniga qarab raqamlar yozilgan qog'ozlar tayyorlanadi.

- trener raqamlar bo'yicha tinglovchilardan yangi guruhlar tuzishlarini so'raydi. Masalan: hamma 1 raqamini olganlar bitta yangi guruh, 2 raqamlilar ikkinchi guruh, 3 raqamlilar uchinchi guruhni, 4 raqamlilar 4 chi guruhni, 5 raqamlilar beshinchi guruhni tashkil etishlarini so'raydi. Guruh a'zolari yangi guruhga o'tishlarida o'zlari bilan o'rgangan matnlarini oladilar.

4-bosqich.

- raqamlar bo'yicha yangi guruhlar tuzilganda har bir yangi guruhda avvalgi guruhlardan bittadan vakillar o'z-o'zidan to'planib qoladi, ya'ni 4 ta guruhda 4 xil matn o'rganilgan bo'lsa bu yangi guruhda har bittasidan bittadan vakil to'planadi, umumiy mavzu bo'yicha 4 tinglovchi va 4 xil matn to'planadi.

5-bosqich.

Yangi tuzilgan guruhning har bir a'zosi endi o'ziga 2 ta vazifa, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi vazifasini oladi va quyidagicha faoliyat ko'rsatadi:

1. O'qituvchi (o'rgatuvchi) sifatida, o'zi avval o'rgangan materialni gapirib beradi, tushuntiradi, o'zi mustaqil o'rgangan materialning asosiy joylariga barchani diqqatini jalb qiladi, boshqa guruh a'zolarining tushunish va o'zlashtirish qobiliyatlarini tekshiradi.

2. O'quvchi sifatida, guruh a'zolarini navbatma navbat so'zlab, tushuntirayotgan, gapirayotgan matnlarini eshitadi, tahlil qiladi, fikrlaydi va yodda saqlab qolishga harakat qiladi. Trener esa ularga o'z tekstlarini faqat so'zlab berishlari kerakligini uqtiradi va bunga 20 daqiqa vaqt beradi (matn xajmiga va umumiy mazmunining qiyin osonligiga qarab vaqt ajratiladi). Bu bosqichda trening boshlanishida tarqatilgan barcha material tinglovchilar tomonidan o'zlashtirilgan hisoblanadi.

6-bosqich.

Guruhdagilar bir-birlariga o'z matnlarini gapirib berib, barchalari ushbu matnlarni bilib olishgach, trener o'rganilgan material guruh a'zolari tomonidan qanchalik o'zlashtirib olinganini tekshirib ko'rish uchun har bir guruh a'zosi bir-birlariga o'z matnlaridan kelib chiqqan holda savollar berishlari mumkinligini tushuntiradi. Shunday qilib, guruh ichida ichki nazorat savol-javob orqali o'tkaziladi. Bu esa guruhdagi tinglovchilarni bir-birlariga so'zlab bergan materiallarini boshqalar tomonidan o'zlashtirilganlik darajasini aniqlashga, mustahkamlashga yordam beradi.

7-bosqich.

Tinglovchilar yana avvalgi joylariga qaytishlari so'raladi, ya'ni yana hamma mashg'ulot boshlanishidagi guruhlariga qaytadilar.

8-bosqich.

Trener auditoriyadagi tinglovchilarning barchasi hammaga tarqatilgan yozma materiallar bilan tanish ekanliklari, ular haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lganliklarini hisobga olgan holda auditoriyadagi har bir o'quvchidan xohlagan materialni so'rashi mumkinligini aytadi.

9-bosqich.

Tarqatilgan materiallarning tinglovchilar tomonidan qay darajada o'zlashtirilganligi darajasini aniqlash maqsadida o'qituvchi yoki maxsus guruh yoki opponent guruhi tomonidan berilgan nazorat savollariga javoblarni reyting ballari orqali baholanishi tushuntiriladi, masalan: savollarga berilgan javoblar - agar to'liq javob bo'lsa-3 ball, qo'shimcha qilinsa-2 ball, o'tirgan joyida luqma tashlasa-1 ball, javob berilmasa-0 ball qo'yilishi belgilanadi.

Baho sistemasida-to'liq javob uchun-5 baho, qo'shimcha uchun 4-baho, luqma tashlansa-3 baho, javob bermasa-2 baho, umuman ishtirok etmasa-1 baho qo'yishni belgilash mumkin. Guruh a'zolarining javoblarini yuqorida ko'rsatilgan tartibda baholash, ballarni qo'yib borish, umumlashtirish uchun har bir guruh o'ziga guruh qatnashchilaridan birini «hisobchi» etib tayinlashi mumkin.

10-bosqich.

Bu bosqichda trener tarqatma materiallar asosida tuzilgan savollar (5-6 ta) bilan o'quvchilarga murojat qiladi (savollar iloji boricha hamma matnlarga tegishli bo'lgani ma'qul, shuningdek trener auditoriyadagi barcha o'quvchilarni javob berish uchun qamrab olishga harakat qiladi). Berilgan savollarga javob berish tugagach, trener doskaga guruhlar tomonidan to'plangan ballarni yozadi va mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi.

11-bosqich.

Trener har bir guruhni o'z yozma materiallarining mazmunidan kelib chiqqan holda bittadan savol tayyorlashlari kerakligini aytadi va guruhlariga savol tuzishlari uchun 5-7 daqiqa vaqt ajratadi.

12-bosqich.

Guruhlar bir-birlariga savollar beradilar, guruhlardagi «hisobchilar» guruh a'zolarining javoblarini yuqorida belgilangan tartibda baholab boradilar. Javoblar to'g'ri bo'lsa, savol bergan guruh javobni to'ldirmaydi.

13-bosqich.

Trener guruh a'zolari to'plagan ballarni yana bir marotaba doskaga yozadi va to'plangan ballar (baholar)ning umumiy sonini aniqlaydi. To'plangan ballar (baholar)ni umumiy sonini guruh a'zolariga teppa-teng bo'ladi.

Izoh: agar to'plangan ballarni guruh a'zolariga teppa-teng bo'lishda o'quvchilar tomonidan norozilik bo'lsa, ya'ni ba'zi guruh a'zolari guruhning faoliyatida faol ishtirok etib, umumiy jamoaviy faoliyatda passiv bo'lgan bo'lishsa, yoki umuman ishtirok etmagan, qiziqmagan bo'lishsa, bunday holatda vaziyatni yechishni guruh a'zolariga yuklatiladi. Guruhning yechimi to'g'ri hisoblanadi, yoki trener-o'qituvchi o'z fikrini bildirishi mumkin, chunki u dars jarayonida o'quvchilarning javoblari, faol yoki passivliklarini kuzatib boradi.

Agar o'quvchi faollik ko'rsatmagan, yoki savol javoblarda ishtirok etmagan bo'lsa ham uning shu dars jarayonida biron narsani bilib olgani, eslab qolib o'zlashtirganini hisobga olgan holda unga eng kichik ball berilishi mumkin. Bu o'quvchini keyinchalik shu shakldagi darslarda faolroq bo'lishga undaydi. Yuqoridagi kabi vaziyat vujudga kelsa

uning yechimini har bir o'qituvchi sharoitga, faoliyatga qarab o'zi hal etishi yoki guruh, jamoaga tashlashi mumkin.

Ba'zi guruhning «hisobchilari» ballarni qo'yishda noaniqlik yoki qo'shib yozishlari mumkin, natijada, ba'zi guruhlarining umumiy to'plagan ballari boshqa guruhlaridan katta farq qilishi mumkin. O'quvchi talabalarning haqqoniy baholanishlari ularning tanlagan «hisobchi»lariga bog'liq ekanligini o'qituvchi eslatib o'tadi. Agar umumiy to'plagan ballarni guruh a'zolariga taqsimlanganda shu mashg'ulot uchun belgilangan maksimal balldan ortib ketgan bo'lsa, u holda shu mashg'ulot uchun kerakli ballni olib qolib, ortiqchasini keyingi mashg'ulotlarga yoki yakuniy nazoratga o'tkazish mumkin.

14-bosqich.

Har bir talabaga ballar qo'yilgach (har bir o'quvchi baholangach) trener mashg'ulotga yakun yasaydi. O'quvchi talabalarning faoliyatiga baho beradi, berilgan javoblarga o'z fikrini bildiradi va quyidagi savollar bilan ularga murojat qiladi:

- bugungi mashg'ulotdan nimalarni bilib oldingiz?
- nimalarni o'rgandingiz?
- nimalar siz uchun yangilik bo'ldi?
- yana nimalarni bilishni istar edingiz?

15-bosqich.

O'qituvchi o'quvchilarning javoblarini diqqat bilan tinglab ularga minnatdorchilik bildiradi va darsni yakunlaydi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni baxor faslining umumiy xususiyatini gapiring?
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni baxor faslining ob-havo xususiyatini ayting?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni baxor faslidagi o'simliklar hayotidagi o'zgarishlarni izohlang?

13-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Yoz fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1.Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslining ob-havo xususiyati bilan tanishtirish.

2.Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslidagi o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

3.Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslidagi hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

4.Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslidagi qushlar va hashoratlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

5.Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslidagi qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

“Yozma bahslar” metodi

O'quvchilarga sinfdoshlar bilan birgalikda hozirgi vaqtda jamoatchilik fikrini to'ldirayotgan mavzularda dialoglar rejalashtirish imkonini berish kerak. Yozma bahslar metodikasi yozma shakldagi bunday dialoglarni sinfdagi barcha o'quvchilar ishtirokida o'tkazish imkonini beradi. Metod o'quvchilarning berilgan mavzu sohasidagi bilimlarini chuqurlashtirish sharoitini yaratadi. Munozara madaniyatini o'rgatish, asoslash qobiliyatini rivojlantiradi.

O'tkazish texnologiyasi:

1-bosqich. Mashg'ulot boshlanishidan avval stollarni quyidagi rasmdagidek qo'yib chiqing (4 guruh ikki stolda qarama-qarshi, ammo bir-biriga bevosita yaqin joylashadi).

2-bosqich. Ta'lim oluvchilarga yozma debatlar o'tkazish uslubiyati haqida gapirib berib.

-debatlar-ikki tomon o'rtasidagi yozma muloqot shaklidir;

-debatlar ikki o'quvchi yoki o'quvchilar guruhlar o'rtasida o'zaro olib borilishi mumkin;

-ushbu uslub bahsli, mavzularni muhokama qilganda ayniqsa foydalidir;

-munozara paytida o'quvchilar faqat o'z asosli dalillarini taqdim etadi, qolaversa boshqa tomonning asosli dalillariga javob beradi;

-texnika o'quvchilarning muhokama qilinayotgan muammolariga doir bilimlarni chuqurlashtiradi, munozara madaniyatini o'rgatadi, asoslab berish malakasini oshiradi;

-o'qituvchi qo'lga kiritgan ajoyib material baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

3-bosqich.

Ishtirokchilarni 3 guruhga bo'ling. Guruhlarni stolga o'tkazing. Bu mashqda 1-4 guruhlar mavzuni qo'llab-quvvatlashini, 5-8 guruhlar esa qarshi chiqishini tushuntiring. 1-guruh 5-guruh, 2-guruh 6-guruh, 3-guruh 7-guruh, 4-guruh 8-guruh bilan bahs yuritadi. 1-4 guruhlar qizil, 5-8 guruhlar qora rangli flomaster tarqating. Debat yuritiladigan jadvalni tanishtiring. Asosiy tamoyillarni eslatib. 1-4 guruhlar jadvalni topshirib, mashq boshlanishi uchun signal bering.

4-bosqich.

Mashq yakunlanganidan so'ng debatlarni birinchi tugatgan guruhlar vakillaridan plakatlarni o'qishni iltimos qiling (biron-bir sharhsiz). Agar ihtiyoringizda vaqt qolsa, boshqa guruhlardan ham o'z plakatlarni o'qib berishni iltimos qilish mumkin.

Mavzu: (O'qituvchi tanlaydi) _____

Ha Sizning eng kuchli asosli dalillaringiz? _____

Yo'q Boshqa tomonning asosli daliliga javob qaytaring?

Sizning eng kuchli asosli dalillaringiz?

Javob Asosli dalil_____

Javob Asosli dalil_____

Javob Asosli dalil_____

Javob Yakun:_____

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslining umumiy xususiyatini gapiring?
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslining ob-havo xususiyatini ayting?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni yoz faslidagi o'simliklar hayotidagi o'zgarishlarni izohlang?

14-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Kuz fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kuz faslining ob-havo xususiyati bilan tanishtirish.
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kuz faslidagi o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kuz faslidagi hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.
4. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kuz faslidagi qushlar va hashoratlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

5. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kuz faslidagi qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

“Muammoli vaziyat” metodi.

Ta'lim oluvchilarda muammoli vaziyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish hamda ularning yechimini topish bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metoddir. “Muammoli vaziyat” metodi uchun tanlangan muammoning murakkabligi ta'lim oluvchilarning bilim darajalariga mos kelishi kerak. Ular qo'yilgan muammoning yechimini topishga qodir bo'lishlari kerak, aks holda yechimni topa olmagach, ta'lim oluvchilarning qiziqishlari so'nishiga, o'zlariga bo'lgan ishonchlarining yo'qolishiga olib keladi. «Muammoli vaziyat» metodi qo'llanilganda ta'lim oluvchilar mustaqil fikr yuritishni, muammoning sabab va oqibatlarini tahlil qilishni, uning yechimini topishni o'rganadilar. Quyida “Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi keltirilgan.

“Muammoli vaziyat” metodining tuzilmasi

“Muammoli vaziyat” metodining bosqichlari quyidagilardan iborat: 1.

Ta'lim beruvchi mavzu bo'yicha muammoli vaziyatni tanlaydi, maqsad va vazifalarni aniqlaydi. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarga muammoni bayon qiladi.

2. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarni topshiriqning maqsad, vazifalari va shartlari bilan tanishtiradi.

3. Ta'lim beruvchi ta'lim oluvchilarni kichik guruhlariga ajratadi.

4. Kichik guruhlar berilgan muammoli vaziyatni o'rganadilar. Muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlaydilar va har bir guruh taqdimot qiladi. Barcha taqdimotdan so'ng bir xil fikrlar jamlanadi.

5. Bu bosqichda berilgan vaqt mobaynida muammoning oqibatlari to'g'risida fikr-mulohazalarini taqdimot qiladilar. Taqdimotdan so'ng bir xil fikrlar jamlanadi.

6. Muammoni yechishning turli imkoniyatlarini muhokama qiladilar, ularni tahlil qiladilar. Muammoli vaziyatni yechish yo'llarini ishlab chiqadilar.

7. Kichik guruhlar muammoli vaziyatning yechimi bo'yicha taqdimot qiladilar va o'z variantlarini taklif etadilar.

8. Barcha taqdimotdan so'ng bir xil yechimlar jamlanadi. Guruh ta'lim beruvchi bilan birgalikda muammoli vaziyatni yechish yo'llarining eng maqbul variantlarini tanlab oladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni kuz fasli tavsifnomasi bilan tanishtirish mazmuni haqida gapiring?
2. Kuz faslining o'ziga xosligi nimada deb o'ylaysiz?
3. Kuz fasli va uning boshqa fasllardan farqlarini tushuntiring?

15-Seminar mashg'ulot

Mavzu: Qish fasliga umumiy tavsifnoma.

Reja:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslining ob-havo xususiyati bilan tanishtirish.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslidagi o'simliklar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslidagi hayvonlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslidagi qushlar va hashoratlar hayotidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

5. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslidagi qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar bilan tanishtirish.

«Zig-zag» strategiyasi metodi

Guruh talabalari 7 ta guruhga bo'linadilar va guruh nomlanadi. Guruhlarda yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn qismlarga ajratiladi va ajratilgan qismlar mazmuni bilan tanishib chiqish vazifasi guruhlarga topshiriladi. Talabalar matnlarni diqqat bilan o'rganadilar va gapirib beradilar. Vaqtni tejash maqsadida guruh a'zolari orasidan liderlar belgilanadi va qayd etilgan vazifa ular tomonidan bajariladi. Liderlarning fikrlari guruh a'zolari tomonidan to'ldirilishi mumkin. Barcha guruhlarning talabalari o'zlariga topshirilgan matn mazmuni xususida so'zlab berganlaridan so'ng, matnlar guruhlara almashtirilib, avvalgi faoliyat takrorlanadi. Guruhlarga bir necha matnlar taqdim etiladi. Shu tarzda barcha matnlar mazmuni guruhlarning tomonidan o'rganib chiqilgach o'quvchilar o'tilgan mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni ajratadilar, ularning o'zaro mantiqiy bog'liqligini aniqlaydilar, yuzaga kelgan g'oyalar asosida mavzuga oid sxema ishlab chiqiladi. So'ngra o'zlashtirilgan bilimlar asosida o'quvchilarning o'zlariga shunday sxemalarni ishlab chiqish vazifasi topshiriladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslining umumiy xususiyatini gapiring?
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslining ob-havo xususiyatini ayting?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni qish faslidagi o'simliklar hayotidagi o'zgarishlarni izohlang?

Tabiat bilan tanishtirish nazariyasi va texnologiyalari fanidan tarqatma materiallar

Tabiat bilan tanishtirish nazariyasi va texnologiyalari fanidan tarqatma materiallar

Maktabgacha yoshdagi bolalar e`kologik tarbiya jarayonida quyidagilarni bilishlari kerak:

Tabiat xaqida tushuncha, tabiiy muhit tabiiy omillar va ular oarsidagi bog`lanish.

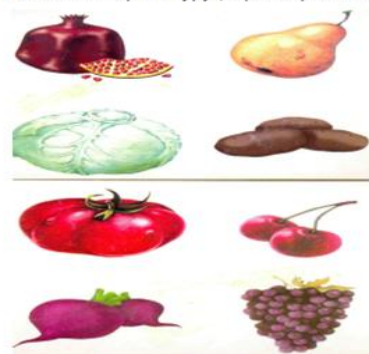
Tabiat boyliklaridan tejab foydalanish va ularni muhofaza qilish

Atrof muhitni ifloslanishadn saqlash.

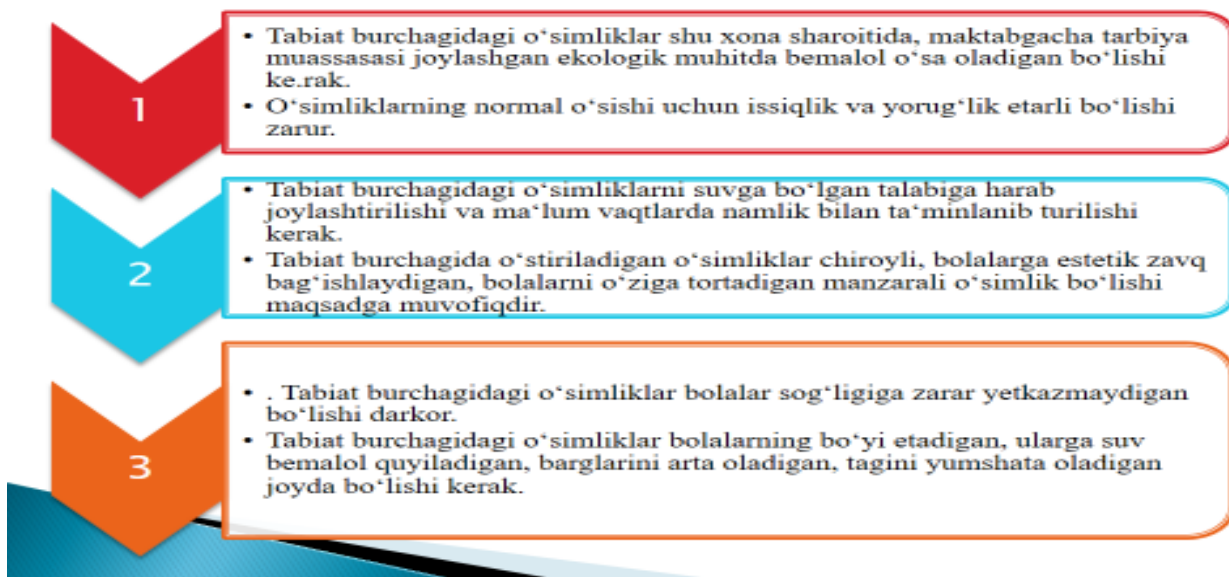
Tabiatni kelajak avlodlar uchun tabiiy xolda qoldirishga intilish.

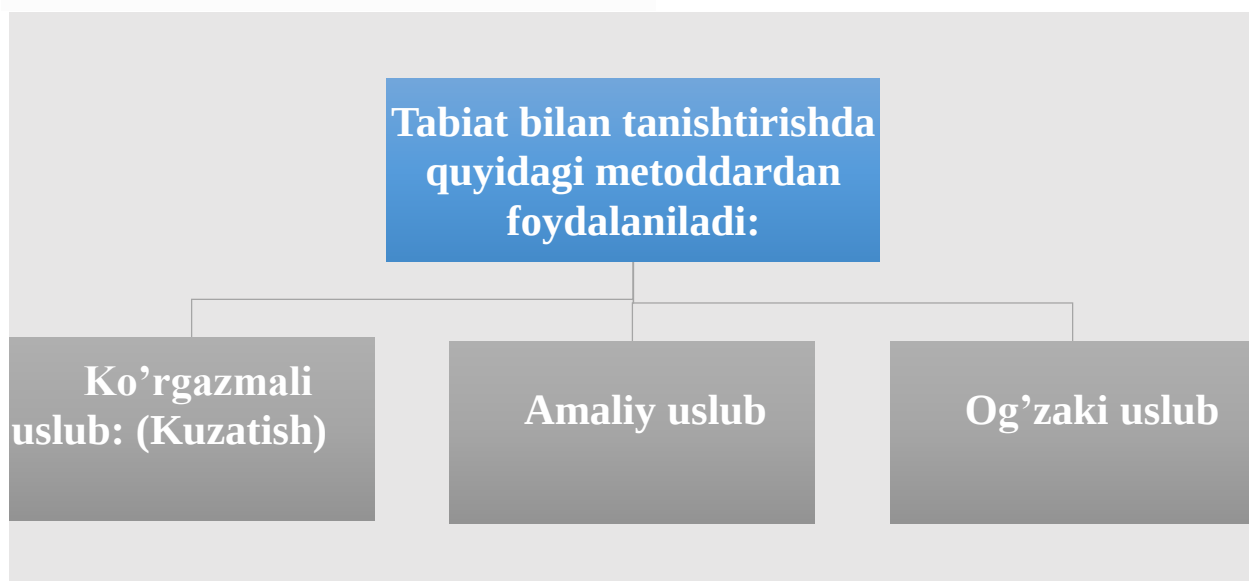
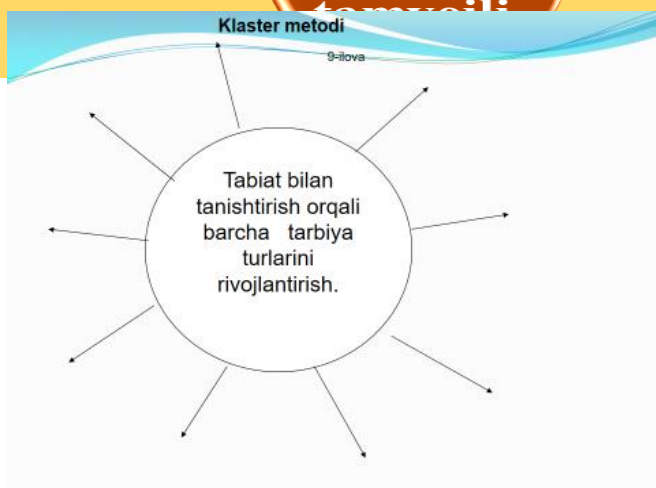

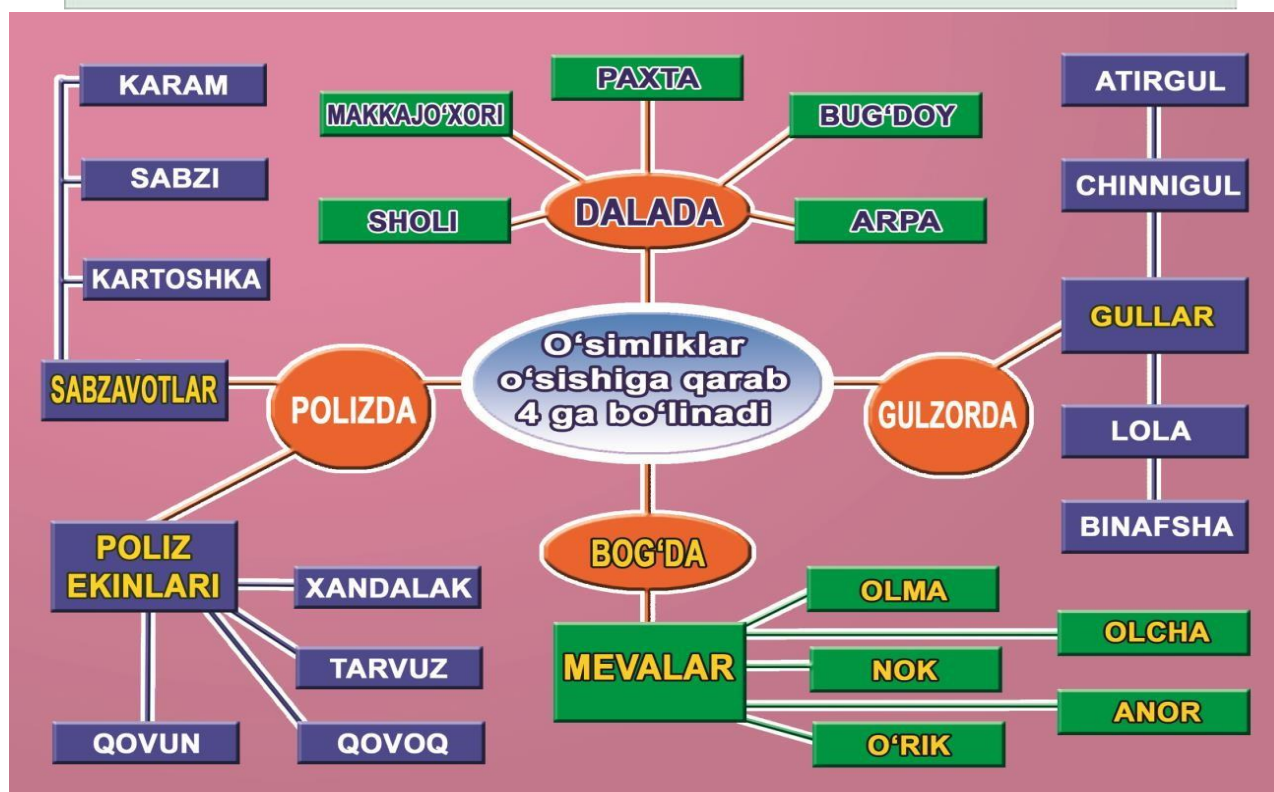
Полиз экинларини гуруҳларга бирлаштиради

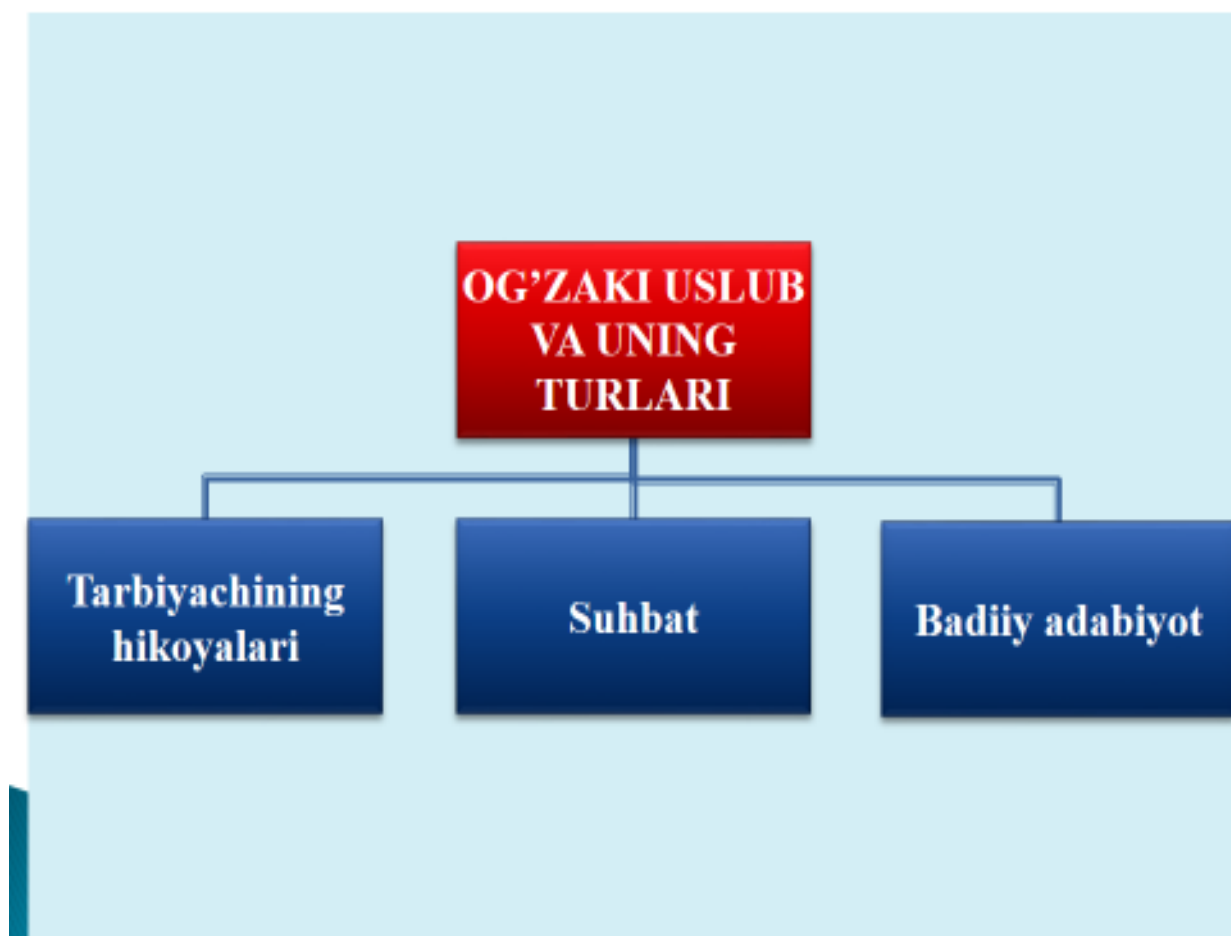
Maktabgacha ta'lim muassalarida o'stiriladigan o'simliklarga qo'yiladigan talablar

Tabiat bilan tanishtirish metodlari

Tabiat burchagida saqlanadigan gullar

Фиалка

Традесканция

Фигус

Хлорофитум

Цикламен

Бальзамин

Герань

Сансевьера

Tabiat burchagidagi gullar parvarishi

Tabiat burchagida o'simliklar va hayvonlar parvarishi

Bolalarda tabiat burchagi va er maydonchalarida mehnat ko'nikmalarini shakillantirish

Bolalarda tabiat burchagi va er maydonchalarida mehnat ko'nikmalarini shakillantirish

Тажриба махсус ташкил этилган
шароитда ўтказиладиган кузатишдир.

Sutka qismlari tasvirlangan rasmlar to'plami ichidan bolalar bir sutkaga
tegishli qismlarni tartib bilan yig'adilar.

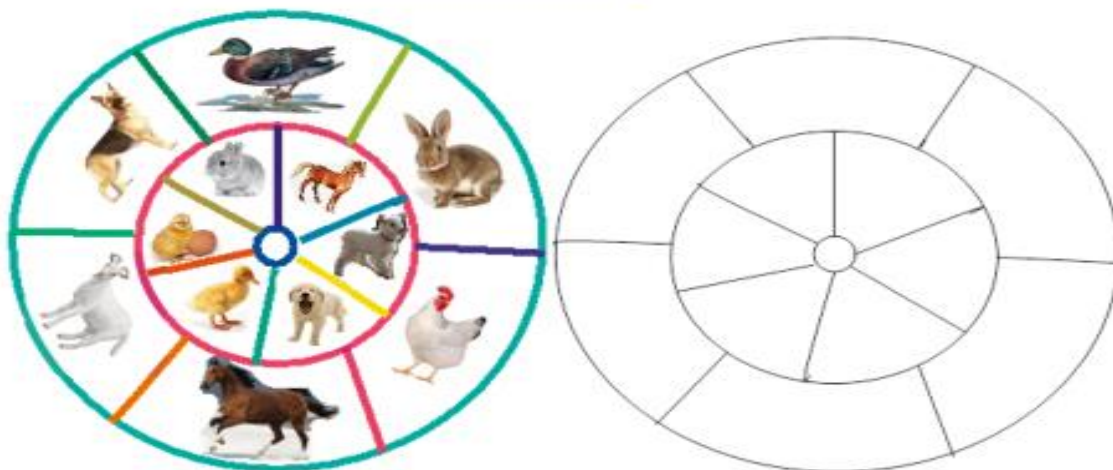

➤ Куз-қиш даврида олмахон, қуён ва типратикан сингари ҳайвонлар ҳаёти ва табиий шароитлари (қаерда яшаши, қандай юриши, нималар билан озиқланиши, душманларидан қандай ҳимояланиши) ҳақидаги тасаввурларини шакллантириш

1

“Mo’jizalar maydoni”

Олдинги Болажон

Тайёрлади: Зулхумор Абдуллаевна Раҳмонова (ЗАР)

Bolalarni meva sabzavotlarni farqlashga o'rgatish

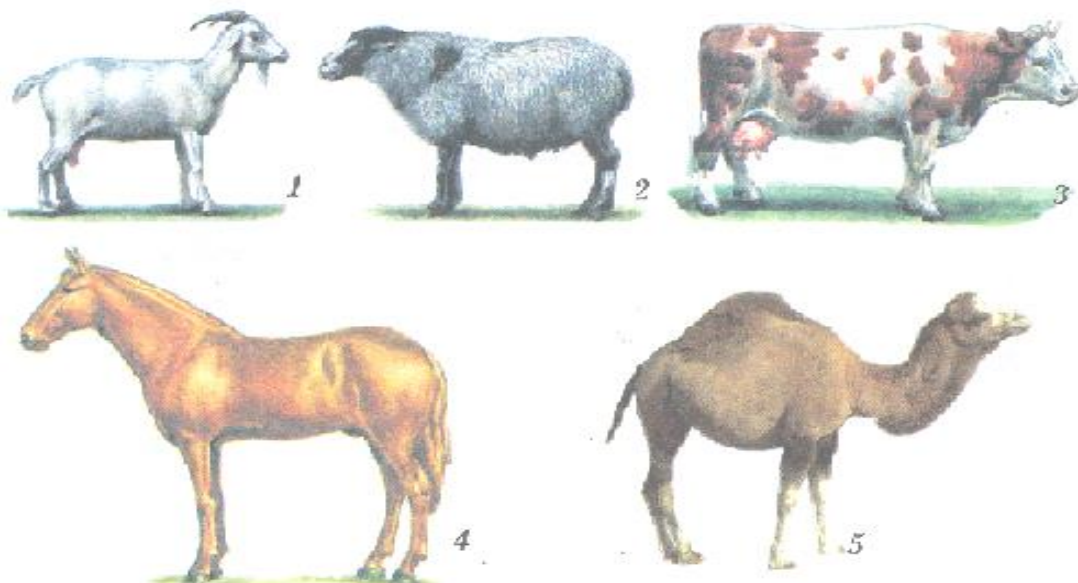

Bolalarni meva sabzavotlarni farqlashga o'rgatish

UY HAYVONLARI

Glossariy

t/r	O'zbekcha	Ruscha	Inglizcha
1	Tabiat - bu organik (tirik) va noorganik (notirik) dunyoni o'zida qamrab olgan bir butun olam.	Природа – это целый мир, включающий в себя органический (живой) и неорганический (неживой) мир.	Nature is a whole world that includes the organic (living) and inorganic (non-living) world.
2	Tabiat – g'oyat xilma-xil shakllari, tarkibiy qismlari bilan insoniyatni qurshab turgan organik va anorganik olamlar, o'simlik va	Природа – это органический и неорганический миры, растительный и животный мир, окружающий человечество своими	Nature is the organic and inorganic worlds, plant and animal world that surrounds humanity with its various forms and components.

	hayvonot dunyosi. Insoniyat esa undan paydo bo'lib, ajralib chiqqan mavjudotdir	разнообразными формами и составляющими. Человечество есть существо, вышедшее из него и отделившееся от него.	
3	Ekologiya Grekcha "oikos" - yashash, uy, makon, "logos" - ta'limot) - umumiy tarzda u organizmlarning yashash joyi, makoni degan ma'noni anglatadi.	Источник экологии- Популяции, виды, биоценозы, такие понятия, как биогеоценоз и биосфера Считается Вот и всеобщая экология делится на четыре раздела изучал: аутоэкологию, экологию популяций, синэкология и биосфера.	Ecology Greek "oikos" - living, home, space, "logos" - teaching) - in general it is of organisms means place of residence
4	Ekologiya fanining manbai- Populyasiyalar, turlar, biotsenozlar, biogeot senozlar va biosfera	Популяции, виды, биоценозы, такие понятия, как биогеоценоз и биосфера Считается Вот и всеобщая	The source of ecology- Populations, species, biocenoses, such concepts as biogeocenosis and

	kabi tushunchalar hisoblanadi. SHuning uchun umumiy ekologiya to'rt bo'limga bo'lib o'rganiladi: autekologiya, populyasiyalar ekologiyasi, sinekologiya va biosfera.	экология делится на четыре раздела изучал: аутэкологию, экологию популяций, синэкологию и биосфера.	biosphere is considered. That's it general ecology is divided into four sections studied: biosphere.
5	Autekologiya- ("autos" — yunoncha so'z bo'lib, "o'zi" degan ma'noni bildiradi) ayrim turlarning ular yashab turgan muhit bilan o'zaro munosabatini, ularning qanday muhitga ko'proq va uzviy moslashganligini o'rganadi.	Аутэкология («автос» — греческое слово, означающее «я»). означает взаимодействие некоторых видов со средой, в которой они обитают изучает их отношение, насколько они более органично приспособлены к окружающей среде.	Authecolology- ("autos" is a Greek word meaning "self" means) the interaction of some species with the environment in which they live studies their attitude,
6	Populyasiyalar ekologiyasi-	Популяционная экология («популяция» — французское слово,	Population ecology ("population" is a

	(“populyatsion” — fransuzcha so‘z bo‘lib, “aholi” degan ma‘noni bildiradi) populyatsiyalar tuzilmasi va dinamikasini, ma‘lum sharoitda turli organizmlar sonining o‘zgarish (biomassa dinamikasi) sabablarini tekshiradi	означающее «популяция») исследует структуру и динамику популяций, причины изменения численности различных организмов при определенных условиях (динамика биомассы).	French word meaning "population") investigates the structure and dynamics of populations, the causes of changes in the number of different organisms under certain conditions (biomass dynamics).
7	Sinekologiya- Sinekologiya (“sin”yunoncha so‘z bo‘lib, uning ma‘nosi “birlikda”demakdir) biogeotsenozlarning tuzilishi va xossalarini, ayrim o‘simlik va hayvon turlarini o‘zaro aloqasini hamda ularni tashqi muhit bilan munosabatini	Synecology- Синэкология ("син"(греческое слово, означающее «в единстве») изучает строение и свойства биogeоценозов, взаимоотношения отдельных видов растений и животных, их связь с внешней средой.	Synecology- Synecology ("syn"(a Greek word meaning "in unity") studies the structure and properties of biogeocenoses, the interrelationship of certain plant and animal species, and their relationship with the external environment.

	o'rganadi.		
8	Biosfera- Ekotizimlarning tadqiq qilishning rivojlanishi biosfera haqidagi ta'limotni vujudga keltiradi.	Биосфера - Развитие учения об экосистемах порождает учение о биосфере	Biosphere - The development of the study of ecosystems gives rise to the doctrine of the biosphere.
9	Tabiat bilan tanishtirish Prinsiplari- Dasturning tabiat bilan tanishtirish bo'limigamateriallar quyidagi prinsiplar asosida tanlanadi: Bolalarni tabiat bilan tanishtirish prinsiplari.Bolalar yoshiga moslik prinsipiKo'rgazmalil ik prinsipi. Ensiklopedik prinsip.Ilmiylik prinsip.O'lkashunosl ikprinsipi.Faslchilik prinsipi.	Знакомство с природойПринципы- природоведческий раздел программymатериал ы подобраны исходя из следующих принципов: Принципы приобщения детей к природе Принцип пригодности для детского возрастаПринцип наглядности. Энциклопедический принцип Научный принцип КраеведениеПринци	Introduction to naturePrinciples-to the nature introduction section of the programmamaterials are selected based on the following principles: Principles of introducing children to nature. Principle of suitability for children's ageThe principle of demonstrability. Encyclopedic principle. Scientific principle. Local historyprinciple. The

		п производства овощей.	principle of vegetable production.
10	Metod Tabiat bilan tanishtirishda metod-pedagog va bolalarning birgalikdagi faoliyatlari tushuniladi	Метод Методом знакомства с природой является совместная деятельность педагога и детей.понял	Method The method of introducing nature is the joint activities of the pedagogue and the childrenunderstood
11	Tabiat bilan tanishtirish- quyidagi metoddardan foydalaniladi:Kuzati sh metodi.Amaliy metod.Og‘zaki metod.Bolalarga bilim berishda bilimlar mazmunga ko‘ra metod va usullar tanlanadi.	Знакомство с природой - используются следующие методы: метод наблюдения практический метод словесный метод Методы и приемы выбираются по содержанию знаний при обучении детей.	Introduction to nature - the following methods are used: Observation method. Practical method. Verbal method. Methods and methods are chosen according to the content of knowledge when teaching children.
12	Kuzatish atrof - olam predmetlari va hodisalarini maqsadga muvofiq, rejali idrok etishdir. Kuzatish murakkab bilish faoliyati. unda	Наблюдение за объектами окружающей среды и целенаправленное, планомерное восприятие событий.	Observation of objects of the environment and is a purposeful, planned perception of events.

	idrok, tafakkur va nutq ishtirok etadi. Kuzatilayotgan hodisani tunguntirishda bolaning tajribasi, bilimi, malakalari muhimdir.	Наблюдение представляет собой сложную познавательную деятельность. он включает в себя восприятие, мышление и речь. Опыт ребенка в интерпретации наблюдаемого явления, знания и навыки важны.	Observation is a complex cognitive activity. it involves perception, thinking and speech. The child's experience in interpreting the observed phenomenon, knowledge and skills are important.
13	Ekskursiya- bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi mashg'ulotlar turidan biridir. U tabiat bilan tanishtirish metodlarining ko'rgazmali metodiga kiradi.	Экскурсия – один из видов деятельности, знакомящих детей с природой. Он относится к демонстрационным методам интродукции в природу.	An excursion is one of the types of activities that introduce children to nature. It belongs to the demonstration method of nature introduction methods.
14	Pedagogikada metod — pedagog va ta'lim oluvshining	Метод в педагогике – это конкретный образовательный результат педагога и	A method in pedagogy is a specific educational result of a pedagogue and a

	(bolaning) ma'lum ta'lim-tarbiyaviy natijasi: bilimlarni egallash, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, qobiliyatlarni o'stirish ahloqiy sifatlar, xulq odatlarni shakllantirishga erishish uchun yo'llangan hamkorlikdagi faoliyatining usulidir.	учащегося (ребенка): приобретение знаний, формирование навыков и умений, развитие способностей, нравственных качеств, формирование навыков.	learner (child): the acquisition of knowledge, the formation of skills and abilities, the development of abilities, moral qualities, and the formation of habits. method.
15	Mashg'ulot – pedagogning bolalarni kerakli bilim va malakalardan frontal holda xabardor qilishidir.	Урок – это фронтальное осознание педагогом необходимых знаний и умений.	The lesson is the pedagogue's frontal awareness of the necessary knowledge and skills.
16	Didaktik o'yinlar - didaktik o'yinlarda bolalar ob'ektlar va tabiat hodisalari, o'simliklar va hayvonlar haqidagi	Дидактические игры - в дидактических играх дети уточняют, закрепляют и расширяют имеющиеся у них	Didactic games - in didactic games, children clarify, strengthen and expand their existing ideas about objects

	mavjud tasavvurlarini aniqlaydilar, mustahkamlaydilar, kengaytiradilar.	представления о предметах и явлениях природы, растениях и животных.	and natural phenomena, plants and animals.
17	Ob'ektl o'yinlar-barglar, urug'lar, gullar, meva va sabzavotlar bilan o'yinlar: "Ajoyib sumka", "Ust va ildizlar", "Bu shoxda kimning bolalari?".	Игры с предметами - игры с листьями, семенами, цветами, фруктами и овощами: «Чудесный мешочек», «Верхушка и корешки», «Чьи дети на этой ветке?».	Games with objects - games with leaves, seeds, flowers, fruits and vegetables: "Wonderful bag", "Top and roots", "Whose children are on this branch?".
18	Mashg'ulot – ta'lim jarayoni mazmuni, ta'lim shakli, ta'lim metodlari hamda vositalari, bolalarni ma'naviy jihatdan tarbiyalash, chuqur bilim dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiladi.	Обучение является содержанием образовательного процесса, формой обучения, воспитательными методами и средствами, служит духовному воспитанию детей, формированию у них глубокого познавательного	Training is the content of the educational process, the form of education, educational methods and tools, serves to educate children spiritually, to form a deep knowledge worldview.

“Tabiat bilan tanishtirish nazariyasi va texnologiyalari ” fanidan nazorat savollari.

UMUMIY SAVOLNOMA

1. Maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishga oid davlat qarorlarini o’rganish.
2. Ekologiya. Ekologik ta’lim davlat standartlari. Uzluksiz ekologik ta’lim konstepstiyasi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish bo’yicha davlat talablari
3. Mutafakkirlarning tabiatni inson hayotida tutgan o’rni haqidagi fikrlari.
4. Turli guruhlarda ilk qadam tayanch dasturidagi tabiat bilan tanishtirish bo’limining tahlili.
5. Maktabgacha ta’lim muassasalarida tabiat burchagini tashkil etish. Ularni parvarishlash. Turli fasllarda gulzorni tashkil etish

6. Tabiatga oid o'zbek yozuvchilarini ilmiy hikoyalarini o'rganish va tahlil qilish
7. Turli yosh guruhlarda tabiatda mehnatlarini tashkil etish, mashg'ulot ishlanmalarini tuzish
8. Turli yosh guruhlarini tabiatga oid o'yinlarni mashg'ulot ishlanmalarini tuzish. Ko'rgazmalar tayyorlash.
9. Turli yosh guruhlarda tabiat kalendarini tuzish, tabiat burchagi da navbatchilik ish hujjatlarini tayyorlash.
10. Innovatsion texnologiyalar asosida turli yosh guruhlarda tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini ishlanmasini tayyorlash.
11. Turli fasllarda tabiatga ekskursiya va sayrni o'tkazishni rejalashtirish. Mashg'ulotlarni ishlanmasi va ko'rgazmalar tayyorlash.
12. Turli fasllarda tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish. Rejalashtirish turlari o'rganib va amaliy jihatdan tahlil qilish.
13. Pedagogika kollejdagi tabiat bilan tanishtirish fanidan dars ishlanmalarini tayyorlash.
14. Tabiat haqida tushuncha
15. Sharq mutafakkirlarining tabiat haqidagi qarashlari
16. Tabiat bilan tanishtirishning pedagog asoschilari
17. Tabiat bilan tanishtirish kursining predmeti
18. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'ziga xos xususiyatlari
19. Maktabgacha talim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish.
20. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining tarbiyaviy imkoniyatlari.
21. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining vazifalari
22. Tabiat bilan tanishtirish orqali barcha tarbiya turlarini rivojlantirish.
23. Tabiat haqidagi beriladigan bilimlar mazmunining bolalar yoshiga mos kelishi zarurligi.
24. Tabiat bilan tanishtirish printsiplari
25. Tabiat bilan tanishtirish dasturining tuzilishi va mazmuni
26. Tabiat bilan tanishtirish dasturida faslchilik printsiptan foydalanish
27. Ekskursiya, uning ahamiyati va mazmuni.
28. Ekskursiya turlari.
29. Sayr, uni o'tkazish metodikasi.
30. Rahbarning yillik rejasi.
31. Istiqbol Reja . Unda faslchilik printsiptan foydalanish .
32. Kundalik Reja.
33. Tabiat bilan tanishtirish ishiga rahbarlik qilish.
34. Tabiat bilan tanishtirish ishiga rahbarlikning asosiy yo'nalishlari.
35. Tabiat bilan tanishtirish ishiga rahbarlikning asosiy yo'nalishlari.
36. Rahbar va tarbiyachilarning ilg'or ish tajribalaridan o'rganish va joriy qilish.
37. Tabiat bilan tanishtirish fanining ahamiyati
38. Dasturning tuzilishi va mazmuni.
39. O'quv vositalari va dars turlari
40. Yer maydonchasining tarbiyaviy ahamiyati
41. Bolalar bog'chasining ekinzor va gulzorlari.

42. Maydonchada hayvonlarni saqlash.
43. Tabiat bilan tanishtirish uslub va usullariga umumiy tavsif.
44. Beriladigan bilim mazmuniga uslub va usullarni bog'liqligi.
45. Kuzatish- tabiat bilan tanishtirishning asosiy uslubi.
46. Tabiatga oid hikoyalar. Ularning ahamiyati.
47. Suhbat, uning turlari.
48. Turli guruhlarda badiiy adabiyotlardan foydalanish
49. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'ziga xos xususiyatlari
50. Tabiat haqidagi beriladigan bilimlar mazmunining bolalar ishiga xosligi
51. Tabiat bilan tanishtirish ishini Rejalashtirish, Rejalashtirish turlari
52. Yer maydonchasining ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati
53. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish usublari
54. Tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachi hikoyasi, suhbat, badiiy adabiyoti haqida talabalarga bilim berish
55. Tabiat bilan tanishtirish kuzatish, ekskursiya, sayl va ularni turlari, o'tkazish metodikasi
56. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasining imkoniyatlari
57. Mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasi.
58. Bolalar bog'chasida yer maydonchasini tashkilotish texnologiyasi
59. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi
60. Bolalarni tabiat yordamida tarbiyalash
61. Tabiat haqida g'arb pedagoglarining fikrlari.
62. Bolalarni tabiat yordamida har tomonlama tarbiyalash. tarbiyalash
63. Tabiat haqida ilg'or rus pedagoglari
64. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning vazifalari
65. Tabiat yordamida bolalar tafakkurining rivojlanishi
66. Tabiat yordamida tarbiyalashda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish
67. Bog'chada bolalarni tabiat bilan tanishtirishning vazifalari
68. Bolalarni har tomonlama tarbiyalashda tabiatdan foydalanish
69. Tabiat yordamida aqliy tarbiya berish
70. Tabiat yordamida bilish qobiliyatini rivojlantirish
71. Tabiat yordamida axloqiy tarbiya berish
72. Tabiat yordamida jismoniy tarbiya berish
73. Tabiat yordamida estetik tarbiya berish
74. Tabiat yordamida mehnat tarbiyasi berish
75. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishning mazmuni
76. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi
77. Ko'rgazmali metodlar
78. Amaliy metodlar
79. Og'zaki metodlar
80. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish formalari
81. Bolalarda oddiy izlanuvchanlik hobilyatini oshirish
82. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun

83. Tabiat burchagi ga qo'yiladigan talablar
84. Bolalarni tabiat bilan tanishtirib borishda bolalar bog'chalari
85. Bolalar bog'chasi uchastkasi. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish va hisobga olish
86. Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishga oid davlat qarorlarini o'rganish .
87. Ekologiya. Ekologik ta'lim davlat standartlari. Uzluksiz ekologik ta'lim konstepstiyasi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish bo'yicha davlat talablari
88. Mutafakkirlarni tabiatni inson hayotida tutgan o'rni haqidagi fikrlari.
89. Turli guruhlarda "Ilk qadam" tayanch dasturidagi tabiat bilan tanishtirish bo'limining tahlili.
90. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat burchagi ni tashkil etish. Ularni parvarishlash. Turli fasllarda gulzorni tashkil etish
91. Tabiatga oid o'zbek yozuvchilarini ilmiy hikoyalarini o'rganish va tahlil qilish
92. Turli yosh guruhlarda tabiatda mehnatlarini tashkil etish, mashg'ulot ishlanmalarini tuzish
93. Turli yosh guruhlarni tabiatga oid o'yinlarni mashg'ulot ishlanmalarini tuzish. Ko'rgazmalar tayyorlash.
94. Turli yosh guruhlarda tabiat kalendarini tuzish, tabiat burchagida navbatchilik ish xujjatlarini tayyorlash.
95. Inovatsion texnologiyalar asosida turli yosh guruhlarda tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini ishlanmasini tayyorlash.
96. Turli fasllarda tabiatga ekskursiya va sayrni o'tkazishni rejalashtirish mashg'ulotlari ishlanmasi va ko'rgazmalar tayyorlash.
97. Turli fasllarda tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish. Rejalashtirish turlari o'rganib va amaliy jihatdan taxlil qilish.
98. Pedagogik kollejdagi tabiat bilan tanishtirish fanidan dars ishlanmalarini tayyorlash.
99. Tabiat haqida tushuncha
100. SHarq mutafakkirlarining tabiat haqidagi qarashlari
101. Tabiat bilan tanishtirishning pedagog asoslarini
102. Tabiat bilan tanishtirish kursining predmeti
103. Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'ziga xos xususiyatlari
101. Maktabgacha talim yoshidagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish.
102. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining tarbiyaviy imkoniyatlari.
103. Tabiat bilan tanishtirish metodikasining vazifalari
104. Tabiat bilan tanishtirish orqali barcha tarbiya turlarini rivojlantirish.
105. Tabiat haqidagi beriladigan bilimlar mazmunining bolalar yoshiga mos kelishi zarurligi.
106. Tabiat bilan tanishtirish printsiplari
107. Tabiat bilan tanishtirish dasturining tuzilishi va mazmuni
108. Tabiat bilan tanishtirish dasturida faslchilik printsiptan foydalanish
109. Ekskursiya, uning ahamiyati va mazmuni.

- 110Ekskursiya turlari.
- 111Sayr, uni o'tkazish metodikasi.
- 112Raxbarning yillik rejasi.
- 113Istiqbol reja . Unda faslchilik prinsipidan foydalanish .
- 114Kundalik reja.
- 115Tabiat bilan tanishtirish ishiga rahbarlik qilish.
- 116Tabiat bilan tanishtirish ishiga rahbarlikning asosiy yunalishari.
- 117Tabiat bilan tanishtirish ishiga rahbarlikning asosiy yunalishlari.
- 118Rahbar va tarbiyachilarning ilg'or ish tajribalaridan o'rganish va joriy qilish.
- 119Tabiat bilan tanishtirish fanining ahamiyati
- 120Dasturning tuzilishi va mazmuni.
- 121O'quv vositalari va dars turlari
- 122Yer maydonchasining tarbiyaviy ahamiyati
- 123Bolalar bog'chasining ekinzor va gulzorlari.
- 124Maydonchada hayvonlarni saqlash.
- 125Tabiat bilan tanishtirish uslub va usullariga umumiy tavsif.
- 126Beriladigan bilim mazmuniga uslub va usullarni bog'liqligi.
- 127Kuzatish- tabiat bilan tanishtirishning asosiy uslubi.
- 128Tabiatga oid hikoyalar. Ularning ahamiyati.
- 129Suxbat, uning turlari.
- 130Turli guruhlarda badiiy adabiyotlardan foydalanish
- 131Maktabgacha yoshdagi bolalarni o'ziga xos xususiyatlari
- 132Tabiat xakidagi beriladigan bilimlar mazmunining bolalar yoshiga xosligi
- 133Tabiat bilan tanishtirish ishini rejalashtirish, Rejalashtirish turlari
- 134Er maydonchasining ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati
- 135Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uslublari
- 136Tabiat bilan tanishtirishda Tarbiyachi hikoyasi, suxbati, badiiy adabietini xakida talabalarga bilim berish
- 137Tabiat bilan tanishtirish Kuzatish, ekskursiya, sayl va ularni turlari, utkazish metodikasi
- 138Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi
- 139Bolalarni tarbiyalashda tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati
- 140Bolalar tashkilotida tarbiya turlari.
- 141Tabiat bilan tanishtirish metodikasining fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi
- 142Bolalarni tabiat yordamida tarbiyalash
- 143 Tabiatda xalq pedagoglari
- 144 Bolalarni tabiat yordamida tarbiyalash
- 145 Tabiat haqida ilg'or rus pedagoglari
- 146 Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning vazifalari
- 147 Tabiat eramida bolalar tafakkurining rivojlanishi
- 148 Tabiat eramida tarbiyalashda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish
- 149 Bohorda bolalarni tabiat bilan tanishtirishning vazifalari
- 150 Bolalarni har tomonlama tarbiyalashda tabiatdan foydalanish

- 151 Tabiat yordamida aqliy tarbiya berish
- 152 Tabiat yordamida bilish hobiliyatini rivojlantirish
- 153 Tabiat yordamida ahlohiy tarbiya berish
- 154 Tabiat yordamida jismoniy tarbiya berish
- 155 Tabiat yordamida estetik tarbiya berish
- 156 Tabiat yordamida mehnat tarbiyasi berish
- 157 Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishning mazmuni
- 158 Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi
- 159 Ko'rgazmali metodlar
- 160 Amaliy metodlar
- 161 Ohzaki metodlar
- 162 Bolalarni tabiat bilan tanishtirish formalari
- 163 Bolalarda oddiy izlanuvchanlik hobiliyatini oshirish
- 164 Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun
- 165 Shart-sharoitlar, tabiat burchagi
- 166 Bolalarni tabiat bilan tanishtirib borishda MTT va oila orasida hamkorlik
- 167 Bolalar tashkiloti uchastkasi
- 168 Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishlarini rejalashtirish va hisobga olish
- 169 Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ishiga rahbarlik qilish

Tabiat bilan tanishtirish metodikasi fanidan yakuniy nazorat

TEST SAVOLLARI

1.Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish vazifalari nimalardan iborat.

- *A) aqliy, ahloqiy jismoniy ekologik tarbiya berish
- B) jismoniy, estetik
- C) mehnat, axloqiy
- D) ma'naviy-axloqiy

2. O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish haqidagi qonuni qachon qabul qilingan?

- A) 9 dekabr 1992 yil.
- B) 8 dekabr 1994 yil;
- C) 9 noyabr 1993 yil;
- *D) 10 dekabr 1991 yil;

3. Xalqaro atrof muhitni muhofaza qilish kuni qachon nishonlanadi?

- *A) 5 may;
- B) 5 iyun;
- C) 10 iyun;
- D) 15-iyul

4. Xalqaro «Ozon qatlamini himoya qilish» kuni qachon nishonlanadi?

- *A) 16 sentyabr;
- B) 1 oktyabr;
- C) 13 oktyabr;
- D) 5 sentyabr.

5. YUNEP qachon tashkil qilingan?

- A) 1972 yil
- B) 1970 yil;
- C) 1984 yil; *D) 1979 yil;

6. Atrof muhitga tushayotgan chiqindilar qaysi turlarga bo'linadi?

- *A) gaz, chang, qattiq chiqindilar va suyuqliklar;
- B) ashyoviy va energetik;
- C) oqova suvlar, radioaktiv chiqindilar, gazlar, changlar;
- D) shovqin, yorug'lik, elektromagnit, gazlar, suyuq chiqindilar;

7. Ekologiya so'zining tarifi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan.

- *A) tirik organizmlarning yashash sharoiti yoki tashqi muhit bilan o'zaro munosabati
- B) organizmlarning yashash sharoiti
- C) atmosferaning tozaligi
- D) tashqi muhitning o'zaro munosabati

8. Tabiat bilan tanishtirish ish shakllari.

- A) barglar, urug'lar ildiz, meva, sabzavot
- B) belkurak, ketmon, xaskash
- C) mashg'ulot, ekskursiya, sayr.
- *D) ekskursiya, sayr

9. Quyidagi chiqindilarning qaysi birlari ashyoviy chiqindilar turiga kiradi?

- *A) yorug'lik, qattiq chiqindilar, chang
- B) yorug'lik, radioaktiv, shovqin, elektromagnit
- C) ang-gaz, oqova suvlar, qattiq chiqindilar
- D) gaz, issiqlik, yorug'lik, oqova suvlar

10. Quyidagi chiqindilarni qaysi birlari energetik chiqindilar turiga kiradi?

- *A) yorug'lik, qattiq chiqindilar, chang, shovqin

- B) issiqlik, yorug'lik, radioaktiv, shovqin, elektromagnit
- C) chang-gaz, oqova suvlar, qattiq chiqindilar, elektromagnit
- D) chang-gaz, issiqlik, yorug'lik, elektromagnit

11. Sayr va uning turlari.

- A) ertalabki, kechki sayr
- B) xiyobonga, hayvonot bog'iga
- C) g'allazorga, daraxtzorga
- *D) maqsadli sayr maqsadsiz

12. Ekologiya tushunchasini fanga birinchi bo'lib kim tomondan kiritilgan.

- *A) Aristotel
- B) Ernest Gekkel
- C) Platon
- D) Al-Xorazmiy

13. Atmosferada biosferaning chegarasi qanday?

- *A) 25 – 30 km
- B) 10 – 15 km
- C) 30 – 50 km
- D) 3-4km

14. Hidrosferada biosferaning chegarasi qanday?

- A) 20 – 30 km. B) 10 – 11 km
- *C) 3 – 4 km
- D) 15-20km

15. Litosferada biosferaning chegarasi qanday?

- A) 3 – 4 km gacha
- *B) 10 – 12 km gacha
- C) 7 – 10 km gacha
- D) 5-10kmgacha

16. Tabiat burchagidagi o'simliklarga qo'yilgan talablar

- *A) barcha javoblar to'g'ri
- B) o'simliklarni o'sish uchun issiqlik va yorug'lik yetarli bo'lishi
- C) tabiat burchagidagi o'simliklarni biologik xususiyatlariga qarab joylashtirish (namlik, yorug'lik)
- D) tabiat burchagidagi o'simliklarga xona sharoitida ekologik muhitda bimalol o'sa oladigan

17. Akvariumda yashovchi (baliqlar) qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan

- A) guppi, sazan
- B) teleskop, tovon baliq, guppi, sazan
- C) tilla baliq, tovon baliq, guppi, qilich baliq, teleskop
- *D) tovon baliq, sazan, qilich baliq

18. O'zbekistondagi eng muhim ekologik muammo.

- *A) Chuchuk suv xavzasi
- B) orol va orol bo'yi muammosi
- C) Cho'llanish jarayonining ortib borishi

D) havoda karbonat angidrid gazining ortishi.

19. Ekologiya so'zi fanga nechanchi yilda kiritilgan.

- A) 1967-yilda
- B) 1868-yilda
- C) 1966-yilda
- *D) 1982-yilda

20. Tabiat burchagida saqlanadigan hayvonlarga qo'yilgan talablar.

- *A) barcha qatordagi javoblar to'g'ri.
- B) saqlanadigan hayvonlarni parvarish qilish bolalar qo'lidan keladigan, ovqat tanlamaydigan bo'lishi.
- C) saqlanadigan hayvonlar bolalar sog'lig'iga zara etkazmaydigan bolalarga estetik zavq beradigan
- D) saqlanadigan hayvonlar biologik tuzilishi jixatdan bog'cha sharoitiga mos kelishi

21. Quyidagi resurslardan qaysi birlari qayta tiklanmaydigan resurslarga kiradi?

- A) foydaliqazilmalar
 - B) o'simlik va xayvonot, iqlimiy
 - C) kosmiq, kuyosh radiyasiyasi, atmosfera havosi
 - *D) o'simlik va hayvonot, yer osti va ustki suvlari
22. Quyidagi resurslardan qaysi birlari tugallanadigan resurslarga kiradi?

- *A) tuproq, atmosfera havosi, suv resurslari
- B) tuproq, o'simlik va xayvonot, yer osti boyliklari
- C) iqlimiy, tuproq, yer osti boyliklari
- D) iqlimiy, kosmiq, suv resurslari

23. Quyidagi resurslardan qaysi birlari tugallanmaydigan resurslarga kiradi?

- A) tuproq, o'simlik va xayvonot, yer osti boyliklari
- *B) tuproq, atmosfera havosi, suv resurslari
- C) shamol energiyasi, quyosh radiyasiyasi, yer osti boyliklari
- D) iqlimiy, kosmiq, suv resurslari

24. Ekologiya faniga xissa qo'shgan O'rta Osiyo olimlari

- *A) Al-Farg'oniy, Ibn-Sino, Al-Xorazmiy
- B) Beruniy, Ibn-Sino, Farobiy, Al-Xorazmiy
- C) Forobiy, Navoiy,
- D) Ibn-Sino, Al-Fag'oniy, Navoiy

25. Yer maydonchasiga tavsiya etilgan gullar

- *A) lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar
- B) gladiolus, gulbier, qo'qongul
- C) astra, atirgul, piyongul, gvazdika
- D) romashqa, atirgul, gulbier, lola, astra

26 Katta guruh bolalarida gulzorni tashkil etishda bogchaning tabiiy sharoitini hisobga olgan holda qanday o'simliklar tanlanadi

*a) erta bahordan to kech kuzgacha gullaydigan o'simliklar

b) erta bahordan to yozgacha gullaydigan o'simliklar

s) doimiy gullaydigan o'simliklar

d) erta bahordan to qishgacha gullaydigan o'simliklar

27. Chittak va chug'urchuqlarga in yasashda taxtaning qalinligi qancha bo'lish kerak

a) 1,4 sm

*b) 1,5 sm

s) 1,8 sm

d) 1,3 sm

28. Qaysi butasimon o'simliklar (na'matak, malina)ni kuzatish, barglarining shakli, rangi, mevalariga qarab qiyoslash, nomini aytish, bir-biridan farqlash bolalarga o'rgatiladi

A. Na'matak, atirgul

*C na'matak, malina B . Na'matak, qulupnay,

D . qulupnay, malina

29. Qaysi guruhda ayrim o'simliklarning piyozidan, daraxtlarning qalamchasidan, butasidan ko'payishi mumkinligini tushuntirish, maktabgacha ta'lim muassasasi hovlisida erta gullaydigan daraxt va gul ko'chatlarini ekish, tagini yumshatish va sug'orishga o'rgatish amalga oshiriladi

*A. katta guruh (5-6 yosh)

B. tayorlov guruh (6-7 yosh)

C. kichik guruh (3-4 yosh)

D . o'rta guruh (4-5 yosh)

30. Katta guruhda yovvoyi hayvonlar. Qaysi O'rmon hayvonlari bo'ri, quyon, ayiq haqidagi bilimlarini mustahkamlash hamda sher va yo'lbars haqida tushuncha berish olib boriladi..bo'ri, quyon, ayiq xamda

*A. sher va yo'lbars

B. bo'ri, quyon, echki, xamda sher va yo'lbars

C. toshbaqa, quyon, ayiq xamda sher va yo'lbars

D . bo'ri, echki, ayiq xamda sher va tulki :

31. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida gul o'simliklarining eng ko'p tarqalgan shakli qaysilar?

A) klumba, rabatka va narsissdir.

*B) klumba, rabatka va gazonlardir.

C) klumba, rabatlardir.

D) rabatka va gazonlardir.

32. Klumbaga xos xususiyatni to'g'ri ko'rsating?

*A) erta bahordan to kech kuzgacha gul ochib turadi

B) erta bahordan to kech kuzgacha ildiz yoyadi.

C) erta bahordan to kech kuzgacha uyquda bo'ladi

D) erta bahordan to kech kuzgacha gul tukadi.

33. Ochiq yerda yashash davomiyligiga ko'ra manzarali o'simliklar quydagicha bo'linadi.

A) ko‘p yillik va 1 yilliklarga bo‘linadi. . *B) ko‘p yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bo‘linadi.

C) butalar va daraxtlar

D) uzoq yillik va bir yillik

34. Tabiat burchagida yashovchilar ko‘p mehnat talab qilmasligi, ovqat tanlamasligi va bolalar yoshiga mos o‘simlik va hayvonlar qanday nom bilan ataladi?

*A) “Beor”

B) “zararsiz”

C) “Beozor”

D) “Nozik”

35. Xona o‘simliklari to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni tanlang?

*A) (krinum,uzumbar gunafsha) quyosh nurlarini ko‘proq talab qiladi

B) (qo‘qongul, kaktus) quyosh nurlarini ko‘proq talab qiladi

C) (binafsha, kaktus) quyosh nurlarini ko‘proq talab qiladi

D) (chiroqgul, kaktus) quyosh nurlarini ko‘proq talab qiladi

36. Kichik guruhda tavsiya etilgan baliqlar?

A) Guppi,sazan.

*B) Tilla baliq

C) Skalyariy,sazan

D) Me‘yasits,guppy

37. O‘rta guruhda tavsiya etilgan hayvonlar?

*A) Tipratikan, olmaxon, toshbaqa

B) Toshbaqa,qurbaqa,olmaxon

C) Qurbaqa,toshbaqa,quyon

D) Quyon,olmaxon,o‘rdak

38. Katta guruhda tavsiya etilgan qushlar?

A) Laylak, o‘rdak

*B) Taram-taram,to‘tiqush.

C) Tovuq, jo‘jalar

D) To‘tiqush, tovuq

39. Piyozdin ko‘payadigan o‘simliklarni tanlang?

*A) Yuqoridagi barcha javoblar to‘g‘ri

B) krinum

C) gemantus va zefirantes

D) Amarallis

40. Yer ustidan deyarli to‘liq shakllangan yosh o‘simliklar shaklidagi hosil qiluvchi o‘simliklar juda oson ko‘payadi-bu ko‘paytirish usuli nima deyiladi.

*A) Bachkilaridan ko‘paytirish

B) piyozdin ko‘paytirish

C) Ildizpoyadan ko‘paytirish.

D) qalamchasidan ko‘paytirish

41. Ildizpoyadan ko‘payadigan o‘simliklar qaysilar?

- A) sansevyera
 - *B) barcha javoblar to'g'ri
 - C) siperus
 - D) Aspidistra
- 42. Nogoxtvostki-nima?**
- *A) oq rangdagi mayda hasharot
 - B) qora rangdagi mayda qo'ng'iz
 - C) yashil ko'z ilg'amas hashorat
 - D) zararkunanda hashorat
- 43. Subtropik o'simliklarga qishda juda kam necha kunda, namligini e'tiborda tutib suv quyiladi?**
- A) 3-4 kunda
 - B) 4-5 kunda
 - *C) 1haftada
 - D) 5 kunda
- 44. Quyon uchun tayyorlangan uyaga nima tushaladi.**
- *A) margonsofkali qipiq
 - B) namlangan qipiq
 - C) namlangan yung
 - D) margonsofkali yung
- 45. Quyonga kuniga marta ovqat beriladi.**
- *A) 3 marta
 - B) 4 marta
 - C) 2 marta
 - D) 5 marta
- 46. Quyonlar yiliga necha marta ko'payadi.**
- A) 3-4 marta
 - B) 3 marta
 - *C) 5-8 marta
 - D) 4-5 marta
- 47. Olmaxon bolalarining ko'zlari necha kunda ochiladi.**
- *A) 13-15 kunda
 - B) 7-8 kunda
 - C) 5-10 kunda
 - D) 10-12 kunda
- 48. Olmaxon asosan nimalar bilan ozuqlanadi.**
- *A) Berilgan javoblar to'g'ri
 - B) lavlagi, sabzi, sutga bo'ktirilgan pechenye
 - C) karam, kartoshka
 - D) sutga bo'ktirilgan pechenye, non bo'laklari
- 49. Tiptarikan qachon uyquga ketadi**
- *A) sovuqda
 - B) issiqda

C) kuzda

D) yozda

50. Qush kasallanishi mumkin va u qanday nomlanadi?

A) Yelvizak

*B) Tumov yelvizak va sovuq suvdan paydo bo'ladi.

C) Sovuq suvdan paydo bo'ladi.

D) Tumov

51. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish vazifalari nimalardan iborat.

A) jismoniy, estetik

*B) aqliy, ahloqiy jismoniy ekologik tarbiya berish

C) mehnat, axloqiy

D) ma'naviy-axloqiy

52. Ekologiya so'zining tarifi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan.

*A) tirik organizmlarning yashash sharoiti yoki tashqi muhit bilan o'zaro munosabati

B) organizmlarning yashash sharoiti

C) atmosferaning tozaligi

D) tashqi muhitning o'zaro munosabati

53. Tabiat bilan tanishtirish ish shakllari.

A) ekskursiya, sayr.

B) barglar, urug'lar ildiz, meva, sabzavot

*D) mashg'ulot, ekskursiya, sayr

C) belkurak, ketmon, xaskash

54. Sayr va uning turlari.

*A) maqsadli sayr maqsadsiz bog'iga

B) xiyobonga, hayvonot

C) g'allazorga, daraxtzorga

D) ertalabki, kechki sayr

55. Ekologiya tushunchasini fanga birinchi bo'lib kim tomondan kiritilgan.

A) Aristotel. *B) Ernest Gekkel

C) Platon

D) Al-Xorazmiy

56. Tabiat burchagidagi o'simliklarga qo'yilgan talablar

*A) barcha javoblar to'g'ri

B) o'simliklarni o'sish uchun issiqlik va yorug'lik yetarli bo'lishi

C) tabiat burchagidagi o'simliklarni biologik xususiyatlariga qarab joylashtirish (namlik, yorug'lik)

D) tabiat burchagidagi o'simliklarga xona sharoitida ekologik muhitda bimalol o'sa oladigan

57. Akvariumda yashovchi (baliqlar) qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan.

A) guppi, sazan

B) tovon baliq, sazan, qilich baliq

C) tilla baliq, tovon baliq, guppi, qilich baliq, teleskop

*D) teleskop, tovon baliq, guppi, sazan

58. O'zbekistondagi eng muhim ekologik muammo.

- *A) orol va orol bo'yi muammosi
C) Cho'llanish jarayonining ortib borishi
gazining ortishi.

59.Ekologiya so'zi fanga nechanchi yilda kiritilgan.

- A) 1965-yilda *B) 1966-yilda
C) 1868-yilda D) 1982-yilda

60. Tabiat burchagida saqlanadigan hayvonlarga qo'yilgan talablar.

- *A) barcha qatordagi javoblar to'g'ri.
B) saqlanadigan hayvonlarni parvarish qilish bolalar qo'lidan keladigan, ovqat tanlamaydigan bo'lishi.
C) saqlanadigan hayvonlar bolalar sog'lig'iga zara etkazmaydigan bolalarga estetik zavq beradigan
D) saqlanadigan hayvonlar biologik tuzilishi jixatdan bog'cha sharoitiga mos kelishi

61. Ekologiya faniga xissa qo'shgan O'rta Osiyo olimlari

- *A) Al-Fargʻoniy, Ibn-Sino, Al-Xorazmiy
B) Beruniy, Ibn-Sino, Farobiy, Al-Xorazmiy
C) Forobiy, Navoiy,
D) Ibn-Sino, Al-Fagʻoniy, Navoiy

62.Yer maydonchasiga tavsiya etilgan gullar

- A) gladiolus, gulbier, qo'qongul
*B) lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar
C) astra, atirgul, piyongul, gvazdika
D) romashqa, atirgul, gulbier, lola, astra

63. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning bir qancha vazifalari mavjud. Ular quyidagilar:

- A) *A, B, C javoblar to'g'ri -bolalarni o'z o'lkasini sevishga o'rgatish va tabiat bilan tanishtirish orqali bolalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish,
- B) -bolalarda kuzatuvchanlikni rivojlantirish va o'zining , tengdoshlari va kattalarning mehnatini qadrlashga o'rgatish.
- C) -tabiat orqali psixik jarayonlarni rivojlantirish (sezgilar, idrok, xotira, qayol, tasavvur, nutq, diqqat)ni va bolalarning qissiyotini irodasini rivojlantirish,tabiat in'om etgan nematlarni avaylab asrashga o'rgatish.
- D) -bolalarni o'z o'lkasini sevishga o'rgatish va tabiat bilan tanishtirish orqali bolalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish,

64. Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini texnik vositalar bilan olib borganda bolalarda nechta ko'nikma shakllanadi.

- A) 22
B) 10
*C) 12
D) 4

65. Bolalar bilan o'tkaziladigan oddiy tajribalar asosan qobiliyatini oshiradi.

*A) Izlanuvchanlik

B) Kuzatuvchanlik

C) Topqirlik

D) Ziyraklik

66. Eksperimentda ishlatiladigan ob'ektlarning tabiati bo'yicha quydagi turlarga bo'linadi.

*A) -jonsiz narsalar bilan tajribalar.

B) -hayvonlar bilan tajribalar va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

C) -o'simliklar bilan tajribalar, hayvonlar bilan tajribalar va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

D) -jonli va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

67. Bolalar bilan o'tkaziladigan shaxsiy tajribalarda bolalar soni nechta bo'lishi ma'qul?

A) Bolalar soni (5 ta).

*B) Bolalar soni (1-4 ta)

C) Bolalar soni (4 ta)

D) Bolalar soni (2-3)

68. Bolalar bilan o'tkaziladigan guruhli tajribalarda bolalar soni nechta bo'lishi ma'qul?

*A) Guruhli (5-10 ta)

B) Guruhli (8-10 ta)

C) Guruhli (3-5 ta)

D) Guruhli (6-8 ta)

69. Bolalar bilan o'tkaziladigan kollektiv tajribaga to'g'ri berilgan javobni ko'rsating?

A) butun jamoa bilan

C) butun muassasa bilan.

*B) butun guruh bilan

D) ma'lum bir yosh guruhi bilan

70. Tuxumni suzishga o'rgating-tajribasi uchun kerak bo'ladigan mahsulotlarni to'g'ri tanlang?

*A) xom tuxum , bir stakan suv , bir necha osh qoshiq tuz.

B) xom tuxum , bir necha osh qoshiq tuz.

C) bir qoshiq suv , bir necha osh qoshiq tuz va tuxum

D) tuxum , bir stakan suv , bir necha osh qoshiq sirka

71. Kichik guruh kichikintoylari 2-3 xil o'simlikni bilib olishlari va ularning asosiy qismlarini farqlay olib, nomlarini aytishlari lozim.

*A) bargi, poyasi, guli

B) Bargi, novdasi, guli

C) Ildizi, guli, bargi

D) Novdasi, ildizi, poyasi

72. O'rta yosh guruhdagi bolalarda predmetlarning xususiyat va sifatlarini ko'ra olish malakasi hosil qilinadi.

A) shaklining xilma-xilligi, rangi, kattaligi.

D) * shaklining xilma-xilligi, rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar

A) rangi, kattaligi, sathining xarakteri

B) rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar

73. Katta yosh guruhida bolalar tabiatni quydagicha o'rganadi. predmetlarni kuzatish, solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

*A) predmetlarni kuzatish solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

B) turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

C) solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish

D) predmetlarni kuzatish, solishtirib ko'rish.

74. Tayyorlov guruhida bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy vazifasi ularda tabiat olamidagi muhim o'rgatiladi.

A) Uzviylik

C) Ketma-ketlik.

*B) Bog'liqliklar

D) Davomiylik

75. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda kichik guruh uchun quydagi poliz ekinlari tanlanadi.

*A) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: sabzi, rediska, bodiring tavsiya etiladi.

B) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: sabzi, sholg'om tavsiya etiladi.

C) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: sabzi, petrushka tavsiya etiladi.

D) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: rediska, kartoshka tavsiya etiladi.

76. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda o'rta guruh uchun quydagi poliz ekinlari tanlanadi.

*A) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq rediska ekiladi

B) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq karam ekiladi

C) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq kartoshka ekiladi

D) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq sabzi ekiladi

77. Dastur mazmunidan kelib chiqqan holda katta guruh uchun quydagi gullar tanlab ekiladi..

*A) lola, narstiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar

B) kapalakgul, qo'qongul kabi gullar

- C) (chuchmoma), kapalakgul, qo‘qongul kabi gular
- D) narstiss (chuchmoma), kapalakgul, qo‘qongul kabi gullar

78. Kichik guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

- *A) har bir bolaga 1k,m
- B) har bir bolaga 0,5 k,m
- C) har bir bolaga 0,75 k,m
- D) har bir bolaga 1,5 k,m

79. O‘rta guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

- *A) har bir bolaga 1,5 k,m
- B) har bir bolaga 0,5 k,m
- C) har bir bolaga 0,75 k,m
- D) har bir bolaga 1,5 k,m

80. Katta va tayyorlov guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

- *A) har bir bolaga 1,5-2 k,m
- B) har bir bolaga 1,5-2 k,m
- C) har bir bolaga 0,75 k,m
- D) har bir bolaga 1,5 k,m

81. Maktabgacha ta‘lim tashkilotlarida gul o‘simliklarining eng ko‘p tarqalgan shakli qaysilar?

- A) klumba, rabatka va narsissdir.
- *B) klumba, rabatka va gazonlardir.
- C) klumba, rabatlardir.
- D) rabatka va gazonlardir.

82. Klumbaga xos xususiyatni to‘g‘ri ko‘rsating?

- *A) erta bahordan to kech kuzgacha gul ochib turadi
- B) erta bahordan to kech kuzgacha ildiz yoyadi.
- C) erta bahordan to kech kuzgacha uyquda bo‘ladi
- D) erta bahordan to kech kuzgacha gul tukadi.

83. Ochiq yerda yashash davomiyligiga ko‘ra manzarali o‘simliklar quydagicha bo‘linadi.

- A) ko‘p yillik va 1 yilliklarga bo‘linadi.
- *B) ko‘p yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bo‘linadi.
- C) butalar va daraxtlar
- D) uzoq yillik va bir yillik

84. Tabiat burchagida yashovchilar ko‘p mehnat talab qilmasligi, ovqat tanlamasligi va bolalar yoshiga mos o‘simlik va hayvonlar qanday nom bilan ataladi?

- *A) “Beor”
- B) “zararsiz”
- C) “Beozor”

- D) “Nozik”
- 85. Xona o’simliklari to’g’ri ko’rsatilgan javobni tanlang?**
 *A) (krinum,uzumbar gunafsha) quyosh nurlarini ko’proq talab qiladi
 B) (qo’qongul, kaktus) quyosh nurlarini ko’proq talab qiladi
 C) (binafsha, kaktus) quyosh nurlarini ko’proq talab qiladi
 D) (chiroqqul, kaktus) quyosh nurlarini ko’proq talab qiladi
- 86. Kichik guruhda tavsiya etilgan baliqlar?**
 A) Guppi,sazan.
 *B) Tilla baliq
 C) Skalyariy,sazan
 D) Me’yasits,guppy
- 87. O’rta guruhda tavsiya etilgan hayvonlar?**
 *A) Tipratikan, olmaxon, toshbaqa
 B) Toshbaqa,qurbaqa,olmaxon
 C) Qurbaqa,toshbaqa,quyon
 D) Quyon,olmaxon,o’rdak
- 88. Katta guruhda tavsiya etilgan qushlar?**
 A) Laylak, o’rdak
 *B) Taram-taram,to’tiqush.
 C) Tovuq, jo’jalar
 D) To’tiqush, tovuq
- 89. Piyozdand ko’payadigan o’simliklarni tanlang?**
 *A) Yuqoridagi barcha javoblar to’g’ri
 B) krinum
 C) gemantus va zefirantes
 D) Amarallis
- 90. Ekologiya so’zining tarifi qaysi qatorda to’g’ri ko’rsatilgan.**
 A) tirik organizmlarning yashash sharoiti yoki tashqi muhit bilan o’zaro munosabati
 B) organizmlarning yashash sharoiti
 C) atmosferaning tozaligi
 D) tashqi muhitning o’zaro munosabati
- 91. Tabiat bilan tanishtirish ish shakllari.**
 A) mashg’ulot, ekskursiya, sayr
 B) barglar, urug’lar ildiz, meva, sabzavot
 C) belkurak, ketmon, xaskash
 D) ekskursiya, sayr
- 92. Sayr va uning turlari.**
 *A) maqsadli sayr maqsadsiz
 B) xiyobonga, hayvonot bog’iga
 C) g’allazorga, daraxtzorga
 D) ertalabki, kechki sayr
- 93. Ekologiya tushunchasini fanga birinchi bo’lib kim tomondan kiritilgan.**
 *A) Ernest Gekkel
 B) Aristotel
 C) Platon
 D) Al-Xorazmiy
- 94. Tabiat burchagidagi o’simliklarga qo’yilgan talablar**
 *A) barcha javoblar to’g’ri

- B) o'simliklarni o'sish uchun issiqlik va yorug'lik yetarli bo'lishi
 C) tabiat burchagidagi o'simliklarni biologik xususiyatlariga qarab joylashtirish (namlik, yorug'lik)
 D) tabiat burchagidagi o'simliklarga xona sharoitida ekologik muhitda bimalol o'sa oladigan

95. Akvariumda yashovchi (baliqlar) qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan.

- *A) teleskop, tovon baliq, guppi, sazan
 B) tovon baliq, sazan, qilich baliq
 C) tilla baliq, tovon baliq, guppi, qilich baliq, teleskop
 D) guppi, sazan

96. O'zbekistondagi eng muhim ekologik muammo.

- *A) orol va orol bo'yi muammosi
 B) Chuchuk suv xavzasi
 C) Cho'llanish jarayonining ortib borishi
 D) havoda karbonat angidrid gazining ortishi.

97. Ekologiya so'zi fanga nechanchi yilda kiritilgan.

- *A) 1966-yilda
 B) 1967-yilda
 C) 1868-yilda
 D) 1982-yilda

98. Tabiat burchagida saqlanadigan hayvonlarga qo'yilgan talablar.

- *A) barcha qatordagi javoblar to'g'ri.
 B) saqlanadigan hayvonlarni parvarish qilish bolalar qo'lidan keladigan, ovqat tanlamaydigan bo'lishi.
 C) saqlanadigan hayvonlar bolalar sog'lig'iga zara etkazmaydigan bolalarga estetik zavq beradigan
 D) saqlanadigan hayvonlar biologik tuzilishi jixatdan bog'cha sharoitiga mos kelishi

99. Ekologiya faniga xissa qo'shgan O'rta Osiyo olimlari

- *A) Al-Farg'oniy, Ibn-Sino, Al-Xorazmiy
 B) Beruniy, Ibn-Sino, Farobiy, Al-Xorazmiy
 C) Forobiy, Navoiy,
 D) Ibn-Sino, Al-Fag'oniy, Navoiy

100. Yer maydonchasiga tavsiya etilgan gullar

- *A) lola, narsiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar
 B) gladiolus, gulbier, qo'qongul
 C) astra, atirgul, piyongul, gvazdika
 D) romashqa, atirgul, gulbier, lola, astra

101. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning bir qancha vazifalari mavjud. Ular quyidagilar:

- E) *A, B, C javoblar to'g'ri -bolalarni o'z o'lkasini sevrishga o'rgatish va tabiat bilan tanishtirish orqali bolalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish,
 F) -bolalarda kuzatuvchanlikni rivojlantirish va o'zining , tengdoshlari va kattalarning mehnatini qadrlashga o'rgatish.
 G) -tabiat orqali psixik jarayonlarni rivojlantirish (sezgilar, idrok, xotira, qayol, tasavvur, nutq, diqqat)ni va bolalarning qissiyotini irodasini rivojlantirish, tabiat in'om etgan nematlarni avaylab asrashga o'rgatish.
 H) -bolalarni o'z o'lkasini sevrishga o'rgatish va tabiat bilan tanishtirish orqali

bolalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish,

102. Tabiat bilan tanishtirish mashg'ulotlarini texnik vositalar bilan olib borganida bolalarda nechta ko'nikma shakllanadi.

*A) 12

B) 10

C) 9

D) 4

103. Bolalar bilan o'tkaziladigan oddiy tajribalar asosan qobiliyatini oshiradi.

*A) Izlanuvchanlik

B) Kuzatuvchanlik

C) Topqirlik

D) Ziyraklik

104. Eksperimentda ishlatiladigan ob'ektlarning tabiati bo'yicha quydagi turlarga bo'linadi.

*A) -jonsiz narsalar bilan tajribalar.

B) -hayvonlar bilan tajribalar va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

C) -o'simliklar bilan tajribalar, hayvonlar bilan tajribalar va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

D) -jonli va jonsiz narsalar bilan tajribalar.

105. Bolalar bilan o'tkaziladigan shaxsiy tajribalarda bolalar soni nechta bo'lishi ma'qul?

*A) Bolalar soni (1-4 ta)

B) Bolalar soni (5 ta)

C) Bolalar soni (4 ta)

D) Bolalar soni (2-3)

106. Bolalar bilan o'tkaziladigan guruhli tajribalarda bolalar soni nechta bo'lishi ma'qul?

*A) Guruhli (5-10 ta)

B) Guruhli (8-10 ta)

C) Guruhli (3-5 ta)

D) Guruhli (6-8 ta)

107. Bolalar bilan o'tkaziladigan kollektiv tajribaga to'g'ri berilgan javobni ko'rsating?

*A) butun guruh bilan

B) butun jamoa bilan

C) butun muassasa bilan

D) ma'lum bir yosh guruhi bilan

108. Tuxumni suzishga o'rgating-tajribasi uchun kerak bo'ladigan mahsulotlarni to'g'ri tanlang?

*A) xom tuxum , bir stakan suv , bir necha osh qoshiq tuz.

B) xom tuxum , bir necha osh qoshiq tuz.

C) bir qoshiq suv , bir necha osh qoshiq tuz va tuxum

D) tuxum , bir stakan suv , bir necha osh qoshiq sirka

109. Kichik guruh kichkintoylari 2-3 xil o'simlikni bilib olishlari va ularning asosiy qismlarini farqlay olib, nomlarini aytishlari lozim.

*A) bargi, poyasi, guli

B) Bargi, novdasi, guli

C) Ildizi, guli, bargi

D) Novdasi, ildizi, poyasi

110. O'rta yosh guruhdagi bolalarda predmetlarning xususiyat va sifatlarini ko'ra olish malakasi hosil qilinadi.

C) *shaklining xilma-xilligi, rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar

D) rangi, kattaligi, sathining xarakteri

E) rangi, kattaligi, sathining xarakteri va shu kabilar

F) shaklining xilma-xilligi, rangi, kattaligi.

111. Katta yosh guruhida bolalar tabiatni quydagicha o'rganadi. predmetlarni kuzatish, solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

*A) predmetlarni kuzatish solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

B) turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish davom ettiriladi.

C) solishtirib ko'rish, ularni turli belgilariga qarab umumlashtirish ko'nikmalarini shakllantirish

D) predmetlarni kuzatish, solishtirib ko'rish.

112. Tayyorlov guruhida bolalarni tabiat bilan tanishtirishning asosiy vazifasi ularda tabiat olamidagi muhim o'rgatiladi.

*A) Bog'liqliklar

B) Uzviylik

C) Ketma-ketlik

D) Davomiylik

113. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda kichik guruh uchun quydagi poliz ekinlari tanlanadi.

*A) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: sabzi, rediska, bodiring tavsiya etiladi.

B) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: sabzi, sholg'om tavsiya etiladi.

C) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: sabzi, petrushka tavsiya etiladi.

D) urug'lari xomligicha iste'mol qilish mumkin bo'lgan: rediska, kartoshka tavsiya etiladi.

114. Ekinzorni tashkil etishda dastur mazmunidan kelib chiqqan holda o'rta guruh uchun quydagi poliz ekinlari tanlanadi.

*A) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq rediska ekiladi

B) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq karam ekiladi

C) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq kartoshka ekiladi

D) o'simlikning ikki xil navi ya'ni qizil va oq sabzi ekiladi

115. Dastur mazmunidan kelib chiqqan holda katta guruh uchun quydagi gullar tanlab ekiladi..

*A) lola, narstiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar

B) kapalakgul, qo'qongul kabi gular

C) (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gular

D) narstiss (chuchmoma), kapalakgul, qo'qongul kabi gullar

116. Kichik guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

*A) har bir bolaga 1k,m

B) har bir bolaga 0,5 k,m

C) har bir bolaga 0,75 k,m

D) har bir bolaga 1,5 k,m

117. O'rta guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

*A) har bir bolaga 1,5 k,m

B) har bir bolaga 0,5 k,m

C) har bir bolaga 0,75 k,m

D) har bir bolaga 1,5 k,m

118. Katta va tayyorlov guruh bolalari uchun ekinzor maydoni har bir bolaga qancha joy ajratiladi.

*A) har bir bolaga 1,5-2 k,m

B) har bir bolaga 1,5-2 k,m

C) har bir bolaga 0,75 k,m

D) har bir bolaga 1,5 k,m

119. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida gul o'simliklarining eng ko'p tarqalgan shakli qaysilar?

*A) klumba, rabatka va gazonlardir.

B) klumba, rabatka va narsissdir.

C) klumba, rabatlardir.

D) rabatka va gazonlardir.

120. Klumbaga xos xususiyatni to'g'ri ko'rsating?

*A) erta bahordan to kech kuzgacha gul ochib turadi

B) erta bahordan to kech kuzgacha ildiz yoyadi.

C) erta bahordan to kech kuzgacha uyquda bo'ladi

D) erta bahordan to kech kuzgacha gul tukadi.

121. Ochiq yerda yashash davomiyligiga ko'ra manzarali o'simliklar quydagicha bo'linadi.

*A) ko'p yillik, 2 yillik, 1 yilliklarga bo'linadi.

B) ko'p yillik va 1 yilliklarga bo'linadi.

C) butalar va daraxtlar

D) uzoq yillik va bir yillik

122. Tabiat burchagida yashovchilar ko'p mehnat talab qilmasligi, ovqat tanlamasligi va bolalar yoshiga mos o'simlik va hayvonlar qanday nom bilan ataladi?

- *A) "Beor"
- B) "zararsiz"
- C) "Beozor"
- D) "Nozik"

123. Xona o'simliklari to'g'ri ko'rsatilgan javobni tanlang?

- *A) (krinum,uzumbar gunafsha) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi
- B) (qo'qongul, kaktus) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi
- C) (binafsha, kaktus) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi
- D) (chiroqqul, kaktus) quyosh nurlarini ko'proq talab qiladi

124. Kichik guruhda tavsiya etilgan baliqlar?

- *A) Tilla baliq
- B) Guppi,sazan
- C) Skalyariy,sazan
- D) Me'yasits,guppy

125. O'rta guruhda tavsiya etilgan hayvonlar?

- *A) Tiptatikan, olmaxon, toshbaqa
- B) Toshbaqa,qurbaqa,olmaxon
- C) Qurbaqa,toshbaqa,quyon
- D) Quyon,olmaxon,o'rdak

126. Katta guruhda tavsiya etilgan qushlar?

- *A) Taram-taram,to'tiqush.
- B) Laylak, o'rdak
- C) Tovuq, jo'jalar
- D) To'tiqush, tovuq

127. Piyozdan ko'payadigan o'simliklarni tanlang?

- *A) Yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri
- B) krinum
- C) gemantus va zefirantes
- D) Amarallis

128. Yer ustidan deyarli to'liq shakllangan yosh o'simliklar shaklidagi hosil qiluvchi o'simliklar juda oson ko'payadi-bu ko'paytirish usuli nima deyiladi.

- *A) Bachkilaridan ko'paytirish
- B) piyozidan ko'paytirish
- C) Ildizpoyadan ko'paytirish.
- D) qalamchasidan ko'payish

129. Ildizpoyadan ko'payadigan o'simliklar qaysilar?

- *A) barcha javoblar to'g'ri
- B) sansevyera
- C) siperus
- D) Aspidistra

130. Nogoxtovostki-nima?

- *A) oq rangdagi mayda hasharot
- B) qora rangdagi mayda qo'ng'iz
- C) yashil ko'z ilg'amas hashorat
- D) zararkunanda hashorat

131. Subtropik o'simliklarga qishda juda kam necha kunda, namligini e'tiborda tutib suv quyiladi?

- *A) 1haftada
- B) 4-5 kunda
- C) 3-4 kunda
- D) 5 kunda

132. Quyong uchun tayyorlangan uyaga nima tushaladi.

- *A) margonsofkali qipiq
- B) namlangan qipiq
- C) namlangan yung
- D) margonsofkali yung

133. Quyonga kuniga marta ovqat beriladi.

- *A) 3 marta
- B) 4 marta
- C) 2 marta
- D) 5 marta

134. Quyonglar yiliga necha marta ko'payadi.

- *A) 5-8 marta
- B) 3 marta
- C) 3-4 marta
- D) 4-5 marta

135. Olmaxon bolalarining ko'zlari necha kunda ochiladi.

- *A) 13-15 kunda
- B) 7-8 kunda
- C) 5-10 kunda
- D) 10-12 kunda

136. Olmaxon asosan nimalar bilan ozuqlanadi.

- *A) Berilgan javoblar to'g'ri
- B) lavlagi, sabzi, sutga bo'ktirilgan pechenye
- C) karam, kartoshka
- D) sutga bo'ktirilgan pechenye, non bo'laklari

137. Tiptarikan qachon uyquga ketadi

- *A) sovuqda
- B) issiqda
- C) kuzda
- D) yozda

138. Qush kasallanishi mumkin va u qanday nomlanadi?

- *A) Tumov yelvizak va sovuq suvdan paydo bo'ladi.

- B) Yelvizak
- C) Sovuq suvdan paydo bo'ladi.
- D) Tumov

139. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishning nazariy asoslari quyidagi qaysi ilmiy sohalar bilan uzviy bog'liq?

- A) * Falsafa, biologiya, pedagogika, psixologiya
- B) Adabiyot, san'at, matematika
- C) Texnologiya, informatika, fizika
- D) Kimyo, geometriya, siyosatshunoslik

140. Maktabgacha ta'limda tabiatshunoslik mazmuni asosan qaysi maqsadga xizmat qiladi?

- A) * Bolalarda ekologik ong va tabiatga mehrni shakllantirish
- B) Bolalarda hisob-kitob ko'nikmalarini rivojlantirish
- C) Sport va jismoniy faoliyatni mustahkamlash
- D) Estetik zavq va musiqa madaniyatini oshirish

141. Pedagogik nuqtai nazardan "tabiatni bilishning ilmiy-nazariy asoslari" tushunchasi nimani anglatadi?

- A) * Tabiiy fanlar asosida ekologik va axloqiy qadriyatlarni anglash jarayonini
- B) Faqat o'simlik va hayvonlarning tashqi ko'rinishini o'rganishni
- C) Amaliy tajribasiz nazariy bilimlarni yod olishni
- D) Texnik vositalardan foydalanishni

142. Bolalarda "tabiat haqida tushuncha" shakllanishida asosiy bosqichlar qaysi?

- A) * Idrok → Qiziqish → Amaliy kuzatish → Bilim → Munosabat
- B) Eshitish → Yod olish → Qaytarish
- C) O'yin → Dam olish → Uxlash
- D) Rasmlar ko'rish → Kitob o'qish → She'r yodlash

143. Maktabgacha yoshdagi bolaga "tabiat" tushunchasini singdirishda qaysi metod samaraliroq?

- A) * Kuzatish, tajriba, suhbat, amaliy mashg'ulotlar
- B) Faqat nazariy ma'ruza o'qish
- C) Faqat badiiy asar o'qish
- D) Faqat texnik qurilma bilan tanishtirish

144. Bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirishda "tabiatni bilish"ning asosiy natijasi nimada namoyon bo'ladi?

- A) * Tabiatni asrash va unga ongli munosabatda bo'lish qobiliyatida
- B) Faqat hayvonlarni yaxshi ko'rishda
- C) O'simliklarning nomini yodlashda
- D) Har xil ranglarni farqlashda

145. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda qaysi omil eng muhim hisoblanadi?

- A) * Amaliy tajriba va bevosita kuzatish imkoniyati
- B) Faqat ota-onaning tarbiyasi

- C) Faqat televideniye orqali ko‘rish
- D) Tabiat haqida rasm chizish

146. Agar tarbiyachi faqat nazariy bilim bersa, amaliy kuzatish va tajribalar bo‘lmasa, bu bolalarning tabiat haqidagi tushunchasiga qanday ta’sir qiladi?

- A) * Bilim yuzaki, formal va mustahkamlanmagan bo‘lib qoladi
- B) Bilim tezda kuchayadi va mukammal bo‘ladi
- C) Bolalar tabiatni mukammal tasavvur qiladi
- D) Amaliy tajribaga ehtiyoj qolmaydi

147. Tabiatshunoslik mashg‘ulotlarida bolaning “idrok faoliyati”ni shakllantirish uchun qaysi shart zarur?

- A) * Ko‘rish, eshitish, sezish orqali bevosita ta’sirchan idrok qilish
- B) Faqat kitob orqali o‘rganish
- C) Faqat ertak tinglash
- D) Faqat texnik vosita orqali tushuntirish

148. Maktabgacha ta’lim muassasasida bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayoni quyidagi qaysi maqsadlarga integratsiyalashgan holda amalga oshiriladi?

- A) * Ekologik tarbiya, estetik tarbiya, axloqiy tarbiya
- B) Faqat jismoniy tarbiya
- C) Faqat mehnat tarbiyasi
- D) Faqat musiqa tarbiyasi

149. “Tabiatni asrash – bu milliy qadriyat” tushunchasini bolaga singdirishda qaysi pedagogik yondashuv samarali hisoblanadi?

- A) * Amaliy faoliyat (o‘simlik ekish, parvarish qilish, tozalash ishlarida ishtirok)
- B) Faqat nazariy tushuntirish
- C) Faqat kitobdan yodlatish
- D) Faqat multfilm ko‘rsatish

150. Agar bola tabiatni nafaqat bilsa, balki unga nisbatan shaxsiy javobgarlik his qilsa, bu qanday natijaga olib keladi?

- A) * Ekologik ong va shaxsiy pozitsiyaning shakllanishiga
- B) Faqat o‘simliklarning nomini yodlashga
- C) Hayvonlarni faqat yaxshi ko‘rishga
- D) Tabiatni faqat rasmlarda ko‘rishga

151. O‘zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish borasida qabul qilingan asosiy hujjatlar qaysilar?

- A) * “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun, “Yer kodeksi”, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi Qonun
- B) “Davlat tili haqida”gi Qonun, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Mehnat kodeksi”
- C) “Fuqarolik kodeksi”, “Oila kodeksi”, “Konstitutsiya”
- D) “Yo‘l harakati xavfsizligi to‘g‘risida”gi Qonun, “Transport to‘g‘risida”gi Qonun

152. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddasi fuqarolarning sog'lom atrof-muhitda yashash huquqini kafolatlaydi?

- A) 36-modda
- B) 41-modda
- C) 50-modda
- D) * 55-modda

153. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonun qachon qabul qilingan?

- A) 1991-yil 8-dekabr
- B) 1992-yil 9-dekabr
- C) * 1992-yil 9-dekabr (№754-XII)
- D) 1993-yil 2-sentabr

154. Qaysi davlat dasturi O'zbekistonda ekologik barqarorlikni ta'minlash, chiqindilarni kamaytirish va yashil makon yaratishga qaratilgan?

- A) "Obod qishloq" dasturi
- B) * "Yashil makon" umummilliy dasturi
- C) "Temir daftar" dasturi
- D) "Har bir oila – tadbirkor" dasturi

155. "Ekologik ekspertiza to'g'risida"gi qonunga ko'ra, ekologik ekspertiza o'tkazishning asosiy maqsadi nima?

- A) Loyihaning iqtisodiy foydasini aniqlash
- B) Tabiiy resurslardan samarali foydalanish darajasini belgilash
- C) * Atrof-muhitga salbiy ta'sirlarni oldindan baholash va ularni bartaraf etish
- D) Mahalliy budjetga tushumlarni hisoblash

156. O'zbekiston Respublikasining ekologiya va tabiatni muhofaza qilish sohasidagi vakolatli davlat organi qaysi?

- A) Qishloq xo'jaligi vazirligi
- B) * Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi
- C) Sog'liqni saqlash vazirligi
- D) Ichki ishlar vazirligi

157. O'zbekiston Respublikasining "Qizil kitobi" qaysi yildan boshlab yuritila boshlandi?

- A) * 1978-yildan
- B) 1984-yildan
- C) 1992-yildan
- D) 2000-yildan

158. O'zbekiston Respublikasining "Atrof-muhitni muhofaza qilish kontsepsiyasi"ning asosiy vazifalaridan biri qaysi?

- A) Faqat sanoat rivojini tezlashtirish
- B) Qishloq xo'jaligi hosildorligini oshirish
- C) * Ekologik xavfsizlikni ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish
- D) Tashqi savdoni kengaytirish

159. Tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlariga rioya etilmagan taqdirda qaysi turdagi javobgarliklar qo'llanadi?

- A) Faqat intizomiy javobgarlik
- B) Faqat ma'muriy javobgarlik
- C) *Ma'muriy, moddiy va jinoiy javobgarlik
- D) Faqat jinoiy javobgarlik

160.O'zbekistonda "Atrof-muhitni muhofaza qilish milliy dasturi"ning asosiy yo'nalishlari qaysilar?

- 1. Atmosfera havosini muhofaza qilish
- 2. Suv resurslaridan oqilona foydalanish
- 3. Biologik xilma-xillikni saqlash
- 4. Sanoatni modernizatsiya qilish

- A) 1, 2, 3
- B) 1 va 2
- C) 2 va 4
- D) Barchasi

161.Qaysi qadimgi yozma manbada "odamzod suvni muqaddas bilishi va uni iflos qilmasligi" haqida ta'kidlangan?

- A) *Avesto
- B) Qur'oni karim
- C) Hadislar to'plami
- D) Alpomish dostoni

162.Avestoda tabiat unsurlaridan qaysi biri eng muqaddas deb e'lon qilingan va insonning uni asrash majburiyati alohida ko'rsatilgan?

- A) Tog'lar
- B) * Suv
- C) Daraxtlar
- D) Cho'llar

163."Qur'oni karim"da tabiatni asrash bilan bog'liq g'oyalar qaysi sura va oyatlarda ko'proq uchraydi?

- A) Yosin surasi
- B) *Baqara va An'om suralari
- C) Fotiha surasi
- D) Maryam surasi

164.Avestoga ko'ra, insonning tabiat oldidagi asosiy burchi qanday belgilangan?

- A) Yerga ko'proq ekin ekish
- B) Hayvonlarni ovlash
- C) * Tabiiy boyliklarni asrash va muhofaza qilish
- D) Daryolarni quritish

165.Qadimgi turkiy bitiklarda (Orxun-Enasoy yodgorliklari) tabiatni asrash masalasi qanday ifodalangan?

- A) Tog'larni ko'paytirish haqida
- B) *O't-o'lan, o'rmon va yaylovlarni muqaddaslashtirish orqali

- C) Suvlarni ko‘paytirish haqida
- D) Hayvonlarni qurbon qilish orqali

166. Avestoda daraxt ekish va uni parvarish qilish qanday ta’limot sifatida ko‘rsatilgan?

- A) Insonning dunyoviy boyligi
- B) * Diniy ibodat bilan teng savob
- C) Oddiy yumush
- D) Jinoiy ish

167. Qadimgi yozma yodgorliklarda hayvonlarni asrash masalasi qanday talqin etilgan?

- A) Ularni tezroq ovlash kerak
- B) * Naslini saqlash, keraksiz ovni taqiqlash
- C) Faqat uy hayvonlarini asrash
- D) Hayvonlarni qurbonlik qilish asosiy vazifa

168. Qur’oni karimda insonning tabiatga nisbatan maqomi qanday belgilangan?

- A) Tabiat ustidan hukmron
- B) Tabiatni egallovchi
- C) * Tabiatning xalifasi va muhofazachisi
- D) Faqat iste’molchi

169. Avestoda tabiatga zarar yetkazuvchi kimsalar qanday atalgan?

- A) Donishmandlar
- B) * Devlar va buzg‘unchilar
- C) Qahramonlar
- D) Qadimiy kishilar

170. Qadimgi yozma yodgorliklarda tabiatni asrashga doir ta’limotlarning hozirgi zamon ekologiya faniga ta’siri nimada ko‘rinadi?

- A) Faqat diniy qarashlarda
- B) * Qonunlarda, ekologik madaniyatni shakllantirishda
- C) Faqat xalq og‘zaki ijodida
- D) Faqat qishloq xo‘jaligi an‘analarida

171. Abu Rayhon Beruniy o‘zining “Mineralogiya” va “Geodeziya” asarlarida tabiatni qanday talqin qilgan?

- A) Faqat diniy ma’noda
- B) * Inson hayotini qo‘llab-quvvatlovchi ilmiy asos sifatida
- C) Faqat adabiy obraz sifatida
- D) Tabiatni g‘ayritabiiy kuch deb qaragan

172. Abu Ali ibn Sino tabiatning inson hayotidagi o‘rnini asosan qaysi fan orqali o‘rgangan?

- A) Adabiyot
- B) * Tibbiyot va falsafa
- C) Matematika
- D) Me’morchilik

173. Forobiy qarashlariga ko‘ra, inson va tabiat o‘rtasidagi munosabat qanday bo‘lishi kerak?

- A) Inson tabiatdan chetda turishi kerak
- B) Inson tabiatni faqat o‘z foydasiga ishlatishi kerak
- C) * Inson tabiat bilan uyg‘unlikda yashashi kerak
- D) Tabiat inson uchun ikkinchi darajali hisoblanadi

174. Beruniyning “Hindiston” asarida tabiat haqidagi qaysi jihat ko‘proq yoritilgan?

- A) Hayvonot olamining diniy talqinlari
- B) * Suv, havo, yer va o‘simliklarning inson hayotiga ta’siri
- C) Shahar qurilishi
- D) Iqtisodiy faoliyat

175. Ibn Sino “Tib qonunlari” asarida tabiatni qanday ko‘rsatadi?

- A) Faqat marosimlarda ishlatiladigan boylik sifatida
- B) * Kasalliklarning davosini beruvchi manba sifatida
- C) Faqat quvonch manbai sifatida
- D) Sirli kuch sifatida

176. Forobiyning “Fozil shahar” ta’limotida tabiatning inson hayotidagi o‘rni qanday belgilangan?

- A) Tabiat moddiy boyliklar manbai sifatida ko‘rilgan
- B) * Tabiat jamiyat taraqqiyotiga ta’sir etuvchi asosiy omil sifatida qaralgan
- C) Tabiatga e’tibor berilmagan
- D) Faqat inson ehtiyojlariga xizmat qiluvchi hodisa sifatida

177. Sharq mutafakkirlarining qarashlarida suv resurslariga qanday munosabat bo‘lgan?

- A) Suvni behuda sarflash mumkin
- B) * Suvni muqaddas va hayot manbai sifatida qadrlash
- C) Suvning faqat iqtisodiy ahamiyatini o‘rganish
- D) Suvni faqat tabiat hodisasi sifatida talqin qilish

178. Qaysi sharq allomasi inson organizmi va tabiatning o‘zaro uyg‘unligini “mikrokosmos va makrokosmos” g‘oyasi orqali tushuntirgan?

- A) Ibn Sino
- B) Forobiy
- C) Beruniy
- D) Alisher Navoiy

179. Beruniy tabiatni o‘rganishda qanday ilmiy usullardan foydalangan?

- A) Faqat diniy dalillarga tayanish
- B) * Kuzatish, tajriba va taqqoslash
- C) Faqat adabiy izohlar
- D) Faqat falsafiy mulohazalar

180. Sharq olimlari qarashlarining zamonaviy ekologiya faniga ta’siri nimada ko‘rinadi?

- A) Faqat tarixiy manbalarda qolgan

B) * Inson va tabiat uyg'unligini targ'ib qilish orqali barqaror rivojlanish tamoyillarini belgilagan

C) Tabiatni asrashga ahamiyat bermagan

D) Faqat diniy qarashlarda namoyon bo'lgan

181.Abu Rayhon Beruniy o'zining "Mineralogiya" va "Geodeziya" asarlarida tabiatni qanday talqin qilgan?

A) Faqat diniy ma'noda

B) * Inson hayotini qo'llab-quvvatlovchi ilmiy asos sifatida

C) Faqat adabiy obraz sifatida

D) Tabiatni g'ayritabiiy kuch deb qaragan

182.Abu Ali ibn Sino tabiatning inson hayotidagi o'rnini asosan qaysi fan orqali o'rgangan?

A) Adabiyot

B) * Tibbiyot va falsafa

C) Matematika

D) Me'morchilik

183.Forobiy qarashlariga ko'ra, inson va tabiat o'rtasidagi munosabat qanday bo'lishi kerak?

A) Inson tabiatdan chetda turishi kerak

B) Inson tabiatni faqat o'z foydasiga ishlatishi kerak

C) Inson tabiat bilan uyg'unlikda yashashi kerak

D) Tabiat inson uchun ikkinchi darajali hisoblanadi

184.Beruniyning "Hindiston" asarida tabiat haqidagi qaysi jihat ko'proq yoritilgan?

A) Hayvonot olamining diniy talqinlari

B) * Suv, havo, yer va o'simliklarning inson hayotiga ta'siri

C) Shahar qurilishi

D) Iqtisodiy faoliyat

185.Ibn Sino "Tib qonunlari" asarida tabiatni qanday ko'rsatadi?

A) Faqat marosimlarda ishlatiladigan boylik sifatida

B) * Kasalliklarning davosini beruvchi manba sifatida

C) Faqat quvonch manbai sifatida

D) Sirli kuch sifatida

186.Forobiyning "Fozil shahar" ta'limotida tabiatning inson hayotidagi o'rnini qanday belgilagan?

A) Tabiat moddiy boyliklar manbai sifatida ko'rilgan

B) * Tabiat jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etuvchi asosiy omil sifatida qaralgan

C) Tabiatga e'tibor berilmagan

D) Faqat inson ehtiyojlariga xizmat qiluvchi hodisa sifatida

187.Sharq mutafakkirlarining qarashlarida suv resurslariga qanday munosabat bo'lgan?

A) Suvni behuda sarflash mumkin

B) * Suvni muqaddas va hayot manbai sifatida qadrlash

C) Suvning faqat iqtisodiy ahamiyatini o'rganish

D) Suvni faqat tabiat hodisasi sifatida talqin qilish

188. Qaysi sharq allomasi inson organizmi va tabiatning o'zaro uyg'unligini "mikrokosmos va makrokosmos" g'oyasi orqali tushuntirgan?

A) * Ibn Sino

B) Forobiy

C) Beruniy

D) Alisher Navoiy

189. Beruniy tabiatni o'rganishda qanday ilmiy usullardan foydalangan?

A) Faqat diniy dalillarga tayanish

B) * Kuzatish, tajriba va taqqoslash

C) Faqat adabiy izohlar

D) Faqat falsafiy mulohazalar

190. Sharq olimlari qarashlarining zamonaviy ekologiya faniga ta'siri nimada ko'rinadi?

A) Faqat tarixiy manbalarda qolgan

B) * Inson va tabiat uyg'unligini targ'ib qilish orqali barqaror rivojlanish tamoyillarini belgilagan

C) Tabiatni asrashga ahamiyat bermagan

D) Faqat diniy qarashlarda namoyon bo'lgan

191. Falsafiy ravishda, O'zbekiston sharoitida "tabiat falsafasi" nazariyasi jamiyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni qanday tushunadi? Quyidagilardan qaysi biri eng to'g'ri?

A) Tabiat jamiyatni cheklab qo'yadigan, uni rivojlanishdan to'xtatadigan pasif omil sifatida.

B) Jamiyat tabiatni doimiy ravishda egallab, uni faol ekspluatatsiyalab foydalanadi.

C) * Tabiat va jamiyat bir-biri bilan o'zaro bog'liq; inson faoliyati tabiiy jarayonlarga hurmat bilan yondashishi kerak.

D) Tabiatni to'qimaslik va inson faoliyatini minimal darajada cheklash orqali yagona yechim mavjud.

192. O'zbek olimlarining "O'SIMLIKLARNING TABIATDAGI VA INSON HAYOTIDAGI O'RNI" maqolalaridan kelib chiqib, yashil o'simliklar inson hayotiga qanday elementlar orqali bevosita ta'sir qiladi? Ikkita javobni tanlang:

A) * Kislorod ajratish va atmosfera tozaligini ta'minlash.

B) Tabiatga faqat estetik go'llik berish; iqtisodiy ahamiyati yo'q.

C) * Dorivor xom ashyo, oziq-ovqat, qurilish materiallari.

D) Sun'iy resurslarni almashtirish, ishlab chiqarish jarayonlarini cheklash.

193. "O'zbekistonning jiddiy ekologik muammolari: sabablar, yetarli bo'lmayotgan kurash va oqibat" intervyusida ekologiya qo'mitasi raisi aytgan fikrlarga ko'ra, olimlar va davlat qanday yo'llar bilan tabiiy muhitni saqlashga hissa qo'shishi mumkin? Ikkita javobni tanlang:

A) * Daraxt kesishiga nisbatan moratoriy qo'llash va kesilayotgan daraxtlar uchun jarimalarni oshirish.

- B) Texnologik taraqqiyot uni cheklovlarsiz yoki nazoratsiz rivojlantirish.
- C) * Suv tozalash inshootlarini qurish va chiqindilarni to'g'ri boshqarish.
- D) Suv resurslaridan istifadani cheklamaslik, chunki suv yetishmovchiligi vaqtinchalik masala.

194.O'zbekiston Konstitutsiyasida ekologik munosabatlar va tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha belgilangan muhim talablar qaysi yo'nalishlarda ko'proq e'tiborga olingan?

- A) * Inson huquqlari va erkinliklari bilan bog'liq ekologik huquqlar.
- B) Moliyaviy manfaat va resurslar taqsimoti.
- C) Madaniy an'analar va folklor himoyasi.
- D) Texnologik innovatsiyalar va sanoatni rag'batlantirish.

195.Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tabiatshunoslik ishlarini tashkil etishda davlat standardi qaysi jihatlarni belgilab beradi? Quyidagilardan to'g'rilarini tanlang:

- A) * Bolalarning yoshiga mos faoliyat turlarini muhitda sozlash
- B) Ertalabdan kechgacha faqat nazariy darslar o'tish
- C) O'quv-tarbiya muhitini asosan sun'iy materiallar bilan boyitish
- D) * Dalolatli sanalar bo'yicha tabiat bilan tanishtirish faoliyatlarini rejalashtirish

196.Tabiatshunoslik sohasida maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda samarali metodlar qaysilar? Ikkita to'g'ri javobni tanlang:

- A) * Kuzatuv (observation)
- B) Faol muhokama, lekin faqat kattalar bilan
- C) * Eksperiment va sinov metodlari, soddalashtirilgan shaklda
- D) Qattiq nazorat va repetitsiya asosida

197.Quyidagi faoliyat shakllaridan qaysilar tabiatshunoslikni maktabgacha ta'limda samarali tashkil etishda foydali? Ikkita javobni tanlang:

- A) * Ochiq havoda sayrlar, ekologik ekskursiyalar
- B) Faol o'yinda emas, balki faqat multfilmlar orqali tushuntirish
- C) * Amaliy mashqlar: o'simliklarni ekish, sug'orish, parvarish qilish
- D) Markazda (didaktik markaz, stend) faqat rasm va plakatlar ko'rish

198.Tabiatshunoslik mashg'ulotlari uchun muhit va materiallar tayyorlashda nimalarga e'tibor berish kerak? Quyidagilardan qaysilar to'g'ri? Ikkita javobni tanlang:

- A) * Tabiiy obyektlar (shamollatish, barglar, tosh, urug') foydalanish
- B) Atrofdagi shovqinni maksimal darajada oshirish
- C) * Xavfsizlik va gigiyena talablari (o'tkir narsalar, zaharlovchi o'simliklar)
- D) Bolalarning didaktik vositalarni faqat nazariy tushunishiga urg'u berish

199.O'zbekiston maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiatshunoslikni tashkil qilishda innovatsion yondashuvlar qaysilar? Ikkita javobni tanlang:

- A) * STEAM-yondashuv orqali tabiat va texnologiyalarni birlashtirish
- B) Tabiatshunoslikni faqat yozgi faslda o'tkazish
- C) * Multimedia, interaktiv materiallar va audiovizual vositalardan foydalanish
- D) Bolalar qatnashmasdan, faqat pedagog tomonidan tayyorlangan faoliyat

200. Bolalarning tabiatshunoslik bo'yicha bilim va iste'dodlarini baholashda quyidagilardan qaysilar mas'uliy ahamiyatga ega? Ikkita javobni tanlang:

- A) Rasmiy test orqali faqat so'zli javoblarni olish
- B) *Kuzatuv jurnali va portfoliolar orqali ijtimoiy, hissiy va vizual refleksiyalarni kiritish
- C) *Bolalarning o'zaro suhbatlari, savollar va izlanishlari natijasi
- D) Faqat yakuniy sinovda barcha bilimlarni tekshirish

201. Tabiatshunoslik ishlarini tashkil etishda pedagog va Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining roli qanday bo'lishi kerak? Quyidagilardan qaysilar to'g'ri? Ikkita javobni tanlang:

- A) * Pedagoglar muntazam metodik seminarlar va amaliy tajribalar almashuvi orqali bilim va ko'nikmalarini oshirish
- B) Rahbarlik jarayonida nazoratdan tashqari pedagoglarning ijodiy fikrlariga cheklov qo'yish
- C) *Rahbar pedagogik muhit va material-texnik bazani ta'minlash bo'yicha resurslar ajratish
- D) Pedagoglar tabiatshunoslik faoliyatini reja ko'rinishida tasavvur qilmasdan, ertalab ki chiroyi bo'yicha faqat irodaviy ish qilishi kerak

202. Tabiat bilan tanishtirishda "jonli va jonsiz tabiiy vositalar" tushunchasi nimani anglatadi?

- A) Faqat o'simliklar va hayvonlar
- B) Energiya manbalari kabi texnologik vositalar
- C) * O'simlik, hayvon, tosh, suv kabi jonli va jonsiz obyektlar orqali o'rganish
- D) Faqat rasm, plakat, video kabi sun'iy materiallar

203. Quyidagilardan qaysi biri og'zaki metod (ma'ruzaviy / nutq-asosidagi) bo'lgan metodga misol?

- A) * Suhbat va hikoya qilish
- B) Ekskursiya yoki sayr
- C) Tabiat ob'yektlarini qo'l bilan o'rganish (amaliy)
- D) Kuzatuv va kuzatish

204. Ko'rgazmali metodda qaysi vositalar qo'llanadi? Ikkita javobni tanlang:

- A) * Rasmlar, plakatlar, foto va video materiallari
- B) Nutqiy izohlar va hikoyalar
- C) *Real ob'yektlar (o'simlik, hayvon nusxalari) va tarqatma materiallar
- D) Faqat bolalar o'yinlari

205. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda "amaliy usullar" deganda nimani tushunasiz? Quyidagilardan qaysi biri to'g'ri?

- A) Bolalar faqat rasmlar orqali tabiatga oid ma'lumot oladi
- B) * O'simlik ekish, hayvonlarga mehribonlik ko'rsatish, bog'da ishlash
- C) Video tomosha qilish va multfilmlarni ko'rish
- D) Darsda faqat nazariy tushuntirish

206. Maktabgacha ta'limda bolalarni tabiat bilan tanishtirishda quyidagi faoliyat shakllaridan qaysilari samarali? Ikkita javobni tanlang:

- A) * Tabiat burchagi tashkil etish guruhda
- B) Faqat markaz (interyer)da stend va plakatlar bilan ishlash
- C) * Ekskursiyalar, sayrlar (ochiq havoda)
- D) Bolalarni doim stolda o'tirib bo'lish

207. Bolalarning tabiatni o'rganishdagi bilim va qobiliyatlarini baholashda quyidagilardan qaysilari muhim? Ikkita javob tanlang:

- A) * Pedagog tomonidan kuzatuv va yozuvlar yuritish (kuzatuv jurnali)
- B) Faqat tugallangan test shaklida baholash
- C) * Bolalarning izlanishlari va mustaqil faoliyatlariga e'tibor berish
- D) Faoliyat yakuni sifatida kategorik baho berish (yaxshi/yonilmas)

208. Bugungi kunda tabiat bilan tanishtirishda zamonaviy vositalardan foydalanish mumkin. Qaysi biri bunga misol bo'ladi?

- A) * Multimedia taqdimotlar, videolar
- B) * Smartfon yoki planshet yordamida hayvon-daraxt suratini aniqlovchi ilovalar
- C) Faqat qog'ozdagi rasm va kitoblar
- D) Rol o'yinlar, dramatizatsiya

ILOVALAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI TABIATNI MUHOFAZA QILISH TO'G'RSIDA

Ushbu Qonun tabiiy muhit sharoitlarini saqlashning, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab beradi. Qonunning maqsadi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar uyg'un muvozanatda rivojlanishini, ekologiya tizimlari, tabiat komplekslari va ayrim obyektlar muhofaza qilinishini ta'minlashdan, fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlashdan iboratdir.

I. UMUMIY QOIDALAR

Oldingi tahrirga qarang.

1-modda. O'zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilishga doir qonunchiligi

O'zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi munosabatlar ushbu Qonun bilan, shuningdek O'zbekiston Respublikasining yer, suv, o'rmon, yer osti boyliklari to'g'risidagi, atmosfera havosini, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish hamda ulardan foydalanish to'g'risidagi qonunchiligi bilan, boshqa qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi.

 LexUZ sharhi

Qarang: O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi, Suv kodeksi, “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi, “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi, “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”gi, “Yer osti boyliklari to‘g‘risida”gi, “O‘rmon to‘g‘risida”gi qonunlari.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonunchiligi bilan ham tartibga solinadi.

(1-modda O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O‘RQ-683-sonli Qonuni tahririda — Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

Oldingi tahrirga qarang.

2-modda. Tabiatni muhofaza qilish obyektlari va muhofaza etiladigan tabiiy hududlar

Tabiatni muhofaza qilish obyektlari (yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosi) ifloslanishdan, buzilishdan, zararlanishdan, oriqlab ketishdan, vayron bo‘lishdan, yo‘q bo‘lib ketishdan, nooqilona foydalanishdan muhofaza etilishi lozim.

Oldingi tahrirga qarang.

Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar jumlasiga davlat qo‘riqxonalari, majmua (landshaft) buyurtma qo‘riqxonalari, tabiat bog‘lari, davlat tabiat yodgorliklari, ayrim tabiiy obyektlar hamda majmualarni saqlab qolish, takror ko‘paytirish va tiklash uchun mo‘ljallangan hududlar, muhofaza etiladigan landshaftlar, ayrim tabiiy resurslarni boshqarish uchun mo‘ljallangan hududlar, davlat biosfera rezervatlari, milliy bog‘lar, davlatlararo muhofaza etiladigan tabiiy hududlar kiradi.

(2-moddaning ikkinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 4-sentabrdagi O‘RQ-373-sonli Qonuni tahririda — O‘R QHT, 2014-y., 36-son, 452-modda)

 LexUZ sharhi

Qarang: O‘zbekiston Respublikasining “Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida”gi Qonuni.

(2-modda O‘zbekiston Respublikasining 2011-yil 4-yanvardagi O‘RQ-278-sonli Qonuni tahririda — O‘R QHT, 2011-y., 1-2-son, 1-modda)

3-modda. Tabiatni muhofaza qilishdan maqsad

Tabiatni muhofaza qilishdan maqsad:

inson salomatligi uchun, ekologik muvozanatni saqlash uchun, respublikani samarali va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish manfaatlari yo‘lida tabiatdan oqilona va uni ishdan chiqarmaydigan qilib foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

jonli tabiatning turlari va genetik fondi boyligini saqlab qolish;

ekologiya tizimlari, landshaftlar va noyob tabiat obyektlari xilma-xilligini saqlab qolish;

ekologiya xavfsizligini ta‘minlash;

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

tabiat obyektlari bilan bog'liq moddiy madaniy meros obyektlarini asrab qolishdir.

(3-moddaning oltinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 18-apreldagi O'RQ-476-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018-y., 03/18/476/1087-son)

4-modda. Tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga erishish

Tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga erishish uchun davlat hokimiyati mahalliy idoralari, vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fermerlik va kooperativ xo'jaliklar, shuningdek ayrim shaxslar xo'jalik, boshqaruv hamda boshqa faoliyatni amalga oshirish jarayonida quyidagi qoidalarga amal qilishlari kerak:

insonning yashash muhiti bo'lmish biosfera va ekologiya tizimlari barqarorligini saqlab qolish, odamlarning ekologik jihatdan xavfsizligi, inson va uning kelgusi avlodlari genetik fondi haqida g'amxo'rlik qilish;

fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash, barcha turdagi ta'lim muassasalarida ekologiya o'quvining majburiyligi;

jamiyatning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini ilmiy asoslangan holda uyg'unlashtirish;

tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash va umumiy asoslarda foydalanganlik uchun haq to'lamaslik;

ekologiya ekspertizasi o'tkazishning majburiyligi;

tabiatdan oqilona foydalanishni va tabiatni muhofaza qilishni rag'batlantirish;

tabiiy resurslarni tiklash zarurligi, atrof tabiiy muhit va inson sihat-salomatligi uchun zararli, tiklab bo'lmaz oqibatlariga yo'l qo'ymaslik;

tabiatni muhofaza qilish vazifalarini hal etishda oshkoralik;

tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, regional va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish;

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi talablarini buzganlik uchun javobgar bo'lish.

(4-moddaning o'n birinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

5-modda. Tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilik

O'zbekiston Respublikasining [Konstitutsiyasiga](#) muvofiq yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Tabiiy resurslarni berish, ulardan foydalanish hamda ularni muhofaza qilishning shartlari va tartibi O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi bilan belgilanadi.

(5-moddaning ikkinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

[LexUZ](#) sharhi

Qarang: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining [62](#) va [68-moddalari](#), mazkur Qonunning [V bo'limi](#)

6-modda. Tabiatdan umumiy tarzda va maxsus yo'sinda foydalanish

O'zbekiston Respublikasida tabiatdan umumiy tarzda va maxsus yo'sinda foydalaniladi.

Tabiatdan umumiy tarzda foydalanish fuqarolar tomonidan hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirish uchun tekinga tabiiy resurslarni ayrim foydalanuvchilarga biriktirmay va hech qanday ruxsatnomalar bermay turib amalga oshiriladi.

Tabiatdan maxsus yo'sinda foydalanish tariqasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolarga ishlab chiqarish va o'zga xil faoliyatni amalga oshirish uchun tabiiy resurslar haq olib maxsus ruxsatnomalar asosida egalik qilishga, foydalanish yoki ijaraga beriladi.

II. DAVLAT HOKIMIYATI VA BOSHQARUV IDORALARINING TABIATNI MUHOFAZA ETISHGA TAALLUQLI HUQUQIY MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISH SOHASIDAGI VAKOLATLARI

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

(7-modda O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O'RQ-951-sonli [Qonuniga](#) asosan o'z kuchini yo'qotgan — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

8-modda. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

O'zbekiston Respublikasida ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash sohasidagi davlat boshqaruvi qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

(8-moddaning matni O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O'RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

9-modda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tabiatni muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari

Tabiatni muhofaza qilish sohasida:

atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy boyliklarni va biologik xilma-xillikni saqlash, iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish hamda uning oqibatlarini yumshatish sohasida yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta'minlash;

fuqarolarning qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risidagi ishonchli axborotga ega bo'lish huquqlarini amalga oshirish, shuningdek ekologik osoyishtalikni ta'minlash choralari ko'rish;

tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish hamda tabiatdan foydalanishni tartibga solishga doir faoliyatni tashkil etish;

tabiiy resurslarning davlat kadastrlari yuritilishi tartibini belgilash va ushbu kadastrlarning yuritilishini ta'minlash, respublika ahamiyatiga molik tabiiy resurslarning zaxiralarini tasdiqlash;

favqulodda ekologik vaziyatlarning va ekologik ofatlarning, ekologik jihatdan xavf tug'diradigan vaziyatlarning oldini olish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;

tabiiy ofatlar va yirik avariylarning oldini olish hamda ularning oqibatlarini tugatish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

tabiiy resurslardan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash, atrof-muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlarini hisoblash tartibini, shuningdek tabiiy resurslardan foydalanish, chiqindilarni joylashtirish limitlarini belgilash;

ekologik ta'lim va tarbiya tizimini yaratish, shuningdek uning amalga oshirilishini ta'minlash;

muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning chegaralarini, tabiatni muhofaza qilish va xo'jalik faoliyati rejimlarini tasdiqlash;

tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish;

O'zbekiston Respublikasining qonunchilik hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa tadbirlarni amalga oshirish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlari jumlasiga kiradi.

(9-moddaning matni O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O'RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

 LexUZ sharhi

Qarang: O'zbekiston Respublikasi "Vazirlar Mahkamasi to'g'risida"gi Qonunining [15-moddasi](#).

10-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining tabiatni muhofaza qilish sohasidagi vakolatlari

Tabiatni muhofaza qilish sohasida:

o'z hududida tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilash, mintaqaning (hududning) ekologiya dasturini tasdiqlash;

tabiiy resurslarni hisobga olish va ularning ahvoliga baho berish, ekologiya jihatidan zararli bo'lgan obyektlarni ro'yxatga olish;

tabiatni muhofaza qilishga doir tadbirlarni moddiy-texnika jihatidan ta'minlash;

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

tabiiy resurslardan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomalarni belgilangan tartibda berish;

(10-moddaning birinchi qismi beshinchi xatboshisi O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 4-sentabrdagi O‘RQ-373-sonli [Qonuni](#) tahririda — O‘R QHT, 2014-y., 36-son, 452-modda)

tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to‘lovlar undirish;

tabiatning muhofaza qilinishi ustidan nazorat o‘rnatish, atrof muhitga zarar yetkazayotgan mahalliy ahamiyatga molik obyektlar faoliyatini vaqtincha yoki butunlay to‘xtatish va qayta ixtisoslashtirish to‘g‘risida qarorlar qabul qilish;

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko‘zda tutilgan boshqa masalalarni tartibga solish davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarining vakolatiga kiradi.

(10-modda birinchi qismining sakkizinchi xatboshisi O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O‘RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Atrof muhitga zarar yetkazayotgan tadbirkorlik subyektlari hisoblangan mahalliy ahamiyatga molik obyektlarning faoliyatini to‘xtatib qo‘yish (favqulodda vaziyatlar, epidemiyalar hamda aholining hayoti va sog‘lig‘iga atrof tabiiy muhitning normativdan ortiq darajada ifloslanishi bilan bog‘liq xavf yuzaga kelishining oldini olish maqsadida faoliyatni o‘n ish kunidan ko‘p bo‘lmagan muddatga to‘xtatib qo‘yish hollari bundan mustasno) yoki tugatish va qayta ixtisoslashtirish sud tartibida amalga oshiriladi.

(10-moddaning ikkinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 6-fevraldagi O‘RQ-904-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 07.02.2024-y., 03/24/904/0102-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

11-modda. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligining vakolatlari

(11-moddaning nomi O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O‘RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi:

(11-modda birinchi qismining birinchi xatboshisi O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O‘RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat boshqaruvini;

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish to‘g‘risidagi qonunchilikka rioya etilishi ustidan davlat nazoratini;

yer, yer osti boyliklarini, suv, o'rmon, muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni, hayvonot va o'simlik dunyosini muhofaza qilish hamda ulardan foydalanish, atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilikka rioya etilishi ustidan davlat ekologik nazoratini;

(11-modda birinchi qismining uchinchi va to'rtinchi xatboshilari O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilishga doir ishlarni muvofiqlashtirishni, tabiatni muhofaza qilish va resurslarni tejash bo'yicha yagona siyosatni ishlab chiqish hamda ro'yobga chiqarishda idoralararo hamkorlikni ta'minlashni amalga oshiradi.

LexUZ sharhi

Qarang: O'zbekiston Respublikasining "[Chiqindilar to'g'risida](#)"gi, "[Ekologik nazorat to'g'risida](#)"gi qonunlari.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

(11-moddaning ikkinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O'RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisobdordir.

(11-moddaning uchinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O'RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligining o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan qarorlari mulk shaklidan va idoraviy bo'ysunuvidan qat'i nazar, davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda fuqarolar tomonidan ijro etilishi uchun majburiydir.

(11-moddaning to'rtinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O'RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

III. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI AHOLISINING TABIATNI MUHOFAZA QILISH SOHASIDAGI HUQUQ VA MAJBURIYATLARI

12-modda. Insonning yashash uchun qulay atrof tabiiy muhitga ega bo'lish huquqi va bu muhitni saqlab qolish borasidagi burchi

O'zbekiston Respublikasi aholisi o'z salomatligi va kelajak avlodning salomatligi uchun qulay tabiiy muhitda yashash, o'z salomatligini atrof muhitning zararli ta'siridan muhofaza qilish huquqiga ega.

Ana shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi aholisi tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha jamoat tashkilotlariga birlashish, atrof tabiiy muhitning ahvoli hamda uni muhofaza qilish yuzasidan ko‘rilayotgan chora-tadbirlarga doir axborotlarni talab qilish va olish huquqiga ega.

O‘zbekiston Respublikasi aholisi tabiiy resurslardan oqilona foydalanishi, tabiat boyliklariga ehtiyotlik bilan munosabatda bo‘lishi, ekologiya talablariga rioya etishi shart.

13-modda. Tabiatni muhofaza qilish jamoat birlashmalarining vakolatlari

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Tabiatni muhofaza qilish sohasida faoliyat ko‘rsatuvchi jamoat birlashmalarining vakolatlari O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq qabul qilingan ustavlarida belgilab qo‘yiladi.

(13-moddaning matni O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O‘RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

 LexUZ sharhi

Qarang: “O‘zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to‘g‘risida”gi Qonunning [10 — 12-moddalari](#).

IV. ATROF TABIIY MUHIT SIFATINI NORMATIVLAR BILAN TARTIBGA SOLISH

14-modda. Atrof tabiiy muhit sifatining normativlari va standartlari

Xo‘jalik faoliyatining atrof tabiiy muhitga zararli ta’siri atrof tabiiy muhit sifatining aholining ekologiya jihatidan xavfsizligini, tabiiy resurslarni tiklash va muhofaza qilishni kafolatlovchi normativlari va standartlari bilan cheklab qo‘yiladi.

Hududiy-ishlab chiqarish majmuilarini tarkib toptirishda, sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilishni rivojlantirishda hamda shaharlar, boshqa aholi punktlarini qayta qurish va ta’mirlashda atrof tabiiy muhitga bo‘ladigan ta’sirning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan me’yorlari belgilanadi.

15-modda. Ekologik normativlarni ishlab chiqish va tasdiqlash

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar atrof muhitga ta’sirning yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan eng yuqori darajalarini tartibga soluvchi ekologik va boshqa yo‘sindagi mezonlarni ishlab chiqishlari shart.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Ekologik normativlar O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Tog‘-kon sanoati va geologiya vazirligi tomonidan o‘z vakolatlariga muvofiq tasdiqlanadi.

(15-moddaning ikkinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O‘RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Kimyoviy dori-darmonlarni qishloq xo‘jaligida ishlatishga O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq ruxsat etiladi.

(15-moddaning uchinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

[LexUZ sharhi](#)

Qarang: O'zbekiston Respublikasining "O'simliklarni himoya qilish to'g'risida"gi [Qonuni](#).

V. TABIIY RESURLARDAN FOYDALANISHNI TARTIBGA SOLISH

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

16-modda. Tabiiy resurslardan foydalanish shartlari

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Tabiiy resurslardan foydalanishga tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilikka rioya etish, tabiat majmualari yaxlitligini saqlab qolish, jonli tabiat obyektlarining yashash va o'sish muhiti buzilishiga yo'l qo'ymaslik, boshqa tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning huquqlarini buzmaslik sharti bilan yo'l qo'yiladi.

(16-moddaning matni O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O'RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

17-modda. Tuproqdan foydalanish shartlari

Tuproq deyilganida yer qobig'ining tiriklik uchun foydalaniladigan va o'simliklar bilan birga amal qiladigan yuzadagi unumdor qatlami tushuniladi.

Tuproqdan uning unumdorligini pasaytirmagan holda tabiiy va madaniy o'simliklardan hosil olish uchun foydalaniladi.

Tuproqning inshoot ostida qoladigan gumusli qatlami boshqa joylarda hosildorlikni oshirish uchun olib ketilishi kerak.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

18-modda. Yer osti boyliklari va foydali qazilmalardan foydalanish shartlari

Yer osti boyliklari va foydali qazilmalardan foydalanishga quyidagi shartlar asosida yo'l qo'yiladi:

qazib olishda yer osti boyliklari va foydali qazilmalar hamda ularga qo'shib chiqadigan boshqa tabiiy resurslardan kompleks va tejimli foydalanish ta'minlansa, shuningdek atrof-muhit va yer qa'ri ifloslanishining oldi olinsa;

foydali qazilmalarni qazib olish chog'ida holati o'zgargan yerlar rekultivatsiya qilinsa;

qayta tiklanadigan foydali qazilmalardan tabiiy qayta tiklanishiga erishiladigan darajadagina foydalanilsa;

yer osti boyliklaridan va keng tarqalgan foydali qazilmalardan foydalanish sohasida belgilangan qoidalarga rioya etilsa;

foydali qazilma konlarini ishga solish loyihalari bo'yicha, shuningdek mineral xom ashyoni qazib olish va qayta ishlash korxonalarini qurish, rekonstruksiya qilish hamda kengaytirish loyihalari yuzasidan davlat ekologik ekspertizasining ijobiy xulosasi mavjud bo'lsa;

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnoma mavjud bo'lsa yoki yer qa'ri uchastkalarini foydalanishga berish nazarda tutilgan mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitim mavjud bo'lsa;

(18-moddaning yettinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 12-oktabrdagi O'RQ-721-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.10.2021-y., 03/21/721/0952-son)

foydali qazilmalarning yuzasini olishda hosil bo'ladigan va sig'diradigan jinslar ag'darmalari, saqlagichlar, terrikonlar ularning atrof-muhitga eng kam darajada zararli ta'sir ko'rsatishi ta'minlangan holda joylashtirilsa.

(18-modda O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 14-sentabrdagi O'RQ-446-sonli [Qonuni](#) tahririda — O'R QHT, 2017-y., 37-son, 978-modda)

19-modda. Suvlar va suv havzalaridan foydalanish shartlari

O'zbekiston Respublikasi hududidagi yer usti, yer osti va dengiz suvlaridan zarur miqdordagi suvning tabiiy aylanishini saqlash, uning normativda ko'rsatilgan darajada tozaligini ta'minlash, suv o'simliklari va hayvonlarini asrash, suv havzalarining ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, ularda ekologiya muvozanatini saqlash va suv havzasiga landshaft elementi sifatida ziyon yetkazmaslik sharti bilan yo'l qo'yiladi.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Mahalliy hokimiyat idoralari, ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi organlari hamda suv xo'jaligi organlari daryo irmoqlari hosil bo'ladigan joylarda, suv havzalari sohili mintaqalarida daraxtzorlarni tiklashlari va dov-daraxtni ko'paytirishlari hamda ularning saqlanishini ta'minlashlari shart.

(19-moddaning ikkinchi qismi O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 29-avgustdagi O'RQ-951-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 30.08.2024-y., 03/24/951/0673-son)

20-modda. Atmosfera havosidan foydalanish shartlari

Atmosfera havosi deyilganida O'zbekiston Respublikasi hududi ustidagi havo bo'shlig'i tushuniladi. Havodan foydalanishga muayyan hudud havosining sifatini o'zgartirmaslik, uni belgilangan normativlardan ortiq darajada ifloslantirmaslik yoki siyraklashtirmaslik sharti bilan yo'l qo'yiladi.

 LexUZ sharhi

Qarang: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 3-iyundagi 343-son "Atrof muhitning ifloslanish darajasini baholash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi [qarori](#), Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 21-yanvardagi 14-son qarori bilan tasdiqlangan Ekologik normativlar loyihalarini ishlab chiqish va kelishish tartibi to'g'risidagi [nizom](#).

Xalqaro bitimga muvofiq vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, xususiy shaxslar ozon qatlamiga zararli ta'sir etuvchi kimyoviy moddalar ishlab chiqarish hamda bunday moddalardan foydalanishni qisqartirishlari va kelgusida batamom to'xtatishlari shart.

21-modda. Jonli tabiat obyektlaridan foydalanish shartlari

Jonli tabiat deyilganida tabiiy o‘simliklar, shu jumladan o‘rmon, tabiatda erkin yashaydigan hayvonlar va boshqa jonli organizmlar tushuniladi.

Jonli tabiat obyektlaridan:

ularning qayta tiklanish qobiliyatini saqlash;

ularning xilma-xil turini va to‘dalarining barqarorligini saqlash;

atrof tabiiy muhitning biologik jihatdan ifloslanishiga yo‘l qo‘ymaslik sharti bilan foydalaniladi.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

22-modda. Chiqindi bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish shartlari

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Chiqindi bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish qonunchilikda belgilangan tartibda olib boriladi.

(22-moddaning birinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O‘RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

 LexUZ sharhi

Qarang: O‘zbekiston Respublikasining “Chiqindilar to‘g‘risida”gi [Qonuni](#).

Chiqindi bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirishning atrof muhitga xavfsizligi uchun chiqindilarning mulkdorlari javob beradilar. Chiqindi bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish obyektlarini tegishli hududga joylashtirish masalalarini mahalliy davlat hokimiyati organlari hal qiladi.

(22-modda O‘zbekiston Respublikasining 2002-yil 30-avgustdagi 405-II-son [Qonuni](#) tahririda — Oliy Majlis Axborotnomasi, 2002-y., 9-son, 165-modda)

23-modda. Tabiiy resurslardan foydalanish huquqidan mahrum etish

Tabiiy resurslardan foydalanish talablarini muttasil buzadigan foydalanuvchi tabiiy resurslardan foydalanish huquqidan mahrum etilishi mumkin.

VI. EKOLOGIYA EKSPERTIZASI

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

24-modda. Davlat ekologiya ekspertizasi

Davlat ekologiya ekspertizasi xo‘jalik qarori qabul qilinishidan oldin o‘tkazilishi shart bo‘lgan atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish tadbiridir.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Davlat ekologiya ekspertizasi O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida belgilangan tartibda o‘tkaziladi.

(24-moddaning ikkinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O‘RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

 LexUZ sharhi

Qarang: O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik ekspertiza, atrof-muhitga ta‘sirni baholash va strategik ekologik baholash to‘g‘risida”gi [Qonuni](#) va Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 7-sentabrdagi 541-sonli “Atrof-muhitga ta‘sirni baholash mexanizmini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi [qarori](#).

25-modda. Davlat ekologiya ekspertizasining obyektlari

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

Davlat ekologiya ekspertizasi obyektlari qonunchilik bilan belgilanadi.

(25-moddaning birinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi O‘RQ-683-sonli [Qonuni](#) tahririda — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

🔷 LexUZ sharhi

Qarang: O‘zbekiston Respublikasining “Ekologik ekspertiza, atrof-muhitga ta’sirni baholash va strategik ekologik baholash to’g’risida”gi [Qonuni](#).

Davlat ekologiya ekspertizasining ijobiy xulosasisiz loyihalarni ro’yobga chiqarish man etiladi.

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

(26-modda O‘zbekiston Respublikasining 2000-yil 31-avgustdagi 125-II-son [Qonuniga](#) asosan chiqarilgan — Oliy Majlis Axborotnomasi, 2000-y., 7-8-son, 217-modda)

27-modda. Jamoatchilik asosidagi ekologiya ekspertizasi

Jamoatchilik asosidagi ekologiya ekspertizasi jamoat birlashmalarining tashabbusiga ko‘ra ularning mablag‘lari hisobidan yoki jamoatchilik asosida mutaxassislarining mustaqil guruhlar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamoatchilik asosidagi ekologiya ekspertizasining xulosalari tavsiya tamoyiliga ega bo‘ladi.

VII. EKOLOGIK NAZORAT

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

28-modda. Atrof-muhit monitoringi

(28-moddaning nomi O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 14-sentabrdagi O‘RQ-446-sonli [Qonuni](#) tahririda — O‘R QHT, 2017-y., 37-son, 978-modda)

[Oldingi tahrirga qarang.](#)

O‘zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhitning holati va uning resurslarini kuzatish, hisobga olish, ularga baho berish va ularning istiqbolini belgilashni ta’minlash maqsadida atrof-muhitning davlat monitoringi tizimi tashkil etiladi.

(28-moddaning birinchi qismi O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 14-sentabrdagi O‘RQ-446-sonli [Qonuni](#) tahririda — O‘R QHT, 2017-y., 37-son, 978-modda)

Atrof tabiiy muhitning holati, tabiiy resurslardan foydalanish ustidan kuzatuv maxsus vakolat berilgan idoralar, shuningdek faoliyati atrof tabiiy muhitning holatini yomonlashtiradigan yoki yomonlashtirishi mumkin bo‘lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan amalga oshiriladi.

Maxsus vakolat berilgan idoralar, shuningdek aytib o‘tilgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o‘z kuzatuvlariga doir materiallarni tegishli davlat idoralariga bepul berishlari shart.

